

Рангея Рагхав

**ТОКАЙГАЧА ЧОРЛАЙМАН
СЕНИ?**

РОМАН

Тошкент

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1984

И (Ҳинд)
Р 14

Русчадан

Аҳмадҷон Ёҳубов таржимаси

Р $\frac{4703000000 - 44}{М352 (04) - 84}$ 116 — 84

© Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984 й. *Таржима.*

Қиш куни кечки пайт оқ мрамрдан тикланган бу қаср деворлари эртақлар саҳифасидан тушиб келаётгандай туюлади. Қуёшнинг сўнгги нурлари хушбўй ююба¹ларга тегиб, улкан оқ толлар ва тут дарахтлари учидан енгил сирғанди ва ниҳоят пастга тушди-да, ўтиб кетган пода туёғидан кўтарилган йўл чанги қалин пардасини олтинлантирди. Даладан салқин шабада эсди.

Бир минг тўққиз юз қирқ тўққизинчи йил эди. Оёғимни яра-чақага тўлдириб юборган касалликни даволашда шаҳар ҳақимларининг дори-дармонлари ҳам, жарроҳларнинг ўткир тиглари ҳам, гомеопат врачининг сўв дорилари ҳам ожизлик қилиб қолди. Шундан сўнг хилват бир қишлоқда маҳаллий табиб ихтиёрига тушиб қолдим. Мени даволовчи кишини Сукхрам деб аташар эди. У бўйнига маржон осиб, бошига катта "салла ўраган, икки қўлига эса шилдираб турган шиша билакузуклар тақиб олганди. Табиб бутун қишлоқ аҳлидан яширин тарзда ўрмондан доривор ўт-ўланлар териб келарди, қаршимда ўтириб олиб, кўзларини ола-кула қилганича касал оёқларимга куфсуфлаб, бармоқларини қирсиллатар ва атрофимда айланиб, бўғиқ товушда алланималар дея бақирарди. Бу муолажанинг еттинчи куни у оёғимдаги латталарни ечди ва «Тақсир, бугун мен билан бирга сайрга чиқсанг бўлади», деди.

У мени ўртасида оқ мрамрдан қурилган ажойиб қаср бўй чўзган боққа бошлаб кирди.

Сукунатга чўмган кўҳна боғда қушларнинг сайраши тинган, қоронғулик ҳамма товушларни ютиб юборгандай. Фақат кишиларни ибодатга чақираётган ибодатхона қўнғироқларининг бир хил оҳангда даранглаши ҳамда қайтаётган подадаги ҳайвонлар бўйнидаги қўнғироқчалар жирингги чўкаётган оқшом сукунати-ни бузиб турарди.

— Қайтиш вақти бўлди, тақсир,— деди Сукхрам.

— Анови ёқда бўй чўзиб турган нима?

— Тақсир, кўриб турибсан-ку, қалъа.

¹ Ююба — итшумуртлар оиласига мансуб пакана дарахт.

- Уни ким қурган?
- Қасрни тиклаган рожанинг ўғли.
- У жудаям ғалати.
- Қалъа чала қолган.
- Нега?

— Уни қураётган рожа қазо қилган. Айтишларича, уни акасининг хотини заҳарлаган экан. У кўра-била туриб, аёлнинг кўлидан заҳарни олиб ичган.

Сукхрамнинг кўзлари намланди. Мен қизиқиб қолдим.

— Сукхрам, наҳотки, шундай бўлган бўлса? Нега йиғлаяпсан?

— Ўзим ҳам билмайман, тақсир!— Сукхрам кўз ёшларини артди-да, гуноҳкорона жилмайди.— Ҳозир замонлар бошқа. Рожалар ҳокимиятдан маҳрум бўлишган, улар ҳақида гапиришнинг нима ҳожати бор?

— Йўқ, йўқ, Сукхрам,— мен Сукхрамнинг гапига қизиқиб қолдим ва ундан бу ҳақда ҳикоя қилиб беришини илтимос қилдим.

Сукхрам илтимосимни эшитмагандай эътибор бермади.

— Юрганда оёғинг оғримаяптими?— қизиқсинди у.

— Йўқ. Эртага ҳам сайрга чиқамизми?

— Нега чиқмас эканмиз, сен тузала бошладинг-ку.

— Сукхрам, ана бу ёқдаги нима?— дея сўрадим, кўм-кўк тоғ томонни кўрсатиб. Тоғдан сукунат ва муздеккина шабада таралаяпти. Гўёки осмондан тушаётган қоронғулик аввало тоғ чўққисида тўпланиб, кейин шамол шиддати уни ҳар томонга тарқатиб юбораётгандай.

— Вақт алламаҳал бўлди, тақсир,— деди Сукхрам қатъий.— Қайтиш пайти етди.

Қизиқсинишдан ичим пишиб турганини кўра-била туриб жавоб бериш ўрнига у суҳбатни таққа тўхтатди-да, жўнаб қолди.

Учинчи куни ўрмонга отландик. Дарахтлар учидан кўтарилаётган тутунга тикилиб қолдим.

— Бу нима, Сукхрам?

— У ёқда гулхан ёқишади. Бу — таборимиз¹.

Биз яқинроқ бордик. Дарахтлар ортида кичкина-кичкина ўн чоғлик уйчалар. Улар кечқурунги нимқоронғуликда қалин япроқлар орасидан аранг кўриниб турибди. Олдинда қудуқ қораси. Мен ўша ёққа юришга жазм этдим у ҳайратдан тўхтаб қолдим: қудуқ сари ўн уч-ўн тўрт ёшлардаги қиз бормоқда эди. У гулдор юбка кийган, эғнида елкаларини очиб турган ўйма ёқа кофта. Унинг латиф, нафис гулдай юзидан, шахло мовий кўз-

¹ Табор — чайла.

лари-ю, олтин сингари товланган сочларидан нигоҳимни узолмай қолдим.

Унинг нозик бурни сал кўтарилган, ёноғи чўғдай ёниб турибди. Қиз менга жилмайди.

— Чанда?— Сукхрамнинг ҳайратга тўла товуши эшитилди.— Нега уйда ўтирмадинг?

— Нон ёпдим, энди сувга чиққандим.

Қиз бутун қиёфаси билан бу ердаги маҳаллий аҳолидан озмоз фарқ қилса-да, чамаси Сукхрамнинг қизига ўхшайди. Фақат унинг овози шу ердагиларники сингари кескин, ўткир, қаттиқ жаранглайди.

Сукхрам бири¹ чекди ва тоғ этагига жойлашган, ой нурида чўмилаётган ҳашаматли уй томонга ўйчан нигоҳ ташлади.

— У қанақа иморат бўлди, Сукхрам?

Унинг ўрнига қиз жавоб қайтарди:

— Бу дак-бунгало — меҳмонхона, илгари бу ерга зодагон жаноблар келишарди, аммо эндиликда уларнинг замони ўтди,— қиз шундай деди-ю, кулиб юборди. Сукхрамнинг юзи тундлашди. Уша оқшом у бир оғиз ҳам гапирмади.

Мен ўз хонамга, тўғрироғи, ўзим жойлашган дўстимнинг уйига қайтдим. Уй эгалари дастурхон атрофида чақчақлашиб ўтириб бу ердан тезроқ кетишга ташна эканликлари, қишлоқ медаларига текканлиги ҳақида интиҳосиз муҳокама юритишди. Улар қишлоқча ҳаётдан анчагача шикоят қилишди, лекин охиروқибатда қишлоқ шаҳардан ҳар ҳолда анча афзал деган хулосага келишди. Шу вайдан ҳар нима бўлса ҳам қишлоқда қолмоқчи бўлишди. Кейин оёғим хусусида гап кетди. Сукхрамни эслашди, мен унинг қизини учратганимни айтдим. Уй эгаси чилимни бир ёққа қўйди, қўлини тосда ювиб, уни бир четга сурди. Чанда билан учрашганлигим ҳақидаги гапим негадир унинг таъбини хира қилди.

— Хўш, айтинглар-чи, ўзи нима гап?— сўрадим.— Айтайлик, у бу ерлик қизларга ўхшамайди. Хўш, нима бўпти? Бунинг сизлар учун қандай аҳамияти бор?

— Ҳозир Нарешгинамни ахтаргани боргин, ўшанда тушунсан...

— Нима демоқчисизлар, ҳеч нима тушунмаяпман?

— Гап шундаки, ҳозир Нареш бирорта дарахтнинг тагида туриб хўрсиняпти, Чанданинг номини ҳижжалаб такрорляпти.

Мен кулиб юбордим. Дўстимнинг тўнғич ўғли эндигина ўн бешга қадам қўйган. Чанда ундан ҳам ёш — ё ўн уч, ё ўн тўртда. Менимча, яхшигина шапалоқ билан сийланса ҳар иккови ҳам муҳаббат дардидан халос бўлади.

¹ Б и р и — энг паст тамаки япроғидан тайёрланган сигарета.

— Наҳотки уни севиб қолган деб ўйласаларинг,— деб гап бошлаётсам уй бекаси сўзимни тўхтатиб қўйди:

— Ярамас бола ўзини тҳақур¹ уйдан эканлигини унутиб қўйди. Натни — лўли қиз² кетидан соядай эргашгани эргашган, бизни шармандаи шармисор қилди!

Дўстим ирғиб ўрнидан турди. Гарчи тҳақур бўлса ҳам унинг содда, яхши одам эканлигини билардим. Уни зўравонлик ишлатмаслик ҳаракатида³ иштирок этганлиги учун икки марта турмага қамашган ҳам.

— Мен Нарешни ахтаргани бораман,— деди у.

— Шундай зимстонда қаёққа борасиз?— уни йўлдан қайтаришга уриндим.

Чиндан ҳам шунақаям зим-зиёки, ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Қаердадир узоқда қоплоннинг ўкиргани эшитилипти.

— Катта фонарни ёқма, мен кичкинасини, электр фонарни оламан,— у бошига шарфини боғларкан, хотинига ана шундай деди.

Буларнинг ҳаммаси саргузашт роман саҳнасини эслатарди. Уз-ўзимдан бўғилиб, мен дарров кийиндим, қўлимга таёқ олиб, дўстимга эргашдим. Эри билан бирга кетаётганимга Нарешнинг онаси севиниб кетди. Унинг фикрича, Чанда зодагон оилага ишлашиш учун Нарешни сеҳрлаб қўйганмиш. Лекин дўстим эса бошқача фикрда. У ҳаммасига муҳаббат ҳақидаги китоблар сабабчи, бола уларни ўқиб бутунлай ақлдан бегона бўлган: назарида у лўли қизни севиб қолган, бечора қиз эса бутунлай бошини йўқотган.

Аёллар оқилона фикр юрита олармиди?

Мен дўстимнинг далилларини эшитиб, беихтиёр кулиб қўйдим. Аёллар ҳаммавақт ўғлим сутдан оқ, мусичадан безор деб ўйлашди, эркакларнинг ҳийла-найранглари ҳақида тасаввурга ҳам эга эмаслар. Улар хотинлар йўлдан уруш бобида нақадар эпчил эканлигини билишади, холос.

¹ Тҳақурлар — Шимолий ва Марказий Ҳиндистонда олий ҳарбий ер эгаси табақасига мансуб кишилар. Индуизм диний анъанасига мувофиқ, иккинчи ўринда турадиган табақа — ҳарбийлар табақаси. Рожастонда феодал аристократнинг унвони.

² Натни — наглар табақасига мансуб қиз-аёл. Наглар ҳинд жамиятидаги энг паст ҳисобланган табақага кирди. Улар кўчиб юрадиган дарбадар қабилалар бўлиб, бу табақа аъзолари ҳуққавозлик, акробатлик, рақс тушиш, найрангбозлик, илон авраш, музикачилик, табиблик билан шуғулланади. Бошқа табақадагилар булар ҳақида ёмон фикрда. 1924 йилдан бошлаб нагларни сал гуноҳи учун тергов, суд қилмай қамаб қўявериш қонунлаштирилган. Уларни ҳинд лўлилари деб ҳам аташади.

³ Зўравонлик ишлатмаслик ҳаракати — ҳар қандай зўравонлик хатти-ҳаракатлари батамом бартараф этилмагунча инглиз маъмурларининг буйруқларига граждaнларнинг бўйсунмаслик ҳаракатини Ганди ташкил этган. Бундай ҳаракат плани 1920 йилда Калькутта шаҳрида Ҳиндистон миллий конгресси партияси фавқулодда сессиясида қабул қилинган.

Изғиринли совуқ шамол юзларни чимчилади. Урмонга кир-
гач, йигитчанинг: «Чанда! Эҳ, Чанда!» деган товушини эшитдик.
Кейин ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди. Дўстим фонарни ёқ-
ди. Кўп ўтмай қаршимиздан Нареш чиқиб келди. У бизга қў-
шилди. Отаси индамай йўлга тушди, менинг борлигим уни хи-
жолатга солаётганга ўхшайди. Нареш уйга келгач, бепарвогина
дастурхонга ўтирди.

Онаси кечки овқатни қўйди.

— Уғлим, нега овқатга қарамаяпсан? Наҳотки қорнинг оч-
маган бўлса?— деб она гоҳ-гоҳида гапириб турди.

Мен кўчага чиқдим, ёнимдан сигарета олиб чекдим.

Эртаси кунни барвақт туриб дўстим билан далага отландим.
Унинг эллик бигҳ¹ ери бўлиб, уни қудуқ сувида суғорар, ҳозир
эса буғдой билан арпа ўроққа келган эди. Далада ўғил бола-
лар у ёқ-бу ёққа югуришар, бақиритиш-чақиритишар, қушларни
ҳайдашарди, аввалги йилги бир тўп сарғайган япроқлар ёнида
қўш ҳўкизлар абзалини ушлаб сувчи ўтирарди. Далада Нареш-
ни ҳам кўрдим. У қудуқдан унча узоқ бўлмаган жойда ўй суриб
ўтирибди. Отаси нари кетиши билан унинг ёнига ўтирдим.

— Нареш, нималар ҳақида ўйлаяпсан?— сўрадим.

У индамай менга қаради.

— Китобларимни ўқиганмисан?— сўзимда давом этдим.—
Мен уларда табақа кишанларини узиш хусусида ёзганман. Ни-
ма ҳақида ўйлаб юрибсан, Нареш, шуни менга айт.

Нарешнинг ёш, беғубор, мулойим юзида ғам кўланкаси на-
моён бўлди. Лекин бу ёшдагилар қайғуси узоққа чўзилмайди,
унинг ўрнини орзу, умид эгаллайди. Ёшликда бутун олам нуқул
бизлар учун яралгандай бўлиб туюлади. Хўш, нима бўпти, йи-
гитлар эркак бўлиб етилади, Чандага ўхшаган қизлар жажжи-
гина аёл бўлишади. Капалак гулдан гулга кўчиб ўтиб, хушбўй
шира тўплаш учун ғумайдан чиқмай турса ҳам капалак қурти
ўз ипини чуваб йигиради, дунёга майин, мулойим ипак толасини
ҳадя қилади. Бу шундай паллаки, киши ўзининг гўзалликка бўл-
ган азалий интилиши, ўзининг қувноқ умид ҳамда ширин хаёл-
лари шарофати билан шоирона туйғуларнинг меҳрли қасри ост-
тонасида туради. Ману² замонидан то бизнинг кунларимизгача
ҳамма вақт шундай бўлиб келган. Гўзаллик ва поэзия ширин
болалик уйқусидан кейин ўз қанотларини кенг ёзгандай бўлади.
Қуррамит талай асрлардан буён интиҳосиз ҳаёт гирдобиди ай-
лана-айлана ўзининг улкан жисмининг ҳар бир бўлакчаларида
инсон туйғулари ва орзулари барҳаёт оқимини кўтариб кел-
япти.

¹ Бигҳ — ер ўлчови.

² Ману — ҳинд мифологиясида Одам ота сингари дастлабки одам.

Мен йигитчага меҳр билан назар ташладим. Унинг ёноқлари лоладай қип-қизил, у қуёшнинг ёрқин нурларида олтинранг бўлиб товланаётган қадимий қасрга нигоҳини қадаган.

Унга бошқа савол бермадим. Индамай дўстона гаплашиб ўтиришимиз, юракдан суҳбатларимизнинг муқаддимаси бўлди, холос. Кечқурун даладан қайтаётган пода шохларида қуёш нурлари ўйнаётган пайтда яна ўрмонга — Сукхрам ёнига жўнадим.

Йўлимиз кўл ёнидан ўтарди. Қуёш шуъласи кўл сатҳига тўқ-сарикрангли парда ташлаган, у гўёки будда монахи кийимига¹ ўхшаб кетган эди. Уша куни Сукхрам жуда ўйчан эди. Биз хилватгина жойга бориб дам олиб ўтирдик. Қалин бутазор бизни қуршаб турар, гоҳ у, гоҳ бу ерда тамар — ҳинд дарахтлар қоплаган кичкина ташландиқ ибодатхоналар кўзга ташланарди, улар орасида қулоқни қоматга келтириб, қарғалар қағиллаб учишарди.

Тўсатдан ёнгинамизда кимдир гапириб қолди:

— Чанда, шундай ният қилган бўлсанг, қалъага бирга борамиз, бўптими?

Мен Нарешнинг овозини танидим.

Сукхрам ўз ўйлари билан банд ҳолда ўтирибди. Гўё у ҳеч нарса эшитмагандай эди.

Буталар ортидан Чанданинг овози келди:

— Билмасам, севгилим! Назаримда мен негадир ана шу кўҳна қалъанинг эгасига ўхшайман. Шуниси қизиқки, ундан анча йироқда яшайман!

— Хоҳлайсанми, сени қалъага олиб бораман? Хоҳлайсанми, Чанда?— деган овозларни эшитдим.

Шундагина Сукхрам сесканиб қўлларимдан маҳкам ушлади.

— Қўрқмайсанми?

— Нимадан қўрқардим? Айтишларича, шу ёқларга ҳам қоплонлар келармиш, лекин шу ерда урашишдан қўрқмаяпмиз-ку!

— Нареш, сен чиндан ҳам ботир йигитсан!

— Яхшиси, айт-чи, нега энди қалъа меники деб ўйлайсан?

Чанда кулиб юборди.

— Кеча отамнинг қутичесидан ёшгина бир хонимнинг фотосуратини топиб олдим. Расмга қараб, ўзимни кўзгуда томоша қилаётгандай бўлиб кетдим! Бу жуда ғалати, тушуниб бўлмайдиган ҳодиса. Аёл бизга ўхшаб кийинмаганди. Фотосурат тагида яна бир расм бўлиб, унда эҳтимол, бир неча йиллар олдин яшаб ўтган бўлса керак, зодагон тҳакурани² тасвирланган эди.

¹ Будда монахи кийими — Будда монахлари тўқсарик рангдаги кийим кийишади.

² Тҳакурани — тҳакур хотини, олий насабли хоним.

Шу пайт негалигини ўзим ҳам билмаган ҳолда миямга мен ҳам худди ана шу хонимдай бўламан деган фикр келди...

Сукхрам дик этиб ўрнидан турди, бор овози билан бақирди.

— Чанда! Ҳой, Чанда!

Буталар ортидан энгилгина шарпа ва тез узоқлашиб кетаётган оёқ дупири эшитилди. Биз буталарни қайириб қарадик, лекин у ёқда ҳеч кимнинг қораси кўринмади. Сукхрам кучли ҳаяжонда эди. Мен эса гап нималигини билмай гаранг эдим. Сукхрам жаҳли чиқиб пўнғирлади: «Яна ўт аланга олади, яна осмонни тутун қоплайди!» У ташландиқ қалъага даҳшат билан тикилди ва тўсатдан қаҳ-қаҳ отиб қаттиқ кулди. Мен аллақанақа бўлиб кетдим. Сукхрамга қараш ўта қўрқинчли эди.

— Жувонмарг бўлгур беором инс-жинслар! Ҳеч кимга тинчлик бермаяпсанлар!— деди у қалъага қараганича.

— Сукхрам!— чақирдим уни.

У яна қўлимни маҳкам ушлади.

— Мен ҳақ гапни айтяпман, тақсирим! Қалъага пойдевор қўйиладиган кун инс-жинслар қаҳрини юмшатиш учун қурбонликка бир одамни олиб келишган — ўшанда шунақа урф-одат бор эди. Инсон қони билан ювилиб қурилган қалъа кишиларга осойишталик билан бахт бера олармиди? Қалъада туғишган ака-укалар бир-бирига душманлик қилишди: акаси хотинига укасини заҳарлашни буюрди. Эридан тул қолган ёш бева оғир-оёқ эди. У ўрмонга яширинишга мажбур бўлди, уни кекса дарвиш ўз қанотига олди. Дарвиш бола дунёга келгач, уни нат — лўлиларга элтиб берди. Уларнинг таборида гўдакнинг ҳаёти беҳатар эди. Бола икки ёшга тўлганда ёш бева хотин эрининг қотили бўлмиш акасидан ўч олиш ниятида раққоса кийимида қалъага суқулиб киради. У юзини парда билан яширади, унинг рақслари рожани мафтун қилади. Рожа унга дур, гавҳарлар қадалган безаклар юборади, аммо у безакларни майдалаб талқон қилади, укасининг қотили юзига етади. Кейин эрини заҳарлаган овсинини ўлдириб, ўша кечасиёқ ўзига кўнгил қўйган хизматкор билан қочиб кетади.

Бироқ, кўп ўтмай уларнинг ҳар икковини ҳам ушлашади. Ёш жувонни қатл қилишади, хизматкор эса қочиб қутулишга улгуради. Уша одам болани тарбиялайди. Бола нат бўлиб балоғатга етади.

— Ҳўш, кейин-чи?

— Кейинми?— Сукхрам оёғи остидаги ер титрагандай энгилгина қалқиб кетди.— Мен ўша авлоднинг охирги тҳакуруман, тақсир,— деди у бўғиқ, ўзгарган товушда.— Қачонки тҳакуруани натлар орасида бир неча мўддат яшаб, кейин қўшни рожалар ёнига борганда, улар: «Сени ўз даврамизга қўшмай-

миз, сен натлар тегиб ҳаром бўлган овқатни егансан¹, дейишадди. Ушанда ёш бева: «Қалъа меники, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам уни ўзимга қайтариб беришларининг уддасидан чиқаман, дейди. Кейин қалъа ҳақида инглиз мэмхоним гапира бошлади, бугун эса Чанда нималар деганини эшитдингиз...

Сукхрамининг сўзлари жуда ошиқиб билмоқчи бўлганим ажойиб воқеа устидаги пардани кўтаргандай бўлди. Сукхрам эса ҳаммасини ҳикоя қилиб берди.

— Мен ҳеч қачон ўзимни нат деб ҳисобламаганман, — ҳикоя қила бошлади Сукхрам. — Мен ҳақиқий тҳакурман.

— Сени боқиб, тарбиялаган кишилардан воз кечяпсан. Бу оғир гуноҳ, Сукхрам. Ҳамма одамлар бир-бирини кўра олмайди деган фикрга ўз-ўзингни ишонтиргансан, қўйингга нафрат деб аталмиш заҳарли илонни иситгансан, у сени чақа-чақа ақлингни заҳарлаб қўйган. Урмон ўсимликларининг сирини билган одам, — деб давом этдим, — инсонийлик дарахти дунёдаги муқаддас дарахтлардан бири эканлигини ҳам биллиб қўйиши керак.

Сукхрам менга астойдил тикилди, гўё гапларимни эшитмагандай индамай қўя қолди.

Қоронғи туша бошлади, биз уйга қайтдик. Эртаси кун Сукхрам ҳикоясини ёза бошладим. Ўзимдан ҳеч нарса қўшмадим. Баъзида ўз-ўзимга буларни ёзишнинг қандай зарурати бор экан, деб савол берардим. Лекин ҳар сафар ўрта аср ҳинд рожаларининг ҳаёт тарзи мураккаб машиналар асри бўлмиш бизнинг кунларимизда ҳам ўзгармади, одамлар бу ҳақда жиддийроқ ўйлаб кўрсин деган фикр миямга келарди.

Сукхрам ҳар кун келиб турарди: биз бирга сайр қилардик, унинг оддий ҳикояларини эшитардим. Бу воқеаларнинг фожиали ечимини ўз кўзим билан кўришга муваффақ бўлдим. Охиروқибатда Сукхрам қизининг жасади устида қўлига оғир кишанлар солинган ҳолда тик турди.

Китобхон! Ажойиб воқеаларни ёқтирсанг, бу китобни ҳам ўқиб қўй. Ҳаёт ҳамиша биз ўйлагандай эмас.

Бу даҳшатли тун эди. Бўрон қутурарди. Мен Чанданиннг муздек бетларини силаб-сийпардим. Унинг юзлари нақадар гўзал! Нареш безовталиқдан ўзини у ёққа, бу ёққа ташлар, ҳадеб: «Уни тинч қўйинглар, ухлаб олсин. Эртага ўзи уйғониб, ҳузуримга келади», деб такрорларди.

— Эсингни йиғ, ўғлим! Болагинам! — онасининг овози узилиб қолар, йиғидан елкалари титрарди. — Толеним йўқ! Нега аёл бўлиб туғилдим? Аёллар қачон бахтли бўлибди? Ҳеч қачон!

¹ Сен натлар тегиб ҳаром бўлган овқатни егансан — индуизм олий табақа вакилларига энг қуйи табақа — хор табақа кўлидан овқат олиб ейишни тақиқлайди. Бу қонунни бузганлар шармандаларча тозаланиш удумини бажо келтириши шарт.

— Сукхрам,— астагина сўрадим,— демак уни сен ўлдирдингми?

— Ҳа, тақсир. Аммо мен Чандани эмас, тўракуранининг жонини азоблаётган инс-жинсларни ўлдирдим. Унинг жони орамизда тентираб юрганди. У қалъани тарк этгиси келмади. Тўракура қанчадан-қанча одамларни йўлдан адаштирди. Чанданининг жонини халос этдим. Рожа эгалламоқчи бўлган битмас-туганмас хазиначиларни тўракурани эрини ўлдирган ёвузнинг юзига улоқтирди, қалъага ҳам, унинг ҳамма хазиначиларига ҳам эга бўлди. Ушандан буён тўрт авлод ўтди. Инс-жинс эса ҳамон одамлар орасида санқиб юрибди. Тақсир, бойлик бамисоли олтин қафас, қафасга тушган одам тўтиқушдан ҳам хароб бўлади, эшигини очиб қўйса ҳам ундан чиқиб кетмайди!

Полициячилар Сукхрамни олиб кетишди. Ёрқин чақмоқ нури қалъа томон қўлларини чўзиб турган Нарешни ёритди.

— Чанда!— қичқирди у.— Чанда, сен голиб чиқдинг! Қалъанинг эгаси бўлиб қолдинг!

У тўсатдан хахолаб кулди. Эшик ортида бўрон ваҳимали гулдиради. Одамлар бошига тушган бу оғир кулфат бутун табиатни ларзага солгандай... Чанда ҳалок бўлди, Нареш ақлдан озди.

Бироқ ҳикоям ҳали бўлди. У тўрт авлод ҳаётини қамраб олади, ҳар бир авлод ҳаётида феодализмнинг очкўз иблисона табиати, пойдеворига инсон қони қўшиб қурилган қалъа ҳукмронлик қилади. Бинонинг ўзи кишини алдайдиган қиёфада гўзал, лекин унда шу кунгача кишиларни бир-бирдан жудо қилган хунуклик ва ёвузликни ҳамма вақт ҳам пайқаш қийин...

Дўстимнинг кўзларида ёш йўқ. Хотини ҳам тинчиб қолди. Бўрон тинди, Нареш тош ҳайкалдай қотди. Шамол шиддати ҳам сусайиб, сукунат ҳукмрон бўлди.

Лекин мен биламанки, бу ҳолат узоққа бормайди. Яна шамол гувиллайди, булутлар чопқиллайди. Яна уйқуга кетган ўрмон инграйди, тун қоронғулиги ваҳимали овозларга тўлади. Дўстимнинг кўзларидан яна шашқатор ёш оқади, хотини бўзлаб йиғлайди. Нареш яна телбаларча кулиб, ўзини у ёқ-бу ёққа уради. Телба! Ун беш ёшли бола киши қалбини увиштирадиган даражада даҳшатли қаҳ-қаҳ уради!

Тун чекинди. Борлиқ шундай ёришиб кетдики, япроқлардан томаётган томчилар ҳам яққол кўзга ташланди.

— Яқинроқ кел,— тўсатдан Нареш мени қақриб қолди.— Ҳеч ким мени тушунгиси келмайди. Ёлғиз сен тушунасан! Ҳов ана, Чанда! Қара, қара, у зодагон хонимга айланди. Суратдаги ўша безакларни тақиб олибди. Чанда бугун ва ниҳоят қалъанинг эгаси бўлди...

— Ёшим ўн иккига тўлди,— ҳикоя қилди Сукхрам.— Мен ҳали баланд, болаларга хос овозда гапирардим, аммо аста-секин ёшлик — балоғат сари қадам қўярдим.

Кўп ҳодисалар унут бўлиб кетди, бироқ ўша ўн тўрт кунлик тўлин ой чиққан тун хотирамдан асло кетмайди.

Отам ҳужрада ўтириб олиб вино ичарди. Унинг мўйловлари узун, кўзлари бургутники сингари ўткир, онамдан бошқа ҳамма ундан ҳайиқарди. Онам натни эди. Ёши ҳам ўттиз бешлардан ошмаган.

Тоғдан тушган ой нури водийни кумушлантирган, унинг товланиб жилваланиши қуруқ ўт-ўланлар пояси орасида юпқа тиф каби ялтирарди. Ушанда бундан ортиқ гўзал манзарани тасаввур қилолмасдим. Отамдан бир неча дона бирини ўғирлаб чиқиб, киши кўзидан пана дарахт остида, ажиб тарзда эгилиб-букилган илдизлар орасида ойдинли тун кўланкаларига узоқ тикилиб ўтирдим. Узоқда йигит-қизларнинг қўшиғи эшитилмоқда. Қимнингдир ширали, баланд овози ёқимли, киши қалбини қитиқлайдиган мусиқа таратар, бу эса мени ажиб ҳаяжонга соларди.

Тўлин ой гардиши тоғлар ортидан сузиб келиб кўлга дадил шўнғиди, сон-саноқсиз пассажирлари ёрқин сариқ шуълалардан иборат кумуш қайиққа айланди. Югуриб келаётган тўлқинлар қайиқни ағдариб юборди, ёрқин сариқ шуълалар тўлқинларда ирғишлаб ўйноқлади.

Мен уфққача чўзилиб кетган қоп-қора сукунатли ўрмонга маҳлиё бўлиб тикилдим. Ой нурида ўрмон алоҳида гўзаллик кашф этганди.

Тўсатдан отамнинг хирқироқ, йўғон овози эшитилди:

— Сукхрам! Ҳой, Сукхрам!

Мен чопқиллаб унинг ёнига бордим.

— Сукхрам! Ўрмонга борамиз. Шифобахш, доривор ўтлар қаерда ўсишини сенга кўрсатаман. Бугун тўлин ой чиққан, ҳамма нарса кафтдагидай кўринади.

— Маъқул, ота,— дедим.

У мени қучоқлаб, пешонамдан ўпди. Ундан бадбўй вино ҳиди анқирди, чунки уйимизда ҳамма ичади. Мен жуда кичкина-лигимда онам мени ухлатиш учун бир неча томчи вино берган. Мен винонинг ҳидига кўникиб қолганман, ўша тўлин ой чиққан кун мени ҳайратга солган бошқа нарса. Отам одатдан ташқари ҳаяжонли кўринар, осма илдиз новдаси ерга чуқур кириб, янги дарахтга ҳаёт бахш этаётган баҳайбат банан сингари тебранарди. У кекса банан дарахтидай елкамга кўлини қўйиб, бепоён осмонга, ой туфайли кумушланган самовий бўшлиққа ўйчан тикиларди.

Биз буталар орасидан йўл очиб бордик. Ўрмон ортида натни куйлади:

Жоним, ёнингда ухлагим бор, ойдан қўрқаман,
Борлиқ ой нурига чўмилди.

Нат унга жавоб қилди:

Ой юзли соҳибжамол, ойдан нечун қўрқасан?
Сен унинг фарзанди-ку...

Биз ўрмон ёқалаб бордик. Отам тунд эди, ён-верига қарамасди. Мен уни биринчи маротаба ўйчан ҳолда кўришим. Отам жасур одам, у қўли билан тулки инини бузиб ташлайверади, оҳуни қувлаб бориб қулатади, улкан жайрадан ғолиб чиқади. Бир кунни биз томонларда изгиб, атрофдагиларга даҳшат солган сиртлонни ҳамманинг кўз олдида ўлдирган. Отам бир жойда муқим турмаган. У қишлоқдан қишлоққа кўчиб юрган. Онамни жуда яхши кўрарди, бирор марта ҳам унга қўл кўтармаган. Онам ичиб маст бўлгач, бошқа эркакларга ишва қилган пайтларда отам индамай уни даст кўтарганича уйга олиб кетаверган. Кечалари отам унинг қулоқларига ширин — ёқимли сўзларни шивирлаганини кўп эшитганман.

Биз ўрмон четида турган маъбуда Дурганинг унча катта бўлмаган ибодатхонаси ёнидан чиқдик. Ибодатхона орқасида гулхан олдида ёнма-ён ўтирган эркаклар билан аёлни кўрдик. Аёл онам эди. Улар вино ичиб, кулишиб ўтиришарди.

Отам ўша томонга бораётиб, онамнинг рўпарасида ўтирган кўмирдай қоп-қора Исиланинг заҳархандали товусини эшитиб, таққа тўхтаб қолди.

— Оббо, тҳақури тушмагур-ей, сени ҳам зодагон хонимлар қаторига қўшишмоқчи, шундайми?

— Ҳа,— онам ғалати, ишончсиз товуш билан жавоб қилди. У яна бирон гап қўшмоқчи бўлдию ўзини тийди.

— Уни лўли хотин туққан,— яна гап бошлади Исила.— У бўлса зодагонлар натни ўз одами деб билишини хоҳлайди. Иштаҳасини қараю! Шу вайдан-да нуқул: «Мен нат эмасман, мен нат эмасман! Мен тҳақурман!» деб бақиргани бақирган.

Ҳаммаси кулишди. Иккинчи эркак — Манка сопол идишга вино қуйиб айлантира бошлади. Идиш қўлдан-қўлга ўтди, ҳар ким кўпроқ сипқаришга интилди. Мен отамга қарадим. У ерга михланиб қолгандай эди. Юз ифодасидан қўрқиб кетдим. Мен бу ердан тезроқ кетиш маъқул деган ўйда гап қотдим:

— Ота, ҳадемай ой тоғ ортига яширинади, унда ҳеч нарсани кўрмай қоламиз.— У сесканди. Қўлимдан ушлади, кейин биз жўнаб кетдик.

Ўша тунда ўрмон менга сеҳрли бўлиб туюлди. Ўрмон орти-

дан яна қўшиқ янгради. Қўшиқ овози бизга элас-элас эшитиларди, тўсатдан мен ухляпману тушимда маъносини ҳеч ўқиб бўлмайдиган алла эшитилаётгандай бўлиб кетдим.

Отам ўрмондан қандайдир илдиз — ўт-ўланларни излаб топди, йиғиштирди, қўлимга тутқазди.

— Уғлим, буларни яхшилаб эслаб қол, — деди отам, улардан қандай фойдаланиш ҳақида гапирди. — Мен дунё тургунча яшаймайман. Дори яшаш ҳунарини натлардан ўрганганман. Уларнинг удумига кўра, ота ўз ҳунарини ўғлига ўргатиши, ошириши лозим.

— Биз натлардан эмасми?

— Йўқ, ўғлим, — деди отам тантанавор равишда. — Биз бу бебахт қабила тоифасидан эмасмиз. Уларни таъқиб қилишади, турмаларга ташлашади. Бироқ сен билан мен, биз тҳакурмиз. Эшитяпсанми, тҳакурмиз!

Отамнинг шивирлашлари хуштак каби товуш бера бошлади. — Анови ёққа қара. Уғлим, бу нималигини биласанми? — У узоқда қорайиб турган деворларни қўли билан кўрсатди.

— Чала қурилган қалъа, — дедим.

— Бу бизнинг қалъамиз. Унинг эгалари — сен билан мен. Эндиликда унга инглизларнинг хушомадгўйи рожа хўжайинлик қилмоқда. У тун-кун ярамас аёллар билан айш суриб ётибди. Оддий халқнинг қайғу-кулфати билан иши йўқ! Бу ярамас қалъани ҳаёсизларча эгаллаб олди. Унинг ҳақиқий эгалари эса биз! — Отам ҳаяжони зўрайганидан гапиришга қийналди, сал оқ оралаган бир тутам сочи салласи тагидан чиқиб пешонасига тушиб қолди. Қалин қошлари остидаги катта-катта кўзлари ярқираб кетди.

Мен донг қотиб қолдим. Биз чала қурилган қалъа эгалари! Бизни бойлик, ҳокимият кутмоқда. Икки чеккамдаги томирларим лўқиллай бошлади. Назаримда баланд, осмонўпар деворлар янада ўсиб кетгандай бўлди.

— Ота, — шивирладим мен. — Шу гаплар ростми?

— Рост, ўғлим, — жавоб қилди у. — Бир вақтлар авлодаждодимиз қалъага эгалик қилишган.

— Буни сенга ким айтган?

— Бобонг.

— Унга ким айтган?

— Бобонгнинг отаси.

— Менга ҳам айтиб бер!

Отам фикрларини тўплаб олиш ниятида кўзини ерга қадади, сўнг гап бошлади:

— Сенинг катта бобонг, менинг эса бобом шу қалъанинг ҳақиқий меросхўрлари бўлишган. Биз нат эмас, тҳакурмиз. Уқдингми?

— Уқдим, ота, нега бу ҳақда илгари менга индамагансан? — сўрадим жўшқин оҳангда.

— Ҳозиргача бамисоли кичик бир бутазор эдинг. Сени ўт олдирсам озгина сув билан ўчиб қолардинг. Эндиликда сен ёш ўрмонга ўхшайсан, оловни яқинлаштираман, озгина эсан шамол ҳам алангангни баттар кучайтиради.

Мен кўкат устига ўтирдим, бошимни қўлим билан чангалладим. Отам менга меҳр билан боқди.

Бирдан ўрмондан онам чиқиб келди. Қўлида ой шуъласида ярқираб турган ханжар. Онам яқинлашди-да, мени маҳкам қучоқлади.

— Сен менинг ўғлимсан, менинг. Эшитяпсанми, унинг эмас, менинг ўғлимсан,— бидирлади у.— Сен унинг ўғли эмас. Сен тҳакур эмас.

— Ҳой хотин!— аламли қичқирди отам.

— Бу менинг болам!— давом этди онам.— Менинг яккаю ягона ўғлим. У сенга ўхшаш тентак бўлмайди. Сен жинни бўлишгача етдинг, лекин болагинамни асраб қоламан. Сукрам сендақа бўлмайди!

— Қўйиб юбор,— ялиндим мен.

— Мен билан шундай муомала қилгани уялмайсанми?— ўшқирди менга.— Кўрнамак! Сен туфайли не-не оғир кунларга бардош бердим!— Онамнинг овозида ҳам алам, ҳам меҳр, ҳам рашк оҳанглари жарангларди.— Сен эса,— у отамга ғазаб билан қичқирди,— ифлос лўли зотидансан, сенинг тҳакурлигинга ким ҳам ишонарди! Яшаш жойинг исқирт ҳужраю қасрлар ҳақида лоф урасан. Аммо болагинам сира сенга ўхшамайди!

— Ҳой хотин, унингни ўчир!— бўқирди отам.

— Мени қўрқитиб бўпсан! Телба тҳакур!— онам ғазаб билан қичқирди. Унинг кўзларида ўт чақнади.— Сен ўзинг сув ичаётган қудуққа тупуряпсан! Отанг ўлганда ожиз бир гўдак эдинг. Отам сени тарбия қилди. Қанчадан-қанча натлар мени олишмоқчи бўлишди, лекин мен фақат сени дедим, сеники бўлдим. Бир умр мандан ҳазар қилиб юришингни қаёқдан билай! Сен мени севибсанми? Сен фақат ўғил туғиб беришимни истангансан, уни тҳакур қилишни орзу қилгансан. Мен эса сенга ҳаётимнинг қаймоғини бердим. Полиция бошлиғи Харнам жаннатмисол ҳаётни ваъда қилди, сени деб унинг таклифини рад этдим. Каримхон сени турмага қамаб қўйди, унинг нафсини ором олдирмагунча сени бўшатмаслигини айтиб дағдаға қилди. Сени қутқариш учун унинг ҳузурига бордим, айтганини қилдим. Сени, ўғлингни деб қаҳатчилик йиллари қишлоқмақишлоқ юрдим, оз-моз ишлаш, сизларни оч қолиб ўлишдан сақлаш учун тунни бошқа эркаклар оғушида ўтказдим. Қабиладошларим ҳеч қачон мандан ҳазар қилишмади. Ёлғиз сенгина мени назаринга илмадинг.

Онам маст, оёғида зўрға турарди. Отам юзини қўллари билан яшириб, унинг гапларини индамай эшитди.

— Сукхрам, рожагинам,— онам менга юзланиб гапида давом этди,— сенга ҳақ гапни айтяпман, сен унинг боласи эмассан, сен натсан. Отанг кимлигини айтолмайман. Натнилар ўз боласининг отаси кимлигини қаёқдан билсин!

— Йўқ!— қаттиқ қичқирдим.— Мен унинг ўғлиман. Мен тҳақурман! Мен тҳақурман! Ота, тўғрим, мен тҳақурман-а?

Отам қўлини юзидан олди, бош чайқади.

— Онанг кўп жиҳатдан ҳақ, майли,— деди титроқ овоз билан.— Бироқ сени менинг ўғлим эмассан деб ёлғон айтяпти. Сен меникисан! Сен тҳақур ўғлисан! Сен қалъа эгасисан...

Отам гапини тугатмасдан онамга хитоб қилдим:

— Эшитяпсанми, отам нима деяпти?

— У билан тилинг биттами?— деди онам ажабланиб. Ҳали ҳам менинг гапларимга ишонгиси келмасди.— Она муҳаббатини қадрлаганинг шуми? Илонбачча!— Гаплар томоғида қайнади, лекин тўсатдан телбаларча кулиб юборди, отамга юзланиб деди:— Қани, тҳақур! Меросхўринг ўзингга бўлсин! Алвидо!

Шундай дедию қоплонлар сув ичгани келадиган ярим бузук эски ҳовуз томондаги чакалакзорга ўзини шитоб билан урди. Онам орқасига қарамай югурар, мен саросима билан унинг изидан қараб турардим. Отам бақириб, унинг орқасидан чопди.

— Ҳой хотин!— деб қичқирди у чолиб бораркан.— Тўхта! Ялинанам! Тўхта! Уғлимиз ҳурмати, тўхта!

Лекин онам янада тезроқ югурди, кўп ўтмай буталар орасида кўздан ғойиб бўлди. Бир лаҳзадан кейин ўша ердан даҳшатли дод-фарёд кўтарилди, иккита қоплон билан олишаётган отамга кўзим тушди. Мен одамларни ёрдамга чақириб бақирдим. Табордан қўлига машъала ушлаган кишилар етиб келди, лекин вақт ўтган эди. Отам билан онам ҳалок бўлишганди.

Мен ёлғиз қолдим.

Кўзларим ёшга тўлди. Онамнинг ғамгин қиёфасини хотирладим. Отамнинг бепарволиги азобига чидашда менга бўлган меҳри тиргак бўлган, бироқ нафратимга тоқат қилолмай ўлимни афзал кўрган. Юрагим қонга тўлди. Уша тун мен етим қолдим.

Енимга Исила билан Манка келди.

— Бу ҳодиса қандай содир бўлди?— сўради улардан бири.

Мен жавоб бермадим, йиғлашни тўхтатмадим.

— У ҳамма нарсадан хабардор шекилли,— деди Исила.

Манка бош чайқади, шеригининг гапига жавоб бермади.

Улар кетишди, мен яна йиғига зўр бердим. Миямда тарқоқ фикрлар чарх ура бошлади: ўзимни тҳақур, қалъа хўжайини ҳолида кўрдим, назаримда отам билан онамни ўзим ўлдиргандайман. Эндиликда ҳолим нима кечишини тасаввур қилолмасдим.

Ой тоғлар ортига яширинди. Ташвишли ўйларга чўмиб тонг қоронғусида ёлғиз ўтиргандим, кимдир бошимни меҳр билан силай бошлади. Ўгирилиб, Исиланинг қизи Пьярини кўрдим. У оппоққина, кўзлари катта-катта қизча эди. Яқинда тўққиз ёшга тўлганди. Канжарлар¹ табақасидаги қизларга ўхшаб бошига рўмол ўраган эди. Пьяри канжар болалари билан ўйнаб, дўстлашиб, уларнинг одатлари, удумларини ўрганиб олганди. Қизча тўлагинна, ўз тенгдошларидан анча кучли, элчил — чаққонликда истаган ўғил бола билан баслашаверарди.

— Сукхрам,— деди у мулойимгина.

Мен индамай унга кўз тикдим.

— Йиғлаяпсанми?

Мен унинг елкасига бош қўйиб, аччиқ-аччиқ йиғладим, у бошимни силади.

— Пьяри, уйга кир,— чақирди Исила.

— Бормайман.

Исила нима гаплигини тушунмади, у яқинроқ келиб, қизининг қўлидан ушлади. Пьяри йиғлаб юборди.

— Сен билан кетмайман!— оёқ тиради у.

— Нима бало бўлди сенга ўзи?

— Сукхрам билан қоламан.

Табордаги одамлар бу гапларни эшитишди, улар кулишди, кимдир гап қотди: «Исила, уни ҳам чақира қол. Ахир Сукхрам бизга бегона эмас-ку».

— Хўш, Сукхрам,— деди шунда Исила,— қарорим шундай: Пьяри айтгандай бўлсин, бизникида яшайверасан. Бордию қизимни хафа қилсанг ё ундан нафратлансанг, аллақандай бемаза қилиқлар кўрсатсанг, худо ҳурмати, ханжарим қонинг-ни ичади, ўлганимда эса нат Исиланинг арвоҳи мен учун сендан қасос олади!

Биз таборга қайтдик. Кўч-кўронимизни Исиланинг кулбасига ташидик. Пьяри билан отасидан ташқари ҳужрада унинг онаси Сауно ҳам яшарди. Пьяри Исиланинг ёлғиз қизи эди, бироқ унга мутлақо ўхшамасди.

Отанинг қутисини очганимда зодагон хонимнинг портретини топиб олдим. Қийимларига қараганда у анча илгари яшаб ўтганга ўхшайди.

— Бу ким?— ажабланиб сўради Пьяри.

— Мен қаёқдан билай?

— Суратни жойига солиб қўй!— деди Исила қаҳр билан, лекин Пьяри ўжар қизча эди.

---

¹ Канжарлар — энг қуйи табақадан бўлиб, улар ҳинд лўлилари, касб-корлари арқон ва чилвир ясаш.

— Дада, бу кимлигини сен биласанми?— бўш келмай таъкидлади у.— Айта қолгин!

Пьярининг онаси Сауно ип йигириб ўтирарди. Исила қизининг хархашасидан қутулиш учун уни тарсакилади. Пьяри йиғлаб онасига ёпишди. Исила бамайлихотир чилим чека бошлади.

— Нега бақрайиб турибсан?— Исила менга ўгирилди.— Бор, ўйнаб кел.

Мен жойимдан қимирламадим.

— Нега уни ҳайдаяпсан? Уялмайсанми?— Сауно мени бағрига олиб эрига ўшқирди.

Исила жирканганича елка қисди ва тескари қараб олди.

— Қизингни эрка-тантиқ қилиб юборган эдинг, энди болани ҳам бузясан,— тўнғиллади у.

— Мунча ўчакишдинг?— деди Сауно.— Ёлғиз қизинг илтимос қилди. Наҳотки жавоб қайтариш шунчалар қийин бўлса?

— Бўпти, бўпти,— Исила юмшади.— Суратдаги аёл уч авлод олдин яшаб ўтган, ҳамма бало-қазолар ўшандан бошланган. Беномус аёл хизматкори билан дон олишади. Манови шўрлик эса — Исила бармоғи билан мени кўрсатди,— ўша суюқ оёқ аёл ўғлининг авлоди...

— У кўҳна қалъа хўжайини бўлганмиди?— сўради Сауно.

— Ҳа.

Сауно қизини, кейин мени қаттиққина ўпди.

— Исила!— деди у тантанавор тарзда.— Бугун қизимни қалъанинг ҳақиқий эгалари авлодидан бўлган одам билан қовуштирдинг!— Саунонинг кўзлари севинчдан порлаб кетди.— Уқдингми, Пьяри? Энди сен натни эмассан, сен зодагон одам хотинисан. Сен хонимлардай яшашинг керак. Ўзингни ана шундай қадр-қимматга лойиқ ҳолда тута оласанми? Улар сингари бегона кишилардан юзингни яшириб, ҳашаматда яшайсанми ёки бошқа натнилардай қўлма-қўл юрасанми?

— Нималарни валдираяпсан, Сауно?— Исила хотинига бақирди, кўзлари бесаранжом атрофга жаланглади.

— Ҳали мен валдираяпманми?— Саунонинг қаҳри келди.— Демак, сен қизинг ҳузур-ҳаловат, обрўда яшашини хоҳламас экансан-да? Биз натмиз. Бу ерда бизни биров сариқ чақага олмайди. Полициячилар қачон хоҳлашса ўшанда турмага ташлашади. Рожаларнинг хизматкорлари аёлларимизни ўғирлаб кетишади. Булар етмаганидай яна бизни ўғрига ҳам чиқаришади!

Исила индамай трубкасини тўлдирди, эътироз билдиришга ўрин йўқ эди. У мен тарафга гуноҳкорларча нигоҳ ташлади. Мен ерга тикилиб ўтирардим, Сауно меҳрибонлик билан соч-

ларимни силарди. Пьяри бошини онасининг тиззасига қўйиб ётди. Исила ўрнидан қўзғалиб, уларга яқинлашди.

— Йўқ, Сауно, тушунсанг-чи,— Исила Пьярини ўзига тортиб гапира бошлади.— Пьяри менинг қизим. У сенинг сингари натни бўлишини хоҳлайман. Бошқа ҳеч ким бўлмайди. Кимки ерда омонат туриб, осмонга етаман деб интилса, албатта, юзтубан йиқилади...

Мен ирғиб турдим, Пьярини қучоқлаб, бағримга босдим.

— Пьяри меники!— дедим дадил.— Мен тҳакур, у эса менинг тҳакураним!

Сауно кулиб юборди.

— Исила, эсингдами!— эрининг қўлини ушлаб хитоб қилди,— бир вақтлар сен ҳам мени мана шундай қучоқлаб, худди шу сўзларни айтгансан.

Исила хотинига меҳр билан боқди, кейин менга бурилди. Қўзлари дарҳол ёмон ўқрайди.

— Хўш, нечун тҳакурман деб чираняпсан?— гердаиб сўз қотди. Унинг товушидан истеҳзо, ажабланиш ва... ачиниш маъносини пайқадим.

— Муҳтарам тҳакур, оёқларинг остида тиз чўкаман,— Сауно бош эгиб, ҳазиллашиб таъзим бажо келтирди.

— Ҳой шўрпешона! Ҳамма вақт эсингда бўлсин!— деди Исила дўқ билан.— Сен нат! Сен биз билаң яшайсан, ҳатто тҳакурнинг ити ҳам сендан тумшуғини буриб кетади. Тушундингми?

Менинг кўзларимда ёш йилтиради.

— Қовоғинг осилиб, ҳўнграб йиғлашга бошладинг!— деди Исила афтини бужмайтириб.— Кимнинг ота-онаси ўлмабди! Эҳ, лапашанг! Юр, сенга ўрмон илдизлари, ўт-ўланларини кўрсатай. Таборимизда уларнинг сирини мену отанг билардик, холос. Отанг тирилиб келмайди, энди сенга мен ўргатаман. Бу катта маҳорат,— у паст овозда сўзида давом этди,— шундай катта санъатки, доривор ўсимликлардан фойдаланишингни билишса, ҳатто полициячилар ҳам ортиқча жонингни қийнайверишмайди.

Мен кўз ёшларимни артдим. Сауно кулиб, пешонамдан ўпди. Пьяри ҳам онасидан кейин меҳрибонлик кўрсатиб қўлимдан тутди. Ўзимни яқин кишиларим даврасида ўтиргандай ҳис этдим, шу муддат ичида илк дафъа кулимсирадим.

3

— Исила зийраклигимдан мамнун бўлди,— Сукхрам ўз ҳикоясини давом эттирди.— Мен ўрмон ўт-ўланлари ҳамда илдизлари сирини тез уқа қолдим.

...Мен ўн олтига, Пьяри ўн учга етдик. У ҳанузгача вақтини канжарлар орасида ўтказарди. Шу тўрт йил ичида наларнинг ҳамма ўйинларини мукамал ўргандим: ликиллаб турган бамбук ёғочидан тепага кўтарилиб, арғамчи устидан юришгача бориб етдим, эпчил, чаққонлик санъатим ортди. Довруғим тҳакурлар яшайдиган хонадонларгача бориб етди. Исила мен билан ғурурланиб юрди. Мен чинакам лўлига айландим. Аммо менинг Пьярим натни бўлмади. У мени жуда яхши кўрар, бироқ бутун вақтини чодирда канжарлар ёнида ўтказарди.

Бир кунни уйга анча кеч қайтдим. Остонада Исила билан Саунонинг гаплари қулоғимга чалинди.

— ...Хўш, нима бўпти?— деди Сауно.— Ўн уч ёшимда қизлигим билан хайрлашгандим. Эслаб кўр, ўша йиллари етилган аёлга ўхшамасмидим? Пьяри эса ўн тўртга қадам қўйди.

— Хўш, нима демоқчисан? Сукхрам ҳам бўй етиб қолди.

— Э, қўйсанг-чи, томирларида ёшлиқ қони қайнамаяпти. Винони ҳам чинакамига ича билмайди, ҳар сафар ичганда афтини бужмайтиради, ҳеч ким уни қизлар билан гаплашаётгани устидан чиққани ҳам йўқ. Шу ҳам йигитми? Мундоқ сўкинишни билса-чи. Эракак эмиш! Уғирлик ҳам қилмайди, на карта, на соққа ўйнашни билади...

— Нега шундайлигини биласанми?— Исила маккорона кўзларини қисди.— У мендан қўрқади, менинг ўлдириб қўйишимдан қўрқади.

— Ўлдирасанми?

— Бўлмасам-чи. Ҳов ўшанда пўписа қилгандим-ку.

— Бу қанақас, Пьярига яқинлашишни ҳам ман қилгансанми? Э, агар у эракаклигини кўрсатмаса, қизим ёнида ётиб бўпти.

— Нималарни валдираяпсан, Сауно?

— Воҳ, воҳ, воҳ, ҳеч нарса билмагандай ўзингни гўлликка соласан-а. Гўёки Пьяри менинг қизим эмас! Аёл ҳақиқий эракак билан яшашни хоҳлайди. Бордию Сукхрамининг қўлидан ҳеч вақо келмаса, Пьяри бошқасини топиб олади.

— Бас, Сауно! Уятинг ҳам йўқ! Улар ҳали гўдак-ку!

— Зўр билмдонсан,— Сауно жилмайди.— Гўдакмиш-а!

Қимнингдир энгил қадамлари эшитилди. Биров менга яқинлашди. Пьярининг қадам ташлашини сездим, қоронғида унга қўлимни чўздим. Пьяри бўйнимдан қучоқлаб, менга маҳкам ёпишди. Шу лаҳза тўсатдан ўзимни эракакдай, Пьярини хотиндай ҳис этдим.

— Э, сенга гапириб нима қиламан,— яна Саунонинг товуши эшитилди.— Аллақачон қариб қолгансан.

— Ҳа, сен ҳали ёшмисан?

— Қизимиз битта-яримта азамат билан қочиб кетади деб қўрқаяпман.

Мен Пьярини маҳкамроқ қучоқладим, томирларимдаги қон кўпириб оқаётганини, юрагим тез, қаттиқ ураётганини, ҳар бир юрак уришини қулоқларим эшитаётганини бемалол пайқадим. Мен яна, қўлларим оғригунча Пьярини бағримга босдим, лекин у оғриқдан афтини бужмайтирмади, менга маҳкамроқ ёпишди.

Хужрада Исила баҳайбат қаддини ростлаб, ўрнидан турганини кўрдим. Шамнинг нурсиз шуъласи унга тушди.

— Буларни нимага айтаётганимни биласанми?— Сауно овози тутила-тутила савол берди.

— Йўқ.

— Ундай бўлса қулоқ сол. Қизим тҳакурнинг хотини бўлади, у хонимлардай яшаши керак. Унинг бизга ўхшаб ҳаёт кечиришини хоҳламайман.

— Шохдан узилган олма танадан узоққа тушмайди,— Исила кулиб юборди.— Сен ким бўлсанг қизинг ҳам шундай. Сукхрамга қара, отасини узгану унга қоплаган. Отасидай камгап. Баъзида ўзини бизнинг хўжайицимиз деб билмаяптимиқан, у тҳакур бўлиш орзусидан воз кечиб юбормас деб хавфсираб қоламан. Кўлдаги сув бир неча бор қуриб қолади, аммо ҳар ёнгарчилик мавсумида кўл яна сувга тўлади, чунки кўл дарё эмас. Сауно, ҳозир ўз қабилагдан воз кечишга тайёр турибсан. Ифлос касалликни юқтириб олганинда сени даволаганман. Нега энди ўзингни мендан олиб қочасан?

— Ҳадеб ўшани эсга солаверасан,— Сауно қизариб кетди.— Яхшиси қизингга қарасанг-чи. У канжарлар билан илакишиб юрибди.

Мен зарб еган одамдай титраб кетдим, Пьярига қарадим. Қоронғуликда унинг кўзлари тинч, осойишта нур таратиб турганини, лабида табассум ўйнаётганини аниқ кўрдим. Унинг нигоҳида қўрқув ёки хижолатдан асар ҳам йўқ эди. Пьяри чанқоқлик билан лабини лабимга босди. Унинг нафасидан вино ҳиди анқиб турарди.

— Боламни ҳаётимиздаги шармандалиқдан халос қилади деган ниятда Сукхрамга она бўлдим. Олий табақа аёлларида айтарли ҳеч вақо йўқ, аммо улар ҳурмат-эйтибор билан қуршалган. Қизим ўшалардай яшай олмайдим? Қизимни вояга етказарканман, нуқул шу умид билан яшадим.

Саунонинг юзида сўлишнинг илк аломатлари сезилиб турибди, кўз остларида майда, оғиз четларида эса чуқурроқ ажинлар пайдо бўлган. Исила хотинига жавоб қайтармади. У бошини эгиб, у бурчакдан бу бурчакка юра бошлади, кейин тўхтаб, бошини кўтарди.

Пьяри эҳтирос билан лабини лабимга боса берди. Упкам вино ҳиди билан тўлди, бошим айланиб кетди, лекин Пьярини ўзимдан нари итармадим, уни бағримга зўр куч билан боса бердим.

— Сукхрамни ҳеч вақога ўргатмадинг,— деган товушини эшитдим.— Уни хотин кишига айлантириб қўйдинг. Йўқ, йўқ, хотин кишига ҳам эмас, чунки хотин кишида эркакларга қараганда ишқивозлик, эҳтирос кучли бўлади. Сен эса уни...

— Бас, Сауно! Жуда ҳаддингдан ошиб кетдинг!— деб бақирди Исила.

— Бўлмаган гап! Сукхрамнинг онаси билан дон олишганингни мени билмайди деб ўйлайсан шекилли?

Исиланинг қўлида пичоқ йилтиради, лекин Сауно гапдан қолмади.

— Мени қўрқитмоқчи бўляпсанми? Майли, бошқа ҳеч нарса демайман.— Сауно виқор билан жим қолди. Юзлари қаҳрли бўлса ҳам, эрига тикилган кўзларида меҳр тобланди.— Исила,— деди у узоқ сукунатдан кейин,— ёшлигимдан энг яқин дўстимсан. Ҳамиша сени юракдан севдим, доимо кўнглим сени деди. Менга яқинроқ кел, сени афв этдим.

Унинг нигоҳларида таънадан ном-нишон қолмаган, унинг ўрнини меҳр қоплаганди. Исиланинг юзи бўртиб кетди, чамаси ўз қилмишидан уялди шекилли. Тўсатдан у бармоқларини қисирлатди. Пьяри товуш келган томонга қўрқув ичида бурилди, ҳатто гандираклаб кетди. Уни ушлаб қолдим. Пьярини кучоғимдан қўймай у билан бирга ҳужрани айланиб, орқа ҳовлига чиқдим. Исиланинг оти қулоқларини динкайтириб, бошини биз томон бурди, бизни таниб, бемалол ўтни чимчилашда давом этди, йўлбарс сингари сездирмай эмаклаганича итимиз Бхура яқинлашди. Ит думини ерга чўзиб оромимизни қўриқлаш учун ёнимизга ўтирди.

Пьяри кучоғимда ором олиб ухлади.

Тўсатдан ўз-ўзимдан Пьярининг бошини меҳр билан силадим, бир вақт қарасам тун охирлаб қолибди.

— ...Илгари куни полициячи келди. У Пьярини кўриб қолди,— Саунонинг товуши қулоғимга чалинди.— Бугун нима сотдинг?

— Сен яхшигина калава тайёрлабсан. Уни чойшаб тўқиш учун бердим.

— Менга юбка керак.

— Харлалнинг қўтоси эркак қўтосча туғибди.

Сауно кулди:

— Худога қанча сиғинмасин, унинг сигири ҳам, қўтоси ҳам нуқул новвос туғади. Новвосдан нима фойда? Яхшиямки, бизнинг Сукхрам пул топадиган бўлиб қолди.

— Тўғри, Сауно. У зехни ўткир йигит чиқди. Бошқаларга мутлақо ўхшамайди. Илгари куни катта қишлоққа борувдим, Чандон уни роса мақтади.

— Қайси Чандон? Марғхатда хумча юмалатиб афсун қиладиган¹ Чандонми?

— Ҳа. У Сукхрам доривор ўсимликлар илмини эгаллаб олса, Пьярига кумуш безаклар сотиб олиш имконига эга бўлади деди.

— Пьяри ўзбошимча қиз. Унинг кун бўйи топган пуллари-ни салласининг орасидан олаётганини кўриб қолдим.

— Сукхрам қаёққа ғойиб бўлдийкин?

Саунонинг юзига ғам кўланка ташлади, ўйга толди.

— Пьяри ҳам йўқ.

— Қизи тушмагур яна канжарларникида юргандир.

— Ишқилиб Сукхрам хафа бўлмаса яхши эди-да?

— Ҳаммаси оллонинг қўлида. Менимча, Пьярини жуда яхши кўради.

— Бўлмаса-чи, ахир, уни уйимизга Пьярининг ўзи олиб келган-да.

— Ҳўш, нима бўпти? Сен уни эмас, онасини яхши кўрадинг-ку.

— Яна эски ашулангни бошладингми?— Исила сергакланди.

— Ҳозирга келиб нега бўғиласан?— Сауно кулиб юборди.— Эсингдами, бир куни сенга аччиқ қилиб қўшни қишлоқдаги бошқа одамникига кетиб қолгандим, сен суд орқали мени уйга қайтармоқчи бўлгансан?

Исила индамай трубкасини тутатди, бир неча бор тамаки тутунини ичига тортди.

— Ишқилиб, Сукхрам хафа бўлиб қолмасин-да,— такрорлади у.

Сауно эснади.

— Мен ётаман. Уйқум келяпти,— деди у.

«Уларга ғалатига ўхшаб кўриняпман. Нега рақсга тушиб, вино ичмайман? Нечун ҳозиргача аёлсиз яшаб келяпман? Пьяри қучоғимда ухлайди. У менинг хотиним. Лекин Пьяри

---

¹ Марғхатда хумча юмалатиб афсун қилиш— Ҳиндистондаги қўйи табақалар орасида иссиқ-совуққа, афсунга ишониш кучли. Жасаллар куйдириладиган жой— марғхатда ис-жинс, алвастилар кўп деган эътиқод мустаҳкам. Шу-важдан ҳар бир қишлоқдаги марғхатда афсунгарлар бор. Гўёки улар ис-жинс, парилар билан алоқа боғлаб турармиш. Ушаларнинг ёрдами билан истаган орзуни рўёбга чиқариш мумкинмиш. Бунинг учун маъбуда Дурга ибодатхонасидан озор етказган одам томонига хурмачани юмалатиб, турли афсунларни ўқиб келинса, у албатта ўлар экан. Борди-ю, озор етказувчи ўлимдан омон қолса, худонинг қаҳрини юмшатиш учун битта хўрозни қурбонлик қилиши шарт.

нега ҳадеб канжарларга кетиб қолаверади? Бордию бу ярамас қиз яна ўша ёққа борадиган бўлса адабини бериб қўяман! Ярамас қанжиқ!»— қизишиб жаҳлим чиқди.

Аммо узоқ муддат ачиққаниш қўлимдан келмасди, бора-бора қайғули ўйлардан холос бўлдим. Бирдан назарим узоқда кўриниб турган қалъа деворларига тушди, ой ўроғи унинг устига эгилиб ёритиб турарди. Кўз олдимда намоён бўлган манзарага маҳлиё бўлиб, қараб қолдим. Қачон бўлмасин қалъа эгаси бўлармиканман? Унинг хўжайини бўлганимда қалъага натларни киритаман. Уларнинг хотинлари бегона эркаклардан юзларини яширишади, улар бошқача ҳаёт кечиришади. Одамлар натларни ҳурматлашади, унга тавозе билан салом беришади...

Бирданига ширин хаёллар барҳам топди, мени совуқ тер босди. Нималарни орзу қиляпман? Натлар қаёқда-ю, уларга тавозе билан салом бериш қаёқда! Ёлғиз тҳакур ўзим, улар эса паст одамлар, ўғри, каззоб жиноятчилар. Йўқ, уларга қалъада жой йўқ. Мени телбалик қамраб олди. Назаримда мовий тоғлар мени ёнига чақираётгандай бўлиб туюлди. Одамлар асрлардан бери киши оёғи етмаган қалин ўрмонларда истаган нарсанинг иложини қиладиган дарвиш — йоғлар яшаш ҳақидаги ҳикояларни эшитиб келишади.

Бордию ўшаларнинг сирини билиб олсам рожа бўлишим мумкинми? Ҳа, ҳа, рожа! Мен катта, ҳашаматли машинада кетаётганимни яққол тасаввур қилдим. Эҳтимол, рожа ҳар куни қиём суртилган нон еса керак, шунинг учун ҳам унинг юзи мөш еган хўроздай қип-қизил. Унинг қулоқларида оятин, кумуш сирғалар ярқираб туради! Унинг атрофида мулозимлар парвона. Полициячилар ўз ҳокимларига ҳурмат, тавозе билан боши ерга теккундай бўлиб эгилиб салом қилишади. Буларнинг ҳаммаси қандай гўзал, қандай зўр ҳашамат! Ҳатто кўз олдим қоронғулашиб кетди. Натилар рожа шарафига рақсга тушиб, қўшиқ айтишади... Мен рожа бўлишни хоҳлайман!..

Бордию жуда кўп пул тўплаш қўлимдан келса, ўшалардай яшашим мумкин. Нат бўлишдан қутулардим. Ахир, мен уларнинг қабиласидан эмасман-да. Аҳмадодод ёки Қалькутгага бориб, ўз ҳунаримни кўрсатишим мумкин. Яхшигина пул топган бўлар эдим. Қанчадан-қанча эпчил ҳаракатлар, кўз бойлашларни биламан! Маноҳар чевар мени ниҳоятда эпчил акробат деб бежиз айтмаган.

Ушанда нат Бҳикамники сингари дала ҳамда боғларим бўларди. Пьяригинам ўзи овқат пиширмасди, бошқалар овқат тайёрлашар, у эса ейишдан бошқасини билмасди. Унга тирикчилик ўтказиш учун пул топишнинг ҳам ҳожати қолмасди.

Хаёлга берилиб, шундай чуқур хўрсиндимки, Пьяри бир лаҳзага уйғониб кетди. У менга қаради, шунда унинг беқиёс

гўзаллиги биринчи мартаба мени маст-аласт қилганлигини ҳис этдим.

— Менинг эржоним!— Пьяри бўйнимга осилиб шодон қи-қирлади.

Тонг оқариб қолди. Қуёшнинг дастлабки заррин нурлари таралди. Пьяри кўксимга бошини қўйиб ухларди. Мен ҳам уйқуга кетдим.

Мен Саунонинг бақирғидан уйғониб кетдим.

— Ҳой, уйғонсанми-йўқми? Эй худойим-ей! Шундоқ аёзли тунда булар кўчада ухлашади-я. Буни уятчанглигини қаранг-а! Ахир, бизга бегона эмассан-ку. Бордию қизим шамоллаб қол-са нима бўлади, а?

У Пьярини ҳам турткилаб уйғота бошлади. Мен ўтирган жойимда кўзларимни ишқаладим. Чиндан ҳам хижолатда эдим. Тонг отгунча бошимизда ўтириб чиққан Бҳуро бу тун-нинг қандай ўтганига шоҳид эди. Мен унга қараётганимни кўриб, Бҳуро ирғишлаб, думини ликиллатди. Отимиз Юҳора ҳам пашшаларни ҳайдаб думини силкитар, улар жуда қийнаб юборса туёқларини жаҳл билан ерга уриб тепинарди.

Ўрнимдан туриб бири чекдим. Деҳқонлар аллақачон дала-га йўл олишди, уларнинг кир-чир, исқирт болалари кўча туп-роғини чангитиб ўйнашади. Натнилар бошларига кўзаларини қўйиб, қишлоқдан анча узоқдаги қудуққа тизилишганича йўл олишди. Чунки уларнинг қудуқлари алоҳида. Ҳавога янги ёпилган нон ҳиди ёйилди.

Пьяри уялибгина ўрнидан турди-да, қочиб кетди. Мен ювин-гани кетдим, қайтиб келиб, ёғоч сўрига ўтирганимда, Пьяри ҳужрага янги ёпилган нонларни кўтариб кирди. У аллақачон бошига рўмолини ўраб олишга улгурибди. Нонга қалингина қилиб ёғ суртилибди, устига қизил қалампирли қайла соли-нибди.

— Бугунги нонлар бирам мазалики!— деб мақтаб қўйдим.

— Бўлмасам-чи, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмас,— деди Сауно илжайиб.

— Бу гапинг билан нима демоқчисан?

— Мана шу нонларни ҳар куни ёпаман, аммо ҳеч ким мақ-тамайди, бугун қизим ёпган эди, тинимсиз мақтов сўзлари ёғиляпти!

Мен хижолат бўлдим, бироқ Саунонинг гапларида заррача бўлсин гина, рашк йўқ эди, у ҳазиллашаётганди, кўзлари се-винчдан порлаётганди.

— Менга қара, Сукхрам!— чақирди у.

— Лаббай!

— Ишга бормайсанми?

— Йўқ, баданларим зирқираб оғрияпти.

— Бу кечаси зах ерда ётиб ухлашнинг жазоси.

Мен кулимсирадим, менга қўшилиб Пьяри ҳам жилмайди.

— Сен нега тиржаяпсан?— Сауно қизига дағдага қилди.— Қани, ишингни қил, тонг саҳардан бери ўчоқ олдида куймаланаман, сен бўлса қудуқдан сув келтирганинг йўқ. Отанг сени жуда эркалатиб юборди. Ҳали қараб тур, ярамас қиз! Бир адабингни бериб қўяй!

Пьяри кўзани олди-да, қочиб кетди...

4

Бу ерда Сукхрам йўқ деб ўйлайман. Унинг кейин сўзлаган ҳикоялари ҳақиқатга тўғри келмасди, ахир, у бор ҳақиқатни айтиб беришдан ожиз эди. Лекин мен одам танишга устаман. Инсон кўнгли табиатнинг энг қийин жумбоқларидан бири, бу жумбоқ хурсандчиликда эмас, балки ғам-аламда ечилади. Сукхрамнинг қалбида эса яхшилик билан ёмонлик ўртасида тинимсиз кураш борарди.

Мен маҳаллий тҳакурлардан бўлган дўстимнинг хоналаридан бирида ўтирибман. Деразадан йилнинг совуқ пайтларида қандайдир бошқача бўй таратадиган ясминнинг кишини маст қиладиган муаттар ҳиди кирмоқда. Деразанинг тепасида ёрқин, яримтаки ой гардиши нур сочиб турибди. Кўзга аранг илашадиган майда ёмғир севалаяпти, ёмғир ҳавони қалин, вазмин намликка тўлдирган.

Қаердандир — анча йироқдан канжарларнинг қўшиғи эшитилади. Миямга беихтиёр, нега энди ҳозиргача таъқиб қилинган, ҳамма юз ўгирган бу одамларга ёрдам бериш у ёқда турсин, ҳатто ачиниб ҳам қўйишмайди, деган фикрлар келади. Уларнинг қўшиқларида зўр жозиба бор. Улар совуқ рутубатли тун бўлишига қарамай қўшиқ кетидан қўшиқ айтишяпти. Йилнинг худди шундай мавсумида улар жуда қийналишини Сукхрам менга айтиб берганди. Совуқ — табордагилар учун чинакам офат, чунки уларнинг киядиган иссиқ кийими йўқ, бутунлай музлаб қолмаслик учун гулхан ёқишади. Гулхан ҳам ёрдам бермас одамлар бир-бирини иситишга уринади. Инсон зотининг мана шундай ночор ҳолда яшashi ҳақидаги фикрдан юрагим ниҳоятда эзилиб кетади.

Мен ҳам Сукхрамни хотирлайман. Бу қанақаси бўлди? У бахтли келажак ҳақида орзу қилган. Бу орзу уни бутунлай қамраб олган, оромини бузган, аммо ўз интилишларини поёнига етказиш учун йўл топа олмаган. Ғарибона кулба, доимо қашшоқлик, қабиланинг шафқатсиз қонунлари унинг қўл-оёғини боғлаб қўйган. Бир парча нон топиш учун интиҳосиз курашда умрининг энг яхши йиллари, ёшлик кучи шу алпозда ўтди.

Пьярининг меҳр тўла кўзлари, гўзаллиги, ёшлиги туфайли очилган ажойиб оламда нега у ўзини ҳамиша бегонадай ҳис этди? Сауно ҳам умрида тортган хўрлик, зорликлар учун ўч олишни астойдил орзу қилди. Бироқ қандай қилиб? Ўз яқинларидан нафратланиш, жирканиш йўли биланми?

Бу одамларнинг ахлоқий қонунлари мени хижолатга солмайди, лекин улар ўзларининг қотиб қолган тушунча ҳамда тасаввурлари оламида яшаётган танқидчиларимни анча додиратиб қўйиши муқаррар. Чунки улар ҳамма томондан мустаҳкам ақидалари, эскирган фикрларига ўргимчак уясига тушгандай ўралиб қолишган.

Кўшиқ тинди, тун ҳам туман кўрпасига ўраниб уйқуга кетгандай ҳаммаёқ сукутга чўмди. Ой фақирлар уйи деразасига тutilган дағал каноп матодан сизиб ўтган ёруғликнинг мужмал нурига ўхшаб кетди.

Нареш баҳайбат дарахт остида ўйчан турибди. Ним дарахтининг йўғон танаси музлаб қолганидан ундан баралла совуқ чиқаётир. Нареш Чанда ёнига келаётганди, лекин нимадир уни гўхтатди. Қоронғуликдан чўчидимикан? Мен уни қизиқиб кузата бошладим.

Эҳтимол, у орқага қайтмоқчидир?

Йўқ! Ошиқнинг қатъияти олдида қўрқув чекинади.

Эгнига юлқагина қоғоздан ясалган кўрпача ташлаб олган нимжонгина бола — Нареш яна олдинга интилди. Унинг юзида зўр қатъият барқ уриб турибди. Ўзининг ҳам эр етиб қолганини айтмайсизми? Нарешнинг бўйи унча баланд эмас, шунинг учун худди ёш папайя дарахтига ўхшаб кетади.

У оқ-сарикдан келган, териси майин, ҳали китобхонлар қўлига тушмаган, янгигина нашр қилинган китобдай бежирим. Ипақдек силлиқ сочлари кўрпача тагига яширинган, аммо ҳалитдан ажин тушай деб турган кенг пешонаси рўй-рост кўриниб турибди.

Нарешнинг кўзлари ажойиб, шаҳло, самимий боқувчи бу кўзлар ўқ еган оҳунинг кўзларига ўхшаб кетади, уларга юрагингиз ачишмай қарай олмайсиз, чунки ярим ёпиқ кинриклар орасидан боқиб турувчи кўз қорачиқларида эзилаётган юракнинг раҳм-шафқат сўраб ялиниши, умидсизлик, ночорлик маъноларини ўқиш мумкин.

Изғирин шамол суякларимгача зирқиратар, лекин мен шиддатли шамолнинг кучи билан олишиб олдинга интилардим. Агар шамол йигитчани ўз қанотларида гул каби енгилгина кўтариб кетаётган бўлса, мен билан катта ҳамда бақувват дарахт сингари муомала қиларди: мени илдиз-пилдизим билан қўпориб ташлаш масадида у ёқдан-бу ёққа тебратарди.

Биз боғ дарвозасидан ўтдик. Ярим вайрона уйда боғбон ухлар, ёнгинасида қўтослари ётарди. Йўлнинг икки чети кимсасиз, жимжит. Боғнинг ичкарасида ўзида даҳшатли инс-жинслар, алвастилар ҳақидаги сир-асрорни сақлаган оқ мрамар қаср қад кўтариб турарди. Нареш кўрқмай дарвозадан ичкари кирди. Қоронғулик уни ютди-қўйди. Унинг ортидан боришга юрагим бетламади ва арк ёнида тўхтаганимча қолдим. Назаримда қаср ичида Нареш ёлғиз эмасди.

Қаҳқаҳа эшитилди. Ҳа, икки киши — Нареш билан Чанда кулишарди! Мен қизнинг совуқ ҳавода анчагача тарқамай муаллақ турган кумушдек жарангдор кулгисини эшитдим. Бу кулгу ёмғир мавсумида ҳўл бўлиб кетган товуслар шарқдан эсган илиқ шамолда қанот ҳамда думларини қуритиб олиш учун ростлайдиган қасрнинг мрамар ётқизилган майдончаси устида қотиб қолгандай бўлди. Ҳозир эса майдон устида икки ўсмирнинг шодон кулгилари чарх урмоқда.

Тўсатдан мени маъносини ўзим ҳам тушуниб етмаган бир ташвиш, ҳадик қамраб олди. Бу ерда нима қилияпман? Қандай қарорга тўхташим керак? Ўзимни ўзим қойидим. Бу жойга нечун келиб қолдим? Очиқ ҳаводаги изғиринда совуқ еб ўтириш менга зарур эканми?

Ҳозир Нарешни чақириб, таъзирини берсаммикан? Бироқ шу заҳотиёқ юрагим орзиқиб кетди: нега энди уни олдинроқ, шу ёққа келаётганидаёқ чақириб олмадим?

Қутилмаганда кимнингдир тўнғиллаган овози эшитилди:

— Қизи тушмагур, яна қочиб кетибди! Йўқ, бу қиз тинкаматоримни қуритади! Бу ҳамिशалик ташвишдан қачон қутулар эканман-а? Ярамас қиз! Шайтондан тарқаган! Турган-битгани шундоқ онасининг ўзгинаси! Онаси ҳам ҳамманинг бошини айлантириб юришни яхши кўрарди!

Мен Сукхрамнинг товушини танидим. У мени кўрмади, чунки мен дарахт соясида турардим.

Сукхрам чамаси Чандани ахтариб юрарди. У ўзини дарвозага урди, ичкарига кирди, аммо қизини топа олмади, унинг алланималарни гўлдираб, қайтиб чиқиб келаётганини эшитдим.

Кеча тугаб бормоқда, қаердадир бойқуш ҳувиллаб қаҳқаҳ урди. Оёқларим совуқдан қотиб қолди, мен қайтишга жазм этдим. Йўл-йўлакай Нарешни қасрда қолдириб хатога йўл қўймадимми экан деб шубҳаландим.

Уйга яқинлашганимда худди уни ўша дарахт остида турганини кўриб ҳайрон бўлиб қолдим.

Йигитча ҳам мени кўргач ажабланди, бунақа зимистонда қаёққа борганимни сўради.

— Сайрга чиқувдим, — дедим кулимсираб, лекин у ақл-ҳушини ўнглаб олмай туриб уни саволга тутдим:

— Узинг нима қилиб юрибсан?

У ҳеч нима демади, оғир хўрсинди-да, аста-секин уй томон юра бошлади.

Уйга қайтиб кирганимиздагина ниҳоятда совуқ қотганимни билдим. Анчагача исий олмадим, кўрпанинг ичига киргач, қон юритиш учун анчагача баданимни ишқаладим, кейин уйқуга кетганимни пайқамай қолибман.

Эрталаб мени дўстимнинг хотини уйғотди.

— Жуда қаттиқ ухлаб қопсан-ку, тақсир. Сенга бир бало бўлдимми?

Кўзларимни ишқалаб, туриб ўтирдим. Нарешнинг онаси олдимга қайноқ чой қўйди, менга муғамбирона нигоҳ ташлади.

— Кечаси кўп ўқибман. Анча барвақт уйғонган эдим у турсам қиладиган ишим йўқ деб ётавергандим. Кейин яна кўзим кетиб қолибди...

— Тонг ёришмасдан уйғониб турганимни ҳеч эслолмайман,— деб кулди аёл.— Билиб қўй, бугун бошқача чой дамладим: чойга кардамон билан озгина зировар солдим. Дўстинг шунақа чойни жуда ёқтиради. Унга ёққани сенга ҳам ёқса керак деб ўйладим!

— Шунақами?— ҳазиломуз ажабландим.— Бунақа чой ичиш қойдаси бу ердагиларнинг ҳаммасига мажбурийми?

— Бу қанақа ўринсиз ҳазил?— бека ёлғондакам аччиқланди, кейин ўзини тутолмай кулимсиради.— Етар ҳазиллашганимиз, чойни қайноқлигида ич, у бўлмағур фикрларни ҳайдаб, мияни мусаффо қилади.

Икковимиз ҳам кулиб юбордик. Шу пайт остонада ғамгин, нимадандир ҳадиксираган қиёфада Нареш кўринди. Биз унга қараб, бир-биримизга савол назари билан тикилиб қолдик.

— Хўш, қўлингдан нима ҳам келарди, бекам,— дедим хўрсиниб.— Уйга Чандани олиб беришдан бошқа иложинг қолмаганга ўхшайди.

— Уйлаб топган гапингни қара-я,— бека чойдан бўшаган пиёлани оларкан тўнғиллаб қўйди.— Аввало менга заҳар келтириб бериб, кейин уни натнига уйлантиришинг мумкин,— аёл шундай дедию, дўқ-дўқ юриб чиқиб кетди.

Мен ўйга толдим. Нарешнинг онаси ёшлигида соҳибжамол ўтган бўлса керак. Бундай дейишимнинг сабаби шуки, бизнинг асримизда киши гўзаллигига ана шундай нуқтани назар билан ёндашилади. Лекин гўзаллик ҳамма ёшдагиларга ҳам хос эканлигини мен яхши биламан, чунки ёши ўтган кишилар ўзига хос кўркемликка эга бўлади. Бека Нарешни жон-дилидан яхши кўради, аммо бу меҳр у яшаётган жамият доирасида бўғилиб қолган. Шунинг учун ҳам киши ҳаёт гўзаллигини ўзининг нотўлиқ тасавурларига таяниб, чекланган ҳолда тушунади. Қамонси-

мон қошлари билан мужгон ўқини отишга шай турган ўз.умрини ҳақиқий ҳиндларга хос беғамлик билан ўтказмоқчи эканлигини пайқайман.

Бека Нареш ҳақида сўз юритса юзи жиддийлашади, бутун қиёфаси билан ўғлини яхши кўришини, аммо унинг бебошлик қилишига йўл қўймаслигини билдиришга интилади.

Ҳа, меҳр-муҳаббатимиз, самимий оилавий туйғуларимиз ҳам жамоатчилик фикри занжирлари билан чамбарчас боғлаб ташланган. Биз ўз эркинлигимиз нашъасини суриш ўрғига уни барбод қилганмиз. Жамиятимиз қонуни ана шунақа, уни янчиб ўтишга ожизмиз. Қонунлар шунақаям илдиз отганки, уларни кавлаб ташлаш имконияти ҳақидаги фикрни ўйлашнинг ўзи даҳшатли гуноҳ бўлиб ҳисобланади.

Мана, беқиёс гўзаллик соҳиби бўлмиш Чанда ҳам инсоний ҳуқуқлардан маҳрум. Чанда шунақаям чиройлики, ҳозир ўрта аср даври бўлганида уни бирон-бир рожа албатта ўз маликасига айлантириб оларди.

Табиат яратган мукамал, бекаму кўст чирой эгаси бўлмиш бу соҳибжамол қиз ўз социал мавқеи билан осонгина эгаллаб олиш мумкин бўлган аёллар тоифасига кириб қолган. Айтишларича, Амбапали¹ бениҳоя чиройли бўлганидан қадимий афсонавий Лачхавлар зотидан бўлган ҳукмдорлар уни эгаллаш учун ҳаёт-мамот жанги қилишга шай бўлганлар. Ана шунда эркаклар аёлни мол-мулк тақсимлагандай бўлиб олишган, уни оила бошлиғи бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилишиб, чўрига айлантиришган.

Орадан кўп замонлар ўтиб кетди, аммо биз аёлларга ҳозиргача чўрига қарагандай муносабатда бўлмоқдамиз, бирон-бир ўзгариш ясашга ожизмиз.

... Кўёш ўз ётоғига шошилди, салқин тушди. Дўстим чангга беланганича ҳориб-чарчаб қайтди. Менинг фикрларим унга таъсир қилмади. Унинг ўз ташвишлари бор эди.

— Ҳосил пишганда,— деди у устидаги чангларни қоқа-қоқа,— ҳукумат донни штатдан ташқарига чиқаришни ман этади, уни ноилож арзон-гаров судхўрларга сотишга мажбур бўламиз. Судхўрлар бутун ҳосилни харид қилиб бўлгач, ҳукумат донни ташқарига олиб чиқишга рухсат беради. Биз ўз донимизни судхўрлардан уч баравар қимматига сотиб оламиз. Энг хунуги шундаки, аввало ҳукумат штат аҳолисининг манфаатини кўзлаб ана шундай йўл тутади, кейин эса бутун Ҳиндистон халқи манфаати учун янги қонун чиқаради...

---

¹ Амбапали — ҳозирги Ғарбий Покистон территориясидаги Ганг ва Браһмапутра дарёлари ўрталиғига жойлашган, эрамиздан олдинги VI асрларда кичкина Лачхави князлигида яшаган ишратвоз аёл номи.

— ... Орадан икки йил ўтди,— деб Сукҳрам ўз ҳикоясини давом эттирди.— Бутун умрим бошқача ўта бошлади. Тонг пайтида қишлоқни тарк этардим. Мени доим Пьяри билан қўшнинг ўғилчаси Рамлал кузатиб боришарди. Исила одам чақирарди. Биз қишлоқма-қишлоқ юриб томоша кўрсатардик. Тунни ўтказиш учун чодир тикардик. Ухлаш олдидан Исила ҳафсала билан тушган пулларни санар, кейин яшириб қўярди. Пьяри овқат пиширарди. Сауно биз билан бирга юрмас, ўзи ёлғиз йўл тутарди. У тиланчилик қиларди. Бирорта одамга илашиб қолгач, қутулиш учун озгина чақа ташламагунча орқасидан хиралик қилиб эргашиб кетаверарди. Баъзида қамишдан сурнай ясаб, қишлоқ болаларини чақирар, ўз матоҳини озиқ-овқатга алмаштириб оларди. У бундай ишларга устаси фаранг эди. Пьяри ҳам томошабинлар чўнтагини қоқлашга устаси эди. У гоҳ рақсга тушиб давра айланар, гоҳ юзини ноз-адо билан рўмоли учида яшириб, оломон олдидан бўксаларини тебратиб ўтиб қоларди. Одамлар Пьярига завқ-шавқ билан тикилишарди, лекин у жуда эҳтиёткорлик қилар, юзини ҳеч кимга кўрсатмасди.

Бир куни Чаххран қишлоғида томоша кўрсатардик. Номерлардан бири пайтида сирғаниб, арқондан қуладим, лекин пастга тушиб кетаётиб бир амаллаб арқонни қўлим билан ушлашга улгурдим, ҳавода осилиб қолдим. Пастдаги оломон даҳшатдан қичқириб юборди. Чунки акробатнинг арқондан қулаши — ўлган. Пьяри ҳаётим учун ташвиш тортиб эҳтиёткорликни бой берди, ёпинчигининг бир чети бошидан тушиб кетди. Ушанда ҳамма унинг юзини кўрди. Қийин, хавfli вазиятдан чиқиш учун ҳазилакам ҳаракат қилмадим. Арқонга кўтарилиб, унга оёғим билан илашдим, бошимни пастга қилиб, бир муддат чайқалиб турдим.

— Мана буни маҳорат, эпчиллик деса бўлади!— Исиланинг баланд овози янгради.— Муҳтарам жаноблар, бунга эътибор беринглар! Бу номерни энди кўрсатишимиз!

Пастга тушганимда Пьяри ёнимга чопқиллаб келди.

— Бундай қилишга қандай журъат этдинг?

— Жўрттага қилди деб ўйладинг шекилли?

Пьяри хўрсиниб қўйди, холос.

Майдондаги томошани тугатганимиздан кейин шу ердаги заминдор ҳузурига келдик. У кираверишда мулозимлари билан ўтирарди. Исила олдинга чиқиб, унга эгилиб таъзим қилди.

— Қудрати зўр жаноб,— гап бошлади у,— тирикчилик ўтказиш учун озгина пул ишлаб олиш ниятида қишлоқингга келдик. Бизни марҳаматингдан дариф тутмассан?

«Қудрати зўр жаноб» заминдор ўзига ҳафсала билан оро берибди — сочларини инглизча усулда текислатибди. У бошқарувчисига қандайдир буйруқ берди, кейин ёнида қамишдан тўқилган стулда ўтирган полициячига бурилди, улар алланималар ҳақида гаплаша бошладилар.

Заминдор қишлоқда ҳокими мутлоқ эканини, кўнглига нима маъқул келса, шуни қилишини билардик, бироқ у ҳам қишлоқ удумлари билан ҳисоблашуви керак эди. Заминдор — бизнинг падари бузрукворимиз, биз — унинг фуқароси. Бизни боқинч, озгина пул ишлаб олишга имкон бериш — унинг бурчи. Шунинг учун ҳам ҳамиша унинг ҳузурига таъзим бажо келтириб борамиз. Бироқ бу сафар полиция участкаси бошлиғи бизга шубҳа билан қараб:

— Анови йигит натми?— деб сўради.

— Худди шундай, тақсир,— бошқарувчи боши билан тасдиқлади.

Бошлиқ Ислага яқинроқ кел деб ишора қилди. У яқинлашиб, яна эгилиб салом берди.

— Ўғирлик қилмаяпсизларми мободо?— бошлиқ жиддий савол берди.

— Асло, каттакон тақсирим. Тирикчилик ўтказиш учун ўз меҳнатимиз билан пул топамиз. Биз фақир одамлармиз, қудрати зўр тақсиримдан, отамиз ҳамда оғамиздан бирон егулик беришини, адолат кўрсатишини илтимос қиламиз. Нега ўғирлик қиларканмиз?

Бошлиқ шарақлаб кулди, унинг учи тепага диккайган мўйлаблари мени даҳшатга солди. Пьяри ёпинчиги билан юзини тўсиб турарди, полициячи бўлса ўша томонга бир неча бор қайрилиб, Пьярига суқ билан тикилди. Пьяри бу нигоҳни пайқаган бўлса керак, юзини яна астойдилроқ яширди. Полициячининг нигоҳи Пьярининг келишган қадди-қомати, дўмпайган баланд кўкракларига михланди. У томоғини шишириб, чақишга ҳозирланган кўзойнакли илон қиёфасига кирди. Пьярига еб қўйгундай тикилиб турарди, бироқ Исилани чақишга ҳозирланди. Мен на ўлик, на тириклигимни билмай гаранг турардим. Дамим қайтди, даҳшатдан нафас ололмай қолдим, кимнингдир кўзга кўринмас қўли томоғимдан бўғаётгандай эди.

Чодирга қайтганимизда Сауно нонни ёпиб, бизни кутиб ўтирган экан. Бугун у полиция участкасида садақа сўраб, икки ана¹ ишлаб олибди. Уша пулга ун харид қилибди. Бир рупняга йнгирма сер², икки анага эса икки ярим сер ун сотиб олиш

¹ Ана — рупнянинг ўн олтидан бири. 1957 йилдан бери Ҳиндистонда ўнлик система жорий этилган. Бир рупия Ҳиндистон пули.

² Сер — 993 грамм. 1958 йилдан бошлаб килограмм ва литрга тенглаштирилган.

мумкин. Тўрт киши бўлганимиз учун ҳар биримизга ярим сердан мўлроқ ун тўғри келди. Бу анча кўп. Сауно нонни қўлбола ўчоқда ёпибди, нон совиб қолмаслиги учун товага солиб, бурчакка қўйиб қўйибди.

Нонни мақтай-мақтай ея бошладик. Анчадан бери бунчалик иштаҳа билан нон емагандим. Биз бугунги кун воқеаларини гапириб, бир-биримизга ҳазил-мутойиба қилдик. Пьяри ёпинчиғини кўтариб ўтирарди. У нондан майда-майда тўғрамларни синдириб, ҳафсала билан чайнарди. Ҳовлида полициячининг қораси кўринди. Сауно бизга ташвишли назар ташлади, Исила титрай бошлади, Пьяри ёпинчиғини яна юзига туширди. Бхура яқинлашди, у думларини диккайтириб, қаҳрли ҳурпайди. Ит бизга қараганда ўзини анча мустақилроқ тугарди.

Семиз юзлари қип-қизил навбатчи полициячи Исилага муурожаат қилди:

— Бу қишлоққа қаердан келдинг?

Исила еяётган нонини товага қўйиб ўрнидан туриб таъзим қилди.

— Тақсир, биз бутун вилоятни кезиб, тирикчилик ўтказиб юрибмиз.

— Сени бошлиқ чақиряпти.

— Раҳминг келсин, тақсирим. Қанақа ножўя иш қилибмиз?

— Бу ёққа кел!

Улар бир четга чиқишди. Полициячи Исилага бир нима деди-да, жўнаб кетди. Исила қайтиб келиб ўтирди, ҳеч нарса бўлмагандай нонини бемалол чайнайверди. Нонини еб бўлгач, Саунога қаради, Пьяри томонга имо қилди. Сауно: «Анови нега келганини билгандим», деган маънода бошини қўйи солди.

Қоронғи тушди. Мен бўйра устида ётиб чекдим. Сауно билан Пьяри суҳбатига қулоқ солдим.

— Анови саллот нимага келганини билдингми?— сўради Сауно.

— Пайқадим. Бошлиқ мендан кўзини узмаганди. Эҳтимол, у ёнига боришимни хоҳлар. Аммо Сукхрам рози бўлмайди.

— Рози бўлмайди дейсанми? Буни қара-я! Бу эркакларнинг иши эмас, унга индамасанг ҳам бўлаверади.

— Хафа бўлади.

— Бу аёлларнинг иши, уни ўзимиз ҳал қиламиз. Нимага хафа бўларкан? Йўқ деб кўргин-чи, тириклайин теримизни шилиб олади. Отанг билан эрингни турмага ташлашади. Боқувчисиз қолиб нима ҳам қилардинг? Очдан ўлмаслик учун қўлма-қўл юрасан.

Пьяри ўйланиб қолди.

Атроф зим-зиё бўлди. Пьяри тўсатдан ўрнидан туриб, қишлоққа йўл олди, лекин мен уни қувиб етиб, қўлидан ушладим.

— Қаёққа кетяпсан?

— Шундоқ ўзим, ҳеч қаёққа.

— Ёлгон гапиргани уялмайсанми?

— Қўлимдан нима келарди?

— Борма, вассалом.

— Бормасам оқибати нима бўлишини биласанми?

— Биз ҳозироқ бу ердан кетамиз.

— Бизни бошқа қишлоқда ушлаб олишади. Пиёда узоққа кетиб бўлмаса!

Ночорлигимдан фиғоним осмонга чиқди. Наҳотки, биз шунчалар кучсиз, ожиз бўлсак? Шу пайт кўҳна қалъа ёдимга тушди. Мен нат эмас, тҳакурман. Тҳакурнинг хотини полиция бошлиғи ёнига гуноҳ қилгани бориши мумкинми?

— Ҳеч қаёққа бормайсан,— дедим дадил.

— Ахир, у сен билан отамни қамчилаб, ҳаммаёқларингни моматалоқ қилиб ташлайди.

— Майли, ураверсин.

— У барибир мени олиб кетади. Ҳозир совға-салом беради, зўрлаб олиб кетса калтаклайди ҳам.

Мен ҳеч қанақа гапни эшитгим келмас, миям айниб қолгандай эди. Мен хотинимнинг қўлидан маҳкам ушладим.

— Шармандалиқдан ўлим афзал!

— Шу арзимас нарса учун ўлиш керакми?— Пьяри кулди.— Йўқ, йўқ! Қабиламдага аёллар ҳамиша шу ишни қилишади. Нима, осмон узилиб ерга тушармиди?

— Ахир, тҳакур хотини эканингни биласан-ку!— қичқирдим мен.

— Ҳов албатта, тақсирим.— Пьяри захарханда қилди.— Ҳар куни эрталаб чўри қиз келиб мени чўмилтиради. Чамарин¹ мен учун тезак ёпади. Домни² рақс тушиб, ашула айтиб кўнглимни хушнуд қилади. Телин³ оёқларимни ювиб қўяди. Кўкфуруш аёл остонамга сабзавотларни келтиради, заргарнинг хотини қимматбаҳо безакларни олиб келади. Қушбеги билан извошчининг хотини эса...

— Беҳаё, суюқоёқ!— ғазабдан ўзимни тутолмай бақирдим. Пьярининг кўзларида ёш йилтиради, аммо бу ёш ўша заҳоти қуриди-қолди.

— Қуриб кет, сендан қанақа жанобу ҳукмдор чиқарди!— кўзларидан ўт чақнаб гап бошлади у.— Сенда заррача бўлсин

¹ Чамарин — кўнчилар табақаси аёли.

² Домни — сават, арқон тўқийдиган дом табақаси аёли.

³ Телин — ёғ тайёрлайдиган, ўсимлик ёғини ташиб юрадиган тели табақаси аёли.

ачиниш деган нарса йўқ! Сен аёлни ҳимоя қилишинг керак, сен бўлса ўзингни ўйлайсан, ўз ор-номусингни талашиб оворасан. Нега мени тўхтатасан? Бақириб-чақириб мени ҳимоя қилган бўлдинг-а? Мен натни эмасманми? Ўзинг ўйлаб кўр, бошимни қаёққа урай? Хуснимни, ёшлигимни яширишга уриндим, одамлар барибир пайқаб қолишяпти. Ҳеч ким мени кўрмайдиган бўлиб яшириниш қўлимдан келармиди? Чиройим кўзга ташлангандан нечун хижолат бўлишим керак? Чиройимни одамлардан яширмайман.

Умидсизликдан бошимни чангаллаб инграб юбордим. Ғазабдан бўғилиб қолдим.

— Майли! Чодирга бор! Мен қайтгандан кейин борарсан!— дедим Пьярини туртиб.

У итоаткорлик билан орқага қайтди. Мен эса қоронгулик сари, қишлоққа қараб йўл олдим. Негалигини ўзим ҳам билмаган ҳолда Махатма Гандини хотирладим. Қишлоқдаги баъзи савдогарлар уни мақташган эдилар, кейин бу қилмишлари учун уларни қамаб қўйишди. Савдогарлардан Гандининг барча камбағаллар бахт-саодати учун курашаётганини билиб олдим. Аммо Ганди мендан анча йироқда эди, мен эса заминдорнинг уйига кетаётган эдим. Унинг дарвозаси олдида чироқ пориллаб ёниб турибди. Дарвоза ёнида қоровул икки киши билан суҳбатлашиб ўтирибди.

— Нима бўлди?— деб сўради қоровул мендан.— Тақсирим сенга ҳеч нарса бермадимми?

— Берди, азизим, берди.

— Хўш, унда сенга яна нима керак?

— О, муҳтарам тақсирим!..— деб узук-юлуқ гап бошладим.

— Хўш?

Ғазаб, норозилигим гапиришга қўймади. Шу лаҳза кўз ўнгимда Пьяримнинг юзи намоён бўлди. У меники! Мен Пьярини яхши кўраман! Нечун энди уни бошқа биров эгаллаб оларкан? Фақат маъсума аёл муштипар бўлгани учунми? Бунга у айбдорми? Мен кумликка ташланган балиқдай нуқул оғзимни очиб эснардим, лекин айтадиган гапларим бўғзимда тижилиб қолганди. Қоровул гулдираб кулиб юборди.

— Сукхрамни бир-иккита мушт билан сийлаш керак, ана ўшандагина бу ҳароми тилга киради,— деди қоровул уй бошқарувчиси ва унинг оғайнисига қараб.

Э, парвардигори олам! Ақлим хиралашди. Мен бу одамлардан кўмак сўраб келибману нималарни эшитяпман ўзи?! Ўзимни унутиб жоп-жаҳдим билан бақирдим:

— Мен эмас, ўзинг ҳаромисан! Ифлос ит! Зоти паст лайча! Қоровуллик қиладиган қўппак ит!

Кейин нима бўлганини элас-элас биламан. Фақат учови-

нинг: «Ур, уни! Ур, уни!» деб менга ташланишганини эслайман. Кўз олдимда кимнингдир нағал қоқилган ботинкаси намоён бўлди. Кўп ўтмай юзим қони оқиб турган бир парча гўштга айланиб қолди. Қаршимда қора доиралар сузди, ҳушмдан кетдим, полиция участкасида ўзимга келдим. Қулогимга қоровулнинг гаплари чалинди:

— Бошлиқ жаноблари, анови ярамас ўғирликка келган экан. Бузоқнинг терисини ўғирлаганда қўлга туширдик. Тақсир, шундай бошлаб адабни беринги, кимлигини, насл-насабини билиб қўйсин. Сурбет! Тақсир, у пандит¹ Вачанхардни ҳақорат қилди. Худога шукур, бизда юртни манови қароқчи наслар эмас, рожалар идора қилади!

Мен бу гапларнинг ҳаммаси ёлғонлигини, мен ўғирлик қилишга эмас, заминдор билан гаплашгани келганлигимни айтмоқчи бўлдим, бироқ гапларим томоғимда тикилиб қолди. Кўзларимда ёш тирқирарди, полициячилар кулишди.

Бошқарувчи билан қоровул кетгач, уйимизга борган полициячи шундай деди:

— Нега йиғлайсан? Уйингдагиларга хабар қилдим. Пьяри бошлиқ жанобларининг ёнига келди, у киши хурсанд бўладилар, эртага эрталаб сени авф этадилар, уйга қўйиб юборадилар. Йиғлашни бас қил!

Мен яна ярим беҳуш ҳолатга тушдим, дераза остида Пьярининг жаранглаган овози мени сергаклантирди.

— Қаерда у?— сўради Пьяри.

— Анови ёқда.— Полициячи заминдорнинг уйини кўрсатди.

Кейин нима бўлганини билмайман. Туннинг қолган қисмини қаттиқ алаҳлаш билан ўтказдим, вақт мен учун тўхтаб қолгандай, фақат адо бўлмас дил хасталик қилгандай эди.

Эрталаб мени қўйиб юборишди. Участкадан қайтаётганимда оёқларим чалмашиб кетаверди, таборга бориб олишга кўзим етмади. Бахтимга Исила учраб қолди, чодирга етиб олишимга кўмаклашди. Исиланинг кайфияти жойида эди, чодирга киргач кўзим Пьярига тушди. У бурчақда индамай ўтирганича онасининг гапига қулоқ соларди.

— Ҳали ғўрсан. Ҳаётни тушуниш керак. Ҳамма шундай йўл тутади. Бой-бадавлат хонадонлар аёлларига қарасанг, ҳаммаси ҳалол, олижанобга ўхшайди. Аслида-чи, унақа эмас. Кеча отанг сенинг юзингдан ўтиб бошлиқ индамаса керак деган ниятда судхўрнинг уйига ўғирликка тушибди. Судхўрнинг ўзи қишлоқларга қарздорлардан пул ундиргани кетган экан. Хўш, унинг хотини бўлса пичоқ чархловчи билан бамайлихотир ҳузур қилиб ётганмиш. Ҳамма шунақа умр кечиряпти.

¹ П а н д и т — ўқимишли, билимдон браҳман, бу ерда ҳурмат маъносига.

— Отам кечаси нималарни эплаштирибди?

— Тўртта кумуш билакузук, қўшқатор қилиб тизилган икки шода йирик мунчоқ.

Пьяри ҳадиксираб олазарак бўлди, бироқ мени кўриб кулимсираб қўйди, елка қисди-ю, лом-мим демади.

— Сени қўйиб юборишдими, болагиман?— Сауно севиниб кетди.— Нега остонада қаққайиб турибсан? Ичкарига кир!

Мен индамай бурчакка бориб ўтирдим. Бошим тарс ёриламан деб лўқилларди.

— Вой, ҳаммаёғи қон!— юзимга қараб бақириб юборди Пьяри.— Она, қарагин!

— Кўряпман. Уларнинг кавушларига миҳ қоқилганга ўхшайди.— Сауно ярам, кўкарган жойларимни диққат билан кўздан кечирди.— Отангда бунақа тиртиқлар кўп, санаб адоқ қилиб бўлмайди.

Ҳар иккала аёл қип-қизил қонга бўялган юзимга хотиржам тикилишар, мен эса ғазаб билан аламимни араиғ босиб турардим.

— Нақадар шафқатсиз одамлар,— дея олди холос Пьяри, кейин кўзада сув келтириб, юкбасининг чети билан юзимни арта бошлади. Сауно чодирдан ташқарига чиқди.

— Ҳадеб нималарни ўйлаяпсан?— сўради Пьяри.

Мен жавоб қайтармоқчи бўлдим бироқ индамадим, Пьяри кўзларимга тикилди-ю, ҳамма нарсага тушунди.

— Биладан, мени яхши кўрасан. Жудаям яхши кўрасан!— деди у меҳрибонлик билан.— Аммо мен шу ерда — қаршингда ўтирибман. Сени ташлаб кетмайман. Тунги воқеадан кейин камиб қолдимми? Жин ҳам ургани йўқ.— Пьяри бир оз жим ўтиргач, ўрнидан турди, трубкани тамакига тўлдириб, менга узатди.

Мен чекдим.

— Сен беҳудага аччиқланыпсан. Аёл киши эркакларнинг продаси билан қилган қилмишидан уялмаслиги керак. Сиз эркаклар қилгуликини қилиб қўйиб уялмайсизлар-ку! Икковимиз бир-биримизни яхши кўраимиз. Мен сени ташлаб кетмайман. Ахир, илгарилари ҳам канжараларга борардим, барибир, сендан воз кечмадим-ку.

Мен индамадим. Назаримда ҳаёт мен учун тамом бўлгандай эди.

— Сен ҳануз ўзингни тҳакур деб ҳисоблаяпсанми, тентаквой?

— Пьяри кулди.

Мен кун бўйи бурчакда ётдим. Ухлаб қолганимни билмай ҳам қолибман. Кечаси уйғондим. Пьяри елкамдан қучоқлаб ёнимда ётарди. Унинг қучоғида яна ўзимни бахтиёр ҳис қил-

дим. Ғазабим тумандай тарқади. Жилмайганимча Пьярининг юзларини силадим, у ҳам менга қараб жилмайди.

— Овқат олиб келайми?

У менга нон берди. Нонни еб бўлишим билан сув келтирди. Сувни ичиб бўлганимдан кейин Пьяри яна ёнимга ётди.

Эртаси куни Исила менга шундай деди:

— Бошқа қишлоқларга кетамиз. Йўлда молларимизни сотамиз. Мен бир тҳакурни биламан, ҳамма молларимизни ярим баҳосига индамай сотиб олади.

Биз чодиримизни йиғиштириб, аравага жойладик. Исила от етаклади. Сауно, мен ва Пьяри арава кетидан эргашдик, орқамизда эса Бхура чопқиллаб кела бошлади.

6

Сукҳрам ҳикоясини давом эттирди:

— Мен йигирма иккига қадам қўйдим, Пьяри эса ўн тўққизга кирди. Исила вафот этди. Сауно уйга ёшгина натни етаклаб келди... Ҳа, Исила вафот этди. Изғиринли совуқ тунлардан бирида у шамоллаб қолди, иситмаси кўтарилиб, бир неча кун алаҳлаб ётди. Мен дори олиб келиш учун табибга югурдим, аммо дори кор қилмади. Сауно эрини иситиш, шамоллашни йўқотиш ниятида унга қайноққина тариқ бўтқа ичирди, шундан кейин кўп ўтмай у бутунлай кўз юмди. Биз унинг жасадини куйдирдик. Сауно узоқ йиғлади, кейин кўз ёшларини артиб, деярли хотиржамлик билан:

— Энди дунёда яккаю ёлғиз қолдим, ҳеч кимим йўқ,— деди.

— Биз-чи?— сўрадим.

— Сенинг ўз хотининг бор, сен уники, меники эмассан.

— Агар унга кўз олайтирсанг кўзларингни ўйиб оламан,— дея Пьяри онасига хуруж қилди.— Ёлғиз яшай олмасанг, биронта бўйни йўғонни топиб ол.

— Эҳ қизим-а! Эркакдан нима фойда! Уни қопга солиб, қочиб кетмасин деб пойлаб ўтириб бўлармиди? А? Уни деб яшаб ўтган кишим оламдан ўтди, энди ҳеч кимга керагим йўқ, ҳамма мени хўрлайверади! Бироқ мен қариб мункиллаб қолганим йўқ, жонгинам! Ҳали куч-қувватим бор. Кучдан қолганимда бирорта чолни топиб оларман, тирикчилигимни бир амаллаб ўтказарман. Қизимнинг уйида хўрлик тортгандан кўра шу маъқул бўлса керак.

— Э-э, сизларни қаранглар-а!— гапга аралашдим.— Исиланинг кули совумасдан жанжаллашяпсизлар!

— Раҳмдил одамнинг топилиб қолганига куйиб ўлайми! Боқувчиси ўлган бўлса у энди сенинг топганингни ейиши керакми?

— Йўқ, қизим, сен бутунлай виждонингни йўқотибсан! Кўрқма, ҳамиша елканга ўтириб, сенга оғир юк бўлмайман,

малол келмайман. Лекин шуни билиб қўй. Маурсинхнинг хотини энаси Малунинг гапини ерда қолдирганида, бир тўғрам номини аяганида у Маурсинхнинг ҳузурига боради, Маурсинх кампирни яхшигина сийлайди. Менинг сийлайдиганим йўқ. Отаси ўғлининг қилмишидан севиниб кетган. Кейин шундай деган: «Хотинингнинг адабини бериб, ота-боболарим номини улуғлабсан». Мисгарнинг хотини Албеининг эри ҳаёт бўла туриб етита ўйнаши бўлган! Ҳеч ким унинг мушугини «пишт» демаган. Эри ўлгач, бошқа бир мисгарга тегиб кетган. Сартарошнинг хотини Канпури қариб қолганди, аммо унинг рашкчи эри уни вафосизликда айблаб турмага қаматтирган. Бироқ бу уни инсофга келтирмайди, у учраган эркак билан айш қилаверади. Шунақа, эркаклар ўша аёлнинг умрининг охиригача ташлаб кетишмади. Қизим, уйингдан кетаман! Эртагаёқ кетаман. Натни нимадан ҳам қўрқарди? Кимни ёқтирса, ўша билан яшайверади!

Пьяри енгил нафас олди. Менинг яна бир нарсга ақлим етиб қолди: эндиликда бутунлай Пьярининг ихтиёридаман. У мени полициячилардан, рожаларнинг мулозим ҳамда малайларидан, бошқа казо-казолардан ҳимоя қилади. Нега мен бу қадар ожизман? Эҳтимол, винога ружу қўйганимданмикан? Дор устидан ҳунар кўрсатолмай қолдим, ўрнимни Пьяри эгаллади. Унинг кўзни қамаштирадиган ҳусни томошабинларни мафтун қилиб қўярди. Унга яқинлашишга журъат этган пайтимда у: «Ҳозиргина саррофнинг ўғли кетди», деб ёнига йўлатмасди.

Ўша пайтларда Сауно:

— Қизим, баҳор тездагина ўтиб кетади, ёшлик ҳам бир лаҳзалик давр,— деб ҳадеб такрорлайверарди.

Она-бола ўртасидаги рашк ҳамда адоват ўти тездагина сўниди. Сауно ўз гапини ўзи еб, уйдан кетди. Пьяри икковимиз қолдик. Мен бу ерлардан анча йироққа, бошқа князликларга кетмоқчи бўлдим. Ўша ёқларда бетелфурушлик қилсак ҳам кунимиз ўтади. Бироқ Пьяри розилик бермади: «Эҳ, дангасавой, бетелфурушнинг хотини қанча даромад қиларди! Хоҳ судхўр бўл, хоҳ тҳакур бўл, мен натнилигимча қолавераман!»— деди. Пьяри оёқларини чиройли ўйнатиб рақсга тушар, бўксаларини енгилгина тебратарди. Мен ўзимни тутолмай завқланиб кетардим. Шундай лаҳзаларда Пьяри менга жуда-жуда ёқарди. «Менга яхшироқ қара,— дерди у ҳар бир ҳаракати билан,— супургифуруш ёки чамар аёл сингари эрининг чўриси бўлмайман. Мен яшашни, хурсандчилик қилишни истайман. Қалбимдан фақат сен ўрин олгансан. Бироқ севмай қолгундай бўлсам, ўша заҳоти сени ташлаб кетаман».

Бу менинг ғашимни келтирарди. Вино бошимни айлантирар,

қўлимга арқон олиб уни савалашга тушардим. Пьярининг баданлари кўкариб кетар, мени золим, шафқатсиз деб атаб йиғлар, кейин бўйнимга осилиб, бағрига маҳкам босиб гапиришга бошларди:

— Нега мени кўча фоҳишасидай ураверасан, ярамас! Иш-ратпараст пиёниста! Сенинг хотинингман-ку, ахир. Мени уриш сенга ёқса уравер, бироқ шуни билиб қўйки, барибир сендан кўрқмайман.

— Нега бўлмаса сени ташлаб кетаман деб пўписа қиласан?

— Тентаккинам, ғашингга тексам жаҳлинг чиқади. Ўзинг ёмон кўриб қолган бўлсанг нега арқон билан урасан? Ўзинг совиб, мен билан ишинг бўлмай қолди. Қишлоқдан ўтиб келатсам ҳамма эркаклар бир-бирига гал бермай мени чақирешади. Сарроф пул ўрнига ун билан дон беради. Ёлғиз сенига менга севганинг ҳақида гапирмайсан, ҳеч вақо совға қилмайсан, бераҳм одам!

Пушаймон бўлиб, уни меҳр билан бағримга тортаман.

— Манзилимизга қайтайлик,— илтимос қилди Пьяри,— у ерда қадрдон дўстларинг кўп.

— Йўқ, асло! Сен яна канжарлар олдига югуриб қоласан.

— Онт ичиб айтаманки, бунақа ўй хаёлимда ҳам йўқ. Болалигим ўтган манзилни эслаб қўйдим, холос.

— Мен у ёққа боришни истамайман.

— Нега?— ажабланди Пьяри.

Мен жавоб бермадим.

Бу уни ранжитиб қўйди.

Бошқа бир куни уни уриш учун қўлимга яна арқон олдим. Бу сафар Пьярининг шунақаям жаҳли чиқдики, қўлига кириб қолган кавуш билан менга жавоб зарбалари бера бошлади.

— Қимнинг қўлидан нон еяётган бўлсанг унинг юзига ту-пурма. Сенга нима етмаяпти? Ҳамма бемазалигингга индамай бардош берадиган чўри эмасман-ку. Сени ташлаб кетаман!

— Қаёққа?— сўрадим қаҳр билан.

— Хоҳлаган томонимга.

— Мени ташлаб-а?

— Албатта.

— У юзингга, бу юзингга шапалоқ тортворсам.

— Мана, ур!— Пьяри жавоб кутмай, уриш учун бетларини тутиб берди. Унинг беадаблиги ғазабимни қайнатди, қулочкаш-лаб тарсаки тортиб юбордим. Пьяри йиқилди, лекин ўша заҳоти ўрнидан туриб менга ташланди. У эпчиллик кўрсатиб, оёғи билан юзимга тепганини ўзим ҳам билмай қолдим. Зарба қаттиқ тушди, бурним қонади. Пьяри кулди, уришдан тўхтаб ёнимга ўтирди.

— Нима, оғрияптими?— ҳамдардлик билдирди у.

— Оғрияпти,— деб жавоб қайтардим, ёнимда ётган ўроққа ёпишдим.

Бироқ Пьяри пинагини ҳам бузмади.

— Майли, сўя қол. Улсам сенинг қўлингда ўлай!

Уроқ жаранглаганича қўлимдан тушиб кетди. Пьярининг муҳаббати яна ғолиб чиқди. Мен тик турганимча унга маҳлиё бўлиб тикилдим. У нақадар гўзал! Унга суқланиб қараётганимни пайқаб, Пьяри қизариб кетди, юзини ёпинчиғи билан яширди.

— Ҳой, бунча тикилдинг, мен сенга бегона хотинманми?

Қоронғуликда бир-биримизга ёпишиб индамай ўтирдик. Отимиз жаҳл билан ер тепинди, Бхура эса атрофга югуриб, қоронғуликка қараб гоҳ-гоҳида ҳуриб қўйди. Қишлоқ ортидаги супургифуруш уйида ҳам шовқин тинди. Фақат қишлоқ ахлат-хонаси томонидан чўчқаларнинг хўриллагани баралла эшитилиб турди. Ҳамма чироқлар ўчган, фақат ибсдатхона шами кучсиз сариқ нур таратиб турибди. Кўкиш-қора осмонда ёрқин юлдузлар порлади. Мен қўлимни бошим остига қуйиб ётдим. Пьяри ҳамон ёнимда ўтирарди. Бирдан у қўйнидан беш рупия қоғоз пул чиқарди.

— Шунча кўп пулни қаердан олдинг?— мен бирдан ҳушёр тортдим.

— Қўлидан ҳеч иш келмайди деб ўйлайсан-да? Сен индамаганинг учун мен ҳам айтмайман. Таборга нега қайтмаслигинг сабабини айтмаяпсан-ку? Бирон-бир каншар билан илакишиб қолишимдан қўрқаяпсанми?

— Бундан қўрқаётганим йўқ. Кўҳна қалъа менга тинчлик бермайди.

— Чунки у ерда инс-жинслар яшайди. Ахир хоҳ камбағал, хоҳ рожа бўлайлик, ўлганимиздан кейин ўзимиз ҳам руҳ, арвоҳга айланамиз-ку.

— Мен қалъанинг эгасиман, Пьяри.

— Шойи кўрпа-тўшакда ётишни хоҳлайсанми? Чўри қизлар оёғингни уқалашини кўнглинг тилаб қолдимми? Ўзим уқалаб қўя қолай.

— Йўқ, жонгинам, булар ҳақида ўйлаётганим йўқ. Лекин қалъа кўз олдимида бўлса у мени чақираётгандай бўлаверади.

— Сен рожа, мен маликангман. Эҳтимол, малика ҳар куни эрталаб ёғли нонларни ер,— Пьяри хаёлчан гап бошлади.— Билқиллаган юмшоқ ёстиқларга бош қўяди! Нақадар бахтли!— Пьяри ширин хаёлларга берилди. У анчагача индамай қолди, кейин чуқур хўрсинганини эшитдим.— Ўз тақдиримни ўзгартириш учун нималар қилмадим! Менинг шу алпозда яшашимга ёлғиз ўзинг айбдор! Малика бўлиш менга насиб қилмаган бўлса, полиция бошлиғининг маъшуқаси бўлиш қўлимдан келади.

— Нималар деяпсан ўзи, Пьяри?— дедим овозим титраб.— Мен сенсиз яшолмайман, наҳотки мени ташлаб кетишни ихтиёр қилган бўлсанг?

— Сени ташлаб кетиб бўладими!— Пьяри кулди.— Сен ҳам ёнимда бўласан.

Менинг эсим оғиб қолди.

— Ростданми?— Мен уни елкаларидан ушладим.— Манови пулларни сенга ким берди?

— Рустамхон,— бошқа ёққа ўйчан тикилган ҳолда жавоб қилди Пьяри. Гўёки, мен унинг ёнида йўқдай эдим.— Сенга шохона қасрлар ҳақида хаёл суриш бўлса бас, хаёл суравер. Сен ҳеч қачон қалъа эгаси бўлолмайсан. Лекин сени эр қилиб ўзим танлаганман. Сени қасрларга етаклаб олиб боролмасам ҳам майли, лекин сенга ҳокимият бераман. Лекин бу зўр машаққат эвазига, қимматга тушади, унда сен полициячилардан кўрқмайсан. Биз тўй, дафн маросимларидан кейин сарқит овқатларни йиғиштириб юрмаймиз. Мен Рустамхонникида яшайман, сен ёнимда қоласан. Менга шунча пулни берган ҳам ўша, унга шунақаям ёқибманки, мени сизлаб гапиряпти. У сени турмага ташламоқчи, бироқ бунга йўл қўймайман! Шу ерлардан кетайлик, кетайлик, деб сени кўп қистадим! Бироқ сен розилик бермадинг. Энди кетиш ҳам мумкин эмас. Эндиликда мен тинчгина яшайман, сенинг ҳам омадинг юришади. Безак билан савдо қилувчи Рамкалиннинг хотини Рустамхоннинг ўйнаши экан. У меъдасига теккани учун қарамай қўйибди.

Пьяри гўё овоз чиқариб хаёл сурарди. У менинг фикримни сўрамас ёки маслаҳатимни олмас, нуқул келажакни таъриф-тавсифлаш билан овора эди.

— Қусурини роса қилиб; менга пул беришда алдамчилик қилган тҳақурларни унга калтаклаттираман. Браҳман¹ Ниротинг уйини ёндираман. У ярамас мени фоҳиша деб айтишгача борди! Браҳман тозаланмаган бир бутун шакарқамиш беришга ваъда қилди. Ишини битказиб олиб, ҳаммасини унутди, бу етмаганидай ҳақорат ҳам қилди. Лекин эндиликда менинг ҳукимим ўтади, уларга кўрсатиб қўяман. Рустамхон бутун район бошлиғи Иқбол Баҳодирнинг энг яқин одами. Бошқарувчи Пескар кўнгил изҳор қилиб, мени йўлдан ўтказгани қўймайди. Рустамхонникига келгач, уни ҳам қўлга олишимни ҳамма баралла айтяпти. Ҳали кўрасан, муҳлат берсанг бўлди,— Пьяри кейинги сўзларини менга ўгирилиб айтди.

— Пьяри! Нималар деяпсан?

— Ҳа, ёқмаяптими? Бўлмасам-чи, ёқмайди-да!— Пьярининг

---

¹ Браҳман — олий табақа вакили.

овозидан ачиққлангани сезилди.— Мени бундан кейин ҳам хўр-лашларини хоҳлайсанми?

— Ахир, сен ўзингни сотиб юрган аёл эмассан-ку!

— Унақа эмасман. Шунақа дейишга кимнинг ҳадди сиғяпти?

— Лекин, ҳозир сен тутмоқчи бўлган йўл...

— Демак, мени бахтиёр ҳолда кўришни хоҳламайсан, шундайми?

— Сенингча, шу бахтми?

— Агар мен уникида яшасам, ҳеч ким ҳуда-беҳудага натларни калтаклаб турмага ташламайди. У менинг гапимдан чиқмайди! Мен фақат ўзимни ўйлаётганим йўқ.

— Қароринг қатъийми?

— Қароринг қатъийми, деб сўрайди-я? Бу ерда сен нима қилиб ўтирибсан?

— Наҳотки буни мен ҳал қилсам?

— Аҳмоқ!— жеркиб ташлади Пьяри.

— Яхши, кетавер, мен ҳам кетаман.

— Мени ташлаб-а?

— Ҳа.

— Хотинингни ташлаб қочиб кетасанми?

— Ахир сен ҳам ташлаб кетяпсан-ку.

— Сени деб.

— Кетавер, кетавер, саҳоватли маъбуда. Сенинг марҳаматингга муҳтож эмасман.

— Ҳали шунақами?— Пьяри товушини баландлатди.— Эҳтимол, кундошим топилиб қолгандир?

Мен индамадим.

— Энди ҳаммасига тушуниб турибман.

— Ҳеч нарсани тушунмайсан.

— Мендан қутулмоқчисан, ҳамма айбни менга ағдаришдан хурсандсан.

— Кетишдан олдин сени бўғизлаб ташлайман, шунни биласанми?

— Ма, бўғизла! Бироқ билиб қўй, Рустамхон ҳамма авлодаждодининг, ҳатто марҳумлари қўлига ҳам кишан солади, сени дорга осадди. Худодан қутулиш мумкин, аммо полициядан ҳали ҳеч ким қутулгани йўқ. Рустамхон менга шунақаям меҳрибонлик кўрсатдики!

— Бўлмасам-чи, сен уни беқиёс чиройинг билан мафтун қилгансан!

— Бсримча!

Мен гап қотмадим.

— Ахир у менга бегона,— ҳаяжон билан гап бошлади Пьяри.— Сен ўз эримсан. Сен ташлаб кетсанг мени ким ҳимоя қилади?

Пьяри менга маҳкам ёпишиб йиглаб юборди, мен бўлсам ни-
ма қилишимни билмай қаққайиб туравердим. Пьяри мен учун
азиз, мўътабар эди. Унингсиз ўтган умр мен учун умр эмас.
Мен уни қучиб шундай дедим:

— Пьяри, сени ташлаб кетолмайман, қўлимдан келмайди!
Ёлғиз бўлиб, етим қолганимда сен ёрдам қилгансан. Хўрлик —
зорликларга ҳам, калтаклашларга ҳам розиман, сенинг садо-
қатли, итоаткор итинг бўлай, фақат мен билан бўлсанг бас.

Пьяри менга янада қаттиқроқ ёпишди.

— Ёшлик ҳа-ҳу дегунча ўтиб кетишини биламан,— шивир-
лади у.

— Бир кун келиб Рустамхон ҳам мени ҳайдайди. Ушанда
менга ёлғиз ўзинг қоласан. Сендан бошқа ҳеч кимим йўқ!

Бутунлай қоронғу тушди. Шамол хуштак чалиб ёпирилиб
эсди, шамол билан бирга тунги ўрмоннинг кишини маст қилувчи
муаттар ҳиди ҳам бизгача етиб келди. Хужрамиз эшиги ортида
Бхура уфқдан кўтарилган ойга қараб секингина ҳуриб қўйди.
Йироқ-йироқларда сукунатга чўмгандай тоғлар кўкка бўй чўз-
ган. Қалбимдаги ҳаяжон бўрони тингандай бўлди. Пьяри ухлаш
учун ечинди. Липиллаб турган шам унинг силлиқ, майин бадан-
ларини олтинлантирди. Мен ўрнимдан туриб шамни ўчирдим.

7

— Тонг отди,— деб Сукхрам ўз ҳикоясини давом эттирди.—
Уша куни кечаси Пьяри ухлолмади, бир зумга кўзи илинар-
ди-ю, кейин уйқусида алланималарни гапира бошларди. Мен
унинг шивирлашларига қулоқ солдим. Пьяри нуқул: «Наҳотки,
кешиб қолсанг? Мени ташлаб кетма!»— деб такрорларди.

Мен уни овутиб бағримга босардим. Шу лаҳзада ўз жўжа-
ларини меҳрибонлик билан қаноти остига олган товуққа ўхшаб
кетгандай бўлардим. Мен ҳам: «Кетмайман, кетмайман,— деб
меҳрим товлаб шивирлардим.— Сени ташлаб кетмайман».

Унинг ҳаяжони анча пасайди. Саҳар пайтида аёз тушди.
Кўзим уйқуда бўлса ҳам унинг аъзойи бадани титраётганини
билиб турдим. Мен унинг юзига боқдим, унинг лаблари асабий
титрарди. Титроқни босиш учун лабини қўлим билан беркит-
дим, у бир оз тинчланиб қолди.

Пьярининг хушрўйлигига ҳамиша сажда қиламан. Ундан
аччиқланган, ҳатто ёмон кўриб қолган пайтларимда ҳам Пьяри
ёнимда пайдо бўлиши билан инон-ихтиёрим қўлимдан кетарди,
мен соатлаб унинг келишган, кўркам қадди-қоматига маҳлиё
бўлиб қоламан. Шунда Пьяри тўлиб-тошиб куларди, у ўз ҳус-
нининг кучини яхши биларди. У пайтларда ёш, кучли эдим,

кўнглимда ширин орзулар барқ уриб турарди. Мен фақат Пьярига яқинлашиш йўлини ахтарардим, фақат угина чанқоғимни бостирадди. Бироқ ўша тунни уни бағримга босиб ётганимда кўнглимда янги туйғулар жўш урди. Илгари Пьярини қучоқлаганимда фақат аёл кишини кўрардим, ўша тунда эса Пьяри аёлнинг ўзигина эмаслигини илк бор тушуниб етдим. Ўша тунда унинг баланд, бўлиқ сийнаси, ингичка бели, чиройли бўксалари мени ақлдан оздиргани йўқ. Аёл кишининг гўзаллиги фақат шу билан чегараланмаслиги менга яққол равшан бўлди. Аёл маъбуда сингари иззат-ҳурмат, эҳтиром ҳиссини ҳам уйғотиши мумкин эди.

Ташвишли гафлат уйқусидаги Пьярида тўсатдан қаршимда намоён бўлган янги туйғу ҳамда эҳтирослар оламини кўрдим. У ҳатто уйқусида ҳам ўнгидаги каби менга қўлини чўзар, парвардигорнинг қучоғида ётганида ҳам фақат меники бўлишга интиларди.

Нима бўлаётганини тушунмасдим, лекин қалбим: сени жону дилимдан севаман. Сен — меники, мен эса сенга қарашли деб куйларди...

* * *

Сукхрам шу ерда сўздан тўхтади, мен эса ўйга толдим.

Сукхрам ўз туйғуларини ифодалаш учун сўз тополмай қолди, лекин у нима демоқчи бўлганини тушуниб турибман. Бу инсонийликнинг уйғониши, ҳаётимизнинг янги нур бўлиб мунаввар қилувчи чинакам муҳаббатнинг сеҳрли қудрати ҳақидаги ҳикоя эди. Ана шу лаҳзагача Сукхрам нуқул соҳибжамол Пьяридан, унинг ёшлиги, гўзаллигидан баҳра олишга интилди. Ўша кечаси йигит Пьярини бағрига босди, уни баданининг ҳар бир ҳужайраси орқали ҳис этди, аммо илгариги кўр-кўрона кучли эҳтиросни туймади, унинг ўрнини янги, ўзи бошидан кечирмаган туйғу эгаллади, бу туйғу Сукхрам учун мутлақ кутилмаган ва нотаниш эди. Ана шу янги туйғу ўзи муҳаббат деб ҳисоблаб юрган эҳтиросни кўнглидан суриб чиқарди. Сукхрам олдинлари кўпгина эркаклар таҳқирлаган аёл танасини қучоқлаб ётар эди. Натлар қабиласи эр-хотинлик садоқати ҳақидаги тушунчага эга эмасдилар. Натлар жинсий яқинлик қилишни айб қаторига қўшишмасди. Уларнинг хотинлари эркаклар эҳтиросини қондиришни ўзларининг бурчлари деб билишарди. Бошқа эркак билан бўлишдан уялишмасди ҳам. Лекин Сукхрам ўзини тҳакур деб билар, улуғлик савдоси эса қалбини заҳарлаган эди. Фақат Пьярининг жозибали муҳаббатигина ана шу заҳарнинг ёйилиб, унинг туйғулари йўқ бўлиб кетишига, заҳарли уруғнинг униб, илдиз отишига имкон

бермади. Пьяри Сукхрамга ўз танасини бағишлади, у бундан мамнун эди, бундан ортиғини истамасди ҳам. Аммо ўша тунда бу оми, маданиятдан йироқ одам қалбида янги туйғу уйғонди. Кечаси Пьяри билан олишув пайтида у аёл кишининг мағрур ва эркин қалбини рўйи-рост кўрди. Унда қанчадан-қанча қувноқлик, ғам-алам, муҳаббат ва нафрат бор эди! Фақат ана шу туйғуларгина аёл кишининг қадр-қимматини, эътиборини оширади, фақат аёл кишигина ўзига бир-бирига зид, энг муросасиз тушунчаларни уйғунлаштира олади.

Пьяри Сукхрамга ёпишганича жим қолди. Унинг кўзлари юмуқ, у уйқуда, лекин лаблари қимирлаб турибди, ана шу қимирлашдан Пьярининг қалб азоби ва меҳр-муҳаббатини уқиб олиш мумкин. Сукхрам ухлаётган хотинининг юзига тикилиб туриб, унинг фикрлари ичига тобора чуқурроқ кириб борарди, шуниси ғалатики, истак муҳаббат олдида чекинаётганини ҳис қилмоқда эди. Бу чинакам ажойиб лаҳза эди. Тунги шабаданинг аста эсиши, аранг кўриниб турган ўрмон ва туннинг сирли нафас олишида — ҳаммаёқда бепоён оламнинг ҳар бир бўлакчасида жаранглаган беқиёс, ҳамиша ғолиб, мафтун этувчи улкан муҳаббат ҳукм сурарди. Бугун аёл кишининг чинакам ғўзаллиги ғолиб чиқди, Сукхрам ҳам бу ғўзалликнинг улғворлиги маъносига тушуниб етди. Бугун янги муҳаббат дунёга келди. Сукхрамнинг ҳаёти унинг нури билан мунаввар бўлди.

Сукхрам ҳикоясини давом эттирди:

— ...Бирдан Пьяри уйқусида бақирди, қарасам бадани терлаб кетибди. Сесканиб кетдим. Назаримда у ёнимдаю қўлимдан чиқиб кетадигандай. Мен кўрқиб кетдим, овозим борича уни чақирдим:

— Пьяри! Кўзингни оч! Сенга нима бўлди, Пьяри!

Пьяри бошини кўтарди.

— Кўрқинчли туш кўрдим. Воей, шунақаям кўрқинчлики! — Пьяри дағ-дағ титрарди. Пьяри бўйнимга осилди. — Бошқа ухламайман. Ухлаб қолишимга йўл қўйма.

— Нега?

— Яна ўша туш қайтиб кирса-чи?

— Эсипаст, ҳеч қачон бунақа бўлмайди.

У бир оз индамай ўтирди.

— Улар бизни айирмоқчи бўлишди...

— Кимлар?

— Билмайман. Атроф илонга тўла эди.

— Илон!!! — кўрқувдан чинқирдим. — Мен Хонумонга атаб шам қўяман, тангри Шива¹ бўйнига гулчамбарлар иламан, ав-

---

¹ Ш и в а — хонавайронлик келтирувчи ҳинд олий худоларидан бири.

лиё дарвиш қабрига шам ёқаман. Ийдгоҳ¹даги чумолиларга шакар элтаман, хоҳласанг браҳманга назр-ниёз олиб бораман. О, муқаддас тангрим! Ҳар ҳолда тушинга нималар кирди?

— Тушимда ўрмондан кетаётганмишман. Ёнимда сен йўқ эмишсан. Бирдан тун зулматида ярқираб турган гавҳарни кўриб қолдим. Мен эгилиб, уни олдим, шу пайт каттакон даҳшатли илон пайдо бўлди, вишиллаганича менга ташланди. Мен ундан қочдим, аммо тўрт тарафимда яна илонлар галаси: «Уни ушла, уни ушла. Қочиб кетолмайсан?» деб вишиллаверишди. Шунда сени кўрдим, баланд тоғ тепасида туриб мени чақирясан. Лекин сен жуда юсакда бўлганинг, юқорига чиқишга иложим йўқлигидан: «Сукхрам! Ҳой Сукхрам!» деб сени имлармишман. Аммо бўғзимга бир нарса тиқилиб, овозим чиқмайди. Тун қоронғилиги аста-секин тарқала бошлади, осмон ғор гумбазлари сингари тепамга ёпирилиб келаверди, ёпирилиб келаверди. Ҳаммаёқ гувиллаб, жаранглаб, гулдираб кетаверди... Жуда кўп канжарлар тинтирашди, уларнинг ҳаммаси қўшиқ айтяпти. Тўсатдан қаршимда биринчи маъшуқим кўринди. У мени қутқариб қолмоқчимиш, менга кўлини чўзаяпти. Мен эса: «Найкас, йўқол! Сен Сукхраминми тўсиб қўйдинг. Йўлдан қоч!» деб турибман. У билан олиша бошладим. Илонлар бўлса тобора яқинлашиб келишяпти. Ниҳоят улардан бири қаршимда бўй чўзди, томоқларини шишириб, чақиш учун менга ташланди, шу заҳоти уйғониб кетдим.

Унга далда бериш учун кулиб юбордим.

— Қўрқма! Буларнинг ҳаммаси туш-ку.

— Ахир, ҳамма вақт яхши тушлар кўрардим-да.

— Тентак, ҳеч ким нуқул яхши тушларни кўравермайди.

— Аммо мен кўрган тушни ҳам ҳеч ким кўрмайди. Худоларнинг қаҳри келганидагина шунақа тушлар кўриш мумкин.

— Бироқ худоларга раҳм-шафқат сўраб илтижо қилдим-ку.

— Сен мени чинакамига яхши кўрасан,— Пьяри қўлларимни маҳкам қисди. Одатда бошига чамбарак қилиб ўраб олинадиган, елкасига гажак бўлиб тушадиган сочлари ҳозир парিশон бўлиб кетганди.

Биз яна ўрнимизга ётдик.

— Осмондаги юлдузларнинг кўплигини қара. Сукхрам, буларнинг ҳаммаси марҳумларнинг руҳи!

— Тўғри, Пьяри. Одамлар шундай дейишади.

— Улганимиздан кейин руҳимиз юлдуз бўлиб осмонга учиб кетади. Кейин улар пастга тушади, тўғрими?

---

¹ Ийдгоҳдаги чумолиларга шакар элтаман — ийдгоҳ мусулмонларининг ийд байрами ўтказадиган, атрофи тўсилган жой. Худоларнинг кўнглини юмшатиш учун ийдгоҳдаги чумолиларга шакар элиб берилди.

— Ҳа, Исила шундай деганди.
— У афсун қилишни биларди, аммо менга ўргатмаган.
— Нега?
— Билмасам. Исила менга сенинг отанг ҳам афсун қили-
шини айтган.
— Отамми? Уни яхши хотирлолмайман.
— Унда сен кичкина эдинг.
— Гўёки сен катта эдинг!
— Мен ҳам кичкина бўлганман.
— Лекин сен ўшанда менга раҳм қилиб бошпана бергансан.
— Қўйсанг-чи,— Пьяри хижолат чекди.— Эркакларга бош-
пана бериш аёлларнинг ишими?

Унинг хижолат бўлиш сабабини тушундим: у менинг кўз
ўнгимда мурувватли бўлиб кўринишни хоҳламасди.

— Сукхрам! Афсун қилишни ўргангин.
— Нега энди?
— Қанча хоҳласанг шунча пул ишлаб олган бўлардинг.
— Нега бўлмаса отанг ўзи хоҳлаганича пул ишлаб олмаган?
— У афсун қилиш сирларини эгалламаган, фақат бир неча
афсун қилиш дуоларини билган, холос. Вассалом. Афсун қилиш
сирлари ҳамма учун ҳам очилавермайди, уни ўзимизнинг ҳу-
нарни ўргангандай ўрганиб бўлмайди. Қишлоқда бир қария
бор. Айтишларича, у одамларнинг дилидагини шундоққина кў-
ра олар экан. Бир сафар қария мени учратиб қолди-ю, юзини
шу заҳоти терс ўгирди. Мени: «Алвасти! Жодугар!» деб сўка
бошлади. Мен жуда қўрқиб кетдим.

Унинг гаплари мени ҳайратга солди. Бу сўзларда янги, но-
маълум олам жанрларди. Назаримда мен ерда эмас, осмон-
да учиб юардим.

«Сукхрам!»— кимнингдир товуши эшитилди.

Мен жавоб бермадим.

«Қаёққа учиб кетяпсан?»

Мен индамай учишда давом этавердим.

Бирдан ўзимни қалъада кўрдим. Ўзимнинг қалъам. Қар-
шимда одамларим бош эгиб туришибди...

Пьярининг товуши мени карахтлиқдан ҳушимга қайтарди.

— ...Қалбимда фақат сен яшайсан. Бу — энг муҳими. Қол-
ганлари — бемаънилик. Дунёнинг ташвишлари билан ишим
йўқ. Айт-чи?! Рашк қилиб мени ташлаб кетмайсанми? Мени
бошқа эркак билан кўрсанг қаҳринг келмайдими?

— Йўқ,— гарчи бунга ишонишим анча қийин бўлса-да,
шундай жавоб бердим.

— Яна битта илтимосимни бажо келтиришга ваъда бера-
санми?

— Қани, гапир-чи.

— Бошқа аёллар орқасидан юриб илакиша кўрма!

— Нега? Сен ўзингни эркин деб ҳисоблайсан-ку?

— Менинг йўригим бошқа. Азалдан шу йўлга кирганман. Аммо сенга ҳеч қанақа бошқа хотин тегмаган. Сен ҳамиша меники бўлгансан, ёлғиз меники.

— Нечун менга бунақа талаб қўясан?

— Шунни хоҳладим, вассалом.

Аёлларнинг кўнглида нималар ҳам яшириниб ётмайди, деб ҳайрон қоламан. Болалигимдаги бир воқеа эсимга тушди: Хажари исмли нат машҳур ўғри эди, ҳеч қўлга тушмасди. Бир куни маст бўлиб, Чанду исмли бошқа бир натнинг хотинига шилқимлик қилади. Чанду хотинини ҳимоя қилади, ўртада ханжарвозлик бошланиб кетади. Оломон тўпланади. Ҳамма уларни индамай томоша қилишади. Чандунинг хотини хавфхатарни босиб-янчиб тўсатдан уларни ажратиш учун ташланади, Чанду адашиб кетиб хотинининг кўксига ханжар уради. Шундан кейин Хажари Чандуни нимталаб ташлайди, эрталаб қўлга тушмас жиноятчининг ўзи полиция участкасига боради. Уни дорга осишади. Муҳаббат унинг кўзини кўр қилиб қўяди, ўлимнинг чангалига ўзини тутиб беради.

Мен ўтириб бири чекдим.

— Пьяри!— деб чақирдим.

У ҳам ўтирди.

— Чекасанми?

— Майли.

Биз биргаликда чекишдик.

— Ёнимга келиб турасанми?

— Нима дединг? Яна бир марта такрорлагин!

— Баъзида ёнимга келиб турасанми?— Кейин қўшиб қўйдим.— Полициячинг мени боқадими?

— Сенга у эмас, мен ғамхўрлик қиламан! Фақат шу шартга кўнсагина унинг уйида яшашга розилик бераман. Унинг уйида яшаш мен учун қўрқинчли эмас деб ўйлайсанми?

— Наҳотки қўрқув нималигини билсанг?

— Билмадим, аммо сен билан бўлсам унча қўрқинчли эмас.

— Яхши, сен билан бораман, аммо ўз пулимга кун кўраман.

У норози оҳангда пиқиллаб кулди, лекин кўзлари севинчдан порлади. Менда ўз қадр-қимматим туйғуси борлиги унга ёқиб тушди. Хотинининг ҳисобига яшаган эркак одамми?

— Мен сенинг нонингни емайман,— деб такрорладим.

— Ихтиёринг, мен қистамайман. Бироқ сенинг ҳурматингни жойига қўйишлари ҳақида қайғураман.

Биз ўшанда келажагимиз қандай бўлишини тасаввур ҳам қилолмасдик. Лекин полиция бошлиғининг ҳуқуқи катта эканини билардик. У рожанинг энг ишонган одами. Қишлоқ аҳо-

лиси полициячи номини эшитса титрарди. Уни энг олий табақа кишилари қабул қилади. Полициячи қаерга борса натлар ундан яширинишади. Кўнгли тусаб қолса натлар ёки канжарлардан истаган аёлни уйига келтиради. Ундан ҳаммамиз саросимага тушиб қўрқардик, чунки полициячи хоҳлаган вақтда биздан истаган кишини турмага ташлар, ўғирликда айблаб калтакларди. Баъзида у қўлга тушиб қолган ўлжасига заҳарланган сув сепаиб юборар, натижада қизил доғлар пайдо бўлар, бадани шиша бошлар эди. Полициячи ҳамиша ҳақ бўлиб чиқарди. У бизни дунёдаги бор ҳақоратлар билан болахонадор қилиб сўкар, бирор киши салча эътироз билдирса, ўша бечорани дарҳол турмага ташлашарди. Турманинг ҳаддан ташқари оғир меҳнати кишининг популдириғини пасайтириб қўярди. Бир кун полициячилардан бири натнига таносил касаллигини юқтирди. Бечора аёл узоқ дард чекди, уни фақат Исила ўз доривор ўсимликлари билан даволади.

— Сен шифобахш ўтлар сирини биласанми? — тўсатдан сўраб қолди Пьяри.

— Ҳа.

Пьяри жим қолди.

— Буни нега мендан сўрадинг?

— Сени моҳир табиб деб ҳаммага овоза қиламан. Ҳамма сенга хушомад қилади.

Мен мамнун бўлиб унинг бошларини силадим, кейин сув ичиш учун ўрнимдан қўзғолдим.

— Менга ҳам сув келтир, — илтимос қилди Пьяри.

— Ўрнингдан туриб, ўзинг ича қол.

— Жонгинам, бугун қалбим меҳр-муҳаббат билан тўлиб тошган, менга май қуйгин, — Пьяри кулимсираб қўшиқ бошлади.

Мен кулиб юбордим, унга сув келтирдим, кейин яна бири чекдим. Пьяри яқинлашиб ёнимга ўтирди.

— Пьяри, бугунги тунимиз уйқусиз ўтди.

— Ҳали тонг юлдузи кўрингани йўқ.

— Менга қўшиқ айтиб бер.

— Қайсини.

— «Севгилимсиз азоб чекаман»ни.

— Мен ёнингда ўтирибман-ку. Нега шу қўшиқни эшитгинг келиб қолди?

— Шу тунда меники бўлмаганингни биласан-ку.

— Бошқа тунларда ҳам шундай бўлган-ку.

Пьяри қўшиқ бошлади:

«Севгидан куйиб кул бўлдим. Севгилим, ялинаман, кел! Хазон бўлди тоғдаги гуллар. Муҳаббатим! Сен ҳам сўласан! Севгилим, қалбимга боқ, унда нима қолганин кўр. Йилларнинг

кўҳна сирин билишга аҳд қилганинг биламан. Сукут сақлаб ўтирасан муқаддас ўт ёнида. Менинг йогим, қалбимга боқ, қалбимда ловиллайди бир гулхан».

«Қалбингдаги муқаддас ўт тафти жавоб ўти туғдирди менда,— қўшилдим мен.— Севгинг ёрқин ўтида мен ҳам ёнаман, сен ёнимда бўлмасанг сир ўрганиш йўлига аҳд қилиш қаёқда?..»

«О йог, аҳдинг маҳкам бўлса гар, кетга қайтиш йўқ сенга. Муқаддас ўт ёнида турмуш сирин билавер. Агар барвақт келиб қолсанг, ғазабланар барча дугоналарим. Афсун қилиш сирларин билади деб, мен ҳақимда тарқалар миш-миш. Афсунгарлик қила-қила, айлантирдим йогни эшакка. Оталар удумин унутиб у, хизмат қилар менга гўёки қулдай!»

«Севгилим, эшакмизми, афсунгармизми, буни ҳеч ким билолмас, эвоҳ. Хотин зоти жаврашга одатланган, ҳеч ким уни тилидан осмас ҳеч қачон. Муқаддас ўт шуъласида кўрдим сени ёргинам аниқ. Устимдан ўрлаган тутун, эслатади гажакларингни. Муҳаббатдан лов-лов ёнаман. Қандоқ қилай мен? Кўрсат менга илож йўлин. Аҳдим занжирига занжирбандман мен, занжирларни парчалаш иложсиз, эвоҳ...»

«Мени ҳеч бир севмайсан, оромингни бузмайсан! Ўзинг билан оворасан, кун чиққанин билмайсан! Тиниқ кўлнинг соҳилида, дугоналар даврасида, товусгинанг рақсга тушса, юраккинанг сезар, талпинар. Буғу қувиб буғуни, ахтарса гар салқинни, уни кўриб юрагингда жўш уради эҳтирос. Севги афюн таратар, севгинг сенинг алдатар! Сен мисоли ёмғир булути, сайр қилувчи ёз осмонида. Лаҳза ўтса, ёмғир йўқ, майсаларда из бор ҳўл, менга тақдир насиб этмиш бу аниқ, тун-кун йиғлаб ёш тўкарман қайноқ, ёниқ».

«Онт ичаман, сенга ёргинам! Барибир мен ортга ҳеч ҳам қайтмасман. Бир чеккага қочади кундуз, тун пардаси ёйилиб, чарақлар юлдуз. Севгинг нуқул айбдор, йог бўлгач, ором топиб бўлмадим бедор. Осойишта қалб билан севги сирин топмоқчи бўлдим. Аммо шуни билдимки, ёрим, мен-ла бўлсанг, шудир тинчим, мадорим».

Қўшиқ овозларимиз осойишта тун бағрини тўлдирди. Пярининг ширали, мулойим, баланд овози сўнгги куплетда менинг кучсиз овозим билан бирикиб кетди:

«Бугун севги қилди яна тантана,— чўл устида қўшиқ янгради.— Севгилиси дугонамининг ёнига келибди яна. Омонсиз қилич ҳаммаёқни қилади яқсон, ўз қинини кесолмайди, у қолар омон. Дарахт гулханга озиқ беради. Шу озиқ бўлмаса сўнади гулхан. Эй севишган қалблар, менга айтинг-чи, дастлаб севги ўтида қайсинингиз ёнасиз. Бу саволдир қадимий, жавоби ҳам янгимас: олов ёниб тугайдими ёки ул дарахт?»

Янги куннинг тонгини ана шундай қўшиқ билан қаршиладик, табриккладик.

8

Сукхрам ҳикоясини давом эттирди:

— Рустамхон уйи ярми тош, ярми гувала девор эди. Рустамхоннинг аждодлари бу ерда азалдан яшаб келади. У асл мусулмон бўлиб, беш вақт намозни канда қилмас, округ полиция бошлиқлари олдида обрўйи катта эди. У судхўрлардан пул суғуриб олиш санъатини мукаммал эгаллаганди. Рустамхон олий насабли тҳакурларга эгилиб салом берар, зотининг тайини йўқлар салом берса бош қимирлатиб ҳам қўймасди. Камбагал браҳманларга енгил таъзим билан: «Ассалому алайкум, жаноби пандит» деб салом-алик қилар, бойлари олдида мартабаси улуғ қариндошини учратиб қолгандай пойи патак бўларди.

Мен Рустамхонга нафратланмай боқолмасдим. У новча, ориқ, кўзлари бежо, муғамбир одам эди. Рустамхон ўз ҳузурига келувчиларга бир марта назар ташлабоқ ундан нон чиқиш-чиқмаслигини билиб оларди. Бир куни унинг олдида ифлос, йиртиқ кийимларда бўёқчи Раҳматали келди, ўзининг қашшоқлигидан шикоят қила бошлади. Рустамхон уни шунақам қўрқитиб ўтакасини ёрдики, бечора чўнтагидаги охирги қирқ рупиясини ҳам унга ташлаб кетишга мажбур бўлди. Рустамхон қишлоқда натларга даҳшат солиб гердайиб юрарди.

Дўппи тор келиб қолган пайтларда натлар садақа сўрашар ёки қишлоқ тҳакурлари учун ёввойи асал тўплашарди. Бундан ташқари улар доривор ўсимликлар, дори-дармон тайёрлашарди. Доривор ўсимликларни билишда менинг олдимга тушадигани йўқ эди. Бир куни шифобахш ўтлар, афсун ёрдамида чаён чақиб олган қишлоқ танобчисини доволадим. Ушандан бери доврўғим ёйилиб кетди...

Рустамхоннинг уйига яқинлашганимизда бирдан бўғин-бўғинимгача бўшаб кетиб, оёғимни идора қилолмай қолдим. Пьярининг эғнида кенг, кир, юпқа ва дабдаласи чиқиб кетган кофта, ёпинчиғи минг ямоқ, шундай бўлса ҳам юзини ҳафсала билан яшириб олганди. Шу лаҳзада ўз-ўзимни талашга бораётгандай бўлиб кетдим, буни Пьярига айтишга юрагим дов бермади.

Мен тўхтаб тош плита устига ўтирдим, эҳтимол, бу ер илгари ҳинд зиёратчилари тўхтайдиган ғарибхона бўлгандир. Пьяри тупроқли йўлнинг ўзигагина ўтира қолди.

— Кетайлик, — шошилтирди у.

— Оёғим тортмаяпти.

— Бу қанақа қиллиқ?

— Кўнглим чопмаяпти.

— Мени ҳам у ёққа қўймассан?

— Сени тўхтатиб бўлармиди?

— Сен қолавер. Мен кетдим.

У шундай деди-да, кетди. Мен бир оз ўтирдим, кейин тош плитага чўзилдим, кўзим илинганини пайқамай қолибман. Бир соатча ухлаган бўлсам керак, бир бола мени уйғотди. Унинг оғзида сигарета.

— Ҳой, уйғонсанг-чи! Сукхрам деган нат сенмисан?

— Ҳўш, нимаиди?— дағал жавоб қайтардим.

— Сени бошлиқ қақиряпти. Оёғингни қўлингга олиб югур. У зудлик билан етиб боришингни буюрди.

Бола қочиб кетди, мен Рустамхоннинг уйига судралиб бордим. Унинг уйи ғиштли девор ортида бўлиб, ҳовлиси оддийгина эди. Ҳовлининг ичкарасида тўрт бурчакли уй. Бир томондан хизматкорлар учун қурилган гувала уй дарвозага туташган, унинг ёнида айвонли бино. Айвон остига қўтос боғлаб қўйилган, ёнида қўтосчаси ўйноқлаб турибди.

Кираверишда дом табақасига мансуб қорачадан келган аёл ўтирган жойда тўхтадим.

— Ўтавер,— деди у.

Мен остонадан ўтдим.

— Ҳўжайиним тепага чиқишингни буюрдилар. Бахтинг бор экан, омадинг юришибди.

Тепадаги хонада гулдор гиламлар устида янги юбка ҳамда кофта кийиб олган Пьяри ўтирарди. Бошида ҳам янги ёпинчиқ. Мен ўз кўзларимга ишонмай унга қараб қолдим. Оғизлари бетел¹ чайнайвериб қизариб кетибди. У ҳеч қачон кўзимга бунчалик чиройли кўринмаган эди. Рустамхон каравотда ётибди.

— Ҳа, келдингми, Сукхрам? Пьяри сени оғиздан қўйгани йўқ. Ўтир.

Мен таъзим қилиб ўтирдим.

Пьяри бошини ёпиб, менга тантанавор нигоҳ ташлади.

— Хотининг жуда садоқатли экан,— давом этди Рустамхон.— У менга: «Тақсир, менинг Сукхрамимни бошпана бериб олиб қолсанггина уйингда қоламан», деб туриб олди. Бошқа гапни эшитишни ҳам хоҳламади. Майли, у айтганича бўла қолсин. Лекин, Сукхрам, шуни билиб олгинки, эндиликда у хотининг эмас, беканг бўлади. Тушунарлими? Сен пастда дарвоза ёнидаги ҳужрада яшайсан. Қўтосларга қарайсан!

Худди мени биров тарсакилаб юборгандай бўлди. Пьяри — менинг бекаммиш!!!

— Тақсир, мен фақир одамман. Мени марҳаматингга кўмиб ташладинг. Тақдир шу аёлни менга насиб этган экан. Пьяри

¹ Бетел — япроғи чайнаш учун ишлатиладиган ўсимлик.

шунақаям хушрўйки, у сенинг уйингдақа уйда туғилиши, ҳузур-ҳаловатда яшаши керак эди. Тангрим Пьярининг илтижоларини қабул қилди, у ўз жойини топди. Тақсирим, энди кетишга ижозат бер. Мен бошқа оила қураман.

Пьяри ғазабдан лабларини тишлади.

— Сен ҳеч қаёққа бормайсан, уқдингми?— деб қичқирди у.

— Ярамас хотин, наҳотки мени ўзингга хизмат қилади деб ўйласанг?

Рустамхон ётган жойидан қўзғалиб ўтирди.

— Ҳой ҳайвон, ўжарлик қилма, бўлмаса қобирғаларингни синдириб ташлайман!

— Тақсирим, синдирсанг синдира қол, аммо тирик эканман, сизларнинг айтганларинг бўлмайди.

Пьяри гиламдан туриб ёнимга келди.

— Тақсирим, уйингдан кетаман, берган кийим-кечакларингни қайтариб ол,— деди у Рустамхонга.— Бу мени тинчгина яшаттирмайди. Уйингга ҳар куни келиб тураман. Зиён кўрмайсан. Бу мени бахтиёр кўришни хоҳламайди! Ўрмонда тунашимни истайди. Майли, шунисига ҳам шукур.

Рустамхон нима қилишини билмай қолди. Пьяри жулдур кийимларига қўл узатди.

— Уларга тегма, Пьяри! Ялинаман! Уларга қўл тегизсанг ўлганам,— деб қичқирдим.

Пьярининг узатилган қўли муаллақ қолди. Кўзларида ёш йилтиради.

— Мақсадинг нима, бадбахт?— сўради Пьяри.

— Шу ерда қолишингни истайман!

— Сен ҳам қоласанми?

— Хизматкор бўлиб ҳеч қачон!

— Эҳ, сени қара-я, тақсиримнинг уйида эрим бўлиб қолмоқчимисан? Сенда заррача бўлсин уят борми? Бошқаларнинг ор-номуси билан ишинг йўғ-а.

Рустамхон чекди, менга ҳам сигарета узатди. Мен бир неча бор иштиёқ билан ичимга тутун тортдим.

— Сен ҳақсан, Пьяри,— дедим анча тараддудланиб тургач.— Бу иш эмас. Биздай паст одамлар бунақа ишларни очиқ-ошкора қилмаймизу шундай улуғ хонадонда бўлиб ўтаверадими?

Гапларим Рустамхонга ёқиб тушди, мамнун бўлганидан жилмайиб қўйди.

— Тақсирим, сени инсофга чақираман,— ялиндим мен.— Одамларга қайси юз билан қарайман? Ҳурматли тақсирим, ўғирлик қилган деб, мени турмага қамаб қўя қол, умримнинг қолганини қамоқда ўтказай.

Рустамхон савол назари билан Пьярига қаради, унинг ўл-

ғудай оқариб кетганини кўриб, рад ишораси билан бошини сарак-сарак қилди.

— Йўқ, Сукхрам, бунақа йўл тутолмайман. Бу сенга нисбатан ўта адолатсизлик бўлади. Мен ҳар қандай адолатсизлик душманман. Сени турмага қамаб қўйишга арзийдиган ҳеч қанақа гуноҳ қилганинг йўқ.

Ғашимни келтириш ниятида Пьяри мен томонга қарамади, аммо кўзлари қахрли чақнади. Мен Рустамхонга ўгирилдим.

— Тақсирим, илтимос, мени бир неча кунгагина қамаб қўй. Кейин раҳм-шафқат қилган бўласан-да, чин ваъдамни олиб қўйиб юборасан. Мен ҳар куни рўйхатдан ўтиш учун участкага келиб тураман. Сен номинга доғ туширмайсан, Пьяри сен билан қолади, мен эса елкамдан тоғ тушгандай енгил тортаман, тақсирим!

Режам Пьярига ёқиб тушди, лекин ўшанда нима қилаётганимизни икковимиз ҳам билмасдик. Мен ихтиёрий равишда Рустамхоннинг қули бўлиб қолгандим. Пьяри эса ҳар қанча уринса ҳам қутулишнинг имкони йўқ тўрға ўралашиб қолганди. Бордию Пьяри Рустамхондан қочиб кетса, умрбод қамоқда ётишим керак. Ўшанда икковимиздан ҳам ақл қочган экан.

Рустамхон: «Балиқ тўрға тушди!» деган маънода мамнун жилмайди. Энди у бир неча кунга Пьярини бериб, ўғирлик қилиб, хотиним билан қочиб кетишимдан ҳадиксирамасди.

— Майли, Сукхрам, бунинг иложини қилса бўлади. Ҳаммаси ҳақиқатга тўғри келиши учун қўтосимни арқондан ечасан. Хотиржам бўлавер, иш хамирдан қил суғургандай силлиқ битади.

Эртаси куни унинг қўтосини ўғирлаб кетдим. Қишлоқ четида мени ушлаб олишди. «Бечоранинг иши юришмади: хотини қочиб кетди, ўзи турмага тушди», деб ҳамма менга ачинди. Мен доғланган тахир ёғ билан савдо қилувчи Анарчанд деган савдогарнинг оёқларига йиқилдим, у мени кафилликка олди. Рустамхон чин ваъдамни олиб қўйиб юборди. Одамларнинг менга раҳми келди, ичимда эса улардан кулдим. Улар Пьярини вафосизлик қилгани учун сўкишди, мен эса бундан жудаям мамнун эдим. Мен унинг ҳузурига туш пайтида келиб, қоронғи тушгунча қолиб кетардим. Пьяри мени дарвоза ёнидаги хонага ўтқазиб, яхшигина сийларди. Бора-бора бундай ҳаёт кечириш менга ёқиб қолди, ҳатто қўтосларни ҳам парваришлай бошладим.

Менга фақат бир нарса камлик қиларди.

Тунлари ғам-алам чекардим, Пьярини қўмсардим. У тобора мендан узоқлашиб борарди. Муносабатларимизда илгариги яқинлик, эркинлик йўқ эди, бўлиши ҳам мумкин эмас. Пьяри анча ювилиб қолган покидон, унинг қаршида мен ифлос жулдурвоқи кишидай эдим. У мен томон эгилганда унинг сочларидан таралаётган ясмин ёғининг ҳиди бошимни айлантириб

юборарди. Пьярининг хулқида ажиб ўзгаришлар юз берди. У мендан қанча узоқлашса, мен унга шунча кучлироқ интилардим. Мен унда пайқаган энг ҳайратга соладиган ўзгариш шу бўлдики, Пьярида уялиш туйғуси кучайди, салга қизариб, хижолат чекадиган бўлиб қолди. Унинг қадам ташлашлари ҳам ўзгарди, энди Пьяри кўрқмай, тортинмай қаддини адл тутиб, ишонч билан юрарди. Унинг кулишлари ҳам бошқача бўлиб қолди, жувон оғзи қулогига етгунча хандон ташлаб кулишни ташлаган, тишларини хиёл кўрсатиб секингина илжайарди.

Пьярининг бурнида булоқи йилтираб қолди. Булоқи тақиши мен учун катта воқеа, чунки Пьярининг танаси ҳам энди олтин юзини кўрди! Безак унга шунақаям ярашибдики! Бетелдан қизарган лаблари, қорайган милклари билан у зодагон оила аёлларига ўхшаб қолган эди.

Мен унинг ҳузурига туш пайтида келардим, бу вақт уйда ундан бошқа ҳеч ким бўлмас, мен эса кечқурунгача шу ерда қолиб, кейин ухлаш учун чодиримга жўнардим. Ёнимга бошқа натлар ҳам чодир тикишди, биз бир оила кишларидай тотувмиз. Янги келганлар нуқул ўғирлик қилишар, уларнинг хотинлари эса бегона эркаklar билан дон олишар, шу йўл билан оила тебратишарди. Ана шу аёллар орасидаги Кажри Пьяри билан тенгдош эди. Унинг эри кўмирдай қопқора, қари киши. Қария вино ичишга ружу қўйганидан ҳеч ким уни кайфсиз ҳолда кўрмасди. Бу ҳам унга камлик қилгандай, аллақерлардан наша ҳам топиб келар, нашани чекиб, винони ичиб, тонг ёришгунча донг қотиб ухларди. Чол ашаддий қиморбоз бўлиб, пулга ҳамиша муҳтожлик сезарди. Пул сўраб Кажрига мурожаат қилишни маъқул кўрарди. Кажри эса, бошқа аёллардан ўта ҳусидорлиги, оқпўстлиги билан ажралиб турарди. Сал ичига ботган юзи чиройига унча-мунча соя ташларди. Унинг кўкраклари кичикроқ, аммо диркиллаган, чиройли, кенг бўксалари таранг эди. Кўзлари унча катта эмасди, аммо қисикроқ, гилайга ўхшаган бўлса ҳам ўта жозибали. У бурнига булоқи тақиб, қошкўзига сурма тортиб юради. Кажри узун, кенггина кўйлак кияр, энгил ирғишлаганга ўхшаш тез қадам ташларди. Мен уни ҳеч қачон ғамгин кўрмаганман, юзидан ҳамиша табассум аримасди.

Пьяри билан ёлғиз қолганимда уни қучоқлашга интилардим, аммо у шоша-пиша ўзини олиб қочар, ўзига яқинлаштирмас эди. Бундан таҳқирлангандай бўлардим. «Нега у ўзини қучоқлаттирмайди? Менга овқат беради, ёнимда ўтиради, ўзига нега яқинлаштирмайди? Мен билан чақчақлашиб кулишади, лекин кулгиси қандайдир сўниқ, маъносиз, қувноқ эмас, лабларининг четида ғам муҳри бўлмиш ажинлар пайдо бўлибди»,— деб фигоним чиқади. Нима қилишимни ҳам билмай қол-

дим... Баъзан Пьяри киприк қоқмай менга узоқ тикилиб қолган пайтларни пайқадим.

— Ҳалия чодирда тунаяпсанми?— деб сўраб қолди бир куни.

— Ҳа, аммо ҳозир ёлғиз эмасман, ёнимда бошқа одамлар ҳам истиқомат қилишяпти.

Пьяри янги қўшниларим ҳақида батафсил сўраб билиб олди — энг майда-чуйда тафсилотларга ҳам қизиқди. Гапларимни эшитиб бўлиб:

— Мен тирик эканман, Қажрига илакиша кўрма. Бунга тоқат қилолмайман,— деди қатъий қилиб.

— Ахир, мен тирик одамман, эракман! Узинг мени яқинингга йўлатмаяпсан. Сен бўлса бутунлай анови солдатингга қарашлисан!

Пьяри, нимагалиги номаълум, тўсатдан йиғлаб юборди, кейин тезда кўз ёшларини артди.

— Бу — тақдир, Сукхрам. Қажрини эса қўй! Мен ёлғиз сеникман.

Мен уни тушунмадим, кўнглим ғаш эди. Нат қўшниларим қувноқ, беташвиш ҳаёт кечирешарди, уларнинг мушугини ҳеч ким «пишт» демасди: ахир, улар менинг дўстларим, мен эса Рустамахоннинг алоҳида марҳаматидан баҳраманд эдим. Тўғри, баъзида бошлиқ уларни ўз ҳузурига чақирар, бироқ қайси судхўрни талаш лозимлиги ҳақида йўл-йўриқ берарди, холос. Ўғирланган молларни полициячи билан бўлишиб олишарди. Бундан ташқари қишлоқ чеккасидаги сойликда полициячилар қиморхона очишди, ундан келадиган даромаднинг учдан бири ҳам полиция бошлиғи чўнтагига тушарди. Айтишларича, Рустамхон илгари рожанинг қўлида хизмат қилган экан. Рожанинг сочини олган эканми, соқолини қирган эканми, ишқилиб, хўжаси ундан мамнун бўлган экан. Бир куни рожа уни чақириб: «Тила тилагингни!» депти. Рустамхон эса ўзини йўқотмабди, рожанинг оёқларига йиқилиб: «О валинеъматим, менга уй керак. Биламан, хонадонингиздан ҳатто итлар ҳам оч чиқиб кетмайди, мен эса садоқатли мулозимингизман»,—депти.— «Сен айтганча бўлсин,— рожа розилик берибди,— уй қургин. Сен ҳам одам қаторига қўшилгин». Рожа уни полиция бошлиғи қилибди. Рустамхон эса бир йил ичида ҳашаматли уй қурибди. Бу ишлар деҳқонлар билан ижарачилар ҳисобига бўлибди. У қанчадан-қанча одамларни салгина гуноҳи учун турмада ҳалок қилган! Бир деҳқон ўладиган қилиб калтакланган, аммо урган одам полиция бошлиғига пора берган, у эса юқорига рапорт ёзмаган. Жабрланувчига: «Врачдан справка келтир», деб айтган. Қасалхона қишлоқдан етти миля узоқда бўлган, бечора июнь ойининг жазирама офтоби остида ўша ёққа борган. Йўлда аҳволи оғирлашиб ҳушидан кетган.

Уни йўлдан олишиб, докторга олиб келишганда у справка учун ҳақ сўраган. Пули бўлмагани учун «Енгил лат еган» деган мазмунда қоғоз берган. Бечора деҳқон уйга қайтаётиб йўлда ўлган. Эвазига полиция бошлиғи уйи олдидаги майдон, эни ҳам, узун ҳам йигирма беш ярд¹ келадиган, тош плита ётқизилган майдонга айланди.

Мен қароргоҳни тарк этиб, қалъа билан видолашдим. Кейин Исила билан Саунодан жудо бўлдим, аммо менинг Пьяригинам бор эди. Қачонки, Пьяри ҳам кетгач, мен билан бирга оту игим Бхура қолди, холос.

Қоронғи тушди. Чодирда ётардим. Чодир пардаси орқасида кимнингдир қадам товушлари эшитилди, остонада Қажри пайдо бўлди.

— Хўш?— ўрнимдан турмай савол бердим.

— Ма, еб олгин,— у олдимга тўрт дона кичик, дум-думалоқ пирожнийларни қўйди.

Лекин менинг овқат егим йўқ эди.

— Ўзинг нега емайсан?

— Мен тўқман.

— Шунча пирожнийни қаердан топиб келдинг?

— Бугун катта қишлоққа боргандик. У ерда қшатрийлар² байрами бўлди. Улар зиёфат улашди. Менга ҳам тегиб қолди.— Менинг овқатга қўл урмаётганимни кўриб қўрқа-писа савол берди:— Хўш, нега емаяпсан? Ёқмадимми?

Ўрнимдан турдим.

— Буларни Куррига олиб бор,— дедим. Унинг эрини шундай деб аташарди.

— Жин урсин уни, маст ётипти. Унинг ҳақида гапиришни ҳам хоҳламайман. Пирожнийдан татиб кўргин.

— Қажри, қорним тўқ.

— Илтимос қиламан.— Шундай деди-да, ёғоч сўрига ўтирди, елкамдан ушлаб мени ҳам ўтирғизди. Кейин қўлини кенг кўксим узра юргизди.

— Мен ҳар кун сенга овқат келтираман. Оқлаганга яраша яхши уйни оқлаш керак. Шарти кетиб, парти қолган вайронани безашдан не фойда?— У мускулларимни силади. Елкам билан тирсагим орасидаги икки бошлик қаттиқ мушагимни бармоқларида куч билан эзди.— Сен аёлларга ишонма. Мана, хотиннинг сени ташлаб кетиб, ҳозир полициячи билан яшайпти.— Қажри бармоқларини бақувват бўйинларимдан юргизди. Мен пирожнийни едим. Менга жуда ёқди.

— Қажри, ўзинг ҳам егин.

— Йўқ, буларнинг ҳаммаси сен учун.

¹ Яр д — 91,43 сантиметрга тенг узунлик ўлчови.

² Қш а т р и й — ҳарбийлар табақасига мансуб киши.

— Қайсарликни қўй, е!— Мен унга пирожний узатдим, шу лаҳза у юзини очиб ўтирганини пайқаб қолдим¹. Ҳозиргача бунга эътибор бермаган эканман. Бундан у шунақаям хафа бўлдики, менга тескари ўгирилди. Мен Қажрини ўзимга қаратиб, оғзига зўрлаб пирожний тикдим. У оғзи тўла пирожний билан кулиб юборди, сўнг гап қотди:

— Жуда ширин экан-а?

— Бўлмасам-чи,— маъқулладим унинг гапини.

У иккинчи пирожнийни ҳам еди. Мен туриш учун сўридан оёғимни осилтирдим.

— Қаёққа, Сукхрам?

— Сув ичаман.

— Мен шу ердаман-ку, нега турасан? Ҳозир сув келтираман.

У сўридан ирғиб туриб сув келтирди. Мен идишга очофатдай лабимни босиб лўқиллатиб сув ичдим. Қажри ҳам ичди. Мен яна ёнбошладим.

— Трубкангга тамаки босиб берайми?

— Нега, менда бири бор.

— Тўхтаб тур, мен ҳозир.— Қажри чопқиллаб чиқиб кетди, сал ўтмай қўлида сигарета билан қайтиб кирди.

— Ма, чека қол.

Бу ниҳоятда қиммат сигарета эди.

— Курри бу ердалигингни билиб қолса-чи?— савол бердим.

— Бу омонат вайронанинг қўлидан нима ҳам келарди. Ўзимни ўзим боқяпман. Умуман, уни кўргани кўзим йўқ!

— У сени савалайди, Қажри.

— Қайтимини ҳам олади. Бўш келиб бўпман. У мени ураётганини кўрсанг, мен бечорага ҳимоят бўлмайсанми?

— Уни уялтиришга уринаман.

— Холосми? «Сенинг қобиргаларингни пачақлаб ташлайман», деб айтиш ўрнига-я?

— У эринг.

— Сендақа латтадан хотининг ҳам қочиб кетган. Бузоқнинг ўзисан.

Мен лом-мим демай аламимни ичимга ютдим, ўйга толдим.

— Жин урсин хотинингни! Нега хафа бўласан? Кетган бўлса кетибди. Бевафо хотин. Нега уйингга бошқа хотинни олиб келмаяпсан?

— Адашяпсан, Қажри, у мени севади!

---

¹ Юзини очиб ўтирганини пайқаб қолдим.— Яқин вақтларгача ҳинд аёллари бегона эркаклар билан гаплашганда юзини сарисининг чети ёки ёпинчиғи билан яширишган. Ёки парда ортида туриб суҳбатлашишган. Ҳозир ҳам баъзи жойларда бу одат бор. Бордию аёл эркак билан юзини очиб гаплашса, бу эркакка ўз муҳаббатини изҳор қилиш маъносини билдиради.

— Ҳа, албатта, бунга ким ҳам шубҳа қиларди? Пьяри оёқ-ларига хушбўй ёғ суртляпти, сен эса сочларингни сув билан ювяпсан. У юмшоққина ёстиққа бош қўйиб ҳузур қияпти, сен бўлса...— Қажри ўз гапидан завқ олиб кулиб юборди.— Бху-рани олиб ётибсан. Икковларинг ҳам ит билан ётибсизлар. Сен-ку садоқатли жонивор билан, хотининг анови ифлос ит, полициячи билан ётибсизлар.— Қажри чигаллашиб кетган соч-ларимни меҳр билан ёза бошлади.— Уни тез-тез хотирлаб ту-рибсанми?

— Ҳа.

— Ундоқ бўлса уни унутолмаётгандирсан?

— Унутолмайман.

Қажри чуқур хўрсинди.

— Кетганига анча бўлдими?

— Уч ой ўтди.

— Ушандан бери сўққабошмисан?

— Ҳа.

— Кўришиб турасизларми?

— Ҳар кун кўришамиз.

— Ҳаммаси равшан: у сени сеҳрлаб қўйибди.— Қажри бо-шини ликиллатди.— У заҳарли илоннинг ўзи! Бошингни роса айлантирибди у манжалақи!

— Қажри, бас қил уни ҳақоратлашни,— дедим чўнтагим-дан сигарета олаётиб.

— Энди сўкмайман. Ма, чек.— У менга пачкали сигаретани узатди.— Ҳаммасини олавер.

— Буни ўзингга олгансан-ку. Майли, ихтиёринг,— мен сига-рета чека бошладим.

Қажри кулнинг тўкилишига ўйчан тикилиб ўтирди, кейин иккиланиброқ гап бошлади:

— Хотининг кетгандан бери юрагинг ачишиб ёнаётган бўл-са керак.

— Нега унақа бўларкан?

— Чунки у тошюрак аёл. Ҳозир дунёдаги ҳамма аёллар шунақа бўлса керак деб ўйляяпсан.

— Йўқ, унақа деб ўйламайман.

— Ростдан-а?

— Рост. Сен Пьярини сўкяпсан. У менсиз умр ўтказолмай-ди; чунки ҳар кун ёнига чақиради.

— Кўрадию хайрлашади, шунақами?

— Ҳа.

— Кўради холосми?

— Нима, ишонмаяпсанми?

— Негадир ишонишга ақл бовар қилмаяпти. Сен ғўлами-сан? Ё томирларингда қон қайнамайдими? Ахир, сен эркак-сан-ку!

Мен ҳеч нима демадим.

— Эрим чол одам. Қоп-қора, ифлос чол, парти кетиб шарт қолган. Уни ташлаб кетишнинг аини пайти. Сен кучли, чиройли йигитсан, бадаинг ҳам оқ. Бир кун тўракурлар орасида сендақа азаматга кўзим тушиб қолди. Кўрдиму ҳушимдан ажралдим. Унга жону жаҳонимни сарфлагим келиб кетди. Сени фақат тошорак хотингина ташлаб кетиши мумкин. Бу ҳақда у билан гаплашиб кўрдингми?

— Йўқ. У бошқа аёл билан илакишсанг ўлганим деб айтди.

— Қип-қизил аҳмоқнинг ўзисан!

— Нега?

— Шу ярамас аёлнинг гапига қулоқ солиб ўтирибсан. Сенинг ўрнингда бўлганимда уриб, тишларини синдириб ташлардим.

— Нималар деяпсан, Қажри?— мен кўрқиб кетдим.

— Гапим тўғри эмасми?— деди у астойдил.

— Эркаклар бардошли бўлиши керак,— сабот билан уқтирдим унга.— Аёллар улардан ожизроқ.

— Эй худойим-ей, топган бемаза гапларингни қара-я. Бардош! Аёллар ожизроқмиш! Ҳали аёллар бардоши нималигини билмайсан! Аёллар сендақа эркакларни етти пуштигача кавушининг тагида ўз измида тутиб келяпти! Эркакларда бардош бўлганда хотинлари қочиб кетмасди. У сал пўписа қилса каллангни йўқотиб қўйибсан. Сен унинг қули! Шундайлигингча қолавер! Ешлигимни чол билан ўтказиб хазон қиладиган, сенга ўхшаган тентаклардан эмасман.

— Мендан нимани истайсан, Қажри?

— Ҳали ҳам фаҳминг етгани йўқми?

— Йўқ, дилингдагини айтганинг йўқ-ку.

— Э, сенга гапиришнинг ҳам фойдаси йўқ,— аччиқланди Қажри.— Пьяри сени ҳис-туйғуси йўқ тўнгакка айлангириб қўйибди! Сен ранг ёпишса ҳам сезилмайдиган қоп-қора, ифлос тўшакка ўхшаб қопсан! Мен кетдим!

Уни ранжитиб қўйишни истамадим.

— Кетмагин, Қажри,— илтимос қилдим.— Озгина ўтир.

Қажри итоаткорлик билан ўтирди.

— Қажри!

— Нима дейсан?

— Эртага бозорга борасанми?

— Сенга зарур бўлса бораман.

— Илтимос, боргин. Мановини ол.— Мен сопол кўзачадан беш анна олиб, унинг қўлига бердим.— Сут олиб келгин.

Қажри ниҳоятда аччиқланди, мис, қумуш тангачаларни юзимга улоқтирди, улар ҳар томонга сочилиб кетди. Оғриқ азобига чидолмай қўлим билан юзимни беркитдим.

— Енгилоёқ хотинининг шўрлик қули, пирожнийларим учун

пул тўламоқчи бўляпсанми? Мени ҳам унга ўхшаган сотқин, бевафо деб ўйладингми? Унинг хайр-садақаларини олавериб бойиб кетдингми!— деб хитоб қилди Қажри. Лекин ўша заҳотиёқ кафтини менинг кафтларим орасидан ўтказиб, юзимни силай бошлади.

— Оғрияптими?— сўради раҳми келиб.

— Йўқ,— кулимсирадим мен.— Жудаям жаҳлинг чиқдимми?

— Сен аччиқланмасмидинг? Қалтаклаганинг маъқул эди.— Қажри хўрсинди. Уни юпатмоқчи бўлдим у яна Пьярини хотирладим. Пьяри мени кутяпти. Аммо у мендан йироқда, жуда йироқда. Энди санам қабиламизга мансуб эмас, яқинлашишимга ҳам йўл қўймапти. Фақат боқяпти. Эгасининг олдида эркаланиб, думини ликиллатиши учун итни ана шундай боқишади. Пьяри нуқул ўзини ўйлайди. Мен билан иши нима?

Ҳовлида Бхура ирилладию дарҳол тинчиди. Муздек шабада эсди. Осмонда бирин-кетин юлдузлар милтиллади. Яна сукунат ҳоким. Олам торайди. Унда фақат менинг кичкина чодирим, Қажри, мен ҳамда атрофимизда ухлаётган натлар бор, холос.

— Сукхрам, сендан бир нарсани сўрасам майлими?

— Сўрайвер.

— Жавоб берасанми?

— Албатта.

— Юзингга пулларни улоқтирганимда нега мени урмадинг?

— Чунки ниятимни тушунмадинг, Қажри. Пирожнийга пул бериш хаёлимда ҳам йўқ эди. Кўзингга севинч аломатларини кўриб кайфиятим кўтарилди. Кўзларингга яна севинч нурлари чақнасин деб сут олиб келиш каби аҳмоқона баҳонани ўйлаб чиқаргандим.

Қажри ўзини тутолмади, кўзларида ёш кўринди.

— Мени қувноқ, бахтиёр кўриш сенга ёқадими?

Мен индамадим.

— Сукхрам,— деди меҳрибонлик билан,— айта қолгин!

— Ёқади.

— Сен олижаноб одамсан, Сукхрам. Олижаноб эркаклар камдан-кам учрайди. Она бўлган хотин ўз боласи учунгина саҳоватли бўлади. Эркакларнинг йўриғи бошқа. Сен жуда яхши одамсан, шунинг учун ҳам Пьярининг азобларига бардош беряпсан. Сукхрам, сенда мутлақо айёрлик деган нарса йўқ! Ёнингга ҳар кеча келиб турсам майлими?— сўради Қажри ҳадиксираб.— Жаҳлингни чиқармайман. Ширингина суҳбатлашиб ўтирамин, бўптими?

— Йўқ,— деб жавоб қилдим у аллақандақа бўлиб кетдим.

— Бир вақтлар чолим ҳам яхши одам эди. Менга ҳар хил эртақ, ҳикояларни айтиб берарди. Сукхрам, сен эртақ айтишни биласанми?

Мен аччиқланиб, унинг қўлини қаттиқ қисдим. Кажри ша-
рақлаб кулди:

— Бир тўтиқушим бор эди¹, у ҳам кўпгина эртакларни би-
ларди...

Менинг ниҳоятда жаҳлим чиқиб, унинг қўлларини орқасига
қайирдим.

— Йўқ, сен ўткир пичоқ эмас, гулқайчисан,— Кажри бўш
келмади.— Бошингга мева «тўп» этиб тушмагунча уни узиб
олишни ўйламайсан. Эҳтимол, пичоқни қандай ушлашни ҳам
билмассан?

— Кажри, сен маккор аёлсан!

— Мен маккорами? Мени ҳайронликка соляпсан, бу фикр
мияннга қаёқдан келди?

Юзига қараб, гапларимдан боши осмонга етганини фаҳмла-
дим...

Осмондаги юлдузлар сўна бошлади, Кажри қўзғолди.

— Мен кета қолай, ҳадемай Курри уйғониб қолади.

— Кўрқяпсанми?

— Унинг бошига такира-тукур тушиб турадиган туфлим
қўрқсин.— У менга тикилиб қолди.— Бир оғиз гапинг. Қол де-
санг қоламан.

— Кета қол, Кажри. Эртага келасанми?

— Пулингни бер, эртага сут келтираман.

— Қоронғида сочилган пулни қаёқдан топасан?

— Майли. Сутни ўзим келтираман.

— Айт-чи, Кажри, нега энди мени боқмоқчи бўлиб қолдинг?

— Нега дейсанми? Оламдаги аёллар ўз ўчоғига нима учун
ўт ёқади? Ўз эрини боқиш, едириб-ичқизиш, меҳрибонлик кўр-
сатиб эркалаш учун. Эркаклар бамисоли ким боқса, ўшанинг
қўлини ялайдиган кўппак итнинг ўзи.

— Йўқол кўзимдан!— бақирдим газабга миниб.

Кажри хандон ташлаб кулди, жудаям хурсанд ҳолда: «Эр-
тага келаман» деди-да, чопқиллаганича кетди.

9

Сукхрам ҳикоясини давом эттирди:

— Пьяри ўч олишни бошлади. Бир куни браҳман Нироти-
нинг уйи ёниб кетди. Бу ҳодиса шанба куни юз берди. Браҳ-
маннинг хотини бефарзанд эди. Кимдир ёнғин чиқишида шу
аёлнинг ўзи айбор деган миш-миш тарқатди. Қадимий хуро-
фотга кўра, агар аёл киши, шанба куни еттита уйни ёндирса,
у ҳомиладор бўлар эмиш. Полиция ўша заҳотиёқ аёлни қамаб
қўйди.

¹ Бир тўтиқушим бор эди— эртаклар тўплами «Тўтинома»га
ишорат.

Яна орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас ер солиғини тўламагани: учун икки тҳакурни полиция қамаб қўйганлиги ҳақида овозлар тарқалди. Кўп ўтмай ҳукумат уларнинг ерларини кимошди савдоси йўли билан сотганлигини, улар қашшоқлашиб қолганини ҳамма билиб олди.

Мен Пьярининг ҳузурига борганимда у виқор билан каравотда гердайиб ўтириб, бетел чайнади.

— Эшитдингми?— сўради Пьяри.

— Нимани?— ўзимни ҳеч нарса билмаганга солдим.

— Ниротининг уйи ёниб кетди, икки тҳакурни қашшоққа айлантирдим!— Пьяри хандон ташлаб кулди, унинг кўзларида ёвуз тантана, нафрат учқунлари чақнади.

— Пьяри, уларнинг ҳам бола-чақаси бор. Гўдакларнинг ҳоли нима кечади? Хотинлари-чи?

— Мен тутган йўлни тутишади. Худога шукур, дунёда полициячи битта эмас.

Мен ҳайратдан оғзим очилиб қолди: Пьярининг сўзларидан заҳар томиб турарди.

— Сен ҳеч кимдан қасос олишни истамайсанми?— тўсатдан сўраб қолди у.— Айтсанг бўлди. Бир зумда ўч оламан!

— Истайман.

— Кимдан?

— Ўч олишга қурбинг етадими?

— Номини айтсанг кифоя.

— Менинг икки душманим бор. Бирини — мулозимлари мени калтаклаган заминдор, бошқаси — сен ҳузурига борганимда мени қамаб қўйган ўша полиция бошлиғи.

— Мени масхара қиляпсанми?— Пьярининг юзи хафа бўлганидан тумтайиб қолди.

— Ҳеч ҳам! Сен фил тугул отга ҳам минмаганингни айтмоқчиман холос. Нечун бурнингни осмонга кўтарасан? Улуғ, зодагон одамларга қўл кўтаришга қодирмисан? Нега жим бўлиб қолдинг? Улар сенинг ишонган тоғинг Рустамхонни эртагаёқ хоҳлаган анжир дарахтига осиб қўйишади. Ишонма ғоз, ҳунаринг оз деган мақолни унутибсан, Пьяри! Каллангни ҳам йўқотиб қўйибсан!

Пьярининг ўтирган жойида боши қуйи эгилди.

— Пьяри, зўравонликнинг таги мўрт бўлади. Менга ўхшаганларни эзиб, зулм ўтказганлар узоқ умр кўрармиди? Ҳатто уч дунёни¹ эгаллаган Раван² ҳам ўлдирилган. Худо Виш-

¹ Уч дунё — ҳинд мифологиясида осмон, ер, ерости дунёси подшоҳлиги.

² Раван — қадимий ҳинд эпоси «Рамаяна»нинг персонажларидан бири, ёвуз, маккор дев, Ланки (Цейлон)нинг ҳоқими. Хотинини ўғирлаб кетгани учун Раса уни ўлдиради.

на¹ шер қиёфасига кириб Хирнакусни² енгган. Бу дунёда ҳаммамиз ўламиз. Нега ўзингни гуноҳга ботирасан?

— Лекин мен бу ёққа сенинг розилигинг билан келганман,— кўз ёшларини артаркан эътироз билдирди Пьяри.

— Бунақа ёвуз ишларга қўл уришингни мен қаёқдан билай?

— Бу ёққа келмасимдан олдин ана шу тҳакурлардан ўч олишимни сенга айтган эдим.

— Сени мақтанган, шойи ёстиқларга бош қўйиб ётишни орзу қилган деб ўйлаган эканман.

— Сен айтган ўша ёстиқларга тупураман! Ёлгон гапирган бўлсам бетелдан қизарган сўлақларим ўрнига оғзи-бурнимдан қон келсин! Ёлғиз сенгина бошқалардан кўра мен учун мўътабарроқсан, шундай бўлиб қоласан.

— Бўлмаса сени бу ёққа нима етаклаб келди?

— Сенинг тўқ, хушбахт бўлишингни хоҳлагандим.

— Ҳой, эҳтиёт бўл!

Пьяри менга киприк қоқмай синчиклаб тикилди, кейин астагина сўз қотди:

— Бугун товушинг сал бошқачароқ жаранглаяпти, ўзинг ҳам ўзгарибсан. Нега шунақа бўлдийкан?

— Ўзинг ҳам бошқача бўлиб қолганингни пайқаяпсанми?

— Бошқача? Қанақасига?

— Мен ўзингники эканлигимни таъкидлаяпсан, тўғрими?

— Ҳа.

— Яқинингга йўлатмаяпсан-а?

— Қалбим сеники.

— Сен фақат қалбим эмас, балки хотинимсан ҳам! Ё хотиним эмасмисан?..

У жавоб беришга улгурмай туриб жаҳл билан қичқирдим:

— Сен кўпроқ бойларнинг, Рустамхонингнинг ор-номуси ҳақида қайғуриясан. У полициячи! Унинг қўлида ҳокимият бор, ҳуқуқи зўр! Пьяри, менинг қўлимда эса фақат ханжарим бор, холос! Бунақа Рустамхонлардан ўнтасини қиймалаб, қарға-қузғунларга ем қилишимни биласан. Мени мулозим, ўзингни бека деб билияпсан-а? Энди ҳузурингга келишни истамайман. Кажри тўғри айтган экан.

— Нима деди?— шошилиб сўради Пьяри.

— Сендай одамни ташлаб кетган бўлса, у тошюрак экан деган эди.

---

¹ Вишна — Брахма ва Шива каби худолар қаторида туради. У балозазодан қўриқловчи худо.

² Хирнакус (тўғрироғи, Хираниакашипу — «олтин кийимли») девлар йўлбошчиси, у худоларни менсимган.

— Бечора, сени яхши кўриб қолганга ўхшайди! Чиройлисан, оқ пўстсан, худо сени куч-қувватдан ҳам канда қилмаган. Яна нима керак? Албатта, Кажри сен билан бирга қоламан деб ҳам айтган бўлса керак?

— Буни қаёқдан билдинг?

— Жонгинам, ичу тошингни билиб турибман,— Пьяри илжайди.— Мендан сирингни яшириб бўпсан! Илгаридан қанотингни кесиб қўйганман. Мендан қочиб кетишга уринсанг умрингни турмада ўтказаман! Бошқа аёлнинг бўйнингга осилишига тоқат қилолмайман.

— Урнимда илондай тўлганиб ёлғиз ётишимни хоҳларкансан-да? Менга қанақасига хотинсан! Тошжораксан, алвастисан! Бировларнинг уйига ўт қўясан! Сени бўғизлаб ташлайман!— деб бақирдим.

Аммо Пьяри заррача ҳам қўрқмади.

— Ҳар кунни Кажри билан бирга ётсанг ҳам тинчимаяпсанми?— заҳарханда билан сўради Пьяри.

Мен довдираб қолдим.

— Менга бевафолик қилдингми?

— Ким бевафолик қипти?

— Мен-ку буёққа очиқ-ошкора келганман, сен эса зимдан бевафолик қилгансан.

— Гапимга қулоқ сол, Пьяри,— дедим ўзимни йўқотиб,— Кажри менга мутлақо хотин эмас. У мени жонидан ортиқ севади, аммо юрагимдаги оловни сўндиролмаяпти. Мендан жуда узоқлашиб кетганинг жаҳлимни чиқаряпти, бунчалик ўзгариб кетасан, деб ўйламагандим. Кажри аёлларнинг ҳамма макр-ҳийлаларини фақат аёлларгина тушунади деб айтди. Рустамхонникнига шундоқ келиб-кетиб туриш қўлингдан келмасмиди? Келардинг, яна кетардинг — вассалом. Аммо сен уни ёқтириб қолганинг учун бу ерда қолдинг. У сени сеҳрлаб қўйган. Рустамхондан ўч олмаслигим учун қўл-оёғимни боғлаб қўйдинг, унинг жонини омон сақлаб турибсан...

— Жим бўл, бўлмаса оқибати хунук бўлади!— Ғазаб билан қичқирди Пьяри.— Аблаҳ натларингнинг чодирларини ёндириб ташлайман! Кажрининг танасида соғ жой қолдирмайман! Сени ҳам янчиб ташлайман!

Бу авж олишдан ҳайрон бўлиб Пьярига қарадим, унинг кўзлари ғазабдан чақнарди.

— Кажрини қўлингдан тортиб оламан!— Пьярининг товуши титрай бошлади.— Сочингни юлганингча қолаверасан. Қўл-оёғингни боғлаб қўйиб, қўзинг олдида уни бошқа эркакларга қўшиб қўйишга буйруқ бераман, аламингга чидолмай ирғишлаганингда аҳволингга куламан. Муҳаббатимни шунчалар хўрладинг. Менга ҳам, муҳаббатимга ҳам ишонмадинг. Сен ишон-

ган тоғим эдинг, аммо мени алдадинг. Бошқа аёлларни деганиндан кейин нега ёнимга келасан?

Пьярининг кўзлари намланди, у юзини қўли билан яширди. Нима бўлаётганига ақлим етмади. Лекин унга яқинлашиб, даҳанидан ушлаганимда жаҳл билан ўшқирди:

— Менга қўлингни тегизма, тегизма деяпман!

Мен зарб егандай титраб кетдим, Пьярини итариб, эшикка йўл олдим, лекин у мenden олдинроқ бориб эшикни тўсди.

— Кетяпсанми?— қичқирди у.

Мен индамадим.

— Кетавер! Кетавер! Қўнглимни ҳам, танамни ҳам топтадинг, энди кетавер, аммо шу бугуноқ ўзимни ўлдираман, ханжарим юрагимни адашмай топади!

Мен яна индамай туравердим.

— Гапларимни эшитмадингми?

— Эшитишни ҳам истамайман.

У менга беқиёс ғам-алам билан тикилди.

— Мендан нафратланяпсанми?

— Мунофиқлик қилма. Мен эмас, сен нафратланяпсан. Ҳатто яқинлашувимга ҳам тоқат қилолмаяпсан, жирканяпсан.

— Ҳа, ҳа, нафратланаман!

— Пьяри!— ялина бошладим.

— Нафратланаман!— у боши билан эшик тавақасига суянди.— Сендан эмас, ўзимдан нафратланаман. Менга чидаб бўлмас оғриқлар азоб беряпти, жонимни қўйгани жой тополмаяпман. Хафа бўласан деб сенга айтмагандим. Сен ҳеч нимани тушунишни хоҳламайсан. Сенга яхшилик қилиб ўзимни олиб қочганман. Сени, чиройли баданингни яхши кўраман. Умрим тугади ҳисоб, аммо шу бемаъни касалликни ўзингга юқтириб, оғришингни истамадим. Сен ҳанузгача ишонмайсан-а? Майли, кетавер, ҳаммасига ўзим айбдор. Сени ушлаб қолганимда ҳам, барибир, сеники бўлолмайман. Боравер, Кажрига уйланиб олақол. Мени бутунлай унутиш учун ўша билан бу ердан узоқ-узоқларга кетгин.

Пьяри гандираклаб, аста-секин ерга чўка бошлади. Уни даст кўтариб, каравотга ётқиздим, кейин сув келтириб юзига сепдим. Пьяри ўзига келди.

— Пьяри!— деб чақирдим титроқ овоз билан.

— Нима дейсан! Сукхрамгина!— деди, кейин савол берди.— Илтимосимни бажо келтирасанми?

— Истаган илтимосингни айтавер, Пьяри, ҳаммасини бажо келтираман,— овозим бўлиниб, юрагим ташвиш билан тепа бошлади. Бўлиб ўтаётганларнинг ҳаммаси даҳшатли тушга ўхшарди.

— Ростдан-а?

— Ҳа, Пьяри, айтавер, мен кутяпман.

— Қачон бўлмасин Қажрини олиб кел, менга кўрсат!

— Пьяри!—ўз қулоқларимга ишонмай бақириб юбордим.

— Бақирма,— деди осойишта оҳангда.— Қўрқма, унга ёмонлик қилмайман, ҳеч нарса демайман.

Мен бошимни ҳам қилдим, анчагача индамай ўтирдик.

— Йўқ, Пьяри,— дедим ниҳоят.— Ишон, сени ташлаб кетмайман. Бўлар иш бўпти. Энди Қажрига қарамайман. Кел, икковимиз бу ерлардан қочиб кетайлик. Князликдан қочиб кетиб, инглизлар ҳокимлик қилаётган губернаторликнинг бирон жойида бошпана топармиз. У ёқларда бизга тегишмайди.

— Тегишмайди дедингми? У ёқларда солдатлар йўқми? Полиция ҳам йўқми?

Мен бақириб-чақиришга, йиғлашга тайёр эдим, чиндан ҳам кўзларимда ёш кўринди.

— Сукхрам, йиғлаяпсанми? Айт-чи, бу ожизлик ёшларимни ё муҳаббат ёшларими? Меникими ё ўзингникими, кимнинг кўз ёшлари?

— Сеники, Пьяри,— дедим унинг қўлларини ушлаб.

— Эркак бўлатуриб йиғлаяпсан,— Пьяри ғамгин кулимсиради, қўли билан сочларимни силарди.— Сен ҳам мардлик кўрсатолмасанг, кимга суянаман? Мен ожиз бир аёлман. Қаердан куч-қувват оламан?

Бошим айланди. Орадан талай кунлар ўтгач, бугун яна Пьяри менга қадрдон бўлиб қолди. Бизни ажратиб турган девор қулади. Икки далага тўпланган сув марзани тўлдириб ягона оқимга бирикиб кетди. Уша куни муҳаббатимиз қайта тирилди. Буғдой донидан ўсиб чиққан, эзилган, топталган нозик поя ана шундай тирилади, бош кўтаради. Шу лаҳзагача мен дор арқони устида ҳаёт билан ўйнашиб, нозик, қалтис ҳунар, эпчилликлар кўрсатиб юргандай бўлсам, эндиликда Пьяри мени кўтиб турган ерга тушдим, мен учун ортиқ на қўрқинч, на хавф-хатар бор.

Пьярининг ғамгин кўзларида меҳр, жонланган умид нурлари порлади. Пьяри яна кўзимга ўта чиройли бўлиб кўринди.

— Узгариб қолдинг дейишга тилинг борганлигини қара!— Пьяри жилмайди, аммо шу лаҳзада бошини эгди.— Нега индамаяпсан?— деб сўради.

— Нима дейишимни ҳам билмай қолдим.

— Нега?

— Бошим айланиб қолди, Пьяри.

— Сен яна дилимдагини тушунмадинг,— деди алам билан, кейин индамай қолди. У менга яна юзини ўгиргунга қадар бир неча лаҳза ўтди.— Бунга ким айбдорлигини биласанми?

Мен индамадим.

— Елғиз ўзим айборман, бошқа ҳеч ким. Буни тушуниб етдим. Энди менинг хусусимда қанақа фикрдасан?

Кажрининг мени лақиллатиш жуда осон эканлиги ҳақида айтган гапларини эсладим. Ҳозир Пьяри чиндан ҳам менга яхшилиқ қилмоқчимиз ёки аёллик макрини ишга солмоқчимиз — билмасдим.

— Кажрини олиб келасанми?— сўради у.

— Уни калтаклашга амр берасанми?

— Сен уни ҳимоя қилишдан чўчиясанми? Жонинг кўзингга ширин кўриниб қўрқаясанми? Эҳ, ҳезалак!— деди у ачитиб.

Унинг гаплари мени қаттиқ ранжитди. Пьяри мени масхара-лаётгандай бўлиб кетди. Шу қадар юраксизлигим, осонгина ён беришим туфайли у мени ташлаб кетмаганмикан? Мен Пьярининг қўлидан ушлаб эшик томон судрадим. Пьяри менга ажабланиб қаради.

— Қаёққа кетяпмиз?

— Мен буюрган ёққа.

У кулимсираб:

— Уша ёққа бормасам-чи?— деди.

— Нима дединг?— ўқирдим унга, юзига тарсаки тортиб юбордим.— Гапир?

— Сендаги эркаклик энди тилга кирди!

— Яна тарсаки ейсанми?

— Қўйиб юбор қўлимни!

— Йўқ, мен билан кетасан. Сен билан Кажри бирга яшайсанлар.

— Эсинг жойидами ўзи?— менга ўшқирди у.— Кажри билан бирга тураманми? У манжалақи ким ўзи?

— Ҳой, хотин, унингни ўчир! Яна гинг десанг тилингни суғуриб оламан! Ҳой, полициячининг тагида ётган ифлос, ўзингга ортиқча бино қўйма! Тилингни тий, уқдингми? Ҳозиргача гинг демай келдим, бироқ гап бошладимми, ҳеч ким монелик қилмаслиги керак. Ҳаммаси мен айтгандай бўлади.

— Уша гапингга — манови!—у ўгирилиб думбасини шаппатилади.

— Демак, кетмайсанми?

— Йўқ.

— Йўқми?

— Йўқ.

Мен унинг у бетига, бу бетига тарсаки тортиб юбордим. Пьяри бошини чангаллаганича оёқларим остига тиз чўкди.

— Мени кечир, хўжам. Сен билан бирга кетаман.

Мен нафасимни ростлаш учун четландим.

— Бир зумда чинакам эркак бўлдингу қолдинг. Сени эркак қилишга қанча уринмайин қўлимдан келмади, ярамас Кажри

бўлса сени дарҳол тҳакурдан натга айлантириб қўйибди. Қажри сени сеҳрлаб қўйгандир. Майли, бораман. Хўжам, мени ана шу сарқит ёнидаги иккинчи хотинга айлантирасанми ё унга чўри қилиб берасанми?

— У сарқит бўлса, сен ким? Сен билан юзлаб эркаклар тунаб дон олишган. Ахир менинг иккинчи хотин олишга ҳаққим йўқми?— деб сўрадим кеккайиб.

— Йўқ, сен ёлғон гапиряпсан. Мен ҳамиша битта эркак — сен билан бўлганман. Бошқалари билан пул топиш учун гаплашганман. Мен уларга қалбимни бермаганман, сен эса Қажрига кўнгил берибсан.

Пьяри ҳақ гапни айтди. Мен ўтириб ўйга толдим. Пьяри яна мендан устун келди. У каравотда бир оёғини букиб, иккинчисининг тиззасидан қучоқлаганича гўё маликалардай виқор билан ўтирарди. Шу пайт эшик ортида Рустамхоннинг огоҳлантирувчи йўтали эшитилди. Дадиллигим йўқолиб, аъзойи баданим қалтирай бошлади. Лекин Рустамхонга бўлган нафратим ортди, холос. Шунда у билан очиқчасига олишишга ожиз эканман, унга билинтирмай панадан туриб тиг отишим кераклигига тушуниб етдим.

— Энди кет,— қўл силтади Пьяри.— Эртага Қажрини олиб кел. Ваъда берасанми?

— Қажри сенга ўхшамайди, у менга буйруқ беришга интилмайди. У мен нима десам шуни қилади. Эртага уни олиб келаман. У мени севади.

— Ҳар куни бирга ётганингдан кейин севади-да.

— Уни ҳам бирон-бир полициячиниқига жойлаб қўяман, ана шунда нима бўлишини кўрамиз?— дедим аччиқланиб.— Сендақа тошмеҳр бўлиб қолармикан?

Мен унинг жавобини эшитмай пастга тушдим, қўтосга ўт ташладим. Пьяри орқамдан чиқди. У трубкани тўлдириб Рустамхоннинг олдига қўйди.

— Сукхрам!— деб чақирди Рустамхон.

— Лаббай, тақсир.— Мен таъзим қилдим.

— Ўтир,— у чилимни сўраркан амр қилди. Мен ўтирдим. Рустамхон бир неча бор ичига тутун ютиб, паға-паға қилиб чиқарди.— Менга бир холис хизмат қилмайсанми?

— Қанақа хизмат, тақсир?

— Айтишларича, табибликдан хабаринг бор экан.

— Яхшими-ёмонми, ким билсин, гоҳида унча-мунча уринаман.

— Оёқларимга бир қара.

Мен яқинлашиб, тўпиғидаги ярага кўзим тушди.

— Хўш, бу қанақа яра? Нега индамаяпсан?

— Тақсир!— Мен гандираклаб кетдим, Пьярига қайғули назар ташладим. У қўли билан юзини яширди.

— Ҳа, унда ҳам шунақа яралар бор,— Рустамхон боши билан Пьярига имо қилди.

Ақлдан озаётгандай бўлдим. Бошимни чангаллаб, инграб юбордим. Рустамхон менга ҳайрат билан тикилди.

— Нима гап, Сукхрам?

— Сен! Сен ўзинг нима қилиб қўйдинг, Рустамхон!— унга одобсизларча муомала қилганим, дадиллигимдан ўзим ҳам ҳайрон қолдим.— Шу ифлос касал билан оғриган экансан, хотинимга яқинлашишга нечун журъат қилдинг? Ахир у ойдан ҳам мусаффо, шамдан ҳам мулойим эди-ку!

— Ким билсин, эҳтимол касалликни менга у юқтиргандир.

— Яна шу гапни такрорласанг, сени ҳам Рустам, ҳам хон қилиб қўяман, иккига бўлиб ташлайман, уқдингми?

Мен ўрнимдан турдим. Рустамхон қўрқув ичида қўлини сил-китди.

— Сукхрам, ўтир, ўтир. Тақдирдан қочиб қутулиш қийин. Бунни даволаса бўладими?

Юрагим эзилиб, қон бўлиб кетди. Пьярининг оёқларига йи-қилиб:

— Пьяри, сен инсон эмас, авлиёсан!— деб шивирладим.

Пьярининг кўзлари ёшга тўлди. Мен биламан, бу — севинч ёшлари эди.

Пьяри шунинг учун мени ўзига яқинлаштирмаган экан-да. У мени балодан қутқариб қолмоқчи бўлибди. Энди ҳаммасини тушундим. Кўзимдан оққан ёш гапиришимга имкон бермади. Рустамхон ҳайрати ошиб мени кузата бошлади. Қанча вақт ўтганини билмайману, ўзимга келганимда қалбим чил-чил бўлган эди.

— Табиб!— деб ингради Рустамхон.— Мени қутқар! Пьяри-ни қайтариб олиб кетавер. Касаллик мени адоин тамом қилди. Бордию касалимни билиб қолишса мени хизматдан ҳайдаб юбо-ришади, қашшоқ одам бўлиб қоламан. Одамларга кўп ёмонлик қилдим, улар мендан қасдини олишга уринади. Сукхрам, мени қутқариб қолишинг керак! Пьярига ёқиш учун ҳамма айтган-ларини қилдим. Уни деб тҳакурларни ўз душманимга айлантир-дим.

Мен унга қарадим: наҳотки буларнинг ҳаммасини Пьяри деб қилган бўлса?

— Яхши,— дедим мен.— Сени даволайман. Бироқ гапимдан чиқмайсан. Тўйиб овқатланишдан сақлан. Туз, ёғ солинмаган, нўхатдан пиширилган нон ейсан. Иннайкейин, Пьярига тегмай-сан.

— Ҳамма айтганларингни қиламан,— деб зорланди Рустам-хон,— лекин Сукхрам, уни севаман!

Севаман! Рустамхон Пьярини севади!!! Бу жодугар аблаҳ одамни итоаткор ит қилиб қўйибди...

Ва ниҳоят Рустамхонни даволашга ваъда бериб, кетиш учун қўзғолдим.

Дарвозадан чиққанимда орқамдан Пьяри етиб келди.

— Эртага Қажрини олиб кел, бўптимми?

Мен маъқул деб бош ирғадим.

— Бордию у рози бўлмаса-чи?— сўради Пьяри.

— Унда яхшигина савалайман. Оёқларинг остигача судраб келаман.

— Буни хоҳламайман.

Мен ўйланиб қолдим.

— Кўндиргину куч ишлатма.

— Майли, уришиб кўраман.

Кетаётганимни кўриб, у мени тўхтатди.

— Хўш!

— Мендан аччиқланмадингми?

— Йўқ. Ахир, ўзингга яқинлаштирмаслигинг боисини тушунмаганман-да.

— Фақат қалбингни эмас, танангни ҳам севишимни хаёлингга келтирмагансан. Сени ўзимдан нари итариш осон бўптимми? Муҳими, сен соғломлигингча қолдинг.

Кўнглим севинчга тўлди.

— Сукхрам, мен тузала олармиканман?

— Албатта тузаласан. Ана ўшанда бу ерлардан кетамиз, маъқулми?

— Албатта! Истайсанми, Қажрининг чўриси бўламан! У сенга қувонч бахш этди, бу менинг қўлимдан келмади.

Фақат шундагина Пьяри жуда катта саҳоватли қалб эгаси эканлигини англадим.

— Анови ярамас сени қўйиб юборармикан?

— Сен уни қўрқитгин, хотинимни қўйиб юбормасанг даволамайман деб айтгин. У ўлгидек юрак олдирибди, энди ҳамма айтганингни қилади.

Унинг фикри менга маъқул тушди. Наҳотки Пьяри яна ўзимники бўлса? У менга астойдил тикилиб қолди. Унинг кўзлари бир олам қувонч билан порляпти.

10

Таборга қайтиб келганимда одамлар қўшиқ айтар, рақсга тушар, хурсандчилик авжида эди. Қайфи ошган Курри музыка оҳангига мос тебранар, Қажрига қараб қичқирарди:

— Йўқол кўзимдан! Уйимга бошқа қадам босма! Голл меники! Сен менга ҳеч ким эмас!— Курри ширакайф натнини қучоқлади.

— Голининг бир кўзи қийшиқ,— деб кулди Қажри.

— Майлига. Сен билан кечирган оилавий ҳаётимиз тамом, вассалом! Голи винони яхши кўради, у яхши, сен бўлса тентак-сан.

Қажри хандоҳ ташлаб кулди.

— Ҳой аёл, менга қара,— деди кимдир,— эринг ҳайдаяптию сен нуқул куласан-а?

— Йиғлаб менга зарур кептими, худога шукур, манови жир-канч маймундан қутулдим.

— Манжалақи! Ўзинг маймунсан!— бўқирди Курри.

Қажри яна шарақлаб кулди.

— Қажри, энди нима қиласан?— сўрашди аёллар.

— Сизлар орзу қилгандан ҳам зиёда эр топиб оламан.

— Кимни?

— Сукхрамни!

— Қойил-э,— деди кимдир завқланиб.

Ҳамма мени қуршаб олиб табриклаша бошлашди, фақат Курри тийилмади:

— Унинг Сукхрами учига чиққан аҳмоқ, ўжар ҳангги эшак. Бу эса урғочи эшак. Уйланишаверсин. Икки тўйни битта қилиб ўтказамиз, мен Голига уйланаман.

...Аёллар тўй қўшиғини бошлашди. Кекса руҳоний — нат келиб бизга зиёфат тайёрлашди. Уйин-кулги авжига чиқди, вино коса, кўзалардан дарё бўлиб оқди. Таборда хушчақчақлик бошланди.

Қош қорайди, Қажри чодиримга кўчиб ўтди. Мен ҳамон ўй сурардим, нима бўлаётганини тушуниб етмасдим. Энди Қажри менинг хотиним бўлди. Тўй муносабати билан Қажри сандиқдан ўзига жуда ярашадиган шойи кофтасини олди. Уни кийиб, чинакам соҳибжамолга айланди. Қорачироқдаги ёғ кўп ўтмай ёниб битди, чодир ичи қоронғулашди.

— Нималарни ўйлаяпсан, Сукхрам?

— Пьярини ўйлаяпман.

— Ушани ўйлаяпман дегин?— Қажрининг фиғони чиқди.— Унда нечун менга уйландинг?

— Нега дейишга бало борми? Ахир мени яхши кўрасан-ку?

— Аммо Пьярини жуда ёмон кўраман.

— У бўлса сени ёқтиради.

— Бе-е, қўйсанг-чи,— Қажри ишонқирамади.

— Рост айтапман.

— У менинг тўғримда нималар деди?— шубҳаси тарқамаган Қажри савол берди.

— У сени хотин қилиб олишимни тайинлади.

— Буни яхши ўйлаб топипти. Ўзи ўша ёқда қолар эканми?

— Йўқ. Қайтиб келади.

Бу хабар Қажрини яшиндек гангитиб қўйди.

— Қаёққа?— ишончсизлик билан сўради у.

— Шу ерга.

Кажри йиғлаб юборди.

— Нега йиғлайсан? Пьяри чўринг бўлишга ҳам тайёр.

Кажрига яқинроқ ўтириб, уни қучоқладим. У кўз ёшларини юбкасининг этаги билан артди.

— Ҳеч қачон ундоқ бўлмайди,— деди у.

— Сен шу қарорга келдингми?

— Ҳа. Пьяри кўп маккора. Бунақа режани беҳудага ўйлаб топмаган.

— Нега унақа дейсан?

— Нега, нега эмиш, наҳотки ўзинг тушунмасанг?

— Тушунмадим. Шунчалик доно экансан, ўзинг тушунтириб бера қол.

— Пьяри мени севиб қолганингни билган, шу вайдан ҳам-ма нарсага тайёр, фақат уни ташлаб кетмасанг бўлгани. У ўзини яхши аёл қилиб кўрсатиб туради-да, яна сени тузоғига илинтиради. Мени қоралашга интилади, сен бўлса унга лаққа ишониб ўтирибсан. Пьяри таъна қилавериб, менга кун бермайди. Сен жудаям бўш одамсан. Ҳадемай унинг гапига кириб, мени савалайсан ҳам.

— Нега унақа дейсан? Наҳотки менинг муҳаббатимга ишон-масанг?— шундай дедим-да, Кажрини бағримга босдим.

— Сукҳрам! Айтишларича, одамлар, айниқса камбағаллар бахт нималигини билишмас эмиш. Бу ёлгон гап, Сукҳрам. Ниҳояти аёллар ором нималигини билишмайди, холос, шу вайдан бири бошқасининг пайини қирқиб юради. Ҳамма бало шундан бошланади.

— Сен тентаксан, Кажри.

Ташқарида Бхура жаҳл билан ҳурди, кейин ҳаммаёқ тинчиб қолди.

— Сукҳрам, бугун вужудларимиз бирлашди.

— Кажри, Пьяри бебаҳо аёл. Полициячи унга ёмон бир касалликни юқтирибди, шу учун мени ёнига йўлатмай, касалдан сақлаб қолибди.

— Менинг чўрим бўлишга ҳам тайёр эканлиги боисини энди тушундим!— Кажри қаҳ-қаҳ уриб кулди.— Шундай демаса уни ташлаб кетардинг, тўғримми?

— Кажри, уни даволайман. Бунақа касални даволашни бил-ламан.

— Унга худди шу керак.

Кажрининг сўзлари мени шубҳага солди У пешонамга тушиб турган сочларимдан маҳкам ушлаб, қатъият билан шундай деди:

— Энди тушундингми? Тушундингми — йўқми? Тентак. Аёл макрини фақат аёл тушунади. Шуни ҳам билмайсан?

Сукхрам ҳикоясини давом эттирди:

— Кажрининг сўзлари ичимда бўрон қўзғади. Пьярининг боқиб турган кўзларини хотирладим. Кажри айтган гаплар мағзини чақдим. Бир-бирига зид, ғалати туйғулар мени азоблай бошлади. Кажридан эҳтиёткорлик билан сўрадим:

— Эртага мен билан бирга борасанми?

— Қаёққа?

— Пьярининг ёнига.

— Нега борарканман?

— Пьяри сени кўрмоқчи.

— Унга нима керак экан?

— Мен урдасидан чиқолмаган ишни қилиб сенга бахт келтирган аёл жуда яхши бўлса керак, деб сен билан дийдор кўришишни истаб қолди.

— Маккор илон! Қайси биримиз яхшироқ: уми ё менми, шуни билмоқчи!

— Унга олиб келаман дедим.

— Олиб келаман!!!— Кажри ҳайрат билан хитоб қилди.— Мен борарканманми?

— Нега энди бормас экансан?

— Нега энди у кишининг ўзи келмас экан? Ахир, у мени кўрмоқчи-ку! Чаңқаган одам қудуққа ўзи келади.

Кажрининг фикри тўғри, лекин мен ваъда бериб қўйгандим.

— Эҳтимол, борсам ўзимни таҳқирлаган бўламан деб қўрқарсан?— дедим истехзо билан.

— Мен нимадан қўрқарканман, умрим бино бўлиб қўрқоқлик нималигини билмаганман. Лекин ўзимни зодагон хоним қилиб кўрсатишни хоҳламайман. У киши боришимни талаб қилибди! Нима бўпти, битта натнинг хотини-да, деган! Пьяри ҳозир полициячининг ўйнаши! Бизга ўзини тенг кўрмайди-да!

— Валақлашни бас қил, нима деяётганингни ўзинг билмайсан.

— Сукхрам, мен бошқа нарсани ўйлаяпман. Сен яна унинг ҳукмига бўйсуняпсан, тўғри эмасми? У яна бека, сен унинг мулозими, шундайми? Мен эса натни. Лекин ким бўлсам ҳам ҳеч кимнинг мулозими бўлмайман. Хоҳламаган ишимни зўрлаб қилдириш мумкин.

— Тушунсан-чи, Кажри! Мени розилик беришга муҳаббат мажбур қилди.

— Шунақами ҳали!— Кажрининг ғазаби қайнаб кетди.— Сен уни яхши кўрасан! Шунинг учун ҳам мени унинг ноғорасига ўйнашга мажбур қиляпсан! У менга жуда ажойиб чўри бўлади-да!— Кажри заҳарли жилмайди.

Қандай жавоб қайтариш керак? Ғазабим қайнаб тошди.

— Бошқа ҳеч қанақа гапни эшитмайман,— деб бақирдим, унинг қўлидан маҳкам ушладим.— Борасанми?

— Йўқ.

— Эрга бўйсуннишдан бош тортяпсанми? Борасанми?

— Йўқ, минг марта йўқ! Сенинг хотинингман, сени ўзим танлаганман. Буюр, ўзимни очликдан ўлдирай. Ухлаганингда оёқларингни уқалай. Чақир тиканаклар устидан ялангоёқ юрай, қўлларимни ёниб турган оловга тутай... Аммо мендан буларни талаб қилмаяпсан. Сени севишимни хоҳлайсану юрагингни бошқаларга берасан. Сен кундошимни севишимни талаб қиляпсан, мен эса бундай қилолмайман!

Уни жон-жаҳдим билан урдим, бироқ у Пьяридай бўш келмади. Зарб еган жойини ишқалаб бошини мағрур кўтарди.

— Ур, бунга ҳақинг бор. Урганинг — севганинг. Севасан. Севмаганингда, гапингга кирмаганимга бунчалик жаҳлинг чиқмасди? Ахир, сенга бўйин эгишни хоҳламаган дарахтга аччиқланмайсан-ку! Уни калтакламайсан, тўғрими? Мени эса севасан, севасан! Яна бир ур! Муштларинг мендаги жаҳл билан рашкни йўқотолмайди. Мени чалажон қилиб калтакла, баданимни бўлак-бўлак қилиб нимтала, қарға-қузғунларга ташла! Мен гинг демайман, ҳаммасига чидайман. Аммо унинг ёнига боришга буюрсанг, ўжарлигим ошади, гапингга мутлақ кирмайман. Икковимизнинг умримиз ҳам, йўлимиз ҳам, тақдиримиз ҳам битта. Анови зоти паст бузуқи ким бўптики, орамизда тўғаноқ бўлади? Уни кўришга тоб-тоқатим йўқ! Сен эримсан, сенга қалбимни берганман. Кўксимдан юрагимни узиб ол, мутлақ гинг демайман. Мени севмай қолган кунинг умримнинг охириг кунни бўлади... Бироқ уни севишга мени мажбур қилолмайсан. Шунни билки, итинг оёқларини яласам ялайман, аммо...

— Кажри! Нега бўлмаса уйимга келдинг?— дедим инграгундай бўлиб.— Елғизгина яшаётгандим, бахтиёр эдим. Ва ниҳоят сен келдинг. Келдингу садоқатинг, меҳр-муҳаббатинг билан мени мафтун қилдинг. Ҳозирга келиб мени тарк этгинг келмаяпти, Пьяри ҳам мени унутолмаяпти. Нима қилсам экан?

— Ихтиёринг. Шунни билки, мен билан боғланган арқон билан Пьярига ҳам боғлиқсан. Эҳтимол, менинг бу ердан кетишимни хоҳларсан?— Кажри шундай деди-да, ўрнидан туриб, ташқарига йўл олди.

— Тўхта!— дедим қўлидан ушлаб.— Наҳотки сен ҳам шунчалар тошмеҳр бўлсанг? Нима қилай, ўзимни ўзим ўлдирайми?

Кажри ёнимга ўтириб, мени меҳр билан қучоқлади.

— Мени шундай қилишдан қўрқади деб ўйлайсанми? Юр, икковимиз қучоқлашиб кетаверамиз. Баланд тоғ чўққисига кўтарилиб, ўзимизни пастга ташлаймиз. Ушанда ҳеч ким бизни

ажрата олмайди. Қайта туғилишда сеники бўламан. Дунёга неча марта келсак ҳамиша шундай бўлади!

Бу гаплардан бошим айланиб, гарангсиб қолдим. Тўсатдан қалъа ёдимга тушиб қолди! Мен унинг эгасиман! Мен тҳақурман!

— Ҳой хотин!— дедим виқор билан.— Сен меники, оёғимдаги кавушимсан. Қажри билан Пьяри — икковинг ҳам хотиним-сизлар. Қажри хоҳлаганидек бўлмайди. Пьяри мен билан қолади. Уни даволаб бўлишим биланоқ чодирга олиб келаман. Тушундингми? Иккала ўжар ҳам менинг хотиним бўлиб қолади. Биз натлар ёнидан кетамиз. Сизларни бошқа ўлкаларга олиб бораман. Икковингни жанжаллаштирмайман. Мен нима десам шундай бўлади.

— Кейин-чи?— ишончсизлик билан сўради Қажри. У гапларимга мутлақо тушунмаганди.

— Қажри, мени озгина бўлса ҳам севсанг, мен билан бирга Пьярининг ёнига борасан. У касал, мени юқумли касалликдан сақлаб қолди. Пьяри ҳеч ёмон аёл эмас. Буни уққин. Борсанг оёғинг қуриб қолмайди ёки оёғимдаги бўёғим кўчиб кетади деб кўрқяпсанми? Пьярига буюрсам янгисини суртиб қўяди! Хўш, борасанми?

Қажри дарҳол жавоб қайтармади. Аввал савол берди:

— Бунга Пьяри рози бўлармикан? Наҳотки у шунчалар итоаткор бўлса?

— Рози бўлади. Ужарлик қилса эртагаёқ жавобини бераман!

— Ундай бўлса бораман,— Қажри кескин бош силтади.— Агар Пьяри оғзингдан чиқиши билан гапингга итоат қилса, ярим оғиз гапинг кифоя, айтганингни бажо келтираман. Буюравер! Аммо катта хонадон аёлига қилгандай муомала қилма, қинғирлик қилмайман. Эркинман, қалбимни кимга хоҳласам ўшанга бераман. Мен натниман. Чинакам натниман! Натнининг қизи, неварасиман!

Мен уни қучоқлаб олдим. У ҳеч қачон менга шунчалик чиройли кўринмаганди.

— Қажри, қулоқ сол, яна бир гап бор.

— Қанақа гап?

— Пьярининг кийимлари қимматбаҳо, ҳар куни совунлаб ювинади. Олтин безаклар тақади. Сен нимани киясан? Унинг олдида ноқулай аҳволга тушиб қолмайсанми?

— Менми? Ҳеч қачон! У ишлаб топган пулни мен ҳам топи-

---

¹ Янгисини суртиб қўяди — ҳинд аёллари қўл кафти ва тўпинини махавар номли махсус қизил бўёқ билан бўяшади. Ҳиндларнинг ақидасига кўра, катта хотини кичик хотинининг оёғига бўёқ суртишга мажбур этилса, бундан қабих, паст иш йўқ.

шим мумкин. Фақат унинг харидори эртароқ келиб қолган. Бироқ мени унутиб, ўша безакларни унга сен олиб берганингда кўзингни бақрайтириб туриб унинг кўксига ханжар уриб, қонини ичган бўлардим.

— Алвасти!— деб қичқирдим даҳшатга тушиб.

Кейин икковимиз ҳам хандон ташлаб кулдик. Қажри тирик алвастини кўрган-кўрмаганимни сўради. Бир куни — жаракх¹га миниб кулаётган аёлни кўрган экан. Ушанда Қажри жаракх нималигини дарҳол пайқабди. Аммо уларнинг уйида авлиё дарвиш тўхтаганлиги учун у зиён-заҳмат етказмабди.

У уйқуга кетгунча талай мўъжизалар ҳақида интиҳосиз ҳикоя қилди.

Қажри қаттиқ уйқуга кетди, мен унинг ёнида ётиб, узоқ ўй сурдим.

11

Сукҳрам ҳикоясини давом эттирди:

— ...Эрталаб мени Қажри уйғотди. Қуёш аллақачон қиздира бошлаганди.

Кўлга бориб чўмилдим, сочиққа ўраниб, чодирга қайтиб келдим. Дхотини² қуриштириш учун ёйиб, кўкат устига ўтирганимча чека бошладим.

Ёнимга Рамо исмли кампир яқинлашди. Унинг невараси анчадан бери касал эди.

— Неваранг қалай?— деб сўрадим кампирдан.

— Омон қолмаса керак, унга сувчечак чиқибди, безгак азоб беряпти. Кечаси билан ўт ёқиб чиқдим, барибир алаҳсираяпти.

— Табибга кўрсатдингми?

— Олиб бордим. Дори берди, аммо кор қилмаяпти. Кеча афсунгар келиб дам солди, тумор қолдирди. Туморни болага тақиб қўйдим.

— Мен унга,— деди қўшни чодирдан чиқиб келган Рупо,— кхирни дарахти остида ўтирган авлиёнинг гулхани кулларини болага суртган деб айтдим. Бу бўлса ўжарлик қиляпти.

— Уша ёққа ҳам бордим.

— Хўш?

— Авлиё ўзига яқинлаштиради, мени тош отиб ҳайдади.

— Ёлгон, у сенга бир ҳовуч кул берди,— деб гапини давом эттирди Рупо. Ичига ботган кўзлари, юзи жонланди.— Авлиё ҳамма сир-асрорларни тушуниб етган, сени синимоқчи бўлди-ю, бироқ сен синовга бардош беролмадинг. Сенга айтган эдим-ку,

¹ Ж а р а к х — алвасти, девлар миниб учадиган афсонавий мавжудот.

² Д х о т и — эркақлар кийими; у тўғри бурчақли мато бўлиб, белга айлантириб ўралади, кейин оёқлар орасидан ўтказилиб, учи маҳкамланади ёки тананинг юқори қисмига ўралади.

бир сиқим олсанг, бас, деб. Бола касалликни кўрмагандай бўлиб кетарди.

— Ҳой Сукхрам!— деб чақириб қолди Панчу исмли чол. У чилим чекарди.— Сенинг ҳам табибликдан хабаринг бор-ку.

— Бунақа касалларни даволай олмайман. Мен қавариқ, чипқон, шилинган жой, яраларни, унча-мунча таъосил касалликларини даволашни биламан, холос. Ҳамма касални даволаб бўлармиди? Бу тақдир, пешонамизга ёзилганини кўрамыз.

— Жуда аломат бола эди-да,— деб хўрсинди Панчу. У бир неча бор тамаки тутунини ичига тортди, йўталди, дамини ростлаб олгач, савол берди:— Боланинг онаси қани?

— Шўрлик уч кундан бери киприк қоққани йўқ,— Рупо қайғу билан бош чайқади,— кеча жонидан тўйганидан, ўлиб қолса ҳам майли, бошқасини туғиб оларман дейишгача бориб етди. Хўш, болам деб ўзи ўлиб кетиши керакми?

— Бу гапларни алам устида айтган,— Панчу унча ишонқи-рамади.

— Кеча унинг авлиё қабрига чироқ қўяётганини ўз кўзим билан кўрдим. Ҳозир у қаерда?

— Биронта эркак билан ухлаб ётгандир?— Рамо жаҳл билан пўнғиллади.— Шу ҳолатда ҳам тиниб-тинчимайди, бу суюқ-оёқ. Ҳов ана, судралиб келяпти.

Боланинг онаси, Рупонинг келини ҳорғин, гандираклаб келарди. Тўрт кун ухламаслик уни адойи тамом қилиб қўйганди. У юриб келаётиб ухлаб қоладиганга ўхшарди. Бизга яқинлашгач, келин Рамога саккиз анна узатди, алам билан хўрсинди:

— Топганим шу бўлди. Дадаси қани?

— Ким билсин, бирон жойда қарта ўйнаётгандир.

— Егулик бирон нарса борми?

— Ўзим ҳам очман,— кампир тўнғиллади.— Борган жойингда тўйдиришмадими? Кечаси билан қаёқларда сандироқлаб юрдинг?

— Авлиё қабри устида ибодат қилдим, кейин санқиб юриб оз-моз пул ишладим, яна қабр бошига келдим.

— Оч-наҳор ётиб қолаверасанми?— кампир қўлларини бири-бирига урди.— Кўзада озгина нўхат бор. Еб олақол. Ўзим ей деса-сам тишим ўтмайди. Уғлингдан бир хабар ол.

— Қўйсанг-чи уни! Улиб қолгани маъқул,— деди у изтироб билан, кейин йиғлаб юборди, секин-аста ерга чўкди-да, шу ернинг ўзида ухлаб қолди.

Мен бир оз турдим-да, чодирга қайтдим.

Қажри чўмилиб бўпти. Покизагина бўлиб, кўзларига сурма тортиб ўтирибди. Кирсам пул санаётган экан. Сочига безак учун чиройли ёғоч тароқ қадабди.

— Йигирма анна,— деди менга пулларни кўрсатиб.— Буни нима қиламиз.

- Менга бер.
- Сенгами? Йўқ, бермайман. Бирон корга яратарман.
- Бу қанақаси?
- Ўзимга кофта сотиб оламан.
- Кофта?
- Ҳа, башанг, чиройлигидан.
- Бунинг сенга қандай зарурати бор?
- Ахир, сен билан бирга бормайманми?
- Пьярининг ёнигами?
- У жилмайиб, бош ирғади.
- Ҳеч тушунмайман, ясанишнинг нима кераги бор экан?
- Кечаси ўзинг айтдинг-ку.— У мағрур кулимсиради.— Яса-ниб борсам ажойиб бўлади-да! Майли, Пьярини полициячи ясантирган бўлсин, янги кофталарни кийиб борганимда Пьяри буни сенинг совғанг деб билади. Роса жаҳли чиқади-да! Муҳта-рам хонимга: «Мен айтмасам ҳам кофтани Сукхрамнинг ўзи олиб келди!»— дейман, майлими?
- Мен унга бақрайиб қараб қолдим.
- Нима бало, у билан жанжаллашгани боряпсанми?
- Йўқ, учрашгани.
- Ҳам жанжаллашгани, а?
- Бас, сенга пул нега зарур бўлиб қолди?
- Энди керак эмас,— дедим қўл силтаб.
- Нега?
- Қўлингда йигирма анна, кофта олмоқчисан. Пул ўзингга ҳам етмайди.
- Омад юришса, яна беш рупия бўлади. Пьяри яна уч кун кутиб туrolмайдами?
- У бизни бугун кутяпти. Майли, унга Кажри ясанмоқчи экан деб айтавераман.
- Мен учун бир мартагина ёлғон гапирсанг тилинг қуриб қоладими?
- Бўлмаса касал бўлиб қолди дейинми?
- Пьярининг ўзи касал. Нега мен касал бўларканман? Ҳо-зирча худойим мандан марҳаматини аягани йўқ!
- Унда нима баҳона қиламан?
- Унга айтгинки... Шундай дегин: «Пьяри, Кажри оёғига бў-ёқ суркаттириш учун ёнингга келаётган эди, йўлда айниб қол-ди... Яна уч-тўрт кундан кейин бўёққа олиб келиш учун кўнди-ришга уринаман»...
- Кажри!
- Бўпти, бўпти, ҳазиллашдим,— рози бўлди Кажри.— Бўл-маса оёғига тикан кириб кетибди деб қўя қол. Бироқ сен ҳали саволимга жавоб бермадинг.
- Қайси саволингга?

— Сенга пул нега зарур бўлиб қолди?

— Ҳадеб хиралик қилавермагин!

— Ялинаман! Ҳамма пулимни ол, фақат шу хилда қўл сил-тама.

— Сенга янги кофта келтираман, Кажри! Ҳозир менга бир рупия бер.

— Ма.— Кажри кафтимга ўн олти анна қўйди.

Мен унга меҳр билан боқдим. Кажрининг юзлари қизариб кетди.

— Рамонинг невараси оғир ётибди,— дедим.— Кампир билан келиннинг ейишга ҳеч вақоси йўқ. Бу пулга улар овқат олишади, болага дори-дармон келтиришади.

Кажри мени ҳайронликда қолдириб, тўсатдан ўзини оёқларим остига ташлади.

— Қандай эркакка эга бўлибман-а? Уни менга тақдирнинг ўзи рўпара қилди! Пьяри сендан кетишга кетибдию унутолма-япти. Нега шунақа бўлаётганини билдим. Сен чинакам эркаксан, бағри кенг кўнгилчан одамсан, Сукхрам. Одамлар бир пайса учун бир-бирини бўғизлашга тайёр, бироқ сен уларга ҳеч ҳам ўхшамайсан. Сен ажойиб одамсан, Сукхрам!

Мен уни ўрнидан турғизиб, меҳр билан бошларини силадим.

— Кажри! Дунёмиз бераҳм, бебақо. Энг оғир азият, кулфатлар нуқул камбағаллар бошига тушишини аллақачонлар фаҳмлаганман. Ўзингни бозорга солиб, танангни сотишинг боисини ҳам биламан.

— Шундай қилмаса тирикчилик ўтмайди! Бунга болалигимдан кўникканман. Бироқ ҳозир бирон-бир киши менга кўнгил қўйишини, хотиним дейишини хоҳлаб қолдим.

— Сен уйда қолавер, Кажри, қишлоқдаги ярмаркага чиқиб, сенга зарур ҳамма нарсани келтираман. Бир-икки қўл қарта ўйнаб, сенга чети олтин хошияли газламага старли пул ютиб оламан. Эринг туриб кулфат чекишингга на ҳожат? Ўзим келиб сени ясантираман, кейин Пьярининг ёнига борамиз.

— Йўқ, йўқ, Сукхрам! Мен ҳам ярмаркага бораман. Ашула айтаман, рақсга тушаман. Қўлимдан келганича пул топаман. Аммо ўзимни сотмайман.

Мен уни бағримга босдим. Кажрининг кўзларида ёш йилтиллади.

— Чинакам эркаксан, Курри бунақа эмасди. Нега сен бунчалик яхшисан, Сукхрам? Сенга ўхшаган одамни карнат¹лар орасида ҳеч учратмаганман.

— Карнатлар!— деб бақирдим.— Мең уларга бегонаман!

¹ Карнат — наглардан ҳам паст турадиган табақа.

— Сен бизнинг уруғдан эмасмисан?— Кажри ҳайрон қолди.

— Йўқ, онам натни эди, аммо дадам тҳакур бўлган.

— Шу холосми!— Кажри кулди.— Бизнинг аёллар бунақа болаларни кўп туққан! Сени натни туққан бўлса сен ҳам натсанда!

— Йўқ, Кажри, бу сен ўйлагандай эмас. Кетдик.— Унинг қўлидан ушлаганимча эргаштириб кетдим. Биз сўқмоқдан тиккасига борардик. Йўлда Мангуни учратдик.

— Ҳой Мангу!— чақирдим уни.— Мановини ол, бу ерда ўн олти анна... Қария Рамога бер. Невараси касал.

Пулни унинг ҳовучига тўкканимда Мангунинг кўзлари чарақлаб кетди.

— Пулларни кампирнинг ўзига бер, бўлмаса оқибати ёмон бўлади!

Мангу баҳайбат қаддини ростлаб гулдиради:

— Қаёқдаги гапларни айтасан-а, Сукхрам! Бу пулларни ўз номимдан берсам розимисан?

— Бу қанақа майнавозчилик?— Кажрининг гаши келди.— Бу товламачининг гапини қара.

— Шундай қилишингни нима зарурати бор?— қизиқиб сўрадим.

Мангу хижолат бўлди.

— Хотиним ўлган, буни биласан,— деди у,— қария Рамонинг ўғли хотинини уриб азоб беряпти... Хўш, агар бу пулларни ўша аёлга берсам, эҳтимол, меникига кўчиб келармикан...

— Садағаси кетай, сендақа эркакнинг! Бировнинг пулига хотин олиб келмоқчимисан?

Мангу Кажрига ёмон ўқрайди, кейин кўзимга ялинганнамо боқди.

— Майли, сен айтганча бўлсин, Мангу,— розилик бердим.— Уша аёлга пулларни ўзимники деб бергин. Эҳтимол, омадинг юришиб кетар. Лекин Мангу, бу пулларни Кажридан олганман. Пулни ўша аёлга беришга чин ваъда қил.

— Онт ичаман!— деди Мангу қатъий.

— Билиб қўй, пулнинг ҳаммаси болага сарфлансин!!!

— Бўпти.

Мангу кетди, Кажри менга тикилиб қолди.

— Авлиёга ўхшаб кетяпсан!— шивирлади у.— Ҳаққингга дуо қиламан.— Кажри кафтларини қулоқларига қўйиб, бармоқларини қисирлатди, бу қилиғи билан мендаги ҳамма дард, бахтсизликларни ўзига олажағини ишора қилди.

— Бўпти, кетдик,— дедим унга.

Кажри итоаткорлик билан эргашди. Катта-катта қадам ташлаб юрганимдан у менга аранг етиб юрарди. Йўл нотекис, тошшағалли эди. Икки чақирим юргач, Кажри ҳансираб қолди, яна

Бир чақиримдан кейин менга етиб олиш учун югурди. Пичоқдай ўткир мовий тошларга тўла қиялик бошланди, тошлар оёқларни тиларди. Қажри тоқат қилолмай ерга ўтириб олди.

— Бир оз нафасимни ростлаб олай,— ялинди у,— қаёққа шожиласан?

— Кетдик, кетдик,— дедим, қўлидан ушлаб турғизиб қўйдим.

У яна итоаткорлик билан орқамдан эргашди, орда қолмасликка интилди.

— Сен эркак кишисан, қадамларинг катта,— деб жавради юриб бораркан,— сенга етиб юролмаяпман.

Ниҳоят қиялик тугади. Тепалик бошланди. Тўғри чўққига қараб интилардик. Ярим йўлда Қажри бутунлай ҳолдан тойди.

— Елбораман, менга раҳминг келсин!— деб қичқирди у.— Тиззаларим чақа бўлиб кетди. Ортиқ юролмайман.

Чўққига яқинлашиб қолдик, энди уни рўй-рост кўраётгандик, бироқ шу пайда Қажри йиқилиб тушди.

— Юролмайман,— деди йиғлагудай бўлиб,— тоғ кичкина деб ўйлагандим, унинг баҳайбатлигини қара! Озгина тўхтаб тур! Ҳеч қачон бунақа баландга кўтарилмаганман. Охири кўринмаяпти. Яна кўп юрамизми?

— Кетдик, кетдик.— Уни белидан қучиб турғаздим.

Биз яна баландликка интилдик, аммо тоғ тобора тиклашиб бораверди. Қажри менга ёпишиб олди. Рафиқам оғзини катта очиб оғир нафас оларди, ниҳоят ортиқ тоқат қилолмай тош устига ётиб олди.

— Раҳминг келсин!— ингради у.— Бошқа юролмайман.

— Чарчадингми?— меҳрибонлик билан сўрадим, сўнг атрофга назар ташладим. Манзилга етишга ҳали узоқ эди.

Қажри шишиб кетган товонларини уқалади.

— Оёқларим қўргошиндай оғирлашиб кетди,— шикоят қилди у,— шунақаям оғрияптики!

Мен унинг ёнига ўтириб чека бошладим.

— Наҳотки чарчамаган бўлсанг?— ҳайрат билан сўради у.

— Тоққа чиқишга азалдан ўрганиб қолганман,— дедим оғзимдан тутун чиқариб.

Шамол кучайиб, совуқ ўзини сездирди.

— Сукхрам, қара, бирам чиройлики! Пастга, далаларга қара, кичкина, кўм-кўк лахтакларга ўхшайди-я! Уйларнинг кичкиналигини-ей! Пастда ҳаммаси каттага ўхшайди, бу ерда бўлса... Сукхрам, сен яхшироқ қарагин! Ҳов қара, қўтос юриб кетяпти, жудаям кичкина, қўтос эмас, кучукчага ўхшайди!

— Майли, ўрнингдан тур, гапингни бас қил!

— Оёғимни қимирлатолмаяпман.

— Эҳ, сени қара-я, тагин бу ёшмиш!

— Йўқ, йўқ, йўқ! Мен кампирман, кампирман! Узинг кетавер. Мени қаёққа олиб кетяпсан?

— Яна учта тепалик қолди.

— Учта?!— хитоб қилди Қажри, сўнг ерга ётиб олди.

— Бўпти! Сени орқамга кўтариб оламан.

— Йўғ-ей,— деди Қажри хижолат бўлиб.— Одамлар кўрсанима дейди.

— Пастдан ҳеч ким қарамайди. Ҳов анови дхо дарахтига қарагин, пастда жудаям кичкина бўлиб турибди, аслида биздан анча баланд.

Қажри елкамга опичди, оёқларини осилтириб, қўллари билан сочимдан ушлади. Мен секин-аста тепага кўтарила бошладим. Қажри бақувватлигимга ҳайрон қолди.

Биринчи тепаликдан ўтгандан кейин:

— Қани, тоғ эчкиси, пастга туш!— деб буюрдим.

У ерга сирғалиб тушди-да, кулиб юборди. Кейин жиддийлашиб, бўйнидаги туморни олиб қўлимга тақиб қўйди.

— Нега унақа қияпсан?

— Туморни онам ўлими олдидан берганди. «Ўғлингга тақиб қўй, ёмон кўздан асрайди», деганди. Сукхрам, сен жудаям бақувватсан. Ўлганимда сенга ҳеч кимнинг кўзи тегмасин деб буни сенга тақиб қўйяпман.

Туморни диққат билан кўздан кечирдим.

— Ҳали сенга ўғил бўлиб қопман-да?

— Фарзанд кўрганимда туморни сендан олиб унга тақиб қўяман. болаларни жудаям яхши кўраман,— деди Қажри улкан қоя тош соясига жойлашиб ўтираркан.

— Яна ўтириб олдингми? Кетдик.

— Энди орқангга кўтармагин, сенга опичмайман. Энгашганимда худди йиқилиб, оғзи-бурним пачоқ бўлаётгандай бўлиб кетяпман. Юрагим чиқиб кетай дейди.

— Мен майда қадам ташлаб боряпман. Оёқ қўйишдан олдин оёғим остидаги тошнинг маҳкамлигини синаяпман.

— Барибир орқангга опичмайман.

— Бас, ёпиш орқамга!

Қажри оёқ тираб туриб олди, уни сув тўлдирилган мешкобдай даст кўтариб елкамдан оширдим, қўлим билан оёқларини қучоқлаганимча аста тепага кўтарила бошладим. Бу сафар ҳар иккала тепаликни дам олмай босиб ўтдим.

— Сен инсон зотидан эмассан!— ингради елкамда кетаётган Қажри.— Дам олмасдан қандай юриб боряпсан-а? Эҳтиёт бўл, сирғаниб кетмагин! Мени елкамга қоп кўтаргандай кўтариб олибсан, баданим эса зирқираб оғрияпти.

Энг тепага кўтарилганимда Қажрини ерга қўйдим.

— Воей, адоён тамом қилдинг мени, тентаквой! Жинни бўпсан.

Мен тош устига ҳорғин ўтирдим.

— Кажри,— дедим нафасимни ростлаб олгач,— онг ичиб айтаманки, тошинг ҳам икки ярим ман¹ бор экан. Шунча юкни эшакка ортса кўтариб кетолмасди. Аммо сиртдан қараганда гулбаргидай нозикка ўхшайсан.

Кажрининг кўзларида гоҳ қулги, гоҳ ўкинч аломатлари аён бўлди.

— Етар! Анови лаънати тошлар оёқларимни яра-чақа қилганида мени кўтариб олдинг! Қанақасига вазмин бўларканман? Яхшиси ўзингга боқ: гавданг судхўр савдогарникидан қолишмайди. Мен енгилман, ҳамма шунақа дейди.

— Уни қара-я!

Икковимиз ҳам кулиб юбордик.

Кун яримлади. Тоғда йироқ-йироқлардан чўпонларнинг бақриб-чақиргани эшитилди. Қўшни қирларда ўтлаб юрган сиргирлар кўзга илинар-илинмас оқ доғларга ўхшаб кўринди. Дарахт тагида болалар ўтирар, кимдир сурнай чаларди.

— Оёқларим шунақаям оғридики, чидолмай қолдим,— Кажри шикоят қилди.

Мен унинг ёнига ўтириб, оёқларини тиззам устига олиб уқалай бошладим.

— Нима қиляпсан?— Кажри ловиллаб кетди.— Ўзинг ҳам чарчагансан.

— Мен дам олиб бўлдим.

— Ишқилиб, сени ёмон кўздан асрасин,— деди Кажри. Кейин оёқларимга қўл тегизиб давом этди.— Нега эркакларнинг кучи бунчалик кўп бўлади?

Мен индамай жилмайдим.

— Шунчалик барваста, кучли бўлганинг билан,— Кажри гапдан тўхтамади,— бировлар сенга буйруқ беришига йўл қўясан. Нега?

— Нега дейсанми? Мана, ўтириб оёқларингни уқалайман. Бошқа ким сенга қулдай бўлиб хизмат қилган?

— Гапинг тўғри,— деди Кажри. Кейин анча ўйлаб туриб қўшиб қўйди.— Ичимдагини топ одамсан. Билинтирмай туриб тўғри юракка зарба берасан. Нега мени буёқларга сув тўла мешдай кўтариб олиб келдинг?

Мен шарақлаб кулдим. Кажри сўзида давом этди:

— Дадам онамга, аёл кишини маҳкам тутган эркаккина ҳақиқий эркак. Унинг иши аёл кишини едириб-ичириш, уни совуқотириб қўймаслик, аммо ширин гаплар айтишдан худо аерасин, акс ҳолда бошингга чиқиб олади. Аёл зоти бамисоли гугурт, чақдингми, ўша заҳотиёқ ўчир. Бўлмаса олов авж олиб,

¹ Ман — 37, 324 килограммга тенг оғирлик ўлчови.

шунақаям кучаядики, эплай ололмай қоласан, деганди. Нега мени маҳкам тутмайсан?

— Кажри, эҳтимол, онанг ўжарроқ бўлгандир. Бордию итим менга садоқат билан хизмат қилса, мени қўриқласа, чодирга жираверишда занжирга боғланмаган ҳолда ўтирса, бегоналарга ҳурнса, уни маҳкам ушлаб нима қиламан?

— Топган гапингни қара-я? Яхшиси, даданг кир ювувчи эди, бир дунё кирни ювди, мен эса кирчининг ана шу ювилган кирларини ташийдиган эшагиман, дегин.

Биз яна кулиб юбордик.

— Иснла тўғри айтган экан!— дедим.

— Нимани?

— У уришқоқ алвастини гап билан тинчитиб бўлмайди, деб айтган.

— Хўш, нима бўпти?

— Бордию ана шунақа алвастига дуч келгундай бўлсам, овора бўлиб бекорга гап қотиб ўтирмайман!

— Мени урасанми? Бу қилиғингни ҳозирданоқ бошлаяпсан.

— Сенга бармоғимни тегиздимми?

— Гап билан уряпсан. Бадандаги кўкарган жойлар эски ҳолига қайтади, аммо кўнгил яраси узоқ азоб беради.

— Бирам маҳмаданасанки! Тилинг тегирмон тошдақа, айланаверади, айланаверади. Уни калта қилиб қўяман!

— Мени мана шу тоғ тепасидан итариб юбориш ниятинг йўқми ишқилиб?— деди Кажри, аммо менга тикилиб жиддийлашди, сўнг:

— Нега мени бу ёққа олиб келдинг?— деб сўради.

Мен ўзим учун мўътабар бўлган қалъага тикилиб қолдим.

У тушки қуёш нурида ярақлаб турарди.

Кажри менга яқинлашди.

— Уёқда нимани кўриб қолдинг, Сукхрам?

— Сени атайлаб кўрсатгани олиб келганим — қалъани.

— Илойим ўша қалъанинг фиштлири бошингда ордона қолсин!— деб бақирди Кажри.— Товламачи! Мана шу вайронани кўрсатиш учун суякларимни синдиргудай қилдингми? Шу ниятингни олдинроқ айтсанг бўлмасмиди? Бу қалъани юз марталаб кўрганман, ҳамма князликларни айланиб чиққанман! Сен бўлсанг манови тошларни кўрсатгани мени осмону фалакка олиб чиқибсан! Ақлдан озганинг йўқми, ишқилиб?

— Кажри, сен ҳақсан. Ана шу қалъа ақлимдан оздирыпти.

— Мен-чи?

— Сени ёқтираман. Қалъани ўйлаганимда ҳолим нима кечишни сенга уқтириб беролмайман.

— Айтишларича, унинг ичида инс-жинслар яшармиш. Дадам айтган эди, у қалъада бўлган. Унинг ичи тун сингари зимис-

тон экан. Ушанда тирикчилигимиз зўрға ўтарди, дадам кўхна биноларни кавлаштиради, бирон-бир нарса топиб олиш ниятида эди. У билан кўпни кўрган бир неча одамлар бирга эди. Қалъада жуда кўп дур-гавҳар тўла ер ости хазиналари бор деб айтишган. Бироқ одамлар у ёққа боргани кўрқишади. Бир кунни рожанинг ўзи қалъага борган, аммо унинг мулозимлари кўрққанидан қочиб кетишган. Рожа уларни отиб ташлайман деб кўрқитган. Улар бўлса, «инс-жинс қўлида ўлгандан кўра ўқ еб ўлганимиз маъқулроқ», деб бақришган.

— Кейин нима бўлган?— сабрсизлик билан сўрадим.

— Ушанда дадам куч-қувватга тўлган йигит эди, ҳеч нарсадан кўрқмасди. У онамга қалъага боражагини, бахтини синаб кўражагини айтган. Онам: «Ўлиб қолсанг нима бўлади?» деган. «Бир кун эмас бир кун ҳаммамиз ҳам ўламиш,— деган дадам бепарвогина.— Пешонага ёзилган бўлса бугун ўламан». Дадам ҳеч онамнинг гапига кирмаган, бошқа эркаклар ҳам унга эргашишган. Дадам кейинроқ қалъада саройдай катта-катта жуда кўп хоналар борлигини, аммо ниҳоятда қоронғулигини, гувиллаб шамол эсиб туришини ҳикоя қилиб берган.

Ниҳоят эътибор билан қулоқ солаётганимни пайқаган Кажри янада астойдилроқ ҳикоя қила бошлади:

— Дадам ҳеч вақосиз қайтиб келди. Ҳаммалари қаср ичида узоқ тентираб юришса ҳам ерости омборига кирадиган эшкни топишолмаган: Дастлабки рожа суд ўтказадиган залда тамаки тўлдирилган трубкалар турар эмиш. Аммо эрталаб келинса кечаси уларни биров чекиб қўйгандай бўлармиш!— Кажри кўзларини ола-кула қилиб, сирли товушда давом этди:

— Бир сафар сартарошнинг ўғли хазинагача етиб борибди, қанақа қилиб борганини билмайман. У ўша ерда қимматбаҳо тошлар тўда-тўда бўлиб думалаб ётганини, деворларда совуту аслаҳалар осиглиқ турганини, деворларга милтиқлар суяб қўйилганини, бироқ ҳаммаёқда думалаб ётган олтин ёмбилар жуда катта бўлиб, анча-мунча одам кўтара олмаслигини онтичиб айтди...

Мен Кажрининг қўлидан маҳкам ушладим. У менга ҳайрат билан боқди: қўлларим ҳаяжондан титрарди.

— Кажри!— дедим овозим ўзгариб.

— Сенга нима бўлди?— кўрқиб сўради у.

— Ушаларнинг ҳаммаси меники!

— Меники дейсанми?— ажабланди у.— Эҳтимол, сеники эмасдир, отангникидир?

Унинг ҳазиллашаётганини пайқамай хитоб қилдим:

— Демак, сен ҳаммасини биларкансан-да? Ҳаммасини биласанми? Тўғри, уларнинг ҳаммаси отамники бўлган!

— Отамники ҳам бўлган дегин?

Шу лаҳзада Кажри мени масхара қилаётганини фаҳмлаб қолдим.

— Кажри, ёлгон гапираётганим йўқ,— дедим қизишиб.— Мен шу қалъанинг ҳақиқий эгалари бўлган тҳакурлар зотиданман. Ҳозир унинг эгаси мен. Дадам, бобом, бобомнинг дадаси, унинг онаси — ҳаммалари қалъага бошқатдан эга бўлишни орзу қилишган, ахир бир вақтлар у бизники эди-да. Ёвуз тақдир ундан бенасиб қилди.

Кажри гапимни охиригача эшитмай шарақлаб кула бошлади. Кулги атрофдаги тоғларда акс-садо берди. Мен қовоғимни солдим, унинг кулгиси юрагимни тилка-пора қилди.

— Ишонмаяпсанми?

— Ҳеч ҳам!— Кажри «Туя қўтос шоҳида рақс тушганда» деган қувноқ қўшиқни бошлади. У қаҳ-қаҳ уриб кулди, кейин сўзлар ўрнини алмаштириб яна куйлади: «Қўтос туя шоҳида рақс тушганда...»

— Кажри!— ғазаб билан уни қўшиқ айтишдан тўхтатдим.

— Нима буюрадилар?— масхарабозга хос тавозе билан таъзим қилди у.— Улуғ шоҳаншоҳим, чўринг қаршингда тиз чўкиб турибди, буюр, чивиннинг кўзини ўйиб, сенга келтириб бераман.

Дилим оғриди, аммо у ҳамон тинчимасди:

— О, менинг ёғ ташувчи севгилим!¹ Бугун шаҳона зиёфат тайёрладинг!— Кажри яна хурсанд бўлиб кулди, кейин қўшиқ бошлади:— «Сен менинг подшоҳим, мен эса маликанг, сен ҳам чўлоқ, мен ҳам чўлоқ...»— Кажри бир қўшиқни тугатиб, бошқасини бошлади, музикага мос оҳангда бўксаларини ўйнатиб рақсга тушиб кетди:

Кичик хотин оёғида қўнғироғи жиринглар, 6,5

Тунда эри бағрида дилим ёқиб ҳиринглар.

Кажри рақс орқали кундоши эри ёнига пусиб боришини ўхшатиб тасвирлади, кейин одобдан ташқари хатти-ҳаракатлар қила бошлади. Мен ночор ғазаб алангасида ёниб, ундан тескари ўгирилиб олдим, лекин у яна кўз олдимда қорин ва бўксаларини ўйнатиб намоён бўларди. У атрофимда парвонадай айланар, аллақандай шўх, ўйноқи қўшиқларни айтарди.

Менинг кўзларимда ёш филқиллади.

— Йиғлаяпсанми?— ўзини йўқотиб ҳайрон бўлиб сўради у. Индамай турганимни кўриб, менга нима бўлганини суриштиришга киришди.

— Ҳеч нима?— дедим секин, кейин тескари ўгирилдим.

¹ О, менинг ёғ ташувчи севгилим — бу ҳинд фольклоридаги персонажлардан бири Тели бўлиб, у ниҳоятда топқир, қувноқ, ҳам нималигини билмайдиган одам.

Кажри кўлларимдан ушлаб, кўзларимга меҳр билан тикилди.

— Менга айтганларингнинг ҳаммаси ростми?

— Рост, Кажри.

— Номимни тилга олиб онт ичгин-чи!

— Кажри, онт ичиб айтаманки, рост!

Кажрининг кўзларида қўрқув шарпаси кўринди.

— Демак, сен—рожа!

— Йўқ, мен улар зотиданман.

У индамай ерга ўтириб қолди, бу янгилик уни гангитиб қўйган эди. Мен унга тўқура ни воқеасини оқизмай-томизмай айтиб бердим. Кажри бўлса даҳанини тиззасига қўйганича мендан кўз узмай қулоқ соларди. Ҳикоямни тугатсам ҳам у ҳамон ўша ҳолатда қимирламай ўтирарди.

— Нега ўй суриб қолдинг?— сўрадим ундан.

— Дунёда нималар бўлмайди— чиндан ҳам рожа бўлиб қолсанг, мени унутиб юборасан.

— Нега бунақа ўйларга борасан?

— Унда тўқура ни ўрнингни безаб ётади. Сен бўлсанг: «Анови расво натнинг менга нима кераги бор?» дейсан.

— Мен ҳали рожа бўлганим йўқ-ку?— дедим қулиб.— Нега бунчалик қўрқиб кетдинг?

— Одамлар ҳаммасига доим аёллар айбдор дейишади. Ҳамма шундай деб ўйлайди. Ким ўз тақдирини билибди дейсан? Қўшни тоғдаги ҳов анови жажжи тўғарак павильонни кўряпсанми?

— Хўш?

— Кимники у?

— Аллақандай авлиё дарвишники.

— Йўқ, бу натни шарафига қурилган павильон.

— Натни дейсанми?

— Ҳа. Уша аёл икки тоғ оралиғига арқон тортган. Рожа унга: «Арқондан юриб, нариги тоққа ўтсанг ярим бойлигимни бераман», деган.

— Хўш, ўтолганми?

— Натни арқоннинг қоқ ярмига борган, шунда, пул тўларканман шекилли, деб рожа қўрқиб кетган. Унинг ишораси билан мулозимлари арқони кесиб юборишади. Натни қулаб тушган, ўша заҳоти ўлган. Унинг хотирасига шу павильон тикланган.

— Рожа ваъдасини бузибди-я!

— У рожа бўлган-да. Сен ҳам ваъдангни бузишинг мумкин.

— Унингни ўчир, тентак хотин!

— Қозонга яқин юрсанг қораси юқар, ёмонга яқин юрсанг балоси юқар, деб шуни айтадилар-да.

— Ҳар иккала тоғ оралиғи камида икки чақирим келади,— дедим суҳбат мавзусини ўзгартириш учун.— Шунча узун арқон қаердан топила қолдидикин?

— Ана холос! Топган галини қаранг! Рожанинг ҳузурига сенга ўхшаган бир доно йигит келиб, етти ярусли қудуққа¹ кўзи тушибди, кейин савол берибди: «Бу қудуқни қандай кавлашган?» Тўқувчининг хотини: «Қудуқни томдан ҳовли ўртасига туширишган бўлишса керак», деб жавоб берибди.— Қажри кулди.— Рожа учун иложи йўқ нарса бўлармиди?

Унга нима дейишимни билмай қолдим.

— Сукхрам,— деб чақирди Қажри.

— Нима?

— Рожанинг пули кўп бўлганми?

— Ҳа, жуда кўп бўлган.

— Бўлмаса, қалъага кетдик. Ер ости уйларига тушамиз. Эҳтимол, хазина топиб олармиз.

Унинг сўзлари бошимни айлантдириб қўйди, ўйга толдим. Қим билсин, эҳтимол, парвардигор мени Қажрининг тили билан ўша ёққа чақираётгандир? Бўлмаса нега шунақа фикр калламга олдинроқ келмаган? Шу заҳотиёқ Хонумонга соф олтиндан маржон аташга аҳд қилдим, муқаддас волидамиз Қайлаварига² қимматбаҳо тошлардан безак назр элтишга, худо Шива ибодатхонасидаги қаландарларга бир қоп ун беришга қасамёд қилдим. Анча енгиллашдим. Тўсатдан чинакамига рожа бўлиб қолгандай бўлдим. Энди қўшин тўплаб, душманларимнинг додини бераман!

— Қажри,— дедим тантанавор.— Сени ҳам, Пьярини ҳам зарга кўмиб ташлайман.

— Пьярини ҳам ўзинг билан олиб борасанми?

— Айтгандай, уни кўрарга кўзинг йўқ-а.

— У менинг чўрим бўлишини ўзинг айтгансан-ку. Нега энди икковимизни тенглаштирасан?

Мен кулиб юбордим.

— Бўпти, Қажри, уйга кетайлик, қорним очди.

Пастга туша бошладик. Қажри қоқиниб, пастга сирганиб кетди. Лекин қўлидан ушлаб қолишга улгурдим.

— Шошилма,— дедим насихатомуз.— Қаерга оёқ қўйишингни билиб ол. Бордию тош жилиб кетса, сени ҳам судраб кетади, пастга ундан олдин думалаб тушасан.

---

¹ Етти ярусли қудуқ — поғоналари юқорига кенгайиб борадиган қалъа ичидаги ҳовуз.

² Қайлаварига — худо Шиванинг хотини, маъбуда Калининг номларидан бири.

Нишоб йўлга икки барабар оз вақт кетди, биз чодиримиз олдидан чиқдик.

Рамо билан унинг келинининг йиғисини эшитиб, бола ўлганлигини пайқадик. Бу ҳол бизни донг қотириб қўйди. Бола жудаям шўх, ширин эди, унинг шўхлигию қўнғироқдай кулгиларига кўникиб қолгандик. У севиначи ичига сиғмай шовқинсурон билан бароқ Бхурага миниб оларди, унинг ўйинларини завқ билан томоша қилардик. Бхура унга кўп марта ириллаган, аммо у болани ранжитиш мумкин эмаслигини биларди шекилли. Ҳозир Бхура тумшугини осмонга кўтариб гингшиб увиллар, маъноли кўзларида ёш йилтиларди.

— Улиб қолдими?— сўрадим Мангудан.

— Ҳа.

— Пулларни бердингми?— қизиқсинди Қажри.

— Мангу ёрдам қўлини чўзди, тўрт анна берди,— деди Рамо.— Бу пуллар бизга жуда асқотди-да.

— Мангу!— қичқирдим.— Сенга бир рупия бергандим-ку!

Мангу хижолат бўлди, боланинг жасади ёнида ўтирган иккала аёл сергакланишди.

— Менга бир рупия қарз бергансан, тўғрими?— деди Мангу ўзини анча эркин тутиб.— Пулингни қайтариб бераман, уни қанақа қилиб сарфлашим билан ишинг бўлмасин!

— Мангу! Қабиҳ, ифлос одам экансан!— дедим мен.

— Уғри мушукка ўхшаб нега тиржаясан?— Қажри ҳам хужумга ўтди.— Боланинг ҳақига хиёнат қилибсан, энди онасининг юзига қандоқ қарайсан?

— Турқинг қурсин, ифлос!— қичқирди боланинг онаси ўрnidан қўзғалиб.— Бизни алдабсан-да! Мана, сенга!— чақа-тангаларни Мангунинг юзига отди.

Мангу пулларни йиғиштириб нари кетди. Ҳазабим ниҳоятда қайнади. Уни қувиб етиб, елкасидан ушладим.

— Қаёққа кетяпсан, аблаҳ? Пулларни даданг ишлаб топгандай бемалол олиб кетяпсан-а?

Мангу ўзини зўравонлардан бири деб биларди. У қўлларини елкасидан силтаб олиб ташлади, кейин нафратланиб гап қотди:

— Йўқ, пулларни дадам эмас, танини сотиб хотининг топган,— у Қажри томон имо қилди.

Қажри ҳазабга минган урғочи шердай Мангуга ташланди, унинг юзларига тирноқларини ботириб юмдалади. Мангу Қажрини бир урган эди, у ерга йиқилди. Шунда дилозорга мен ҳам отилдим. Икковимиз олиша-олиша ерга юмаладик. Рамо билан келини дод солишди. Эркаклар югуриб кела бошлашди. Биз эса ҳамон ерда думалашар, бир-биримизга омонсиз мушт туширар эдик. Ҳазабдан ақлим туманлашиб ҳеч нарсани тушунмасдим.

Кажри кучимга ишонгани учун ўрнашиброқ ўтириб олиб, Мангуни ҳақорат қила бошлади.

— Манови ярамасни қаранглар! Бу ифлос менга қўл кўтарди! Шошмай тур ҳали! Ҳозир эрим дабдалангни чиқариб ташлайди.

Мангуни онаси қўлларини силкитиб Кажрига ташланди.

— Ановининг хотини, полициячининг ўйнашини орқа қилиб бизга пўписа қилиясан-да!

— Йўқол кўзимдан, қари алвасти!— Кажри тиржайди, шу лаҳзада у жаҳлга миниб бақираётган маймунга ўхшаб кетди.

Шу пайт Мангу оёғимни маҳкам тишлади. Оғриқ зўридан бақариб юбордим, бор кучимни тўплаб, Мангуни бошим узра баланд кўтариб, ерга урдим. Мангу инграб ҳушидан кетди. Онаси дод-вой билан ўзини чўзилиб ётган боласи гавдаси устига ташлади.

Кажри чопқиллаб келиб, мени қучоқлаб олди. Қўйлақларим парча-парча бўлиб йиртилиб кетганди. Кажри чанг-чунгимни қоқди. Уни бағримга босганимча чодирга кирдим. Оёғимда Мангунинг тўртта тиши ботган жойдан қон оқарди. Кажри сув келтириб оёқларимни ювди. Чодир ёнида ўсаётган дарахт шохларидан синдириб, эзгиладим, ширасини ярамга томиздим, кейин овқатланишга ўтирдим. Кажри ҳам тамадди қила бошлади. Биз индамай овқатландик. Мен чўзилдим. Кажри кираверишга ўтириб олиб сочларини ёзди, унга ёғ сурта бошлади, мен ўша заҳоти ухлаб қолдим.

Ўйғонганимда оёғимдаги оғриқдан асар ҳам қолмаганди.

— Уни кўтариб, бошинг устида айлантирганингда қўрқиб кетдим,— деди Кажри.— Эй худойим-ей! Қараб турганларнинг кўзи қинидан чиқиб кетай деди. Бу Мангу дегани ҳамманинг меъдасига текканди. Қишлоқ четида қиморхона очишганидан хабаринг бор. Мангу ўша ердан полиция бошлиғига чўтал келтириб беради, шу вайдан керилиб юради.

— Уни бир ёқлик қиламан!

— Воей, қўрқаман!

— Нимадан қўрқасан?

— Сукхрам, у уччига чиққан қотил-ку.

— Бўлса, бўлар, унинг бошига етаман.

— Сен ҳам бировни ўлдира олсанми?— Кажри кулди.

— Ичак-чавағингни ағдариб ташлайман, бузуқи!— деб унинг елкасига шапиллатиб урдим.

Кажрининг кўзлари ёшланди. Аччиқ устида қаттиқроқ уриб қўйдим шекилли.

Кажри ёнидан ханжар чиқарди.

— Қани, сен ҳам ханжарингни чиқар, нимага қодирлигимни кўрсатиб қўяй.

— Ҳой, хотин, сенга пичоқ кўтарадиган бўлсам жонимдан ташвишим йўқ.

— Бунга ишончинг комилми? Қани, ўзингни ҳимоя қил!

Кажри ханжар отди. Мен ирғиб, аранг чап беришга улгурдим. Ханжар зарб билан, нишонга аниқ отилган эди. Текканда адабимни еган бўлардим.

— Қалай, тушундингми?— Кажри голибона сўз қотди.— Эркаклар ҳам маймуллардан кўра яхшироқ ирғишлашини кўриб турибман!

Мен уни ушлаб, Мангу сингари бошим узра баланд кўтардим.

— Эй, худойим!— Кажри ёлвора бошлади.— Раҳминг келсин! Сукхрам, оёқларинг остига йиқиламан! Ялинаман! Раҳм қилгин! Итоаткор чўрингман!

Уни ерга қўйдим.

— Кўтоснинг ўзисан-а. Кучинг тўлиб-тошиб ётибди-я!

— Яна тилга кирдингми?

— Қўлларинг бақувват, уларни ишга соляпсан, менинг қуролим — тилим!

Мен яна кулиб юбордим, Кажри жилмайди.

— Эҳтиёт бўл, кечаси Мангу изингдан тушади.

— Дабдаласини чиқариб ташлайман.

— Бордию қоронғидан туриб сенга ханжар отса-чи?

— Мен ҳам чўнтагимда ширин кулча кўтариб юрмасман.

— Оёқларинг тагига йиқилиб ялинаман, қулоқ сол менга.

— Майли, гапир.

У шивирлади:

— Уни турмага қаматтириб қўй. У илгари икки марта қамалган. Полициячиларга айтсанг бас, дарров қамаб қўйишади.

— Йўқ, Кажри, бунақа йўл тутмайман.

— Бўлмаса ўзим бораман! Сени деб Пьярининг оёқларига йиқиламан. У Мангуни қамашга Рустамхонни кўндиради.

Назаримда ақлдан озаётгандай эдим, ўз қулоқларимга ишонмадим. Кажрини кўтариб кўзларига астойдил тикилдим:

— Кажри! Наҳотки мени шунчалар яхши кўрсанг?

— Мен бўладиган ишни гапиряпман, сен бўлса ёш боладай алланималарни чулдираяпсан. Участкага бориб шу воқеаларни айтиш керак деяпман сенга!

— Йўқ, Кажри. Мангу қабиладошимиз. Бизда ким ҳам адашмайди? Ҳўш, нима бўпти, озгина муштлашдик, бу эркакларнинг кўнгилхуши. Ҳаммаси тинчиб кетди. Унга душманлигим йўқ. Мангуни эса уйлантириш керак, унга аёл киши жуда зарур.

Тўсатдан остонада Мангу пайдо бўлди. У эшик орқасида туриб ҳамма гапларимизни эшитган экан. Қўлида ханжар яр-

қираб турибди. У ханжарни бир четга улоқтириб, оёқларим тагига йиқилди.

Мен уни кўксимга босдим.

— Мангу!— дедим.— Икковимиз ҳам жуда кучлимиз. Аммо муштлашишда кучимизни беҳудага сарфляпмиз.

Кажри ҳайратдан қотиб қолди. Остонада яна бир неча натлар уймаланишиб туришибди. Кимдир ишонқирамай:

— Мангу сендан узр сўрадим?— деб сўради.

Мен чодирдан чиқдим.

— Хўш, у мени ўлдиргани келганмиди?

— Бўлмасам-чи, Мангу сени бир ёқлик қилмоқчийди.

— Эшитяпсанми, Кажри? Мангу ҳақиқий йигит! У ҳалол йўл тутди.

Натлар атрофда индамай туришарди.

— Мангу — дўстим,— деб мурожаат қилдим одамларга, унинг қўлини яна бир бор қисдим,— орамизда адоват йўқ.

— Мен у билан орани очиқ қилиш учун келгандим, аммо Сукхрам шер сингари ҳимматли йигит экан. Унинг гапларини умрбод унутмайман. Сукхрам ҳақиқий эркак,— деди Мангу.

Натлар тарқашди, улар билан бирга Мангу ҳам кетди. Кажри билан ёлғиз қолдим. Чодирга кириб каравотга чўзилдим. Кажри кўзани кўтариб сувга кетди. Кўп ўтмай у хурсанд бўлиб бир қўлида сув, бир қўлида бедана кўтариб келди.

12

Сукхрам давом этди:

— Эргалаб томоша кўрсатиш учун зарур анжомларни олиб, Кажри ҳамда табордан иккита йигитни эргаштириб, қўшни қишлоқдаги ярмаркага йўл олдик.

Томошабинлар биздан мамнун бўлишди, аммо Кажрининг рақслари томошабинларни бутунлай ром этиб қўйди. У давра бўйлаб бўкса ва қорнини ўйнатиб айланганда томошабинлар завқланганидан анграйиб қолишди. Эркакларнинг қийғос хурсанд бўлиши учун Кажри жат¹ табақаси аёлларининг рақсига ўйнаб берди.

— Бунинг қилиғини қаранг-а?— жатни²лардан бири рўмолининг учига юзини шарм-ҳаё билан яшираркан қаҳр билан сўз қотди.— Сендақа мегажинни қара-я!

— Сен бўлса бировдан қолган сарқитсан!— деб гап қайтарди Кажри, кейин яна бир куракда турмайдиган гапни айтганди аёллар уялганидан қизариб кетишди, эркаклар эса хахлаб кулишди. Қишлоқнинг олифта йигитлари қўлларида пул

¹ Ж а т л а р т а б а қ а с и — Шимолий Ҳиндистондаги деҳқонлар табақаси бўлиб, ҳарбийларнинг иккинчи гуруҳига мансуб.

² Ж а т н и — жатлар табақаси аёли.

билан Кажрини имлаб чақирешарди. Ниҳоят Кажри уларга яқинлашди, қўлларини чўзиб, ашула айтди. Бу шунақа қўшиқ эдики, ҳатто йигитлар ҳам уялишиб кетишди. Кажри бамай-лихогир уларнинг қўлидаги пулларини олиб, менга келтириб берди.

Томошадан кейин ярмаркани айландик. Кейин дум-думалоқ ёғли булочкалар, нўхат солинган пирожкалар едик.

— Нукти егим келяпти,— деб қолди Кажри.

Топ-тоза, доғ қилинган ёғда қовурилган, хамирдан пиширилган ширин бўғирсоқсимон нуктилардан ҳам едик. Кажри жудаям хурсанд эди.

— Қанча пул ишлабмиз?— шивирлаб сўради у.

— Ун тўрт рупия, Кажри.

— Парвардигор ибодатларимни қабул қилибди.

— Кетдик, сенга янги кийим оламиз.

— Фақат ўзинг танлагин, бўптими?

— Йўқ, дидингга мосни ўзинг танла.

Ердамчиларимга овқатланиш учун бир рупиядан бердим. Улар анжомларимизни йиғиштириб, таборга қайтишди. Кажри икковимиз дўконлар томон юрдик.

— Ҳой савдогар, яхшироқ пешбандларингдан кўрсатгин,— дедим дўкондорга.

У бизни дўконига таклиф қилди, дўконига кўк, сариқ, қора рангдаги пешбандларни олдимизга ёзиб ташлади.

Биз сариқ рангисини танлаб олдик. Кейин чит юбка билан ипакли кофта харид қилдик.

Қош қорайди. Ярмарка ёпилди. Биз қишлоқ майдонини кесиб ўтиб, таборга йўл олдик. Тўсатдан ердан ўсиб чиққандай қаршимизда кўҳна қалъа намоён бўлди. Биз донг қотганимизча тўхтаб қолдик, қалъадан кўзимизни узолмадик. Ботаётган куёш нурида у жуда яқинда тургандай туюлди.

— Кажри!— шивирладим.— Кажри! Кетдик!

Ёпирилиб келаётган оқшом қоронғусида йўлга тушдик. Қалъа ярим вайрона, кўп жойлари қуриб битирилмаган эди. Уни ҳеч ким ҳеч қачон бекитиб қўйишга, охиригача битказишга йўл урмаган. Кажри икковимиз боғдан ўтиб, қалин бутазор ичига кириб қолдик. Йўл кўринмасди, чироқ олмаган эканмиз.

Ярмаркага қайтиб, таниш дўкондордан керосин, машъала учун латта-путта харид қилдик. Сўнг бақувватгина таёқни силлиқладим.

Гугурт олиб, яна йўлга тушдик. Яқин ўртада кўл шовулларди.

Шунақаям сукунат тушдики, ҳатто ўзим ҳам қўрқиб кетдим. Аммо қатъиятим зўр, безгак тутаётгандек баданим қизи-

ган эди. Бир қўлимга ханжар, бошқасига ёниб турган машъалани ушлаб олдим.

— Қажри, сен ҳам машъала ушлаб ол.

Қажри машъалани баланд кўтариб юрди, мен унинг белидан қучоқлаб олдим. Бу уни анча дадиллантирди.

— Мана шу ерда ҳовуз бўлиши керак, унинг ёнида ер остига йўл бор. Отам шундай деганди,— шивирлади Қажри.

Биз анчагача буталар орасида адашиб юрдик, ниҳоят жажжигина Шива ибодатхонаси орқасидаги ҳовузни топиб олдик. Тарвақайлаб ўсган тамарҳинд дарахти ҳовузни ҳар томондан қуршаб олган экан. Ҳовузнинг бир томонида пиёдалар ўтадиган кичик кўприк, бошқа томонида пастга тушиб кетган тош зинапоялар бор эди, милтилаб турган машъала ёруғида чапда турган қаршимиздаги учта эшикка кўзимиз тушди.

— Бу ерда чанқоқ бостирадиган сув шарафига байрам ўтказишади, — уқтирди Қажри.

— Ўзим ҳам биламан, — тўнғилладим мен.

— Аммо отам билганларининг ҳаммасини билмайсан-да.

— У сенга яна нималарни айтган эди?

— Ой тўлганда бу ерга жинлар келаркан.

Мен энгил нафас олдим. Осмонда янги чиққан ой ўроғи сузарди.

— Қудуқнинг ёнгинасида, — деб давом этди Қажри, — махарожанинг мақбараси бор. У ҳар куни кечаси шу ерга келади. Аммо махарож сенга тегмайди, ахир, у сенинг бобонг-да.

— Тўғри, Қажри. Махарож бизга йўл кўрсатади.

— Анови ерга бўлса қоплонлар келишади, — деб Қажри қўлидаги машъала билан ўрмон томонга ишора қилди.

Унинг ранги оқариб кетганини пайқадим. Уни маҳкам қучоқлаб, юзимни пешоналарига ишқадим. У тинчиди, аммо ҳовуз томондан қўнғироқ товуши эшитилди. Икковимиз ҳам сесканиб кетдик, Қоронғилик бу товушга ха-холаб акс-садо берди.

— Уша ёқда кимдир яшириниб ўтирибди. Одамларнинг айтишича, ҳовузга гужорлар табақасидан бир аёл чўкиб кетган экан. Ушандан бери у бу ерларни тарк этмасмиш. — Қўрқувдан Қажрининг товуши қалтираб кетди.

— Қўрқма, — далда бердим унга. — Қўлимизда машъала бор, ҳеч кимдан қўрқмаймиз. Машъалани бер, яна қўрққанингнидан ерга ташлаб юбормагин.

Қажрининг қўлидан машъалани олдим, у иккала қўли билан бўйнимга осилиб, менга маҳкамроқ ёпишиб олди.

---

¹ Махарож — («Улуғ рож») зодагон кишиларга ҳурмат юзасидан шундай мурожаат қилинади.

Йўлда давом этдик.

Кажри қоронғуликка астойдил тикилиб туриб тўсатдан ба-
қариб юборди:

— Ана, қарагин, ана ўша хотин!

Даҳшатдан Кажрининг пешонасидан тер чиқиб кетганини
ҳис қилдим. Чиндан ҳам устунлар ортидан бизга бир **жуфт**
сариқ кўз тикилиб турарди.

Кажри калима ўгира бошлади.

Бироқ кўз ғойиб бўлмади. У ҳамон бизга яқинлашарди. **Шу**
лаҳзада устун орқасидаги ўғри мушук қочиб қолди.

— Мушук экан,— деб Кажри енгил нафас олди,— **қочи**
кетди, худога шукур.

Мен охирида сув ялтираб турган зиналардан пастга **туша**
келладим. Яна бола йиғлагандай нимадир қулоқни **қоматга**
келтириб қичқирди. Кейин баҳайбат қуш тепага кўтарилди,
унинг қудратли қанотлари шовқин билан ҳавони кесди. **Сўнг**
худди бизга қараб келаётгандай пастга шўнғиди. Кажри **қўрқ-**
қанидан чинқариб юборди. Аммо қуш ёнгинамиздан **ўтди-да,**
кўздан ғойиб бўлди.

Биз йўлда давом этдик. Кажри менга шунақаям **маҳкам**
ёпишиб олдики, юраги қандай ураётганини сезиб турардим. **Ўр-**
мондан тунги овга чиққан йиртқич ҳайвонлар ўкириги эшитил-
ди, қишлоқда итлар вовиллаб уларга жавоб қайтарди. **Мен**
Кажрининг даҳшатдан олайиб кетган кўзларига қарадим. **Унга**
далда бериш керак.

— Мени номаълумлик қўрқитяпти,— деди у. — Сени **нима**
кутаётганини билсанг унчалик қўрқинчли бўлмайди.

— Кажри, отанг шер сингари қўрқмас, ботир одам эди, на-
ҳотки қизи отасига муносиб бўлмаса?

Шу пайт йироқдан қоплоннинг ўкириги эшитилди. Кажри
даҳшатдан ўзини бутунлай йўқотиб қўйди.

— Қоплон узоқда,— тинчлантирдим уни.— **Жонивор** кўлга
сув ичгани келибди. У йироқда.

Отам қоплонлар билан олишиб ҳалок бўлган. **Шу боисдан**
бу йиртқич ҳайвонларни кўргани кўзим йўқ. Отам учун **улар-**
дан шунақаям қасд олгим келадики! Юрагим дукиллаб **қат-**
тиқ урди, олдинга дадил интилдим. Кажри ҳам бир оз дадил-
лашди. Кўп ўтмай қоронғида зўрға кўриниб турган кичикроқ
эшикка яқинлашдик. Мащъалани кўтардим. Эшик **ўргимчак**
уя босган хонага бошларди. Хона ичидан димоққа **бўғиқ** нам
ҳаво урилди. Эшикдан эҳтиёткорлик билан қисилиб **ўтдим.**
Кажрини ҳам кўтариб олгандим, ҳозир бирон қимсанинг **бизга**
кўзи тушса аллақандай тўрт оёқли махлуқ ҳаракат қиляпти
деб ўйлаши мумкин. Аммо шуниси қизиқ, ғалати эдики, **Каж-**
ри қўрққан сари мен ботирланиб, дадиллашиб борардим. **У**

муштипар аёл, уни яхши кўраман. Мени шу ерда ушлаб турган кимса Қажри эди. Агар у бўлмаганида мен аллақачон қочиб кетган бўлар эдим.

Хонага кирдик, бошимиз узра бир гала кўршапалаклар чарх урди. Улар устимизда бир оз учгач, дарҳол эшик орқали ташқарига отилишди.

— Бу ер дим экан,— шикоят қилди Қажри.

Биз бир текис плита ётқизилган кейинги хонага кирдик.

— Орқага қайт, бу ерда фақат битта эшик бор экан, нариги ёққа йўл йўқ,— деди Қажри.

Бироқ мен жойимдан қимирламадим, машъалани баландроқ кўтардим. Ёруғда пастга тушиб кетган зинапояга кўзим тушди.

— Қажри!— дедим ҳаяжонланиб.— Кўряпсанми?

— Кўрдим, зинапоя!

— Пастга тушайлик.

— Йўқ, йўқ, орқага, тоза ҳавога чиқайлик. Сукхрам, сенга рожа бўлишининг нима кераги бор? Натларнинг тирикчилиги ҳам ёмон эмас-ку.

— Жим бўл! Ҳозир авлодларим руҳи мен билан, сен ҳам мен билан.

— Бошим осмонга етганда ҳам натниман, авлодларинг мендан аччиқланишади. Сен бўлса тҳакур.

— Эшитмаганмисан, Ганг дарёси сувида, қуёш нурида ва аёлларда насл-насаб деган нарса бўлмайди. Шу нарсалар ҳаммага тегишлидир. Шу боисдан аёллар ҳамма билан тенг ҳуқуқлидир. Тҳакур учун ер билан аёл ўртасида фарқ йўқ.

Пастга туша бошладик. Зина тобора торайиб борди. Қажри орқамдан келарди. Ниҳоят зинанинг охириги пояси кенг майдончага туташди. Шу пайт Қажри қўрққанидан чинқириб юборди. Қўрқувдан ҳиқичоқ тутиб, иккала қўли билан менга маҳкам ёпишиб олди. Мен машъалани баландроқ кўтардим у сесканиб кетдим: рўпарамда скелет тебраниб турарди.

— Кимсан?— дедим зўрға.

Скелет индамади, бироқ инсон товуши Қажрини дадиллантирди. Машъалани яқинроқ олиб бордим. Скелет эшик ромига боғланган арқонда осилиб турарди. Қажрига ўгирилдим.

— Қўрқма, бу скелет, инс-жинс эмас,— ханжар билан бир урган эдим, суяклар бўғиқ товуш билан полга тўкилди, ханжар бўлса бўшлиққа қараб кетди. Эҳтимол, скелет бу ерда азалдан осифлиқ тургандир.

— Қаёққа келиб қолдик,— зорланди Қажри.— Ҳатто дадам ҳам бу зинапоя хусусида ҳеч нима демаганди.

Бу гапларни эшитиб севиниб кетдим, уни ханжар ушлаган

қўлим билан қучоқладим, лабларидан ўпдим. Кажри кулим-сиради.

— Кажри! Демак, даданг хазинагача етиб бормаган экан-да? Ҳечқиси йўқ. Биз тўғри йўлдан кетяпмиз.

— Тўғрию, аммо хазинага кирадиган жойни даҳшатли жин қўриқлаб тураркан! Бордию у қурбонлик талаб қилиб қолса-чи?

— Ўзимни қурбон қиламан, Кажри. Авлодларим қонимга ташна бўлса, уни беришга шайман!

— Ўйлаб топган гапингни қара-я! Сен ўзингни қурбон қиласан, мен эса қўрққувдан ўламан. Йўқ, мен ўзимни қурбон қиламан, сен эса рожа бўласан, бу мен учун улуг мукофот!

— Йўқ, Кажри,— дедим тўсатдан.— Менга бунақа ҳокимлик керак эмас. Рожа бўлишни ҳам хоҳламайман. Менга фақат сенинг ўзинг, ўзинг кераксан!

Кажри қўрқувни бутунлай унутиб юборди. Биринчи маротаба уятни бир ёққа йиғиштириб қўйиб, лабимдан тўйиб қайноқ бўса олди.

— Сенга ёқаманми?— нафасини ростлаб сўради.

— Жудаям ёқасан. Пьяридан ҳам ортиқ ёқасан.

Кажрини ҳаяжондан титроқ босди.

— Шу гапларинг ростми?— ўз қулоқларига ишонмай сўради у.

— Рост, Кажри.

— Бу ерда нима қилиб турибмиз?

— Анови суякларни бир чеккага улоқтир, олдинга интилайлик.

Ҳайратдан ёқа ушладим. Кажрининг дадиллиги мени ром этган эди. Пьяри мени севарди, аммо ҳеч қачон ўз фойдасини унутмасди. Кажри эса фақат меникигина эди, бошқа ҳеч нарсани орзу қилмасди. Уларнинг қалби бошқа-бошқа эканлигига ҳозир тушуниб етдим.

Арқоннинг қолганини ҳам кесиб ташладим, суякларни четроққа сурдим, йўлда давом этдик. Кўп ўтмай узун коридорга кириб қолдик. Шипдан чакиллаб сув томарди.

— Кажри, тепамизда кўл борга ўхшайди. Сув шовиллапти, эшитяпсанми?

— Ҳа.

Чапга бурилиб, яна бир эшикка дуч келдик. Ичкарига қаддам босишни билан нақд бошимни нишонга олиб турган милтиққа кўзим тушди. Ўзимни орқага олдим, Кажрини ҳам туртиб юбордим, кейин машғалани аста кўтардим: рўпарамда бўйим тенги чорпоя устида милтиқ турарди. Чорпояни суриб, кенг залга кирдик. Чор атрофда бизни кутаётгандай одамлар куймаланишарди.

— О худолар!— хитоб қилди Қажри.

Унинг товуши гумбаз остида янграб, бутун қалъа: «Худолар! Худолар! Худолар!» деб гувиллаб такрорлагандай бўлди.

Қажри безгак тутгандай қалтирарди. Мен яқинроқ келиб, астойдил тикилдим: деворларга қадимий кийим-кечаклар илинганди. Халатлардан бирига қўлимни теккизишим биланоқ чангга айланди-қолди.

— Ҳаммаси чириб кетган экан, Қажри,— дедим афсусланиб.

У ҳам иккита халатга қўл теккизган эди, улар ҳам тўкилиб тушди.

Шошилиб кейинги залга кирдик. Ҳаммаёққа қурол-аслаҳалар тартибсиз улоқтириб ташланибди. Мен бир қилични, Қажри ханжарни олдик. Энди ўзимизни анча дадил тута бошладик.

Кейин аёлларнинг кийим зали бошланди. Қажри кўзларини катта очиб, нигоҳини узмай ялтираб турган зарбоф кийимларга қаради. Деворларда ипак кофтлар, гул тикилган юбкалар, қимматбаҳо, вазмин пешбандлар, нақшиндор камарлар илғиқ турарди. Аммо улар ҳам сал қўл тегиши билан чангга айланарди. Қажри қайсинисига қўл теккизса, чангга айланаверди. Қажри авжга миниб, ханжарни ишга солди, мен қиличим билан кўмаклардим, ҳадемай бу шоҳона кийимлар чанг тепага айланди, чириган латта-пугталар пол устини қоплади. Қажри улар устида қўлида ҳеч вақосиз турарди.

— Булар минг йиллик бўлса керак,— деди у заҳарханда билан, сўнг залдан чиқиб кетди.

Биз деворларида токчалари бор бошқа хонага кирдик. Шу пайт девор ортида кимдир ноғора чалгандек бўлди. Назаримда ҳаммаёқ қулаб тушиб, тириклайин харобалар остида қоладигандаймиз. Гап-сўзсиз иккимиз ҳам қоча бошладик. Муюлишда тепага чиқадиган зинапоя бор эди. Ушандан кўтарилдик. Қўрқув ҳамда тез югуришдан икковимиз ҳам оғир нафас олардик.

— Ким бўлдикин у?— деди Қажри аранг.

— Кимдир катта ноғорани чалгандай бўлди.

— Сукхрам, хазинанинг олдига келиб қолдик.

Тўсатдан кимдир ёнгинамизда хахолаб кулди.

Қўрқувдан сочларимиз тикка бўлиб кетди, орқа-олдимизга қарамай зинадан тепага қараб чопдик. Тепада тўқ-кулранг доғ кўриниб турарди. Зинанинг охири поясига қадам босиб, қалин ўт-ўлан билан қопланган силлиқ, текис том устига чиқдик. У ердан вазмин уҳ-уҳлаб, бойқуш секингина учиб кетди.

— Бу бойқуш экан,— енгил нафас олди Қажри.

— Бойқуш бўлмай нима бўларди?— дадил гап қистирдим мен ҳам.

— Бу ердан кетайлик. Сукхрам. Бошқа ҳеч ҳам пастга тушмайман.

— Кетайлик дейсанми? Қаёққа?

— Ие, пастимиз кўл-ку!— деб хитоб қилди қоронғуликка тикилган Кажри.

Шу пайт боғ томондан шовқин эшитилди, кейин чопиб келаётган одамлар қораси кўринди. Улар бор овозлари билан бақариб-чақиришарди.

— Сукхрам, улар ким?

— Мен қаёқдан билай?

Оломон кўлнинг қаршидаги соҳилига етиб келди.

— Кетиш керак, Кажри. У ёқда одамлар, улар бизга ҳужум қилишмоқчи. Сен бўлсанг, аёл кишисан.

— Тентаквой, булар одамлар деб ўйлаяпсанми? Улар инс-жинслар. Ҳозир улар бу ерга етиб келишади.

— Кажри, сени орқамга боғлаб оламан.

У пешбандини ечди, мен дҳотим¹ни ечиб, белга ўрайдиган белбоғим билан қолдим.

— Юбкангни ҳам еч,— буюрдим унга,— дҳоти билан пешбандни бир-биринга боғла, кийимларни эса юбкага туг.— Кажри айтганларимни қилди.— Энди тугунни бошингга боғла.

Кажрини дҳоти билан боғлаб, бўш учини белимга маҳкам қилиб тугдим. Кейин машъалани бир неча марта айлантириб, кўлга улоқтирдим. Машъала сувга тушиб, вошиллади, сўнг ўчди. Кўзим қоронғуликка ўргангач, кўлда милтиллаб турган юлдузлар¹ аксини кўрдим. Энди машъаламиз йўқ эди.

— Ханжарингни ташла, Кажри.

Қилични тишлаб, қўлимни олдинга чўзиб, сувга сакрашга ҳозирландим.

— Ишқилиб, кўлдан сузиб ўта олгин, жонгинам,— деган Кажрининг товуши эшитилди.

Унинг сўзлари менга куч-қувват бағишлади. Пастга бошим билан сакрадим, сув тубига анча шўнғидим. Сувдан бошимни чиқарганимда Кажри орқамда маҳкам турганига ишонч ҳосил қилдим. У қўллари билан мени қучоқлаб, орқамда ётар, оёқлари билан дадил сувни уриб сузишга интиларди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, ўт-ўланлар ўсган кўл соҳилига чиқдик.

Соҳилда кийимларимизни ёйдик, улар шилта ҳўл бўлиб кетган эди.

Шу ҳолатда икки соатча ўтирдик. Тун аёзли бўлганидан совуқдан қалтирай бошладик. Ниҳоят совуққа чидолмай, ҳўл кийимларимизни кийиб уйга отландик.

¹ Дҳот — эркалар белидан паст — сағрисига ўрайдиган мато.

Совуқ изгирин шамол эса бошлади. Қажрининг тиши-тишига тегмай такирлади. Исиниш учун югурдик. Шу пайт вовиллаганича бир ит орқамиздан қувлади. Унга қилич солиб, тумшуғидан думигача иккига бўлиб ташладим. Орқамизга қарамай чопавердик.

Чодиримизга тонг юлдузлари сўнаётган пайтда етиб келдик. Ечиниб, яна кийим қуриштиришга тутиндик. Кўрпага ўрандик, гулхан ёқиб, ўтга яқинроқ ўтирдик. Ҳидимни билиб Бхура ёнимга чопиб келди. Итни ўзимга тортиб, орқаларни силай бошладим. Бхура ўзини нимадир ташвишлантираётгандай менга диққат билан тикилди.

— Э-э! Бутунлай унутибман-а!— деб пешонамга урдим. Урнимдан туриб отнинг ёнига бордим. Унинг тумшуғига шаппатиларим-да, қулоқларидан ўпдим. У секингина кишнаб қўйди.

— Аччиқланма,— айбдорларча шивирладим отга.— Кўриб турибсан, сал ушланиб қолдим. Айб қилма, роса қорнинг ҳам очқандир, жониворгина?

Отга бир қучоқ ўт келтириб бердим. Қажри тезак ёқди.

— Ўлғудай очман,— деди у,— озгина картошка қайнатай.

Картошка бир зумда пишиди. Пўстини арчиб ея бошладик. Кейин сув ичиб ўрнимизга ётдик. Юпқа кўрпа бизни исита олмади, совуқдан қалтирайвердик. Бир-биримизни баданимиз тафти билан иситдик, аммо ухлай олмадик. Мен бир қучоқ похол олиб келиб, тўшак тагига — каравотга ёйдим.

— Шакарқамиш барғларидан олиб келинганда соз бўларди,— деб орзу қилдим,— бўлмаса бунақа аёзда музлаб қолиш ҳеч гап эмас.

— Учоққа тезак ташлаб қўй,— деди Қажри.

— Чўғ ўзи зўрға милтиллаб турибди.

Қажри ўрнидан туриб ўчиб қолай деган ўтни пуфлай бошлади. Кейин икковимиз битта кўрпага ўраниб уйқуга кетдик. Чодирга кираверишда Бхура чўзилди. Биз гулхан ёнидаги соф ҳавода ухладик, негаки тезак ёқилган чодирдаги гулхан «пис» этиб тез ўчади. Эрталаб бизни қуёшнинг чарақлаган нури уйғотди, ўзимизни кучга тўлган, яхшигина дам олгандай ҳис этдик.

13

Пьярининг ҳузурига борганимда ҳовлидаги зўр шовқинсуроннинг устидан чиқиб қолдим: айвонда Рустамхон ўтирарди, унинг икки малайи, қишлоқда ёмонлиги билан ном чиқарган Банке билан Чакхан чамарка¹, Дхупони қўлидан ушлаб, туфли билан уни омонсиз савалашарди. Ёнларида эса газаб-

¹ Ч а м а р к а — чамарлар, яъни кўнчилар табақасига мансуб аёл.

га минган қоплон сингари Пьяри турарди. Атрофда бу томошани кўргани келганлар тўпланишган, Дхупо жон-жаҳди билан сўкинарди. Менга кўзлари тушиши билан аёллар шовқин кўтаришди.

— Ана, эри ҳам келиб қолди. Қизиқ, ҳозир ҳам бурнини осмонга кўтарармикин?

Мен ҳеч нарсани тушунмадим, Рустамхонга яқинлашиб таъзим қилдим.

— А, Сукхрам! Манови ярамасни қара!— у бармоғи билан Дхупо томонни кўрсатди.

— Нима бўлди ўзи, тақсир?— сўрадим.

— Хогинингнинг дўқидан мени қўрқади деб ўйлайсан шекилли?— қичқирди Дхупо.— У киши яна мени ҳақорат қилганига куйиб ўлайми? Унинг арпасини хом ўрибманми?

Ўзимни оёғим ости ўпирилаётгандай ҳис этдим. Банке билан Чакхан Дхупони калтаклашда давом этишди.

— Уни ўз ҳолига қўйинглар,— деб қичқирдим ҳар иккала азоб берувчини итариб. Мен улар билан Дхупо ўртасида туриб олдим.

— Ҳа, зодагон тҳакур! Адолат ўрнатгани келдингми?— Пьяри менга ташланди.— Жўна бу ердан!

— Пьяри!— деб бақирдим.— Нима бало, ғазабдан кўзинг кўр бўлиб қолдими? Аёл кишини калтаклашга мажбур қиялсан-а! Бир бечора чамаркага қўл кўтаришга уялмайсанми?

— Ҳой, раҳмдил, қўрқмас одам, мени ҳимоя қил,— Дхупо оёқларим тагига йиқилиб ялинди.

Банке устимга бостириб келаётган эди, қўлидан ушлаб қолдим. Қўлини тортиб олишга интилгани, куч билан дастга силтадим, у чийиллаб, қоғоз қондай ерга ағанади. Рустамхон ўрнидан туриб, секин-аста уй томон юрди. Мен уни қувиб етдим.

— Тақсир! Дори келтиргандим. Кеча кун бўйи зарур кўкатларни ўрмондан ахтардим.

Пьяри жаҳл билан менга ўгирилди.

— Сен ҳам ҳозироқ хонангга жўна!— деб унга бақириб бердим.

Бақирғим уни бўйсунушга мажбур қилди. Ҳамон жаҳлдан тушмаган Пьяри уйга кирди. Унинг кетидан мен билан Рустамхон икковимиз ҳам кирдик.

— Тақсирим, мана бу ерга ётинг,— дедим Рустамхонга.

Рустамхон нтоаткорлик билан каравотга ётди.

— Тақсиримнинг иситмаси бор,— давом этдим,— ўзлари эса кўчада ўтирибдилар! Ҳай-ҳай-ҳай! Чакки иш бўлибди! Ким ҳаётини сақласа у оламни забт этишини тақсирим яхши билди-ку.

— Мен ётаман, Сукхрам! Пьяри анови чамарка билан бир оз фикиллашган эди, ўрнимдан қўзғалишга тўғри келди,— деди Рустамхон ожиз товуш билан.

— Тақсиримнинг кўзига қарадиму шу заҳоти бетоблигини тушундим. Пьяри нечун бунчалик жаҳлга минди?

— Жанжаллашиб қопти,— такрорлади у.

— Тақсирим жанжал боисини билдими?

Менинг ошкора хушомадим ўз кучини кўрсатди. Рустамхон тинчланди. Ҳовлидаги оломон тарқади. Дхупо кетди, ундан кейин Банке ҳам ҳовлини тарк этди. Ёлғиз Чакхан қолди. У айвонга ўтиб, бири тутатди. Рустамхонни олиб келган доримни ютишга мажбур қилдим, оёқларини ечиб, қайта боғладим. Овқатдан ўзини тортиш ҳақида унинг ваъдасини олдим.

— Тақсир, парҳез сақласангиз яна ёшлигингиз қайтиб келади, ёшлик билан бирга орзу, куч-қувватингиз ҳам тикланади. Тақсир, Пьярига ҳам дори беришга ижозат бера-сизми?

— Майли, майли,— Рустамхон бош ирғади.— Унинг ёнига чиқавер, у юқорида.

Пьяри ғазабдан қизариб-бўзариб каравотда ўтирарди.

— Муҳтарама хонимга беҳад саломлар!— унинг оёқлари олдига— ерга ўтирарканман таъзим қилдим.

У йиғлаб юборгундай бўлиб, лаблари бурилди, лекин кўздан йўқолишимни талаб қилиб бақирди.

— Майли, кетавераман,— дедим.

— Ҳозироқ кўзимдан йўқол!

— Ҳозир кетолмайман. Тақсиримнинг ярасини боғлаб дори бердим. Дори кор қилишини билиш учун бир соат кутишим даркор. Кейин кетаман.

Пьяри ҳайрат билан менга тикилиб қолди.

— Тақсирим уйда бемор аёл ҳам борлигини айтди. Манови соққа дорини ютиб юбор, нафи катта бўлади. Ҳеч ҳам аччиқ-ланма. Ушанда ҳаммаси жойида бўлади!

— Дорингни ичмайман.

— Қани, тезроқ бўла қол. Манови соққачани ютиб юбор, орқасидан сув ич. Кейин бу ерда қанақа ҳодиса бўлганини айтиб берасан. Сен туфайли азият чекиш пешонамга азалдан ёзилганга ўхшайди.

Мен кружкада сув келтириб, Пьярини кўрпага ағанатдим, оғзини йириб дори солдим, устидан сув қўйдим. Пьяри дорини пуфлаб ташлашга уринди, лекин орқасига бир мушт туширган эдим, итоат қилишга мажбур бўлди. Мен ўтириб кута бошладим. Пьярининг кўзларидан ёш думалади.

— Мени шарманда қилдинг.

— Нечун?

— Дхупони ҳимоя қилдинг. Сен унинг тарафини олдинг, менга қарши бўлдинг.

— Икки ярамас ахир аёл кишини ураётганди-да.

— Неғалигини билдингми?

— Жанжални кўрганам ҳам етар. Ҳукм ўтказишга интилиш сенда кун сайин кучайиб борапти. Одамларни унутиб қўя-япсан. Энг беозор фақир одам ҳоқимиятга эришса одамлар учун офат бўлади деб авлиё дарвиш тўғри айтган. Бунақа одам соҳилни сув остида қолдирадиган, тошқиндан қутурган дарёга ўхшаб қолади. У қуёш ҳаммага баравар нур сочишини унутиб қўяди.

— Мен фақирманми?

— Бўлмаса кимсан? Натни эмасмисан? Бунинг устига карнатни — танини сотадиган аёл! Эринг ўлмай туриб бошқаникига кетиб, ўша билан яшаяпсан! Оллоҳ бизни хор табақа қилиб яратган, ҳамма кулфатларимиз ҳам шундан. Бироқ чўчқа қанча узоқ ювинмасин, у бари бир сигир бўлолмайди, ҳали бунақа мўъжиза юз бермаган.

— Анови манжалақи Дхупо олий насабли экан-да сенинча?

— У эрига садоқатли, ор-номусини бозорга солмайдиган аёл.

— Уларнинг қабиласида, бир хил қонда, бизникида бошқа, — сўзимни бўлди Пьяри. — Ўзимни қанақа қилиб хўрлабман?

— Ҳоқимиятга эришиб, одамларни азоблаяпсан. Унинг гуноҳи нима экан?

— Гапимни қайтармасин. Унга лой билан деворни суваб қўй десам: «Тақсирим буюрса қиламан, натнининг гапига кирмайман», деб жавоб қайтарди.

Пьяри бу гапимга нима дер экан деб маънодор қилиб тиклди. Лекин мен индамадим.

— Қим бўлиб қолибсанки, мени сўроқ қиласан? Бу таги паст манжалақига гапимни қайтармагин десам ҳам ўжарлик қилиб туриб олди. Кейин ярамасни калтаклашни буюрдим.

— Яхши иш қилмабсан, Пьяри.

— Нега энди?

— Деворни суваш ўзингнинг қўлингдан келмасмиди?

— Яхшиисп чодирингни суваганим маъқул. Бу ерда мен бекаман.

Мен кулдим. Пьяри калтак егандай сесканиб кетди.

— Энди сен ҳам менга куляпсанми? — гапгин савол берди у. — Кеча қаёқда қолиб кетдинг?

— Кажри ёнида.

Пьярининг ранги ўзгариб кетди.

- Уни олиб келишга ваъда қилгандинг.
- Тўғри, ваъда қилганман. Қажри индинга келади.
- Нега?
- Бугун келолмади.
- Ахир, ваъда бергандинг-ку!
- Ваъдамни буздимми? Индинга келади деяпман-ку.

Хонага Рустамхон кирди.

— Сукхрам, эшитдингми?— деди у каравотга ёнбошларкан.— Янгиликни эшитдингми? Чала қолган қалъага жинлар учиб кепти.

Мен ҳушёр тортдим.

— Ҳеч нарса билмас экансан! Ярмаркада шу ҳақда дув-дув гап. Ярим кечадан кейин қалъада машъалалар ёнибди. Қалъа бўйлаб юзлаб машъалалар югурибди. Ҳаммаёқ кундуздагидай ёруғ бўлиб кетибди. Боғбон тўсатдан уларни ҳуркитиб юборган экан, улар одамни кўриб, машъалларини кўлга улоқтиришибди... Наҳотки шуларни эшитмаган бўлсанг?

— Йўқ, тақсирим, ҳеч нарса эшитганим йўқ. Ажойиб воқеа.

Шу пайт инс-жинс, жин, девлар ҳақидаги воқеаларнинг ҳаммаси уйдирма эмасмикан деган фикр миямга келди.

— Эрталаб одамлар заминдорнинг итини кимдир чопиб кетганини кўришибди,— гапида давом этди Рустамхон.— Шундай чопибдики, бошидан думигача-я! Бир кўрганингда эди, Сукхрам! У инглиз зотидан бўлган жуда катта ит эди, заминдор жаноблари уни Бомбейдан олиб келганди. Бу ит жуда кўп одамни тишлаган! Жуда баджаҳл, қоғоғич ит эди! Уни иккига бўлиб ташлашибди! Сукхрам, ўша итни кўрганмисан?

— Кўрганман, тақсир. Бир куни бу ит менга ҳам ташланган эди.

— Қилич ҳам қадимий,— деди Рустамхон,— бунақа қиличларни бундан икки юз йил илгари тақиб юришган.

Нафасим чиқмай қолди.

— Икки юз йил?!— дедим аранг.

— Ҳа, ҳа. Қиличнинг сопига «Махарож Житендарсинх» деб ўйиб ёзилган экан. У бундан икки юз йил муқаддам яшган. Қалъани ҳам ўша қуришга бошлаган.

Кўзим тиниб, бошим айланди, ўзимни ҳарчанд қўлга олай десам ҳам бунинг уддасидан чиқолмадим.

— Пьяри,— дедим,— индинга келаман. Манови дорини олиб қўй. Икковларинг ҳам ҳар куни эрталаб битгадан соққача ичинглар. Манови япроқларни тақсиримнинг ярасига ёпиштириб, оёғини маҳкамроқ боғлайсан. Териси тортишиб оғрийдиган бўлса оёқни парга қўясан. Ним дарахти баргларидан қизитиб ярага ёпиштирасан, эҳтиёт бўл, оёқни куйдириб қўйма. Бошқа-бошқа ётасизлар, туз солинмаган нон ейсизлар. Уқдинг-

ми? Бу касаллик бамисоли оловга ўхшайди, етти пуштинггача куйдириб юборади. Қўшилсанглар болалар бурунсиз туғилади. Тақсир, табиблар буни инглизча касал деб айтишади. Касалликни бизнинг юртимизга инглиз соҳиблари олиб келган.

Мен кетиш учун қўзғолдим. Пьяри бетоқатлик билан менга тикилди. У мендан Кажри, Дхупо, ўзим ҳақимда, касаллиги, яна кўп нарсалар ҳақида сўраб билгиси келарди. Лекин Рустамхон унга халақит берди.

— Тақсир,— охирги марта Рустамхонга мурожаат қилдим.— Манови дорини йигирма бир кун ичиш керак. Индинга келаман, кейинги уч кунга ҳам дори келтираман. Дори ҳамиша янгилигича туриши лозим.

— Ҳой, Сукхрам, тўхта!— эшик олдига бориб қолганимда Рустамхон дўстона чақириб қолди.

— Хўш, нима гап, тақсирим?

— Бу ёқдан қайтишингда эҳтиёт бўл!

— Нега?

— Анови Банке хавфли одам, бирон-бир жойда пайингга тушмасин тагин.

— Тақсиримни даволаётганимни билиб туриб шунақа қилармикин?

— Нима ҳам қилардим, Сукхрам! У инсофи йўқ алдамчи, у қачон бўлмасин оллонинг олдида қилмишлари учун жавоб беришини ўйламайди. Мен худонинг олдида жавоб бераман. Мен хавфсирайманки...

— Тақсирим бетоб, фақат шифо топиш ҳақида ўйлаши керак, ўшанда қўрқув азоб бермайди.

Пьяри гапимдаги яширин маънони уқиб, кулимсираб қўйди.

— Банкенинг Дхупога адовати кучли,— уқтирди Рустамхон.— У Дхупога суюқлик қилган экан, қўлидаги ўроқ билан даф қилибди.

Мен Пьярига қарадим, у эса кўзини ерга қадади.

— Тақсир!— хитоб қилдим.— Ижозат берсангиз бу ярамасни ҳамманинг кўз олдида калтаклайман!

— Йўқ, йўқ, Сукхрам! Бу ишга мени аралаштирма!

— Бугун таборга борма,— илтимос қилди Пьяри.

— Илгари бормаслигим мумкин эди, ҳозир мени Кажри кутяпти.

— Ие! Бошқатдан ўйланиб олдингми?— сўради Рустамхон.

— Тақсир, нима қилиш керак, нима қилиш керак эмаслигини биз қаёқдан биламиз? Ҳаммамиз ҳам турмушдан тиргак ахтарамиз, қийин дамларда бизга ғамхўрлик қилиб, ёрдам қўлини чўзган одамларни излаймиз. Уйландимми ё йўқми— менга барибир. Биз натмиз. Сиз жаноблар эса ҳаётни хотинсиз тасаввур қилолмайсизлар.

Рустамхон бирон дағал гап эшитиб қолишдан ҳадиксираб мен билан пачакилашиб ўтирмади, Пьярининг афтидан тилини тишлаб ўтириш унга жуда оғирлик қилаётганини пайқадим. унинг ичи ғазабга тўлиб-тошганди. Назаримда мен унинг қўлидан бутунлай сирғаниб чиқиб кетгандай эдим. Акс ҳолда Рустамхон билан бу қадар бепарво оҳангда гаплашмасдим. Яқинда Пьярини қайтариб берган тақдирдагина Рустамхонни даволашимни шарт қилиб қўйгандим, бугун эса бу ҳақда лом-мим демадим. Хўрлашларимга Рустамхон гинг демай туриши мени тобора ажаблантирарди. Банке Рустамхонга қиморхонадан чўтал келтириб беришини билардим. Банке ўчига чиққан ярамаслардан бири эди. У ахирлар, яъни чорвадорлар табақасига мансуб эди, бироқ ўзи судхўрлар ҳисобига яшарди. Судхўрлар эса Рустамхондан қўрқиб Банкега индашмасди. Дхупо унинг бошлаб адабини берганга ўхшайди. Бу ярамас аблахни ана шундай бошлаш керак! Рустамхон даволаниб олгунча ҳамма хўрлик-зорликларга бардош бераётганини тушуниб турибман. Бошқа маҳалда аллақачон мендан ўчини оларди.

— Тақсир,— мен Рустамхонга таъзим этдим,— илтимос, мурожаат қилишга ижозат беринг.

— Яна нима дейсан, Сукхрам? Сўрайдиганларинг адоғ бўлгани йўқми?— Рустамхон менга кўз қисди.

— Менга пул керак. Дорилар жуда қиммат туради, тақсир!

— Унга бир рупия бер,— Рустамхон Пьярига буюрди. У каравотга ёнбошлади, бу қилиғи билан кетаверишим мумкинлигига ишбра қилди. Мен Пьярини имлаб, пастга тушдим. Ҳовлидаги айвонда Чакхан ётарди. Пьяри менга аста яқинлашиб пул узатди.

— Ўзингда қолаверсин. Сени пастга чақириш учун пулни баҳона қилгандим, холос.

— Пулни олиб келдим, олавер!

— Кажри индинга келади,— қўлидан пулни оларқанман, ваъда қилдим.— Унинг оёғига бўёқ суртасан.

— Нима?!— хитоб қилди ажабланган Пьяри.

— Айтдим-ку.

Пьяри жаҳл билан лабларини тишлади, кейин юзимга тарсаки туширди.

— Ҳой! Ораларингда нима гап ўтди ўзи!— қичқирди айвондан туриб бизни кузатаётган Чакхан.

— Ҳеч нима,— жавоб қилди Пьяри, кейин менга юзланиб шундай деди:— Бўпти, ярамас! Ҳаммасига чидайман! Сени деб ҳатто ўша мегажиннинг оёқларига бўёқ суртишга ҳам тайёрман!

У юзини қўллари билан яшириб, ўкириб йиғлаб юборди.

Уни тинчлантириш учун устига энгашаётсам Чакхан яна бақирди.

— Сукхрам, ораларингда нима гап ўтятипти?

— Ҳеч вақо бўлгани йўқ, севикли хотиним менга аччиқ қиялпти. Бошқа аёлга уйланган эдим.

— Шунақа дегин!— Чакхан бепарво эснади, кўкат устига чўзилиб, кўзини юмди.

— Пьяри, кўнглингни вайрон қилаверма,— дедим астагина.— Яхшиси гапимга қулоқ сол.

Пьяри тинчланиб, менга савол назари билан қаради.

— Кажри сендан қўрқпти, шу важдан унга ён бердим. Мен унинг бу туйғусини тумандай тарқатмоқчиман. Ҳов ўшанда унинг чўриси бўлишга ҳам тайёрман деб ўзинг айтгансан-ку!

Пьяри ҳеч нима демади: гапларим унга битмас-туганмас азоб бераётганини сезиб турардим.

— Мен кетаверайми?— деб секингина сўрадим.

— Кетавер, индинга уни бирга олиб кел. Янги маликангни томоша қилмоқчиман.

Мен бурилиб йўлга тушдим. Чакханнынг устида пашшалар ғужғон ўйнашар, юзига кўнишарди. У ухлаб қолганди.

Йўлга энди тушганимда айнидим, ҳовлига кириб, Пьярини чақирдим, битта таёқ беришини илтимос қилдим.

— Нега энди?— қўрқиб сўради.

— Биронтасининг адабини берарман. Тезроқ келтир.

Пьяри чопқиллаб кириб кетди, сўнг таёқ келтириб берди.

— Бир кор-қолга қолмагин!— огоҳлантирди Пьяри.— Сени муштлашишдан аранг тўхтатиб турардим, ёлғиз қолдинг чинакам натга айландинг.

— Ҳа, қўрқяпсанми?

— Бўлмасам-чи? Сенда бор мушт бошқаларда ҳам бор-да.

— Тишлари ҳам бор,— дедим Мангунинг тиши ўрнини кўрсатиб.

Пьяри ҳайратдан қотиб қолди.

Мен бурилиб, йўлга тушдим.

14

Сукхрам йўлда бораркан, ўз-ўзини тушуниш учун астойдил фикр юритди. Наҳотки у Кажрининг таъсирида шунчалар ўзгариб кетган бўлса? Буни Пьяри дарҳол фаҳмлади. Кечагина итоаткор, кўнгилчан бўлган одам наҳотки бугун ўз мустақиллигини, қадр-қиммат туйғусини тушуниб етган бўлса? Кечагина у нуқул Пьяри ҳақида ўйларди: унинг нозиккина қомати унга баланд, келишган, гўзал бўлиб кўринарди. Ҳозир унга нима бўлди? Бугун Пьяри севгилиси устидан ҳукмини йўқотаётганини алам билан бир неча бор пайқади. Кўзларида

мехр-муҳаббат ўтлари чақнади. Эрига мафтун бўлган буғудай тикилиб қолди. Овчи вина¹нинг сеҳрли товуши билан уни тез чопиб кетаётган жойида тўхтатиб қўйди, ўзига ром этди, бироқ ўз ғалабасидан фойдаланмай, бепарвогина ўлжасини эркинликка қўйиб юборди... Пьяри уни инсофга чақира олмасди, чунки эндиликда Рустамхоннинг маъшукчасига айланган эди. Сукхрам билан ҳисоблашмай уникага кетиб қолган.

У Кажрининг пайдо бўлишини ўзига тушган ноҳақ зарба деб билди. Нега? Ахир, Пьяри доим бадан кўпларники бўлиши мумкин, аммо юрак, кўнгил фақат бир одамники бўлади дер эди-ку. Чиндан ҳам кўнгилни танадан ажратиш мумкинми? Танага эга бўлиш кўнгил устидан узил-кесил устун чиқишга интилиш билан тугалланмасмикан?

Пьяри бу масалаларнинг замирига етишга ожиз эди. Сукхрамни севишининг ўзи унга етиб ортарди. У дадаси ўлганида бир томчи ҳам кўз ёши тўкмади, онаси билан ихтиёрий равишда ажрашди. Пьяри ўзи билан ўзи овора эди, ўз атрофида ҳукм ўтказиш доирасини хаёлан чизиш билан машғул эди, тўсатдан ўзининг бахти қум устига қурилган иморатдек омонатгина эканлигини билиб қолди.

Сукхрамнинг Кажри олдида уни таҳқирлаши аламини баттар зўрайтирди.

Сукхрам буни тушунди. Бошини қуйи солди. Бироқ, нима сабабдан ўзига хос «мен»лиги борлигини, қалбида қадр-қиммат туйғусини сақлаётганини айтмади, нега?

Кажри ҳақ гапни айтди. У Сукхрамни жон-дилидан яхши кўриб қолди, эрини ташлаб уникага келди. У орқага чекиниш йўлларини бутунай йўққа чиқарди. Эндиликда уни ўтмиш билан ҳеч нарса боғламайди, эски вайронасига қайтиб боришга тўғри келиб қолса, бундан фойдаланиб қолишга арзийдиган ҳеч қандай шартни ҳам қўймади. Унинг ёрдам сўрайдиган ҳеч кими йўқ, лекин ҳеч кимдан қарздор ҳам эмас. Кажри бирданнига, шарт-писандасиз ён бериб қўя қолди, унинг устун келишининг бутун улуғворлиги ҳам шунда эди, чунки у бор-бисотини берди, ўзида Сукхрамни севиш ҳуқуқини қолдирди, холос.

Кажрининг Пьяри ёнига боришига тўғри келяпти. Дилида хижолатдан ўлиб қолай деса ҳам ўзини мағрур, виқорли тутишга ҳаракат қилади. Нега Сукхрам уни боришга мажбур қияпти? Эҳтимол, ҳозиргача Пьярини унутолмаётгани учундир! Бу унинг қалбига қанчадан-қанча гулу солади! Унинг катта хотини олдида бош эгиб таъзим қилишга тўғри келади. Энг муҳими шуми? Кейин нима бўлади.

---

¹ Вина — ташқи кўриниши удни эслатадиган, Ҳиндистонда кенг тарқалган, ноҳин билан чертиб чалинадиган музыка асбоби.

Пьяри унинг оёғига бўёқ суркайди. Кажри каравотга ўтиради, Пьяри аввало унинг оёқларини ювади. Булар шунақаям ғалагикки! Кажри чидаб ўтира олармикан? Наҳотки у шунчалар мағрур, ёвуз бўлса?

Сукхрам-чи? Бепарво томошагўйлигича қолармикан? Пьярининг қўллари Кажрининг оёқларига текканда у нима қиларкин?

Йўқ, Сукхрам бунга рози бўлганида буларни ўйламаган эди!

Бу Пьяри учун нақадар оғир хўрлик, ҳақорат! У бунга бардош бера олармикин? Айниқса полициячининг ўйнаши бўлиб турган ҳозирги дамда! Ахир, у Пьяри учун қудрат, бойликнинг гавдаланиши-ку. Нега энди у бунга учди? Эндиликда ўз гуноҳини ўзи ювади!

Ким учун?

Сукхрам учун.

У унга ким ўзи?

У унинг севгилиси.

Бордию Пьяри Сукхрамга бўйсунибдан бош тортса-чи?

Сукхрам кетганидан кейин Пьяри ўзини қўярга жой тополмай қолди. Ўзини ўзи койиди. Наҳотки Сукхрам уни Кажри олдида бўйин эгишга мажбур қилса? Аммо Кажрининг айби нима? Пьярининг ўрнида Кажри бўлганида у Сукхрамдан кетиб қолармиди?

...Бадбахт Рустамхон каравотда ночор ётибди. Унинг димоғдорлиги қаёққа йўқолди? У қанчадан-қанча азоб-уқубатларни тортиши керак! Бузуқлигидан эти чириб боряпти. Олло таоло буни яхши ўйлаб топган: бировларнинг хотини билан бузуқлик қилдингми, тиригингда чирийвер. Агар Сукхрам бўлмаганида у итдай ўлиб кетарди. Унда Пьяри Рустамхондан нафрат билан юз ўгирар, қочиб кетган бўларди.

Умуман, нима учун Пьяри уникига келди? Қачон у Пьярига қудратли одам бўлиб кўрина қолди? Солдатларники сингар қаттиқ товуш билан гапиргани, ўз хоҳиши билан истаган натни участкага олиб келишга қодирлиги учун шундай бўлдимми? У полициячини ўз измида тутаман, жамоани ҳурмат қилишга мажбур этаман деб ўйлаганди. Фақат шу фикргина Пьярини унинг уйига боришга мажбур қилдимми?

...Пьяри Рустамхонга бениҳоя нафрати ҳисси билан қарай бошлади. У нақадар жирканч, пасткаш, Сукхрам эса нақадар гўзал!

Пьяри чуқур хўрсинди.

Пьяри чодирлари олдида, очиқ ҳавода севгилисининг қучоғида ўтказган сеҳрли тунларни хотирлади. Эркинлик — қудратли куч. Уни йўқотгандан кейин ҳеч нарса ўрнини босолмай-

ди. Пьяри қандай бахтиёр эди! Қажри ҳам, азоб берадиган ташвишлар ҳам йўқ эди. У Сукхрам билан ёнма-ён ётиб ухлар, эрталаб ўрнидан турарди. Сукхрам кечаси ҳам, кундузи ҳам ўзиники эди.

Нега Сукхрам унинг кетишига йўл қўйди?

Пьяри муҳтожлик азобини тортмасин учун шундай қилди-ми?

Йўқ!

Бўлмаса нега?

Чунки ўшанда Сукхрам ўзини ожиз, итоаткор, ювош, қашшоқ йигит деб биларди, полициячининг қаршисида дадил бош кўтара олмасди. Нима сабабдан ҳозир бунчалик ўзгариб кетдикин?

Ўшанда у ҳозиргидақа қатъият билан гапиришга журъат этолмасди. Сукхрам келиб, Рустамхон олдида бошини эгиб тураверарди. Ҳозир бўлса Сукхрамнинг қаршисида даҳшатли шерга ўхшаб гердаиб ўтирган ўша Рустамхон бугун эса қўрқоқ чиябўридай думини ликилатяпти. Чунки Сукхрам ҳамиша ҳақиқий шер бўлган.

Пьяри машъум хатога йўл қўйди. У ҳаёт денгизида ўзи сузиб юрган қайиқни кичкина ҳисоблаб, кемага чиқиб олди, қайиқни унга боғлаб қўйди. Аммо каламушлар кема тубини кемириб тешиб қўйди, кема чўка бошлади. Эндиликда Пьяри ўз қайиғига ўтириб, соҳилга сузиб бормоқчи, лекин қайиқ унга бўйсунмаяпти!

Сукхрам шундай дадиллашдики, ҳатто полициячининг қўлини ҳам таваккал қилиб қайтарди!

Буни ҳамманинг кўзи олдида қилди-я! Азамат! Ҳеч кимдан қўрқмайдигандай бошини баланд, мағрур тутиб турди!

Пьяри Сукхрамни биринчи маротаба ана шундай қаёфада кўриши.

Ўша лаҳзада ундан нафраталанди ҳам, ғурурланди ҳам. Қалбида бир-бирига зид туйғулар тўқнашди.

У ўрнидан туриб сув ичди. Бир оз тинчланиб, ҳорғин эснадди. Кейин каравотга ётиб, юзини кафтлари орасига олди. Ҳеч нарсани ўйлагиси келмади, лекин фикрлар миясига сурлик билан кириб келаверди. Ўзи эса чарчади, чарчаганда ҳам ўлгидай чарчади.

Сукхрам уни шарманда қиляпти. Лекин нечун?

Ҳозир Қажрининг эри бўлгани учун шундай қиляпти. Сукхрам кўпроқ хотинининг гапларига киради. Шу вайдан йигит мағрур, виқорли бўлиб қолди.

Лекин нимага, нима сабабинг? Чунки ёш хотин уйга кириб келгандан кейин ўғил онанинг гапига кирмай қолади. Она бечора уни боқиб катта қилади, бешиги ёнида тунларни бедор

ўтказади, бошқа аёл эса тайёр ошга баковул бўлиб келади, ҳузур-ҳаловатда яшайверади! Лекин у ҳам бир кун она бўлгач, шундай қисматга дуч келади.

Оҳ, пуллар, пуллар, алам билан ўй сурди Пьяри. Қачонлардир менинг ҳам пулим бўлган. Ҳозир пуллар униқи. Лекин у кимнинг пуллари? Пьяри ёки Кажри эмас, балки пулларнинг ўзи харид қилади. Пуллар ўз баҳосини билмайди, буни савдогар билади. Бу ерда пуллар савдогарни сотмоқда. Ҳаммаси тескари!

Пьяри яна ўйга толди. У бойликка интилдими ёки бунга уни ҳамиша оч, совуққотиб тентираш, доим соядай эргашиб юрадиган қашшоқлик мажбур қилдими?

Кажрини ҳам Сукхкрамнинг қучоғига шу сабаблар итариб қиритган бўлмасин?

Пьяри кўзини юмиб ётганича худога нола қилди: «Ҳаёт гулимни сўлдир қол, ортиқ тоқат қилолмайман! Бошимга кетма-кет кулфату бахтсизликларни соляпсану жонимни олмаёсан. Гуноҳим нима? Бегона эркаклар билан тунни бирга ўтказишимми? Аммо қабиламни ҳамма ҳуқуқлардан маҳрум қилиб, шу кўйга солган ўзингсан-ку. Нега мени аёл қилиб яратдинг? Шу ваздан азоб чекмаяпманмикан ҳозир?»

Қаердадир, ёнгинасида Рустамхон ҳам ўз худосига илтижо қилди: «Эй парвардигори олам, гуноҳларимни кечир! Мен кўп-лаб ифлос, ярамас ишларни қилдим, гуноҳкорман, тавба қилман, ҳақ йўлга қираман!»

Пьяри қулоқ солади. Рустамхоннинг товушида ташвиш оҳанги жаранглайди. У бўғиляпти, товушлар ҳам дўзахдан чиқиб келаётгандай. Пишиб етилган чипқон ёрилди, ундан қўланса пасод оқди.

Пьяри у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилаверар экан, шу ёнверда ётган Рустамхон минғирлаб худога нола қилди: «О, оллоҳ, нақадар омонсиз зарба бердинг! Бунга лойиқ эмаслигимни наҳотки тушунмасанг. О, мен бахти қора одамман!»

«У чуқур хўрсинди. Унинг хўрсинишлари Пьярининг қулоқларига чивин ғинғиллашидай туюлди, аёлнинг уни кўришга тоқати қолмаганди. Пьярининг бир лаҳза бўлсин ором олишига йўл қўймаяпти.

Пьярининг танаси безгак тутгандай ёняпти, титраб-қақша-япти, у чойшабни даҳанига қадар тортди. Ураниб ётиш қандай яхши, ёқимли. Индамай, тинч ётасан киши. Оёқни ҳам, қўлни ҳам қимирлатгинг келмаганида ўраниб ётиш ҳузур. Пьяри бемор. Рустамхоннинг азоб чекишлари уни хурсанд қилмоқда. Ана шу азоб чекишлар Пьярининг гуноҳлари, шармандаликларини юмиб кетаётгандай эди.

Рустамхон ҳамон инграб, қайғули товушда, умидсизликка тушиб худога ёлборади:

«Эй парвардигори олам, ўзинг ҳомийсан! Шафқатлисан! Гуноҳларимни тан оламан, тўғри, ўз ихтиёрим билан гуноҳ қилдим, бунга ҳеч ким мени мажбур қилгани йўқ. Аммо сен мўминларга шафқатлисан, мени кулфатда қолдирмайсан. Ҳар куни беш вақт намозимда қилмишларимга тавба-тазарру қил-япман».

Пьярига ҳаёт уни тарк этаётгандай туюлди. У ҳозир ерга михлаб қўйилгандай ётибди.

Нега у ҳам гуноҳларини кечишни худодан сўраб илтижо қилмайди?

Эҳтимол, Рустамхондай ашаддий гуноҳкорнинг оллога қилаётган ноаларини эшитиб хижолатдадир. Пьяри ҳам ўзини катта гуноҳкор деб билади.

Нега?

Чунки у Сукхрамни ташлаб кетди. Пьяри девор томонга ўгирилиб, ғужанак бўлиб олди, тиззаларини қучоқлаб, оз-моз исина бошлади. Ҳарорат осойишталик келтиради.

Ҳозир аҳволи яхши. Пьяри бошини ҳам ўраб олди, нафасининг ҳарорати кўрпа остидаги ҳавони иситяпти, бадани бўйлаб ёқимли илиқлик таралмоқда.

Дори таъсир қилди. Сукхрам дори безгак тутгандай титратиши мумкин, титраб-қақшаш қанча кучли бўлса, шунча яхши деганди.

Наҳотки тузалиб кетиб, яна соғлом бўлса? Унда полициячинекидан қочиб, Сукхрамнинг ёнига боради. Ушанда нақадар бахтиёр бўларди? Қалбига яна шодлик, қувонч қайтади!

«Нега энди Сукхрам ёнига бўларканман?— деб ўйлади Пьяри.— Бу ерда аҳволим ёмонми? Қўналгада мени нуқул бахт-саодат кутармиди? Бу ерда бекаман. Қўрада-чи? Ҳамиша полициячилар бостириб келиб қолармикин деган ташвишда яшайсан, аёллар қорнини тўйғазиш учун бегона эркакларни пойлашади. Уларни нима кутяпти? Фақат азоб-уқубат, қашшоқлик холос».

Бироқ Сукхрам ҳам ўша ёқда-ку! Шунинг учун ҳам Пьяри ўша ёққа интиляпти. У Сукхрам билан бирга бўлмоқчи... Дунёда кўплаб одамлар яшайди. Лекин биз ҳузуримизда ўзимиз учун яккаю-ягона бўлган одамни ушлаб туришга интиламиз. Пьяри ҳам ҳамма учун умумий бўлган овқат тўла идишдан ўзи учун мазали бўлган бўлакни олмоқчи. Ўша яккаю ягона одамни кўрганда нега боши айланади, нега кўнгил нуқул ўшанга талпинади, нега бошқа одам эмасу ўшанинг ўзи қалбингда ўчмас из қолдиради?

У Сукхрамнинг қучоғида ўтказган биринчи, иккинчи, учинчи тунларни хотирлади. Бунақа оқшомлар қанчаю! Юлдузларни санай-санай чарчаган уйқусиз қоронғи тунлар, ой нури ёритиб турган севгилинг юзига тикилиб туриб мулойим кулгидан ўзингни тиёлмаган ойдинли кечалар, осмон момақалдиروқдан парчаланиб, гулдираган, чодир ташқарисида қутурган ёмғирли уйқусиз тунлар, бир-бирингнинг пинжингга тикилиб, ҳаётбахш оловдан баҳраманд бўлиб гулхан ёнида ўтирган аёзли уйқусиз кутилган тонглар. Ушанда улар дунёдаги бор нарсани унутишарди. Уларнинг қалби беғалва осойишталикдан ҳузур қиларди. Кўзлар юмилиб, уйқу ўз ҳукмини ўтказарди.

Улар ўтказган биринчи кечани унутиб бўладими?

Пьярининг юраги дукиллаб ура бошлади. У ўша тунда ичган виноси таъсирида гандираклай-гандираклай уйга кеч қайтди. Чодирда Исила билан Сауно уйғоқ эди. Чодир ёнида эса уни Сукхрам кутарди. Пьяри Сукхрамни меҳрибонлик билан бағрига босди. Совуқ туман пардаси ерга тушди, бу туннинг ниҳояси йўқдай бўлиб туюлди. Пьяри эркаклар эркалатишининг мазасини аллақачон тушуниб қолганди, лекин ўша тундаги ҳузурбахш такрорланмас ҳаяжонни илк дафъа туйди. Уша тунда унинг эри бўлиб қолган, болаликдаги ўзи қўмсаган садоқатли дўсти Сукхрамга бўлган илк, яккаю ягона севгиси ана шундай бошланган эди.

Пьяри бошқа томонга ёнбошлади, фикрлари чувалашиб кетди, бири бошқасини яксон қилди.

Ҳаёт йўлингда қандай синовлардан ўтмайсан киши! Кўнглингда яқин нарсани топмагунча ҳаловат кўрмайсан, дунёни тушуниб етмайсан. Тажрибали, кўпни кўрган одамлар ана шундай дейди. Кишининг ёлғиз эмаслигини билишгандагина унга ишонадилар.

Пьяри чордона қуриб, даҳанини кафтига қўйиб каравотда ўтирди, шу ҳолатда қимирламай қолди.

Чошгоҳ кўёши ғарбга оға бошлади, кимсасиз йўлларда дарахт ва буталар сояси ўрмалади, ер усти оқ ва қора ямоқлар билан қоплангандай тус олди. Қушининг ёлғиз товуши жаранглади, қуш чошгоҳнинг уйқули сукунатини кўрқитмоқчидай бўлди, аммо бунга қодир эмаслигини пайқаб яна жимиб қолди.

Пьяри яна ётди. У мамнун. Сукхрам уни ўйлаётгани, ғам-хўрлик қилаётгани ҳақидаги фикр Пьярини деярли бахтиёр қилди. Эркак киши уйга иккинчи хотинни олиб келса, биринчисига қарамай қўйиши ҳаммага маълум. Лекин Сукхрам унақа эмас.

Пьяри яна устига чойшаб тортди. У бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйлашни хоҳламасди. Боши ёстиққа тегиши билан миясига

оғир, аламли ўйлар суқулиб кираверди. Бундоқ ўйлаб қараса, ўзига таскин берадиган хотиралардан бошқа нарсаси ҳам қолмабди.

— Ҳеч нарса!

Пьяри яна хотираларга берилди.

Тошмехр Сукхрам, ўзи билан олиб кетиши хусусида лом-мим демади.

Кажри кўнглидан маҳкам ўрин олганга ўхшайди...

Рустамхон ингради.

Пьяри сесканиб кетди. У уйда ёлғиз эмаслигини унутиб қўйганди. Рустамхоннинг овозидан қалтираб кетди, наҳотки бедаво ҳамон тирик бўлса?

Наҳотки Пьяри мана шу пасткаш билан қолиб кетса?

Пьяри умидсизликка тушди. Ўзини олтин қафасдан эркинликка интилаётган тўтиқушга ўхшатди. Қуш ожизгина жон талвасасида қанотларини қоқади, тумшуклари билан қафас симларини чўқийди, симларга ҳеч қандай зиён-заҳмат етказмайди.

— Пьяри!— деб чақирди Рустамхон.

Пьяри индамайди.

— Пьяри, нима бало, ухлаб қолдингми?

Пьяри жавоб бермайди.

— Чиндан ҳам ухлаб қолганга ўхшайди,— деб пўнғиллади Рустамхон.

— Нима бўлди?— уйқули товуш билан сўради Пьяри.— Мени чақирдингми?

— Ҳа.

— Нега?

— Ухляяпсанми?

— Йўқ.

— Ахир, сени икки марта чақирдим-ку.

— Эҳтимол, сал кўзим илингандир.

Рустамхон индамай пишиллади.

— Сенга нима керак ўзи?— бетоқатланиб сўради Пьяри.

— Шундоқ ўзим.

— Ахир, мени тинч қўйгин!— аччиқланди Пьяри.— Бирор кор-ҳол бўлди деб ўйлабман.

— Кўрқмаяпсанми?

— Йўқ.

— Пьяри, сендан бир нарсани сўрамоқчиман.

— Сўрайвер.

— Бордию ўлиб қолсам, унда...

— Унда нима?

— Унда сен нима қиласан?

Пьяри: «Бу ердан қочиб кетаман», демоқчи бўлдию, лекин Рустамхонни тинчлантирди:

— Сен ўлмайсан. Узоқ умр кўрасан.

— Оллоҳ сенинг ҳам умрингни зиёда қилсин.

— Бунинг кимга кераги бор? Аёл киши ёш умри ўтгунгача яшаши керак, кейин унинг ҳеч кимга кераги бўлмай қолади.

Рустамхон ҳеч қандай жавоб қилмайди. Унинг баҳслашишга тоб-тоқати йўқ. Пьяри эса яна юлдузларга маҳлиё бўлиб, очиқ ҳавода ухлаш ҳақида ўй сура бошлайди. Кимдир унинг сочларини меҳр билан ёяди, Пьяри эса астагина, бахтиёр қикирлайди.

Бироқ унинг ширин хаёллари оламга Рустамхон шафқатсизларча бостириб киради.

— Пьяри!— чақирди Рустамхон.— Сукхрамнинг дориси таъсир қилаётганга ўхшайди.

Лекин Пьяри эшитмайди. У хаёл оғушида. Гўё Пьяри ҳамон ёш, келишган йигитнинг оғушида ётибди. Пьяри хаёлидаги йигитни шунақаям соғинганки! Пьярининг бахт ҳақидаги орзуларида албатта эркак киши бўлади. Унинг қалбида табиат овозига зид нарсаларга ўрин йўқ. Пьяри олий материяни тушунмайди, чунки у аёл, бор-йўғи аёл, холос.

О, Сукхрам! Ахир, у кўзлари катта-катта, чиройли йигит! Яна Рустамхон инграйди.

— Нима, нима дейсан?— сўрайди Пьяри.

— Даҳшат, баданим ловиллаб ёняпти. Сув!

Пьярининг жаҳли чиқади. Ахир ўзининг ҳам истимаси бор. «Туриб, ўзинг ичиб кела қол», дегиси келадю бундай қилолмайди, юраги дов бермайди.

Пьяри каравотдан тушади. Ҳар қимирлаши чидаб бўлмас азоб беради. Бошида қўнғироқ жаранглаётгандай. У тер босган пешонасига қўлини қўяди. Кейин кўзини очади, шу заҳоти яна юмиб олади: кўз олдида ҳамма нарса айланади, сузади, хира чайқалиб турган ёруғликда катта қизил доиралар ҳосил бўлади.

Пьяри гандираклаганича столга яқинлашади, стаканга тўлдириб сув қуяди.

— Ма, ич,— дейди жувон Рустамхоннинг ҳузурига кириб.

— Қаердасан?— аянчли овозда сўрайди баттол, сўнг тирсагига суяниб қаддини кўтаради. Оғриқдан унинг юзи бужмайиб кетади, лекин Пьярининг унга раҳми келмайди. Бу жуни тўкилган, ифлос терили қабиҳ, ориқ ит тишини кўрсатиб ирилламаяпти, жилпанглаб думини ликиллатяпти.

Рустамхон сувни ичиб, ўзини беҳол қаравотга ташлайди.

Пьяри ўз хонасига қайтиб, у ҳам ётади.

Аёл беҳад ҳориганки! Боши ҳам аллатарзи айланяпти!

Пьяри йиғлайди.

Нимага?

Унинг ўзи ҳам билмаяпти: назарида уни тубсиз чоҳга итариб юборишган, эндиликда унга жаҳаннамдан чиқишнинг иложи йўқдай. У ожиз. Яқиндагинада меҳрдан хурсанд бўлиб чарақлаб турган кўзларидан тинимсиз умидсизлик ёшлари думаламоқда. Ичидан келган бир нидо: «Йиғлайвер, йиғлайвер. Куладиган пайтинг ҳали-бери келмайди!»— деб шивирляпти.

— Пьяри!— яна Рустамхон чақириб қолди.

Пьяри жим.

— Йиғлаясанми?

— Йўқ.

Пьяри кўз ёшларини артади, қизарган кўзлари билан атрофга аланглайди. Пастки лаби титраяпти, босиш учун лабини тишлашга ҳаракат қилади.

— Сенга нима бўлди?— Рустамхон тек турмайди.

— Ҳаммаёғим оғрияпти.

— Йиғлама, Пьяри, ҳаммаси яхши бўлади.

Ачинишини қаранг! Рустамхон соғлом бўлган пайларида бу хил ачиниш қаёқда эди? Ҳозир эса бу гапни касбдошига бойлик ваъда қилаётган ожиз қашшоқ гапиряпти.

— Эй худойим!— жаврашга тушиди Рустамхон.— Бу аёл энг хор табақага мансуб, бироқ Пьярини ўзинг шундай қилиб яратгансан. У мен туфайли шундай азобларга қолди. Уни шу оғриқлардан халос эт. Гўзал жувон дардларини енгиллаштир! У айбдор эмас.— Рустамхоннинг кўзларидан тинимсиз ёш оқди.— Шундай азиатларга индамай чидаётган бу аёл нақадар кўркам, чиройли!— унинг овози бўғилиб қолди.

Пьярининг ҳайрати ошди. Наҳотки шу ҳайвон ҳам одам қаторига қўшилса?

«Қасаллик уни не кўйларга солди-я,— деб ўйлади Пьяри.— Тузалганида ҳам шундайлигича қолармикан?»

Пьяри унинг илтижоларига заррача бўлсин ишонмади. Унинг оҳ-воҳ чекишлари, худога ёлворишларига қулоқ солса, ҳаммаси ёлғон, мунофиқлик.

Пьяри келиб унинг каравотига оҳиста ўтирди.

— Менга қара, Рустамхон,— гап бошлади у.

— Нима дейсан, Пьяри?— Рустамхон жимиб қолди.

— Нега оби-дийда қиласан?

— Катта гуноҳкорман.

Пьяри тоқат қилолмади. У ўрнидан туриб, бошини ушлаганича ундан узоқроқ бўлиш ниятида қўшни хонага ўтиб кетди.

Хонада нимқоронғулик ҳукмрон. Деразанинг қалин панжарасидан ичкарига сизиб кираётган ёруғлик қоронғилик билан жанг қилаётгандай ўзининг ярқироқ қиличларини санчади.

Намунча чўзилмаса бу кун!

Агар у ҳозир чодирда ётганида, ёнида Сукхрам ўтирганида кўнгли осойишта, беғалва бўларди. Нима учун у ёнида бўлганида ўзини ҳамиша хурсанд, тинч ҳис қилади? Қачон бўлмасин, бу ҳақда ҳеч ўйлаб кўрганмиди?

Йўқ, илгари бунақа фикр миясига келмаган. Болалар учирган варрак ипи чўзилгани сингари кунлар кетидан ҳафталар ўтаверган. Кунларни дум-думалоқ тўпга ўхшатса ҳам бўлади: думалайверади, унинг бошланиши ҳам, охири ҳам йўқ.

Пьяри болалигини хотирлади. Бугун биринчи мартаба онасини, Исилани, уларнинг ўзини жону дилидан севишини эслади. Буларнинг ҳаммаси қаёққа йўқолди. Эҳ, ўшанда қандай қувноқ яшарди! У қизил гулни узиб, соқчиларга қадарди-да, юбкасини баланд кўтарганича рақс гирдобида чарх урарди. Сауно унга қиём суртилган, тариқ унидан пиширилган пон берар, у бўлса Бхура билан бирга ўтириб, ўзи ҳам ер, итни ҳам боқарди. Бир кун югуриб келиб эгарланмаган отнинг белига сакраганда, тинчгина ўтлаб юрган от чўчиб қочиб кетган, ўшанда Пьяри қулаб тушган эди. Лекин тариқча ҳам кўрқмаганди. Қани ўша кунлар?

Жамоада бошқа натилар ҳам яшаяпти, эҳтимол улар бахтиёрдир.

Илгари Пьяри бошқалар ҳақида ўйламаганди. Ҳа, улар бахтли, Пьяри билан эса ишлари йўқ.

Нима учун Пьяри келажак ҳақида ўйлаб кўрмади? Таборда одамлар яшаяпти, бир-бирларини севишяпти, бола туғишяпти, муштлашишяпти, қувноқ ҳазил қилишяпти. У нима учун бу ёққа келди? Уч олиш учунми? Ёлғиз ҳолда кўп нарсага эришни мумкинми? Нега Пьяри шунча одамларни ўзининг душманига айлантириб қўйди?

У ҳокимиятга интилди, лекин кишанга эга бўлди, унга, кишанга тушган асирнинг ночор ғазабланиши қолди, холос... Пьяри яна хотиралар дарёсига шўнғиди. Ёш чоғларида у канжарларга борарди. Пьяри винони, лаззатли таомларни яхши кўрарди. Ўша одамларга ўғирлик қилишда унинг қанчадан-қанча ёрдами теккан!.. У ёшгина канжар аёлни эслади, бу жувон Пьярига даҳшатга соладиган кўпгина воқеаларни ҳикоя қилиб берганди, унда Пьяри ёш қизча эди.

Умрида биринчи марта бирга вино ичишган жазманини хотирлади. Ўшанда икковлари ҳам тезда маст бўлиб қолишганди, Пьяри кейин ҳеч нимани эслай олмай қолди.

Уша йигит орқасидан кўп эргашиб юрди. Пьяри уни ўзи ташлаб кетди. Йигит эса қизни севарди.

Борди-ю, унинг ёнига қайтиб борса-чи? «Энди мен ёлғизман», деб дадил айтса-чи?

«Сукхрам қани,— деб сўрайди у,— сени ташлаб кетдимиз? Ушанда сен мени ташлаб кетгандай қилиб-а?»

Уша йигит Пьярини танирмикан? Танир, яна ким билсин. У илжайиб туриб одамларни пичоқлаб кўярди, бу унга одат бўлиб қолганди. Тушмагур шунақаям завқланиб кулардики! Ёлғонни ҳам қотирарди, буни таърифлашга тил ожиз. Бироқ полициячига кўзи тушиши биланоқ эгасини кўрган итдай жилпонгларди. Унинг турган-битгани қаллоблик. Бунақа одамнинг олдига бормайди!

Қизиқ, унинг хотини бормикан? Ҳозирга келиб ўша хавфхатарларга тўла, қашшоқ ҳаёт Пьярини ўзига тортмоқда. Ушанда у қўл-оёғи боғлиқ эмасди. Эркин қуш эди. Манови касаллик ҳам йўқ эди, оғриқдан тиришиб-бурушмасди. Уша кунларда ҳеч нарсани ўйламай, осуда, тинч яшарди. Вино ичарди, рақсга тушарди, ҳар бир хатги-ҳаракатида фақат бир нарсага — бахт олишга, ҳеч бўлмаса ундан озгина ўғирлашга интилган...

Сукхрам уни ташлади. Меҳр қўйгани бошқа аёлнинг олдига кетди. Бир марта бошига қўнган бахт қуши энди Кажриники... Нега?

Чунки бу бахт илдизига унинг ўзи болта урди.

Қулоқларига яна Рустамхоннинг: «Оллоҳ! Раҳминг келсин!»— деган ингроқ товуши чалинди.

Раҳми келармикан? Раҳми келармикан?!

Кимга раҳми келади? Манови қўтир итгами?

Э худо! Ҳеч вақт! Ҳеч қачон раҳминг келмасин!

Бахтга қоникмаган чанқоқ унинг юрагини куйдирыпти. У қалб осойишталигини, камалак рангида товланиб турган гўзаллигини йўқотди.

Ҳаммаси тамом бўлди.

Энди у яккаю ёлғиз! Ожиз, ҳимоясиз, юпанч нималигини билмайди! Ёнида ҳеч кими йўқ!

Пьярига алам ва умидсизлик ғолиб келиб, бошини каравотнинг темир поясига уриб олди.

Сукхрам ҳаяжонли, кўнгли хира ҳолда йўлда борарди, унинг орқага қайтгиси келди. Пьяри билан қўпол муомалада бўлганлигини эсласа мутлақо тинчлиги йўқолар эди. Нега унга ҳаммасини силлиққина тушунтирмади? Бир-бирларига аччиқ

қилиб нима дейишган бўлсалар, бунга ҳозир ўзини айбдор ҳисоблайди. У ҳеч қачон Пьярига қўпол гапирмаган эди. Айбдорлик ҳисси Сукхрамнинг оромини бузди. Унинг орқага, Пьяри ёнига қайтгиси келди. Собиқ хотини Пьяри касал. Унинг ёнида ўтириб кўнглини кўтариш керак.

Ҳатто ўзи билан бирга олиб кетишини ҳам айтмади. Наҳотки у тушуниб туриб, бу ҳақда индамаса? Наҳотки Пьяри Сукхрамга ортиқ керак бўлмаса? Даҳшатли фикр! Сукхрам сесканиб кетди. Кажри Пьярининг ўрнини эгаллаганлигини айтиб, жувонга омонсиз зарба беришга юраги дов берармикан? Бордию Пьяри Рустамхоннинг ёнида қолса-чи? Сукхрам уларнинг касалини тузатади. Унда кейин қандай яшаш хусусида бош қотиришга ҳожат қолмайди, ҳаммаси ўз изига тушади. Лекин шу заҳоти Пьярининг қиёфаси янги куч билан Сукхрамнинг онгини эгаллаб олди.

Бир вақтлар у Пьярининг ҳар қандай инжиқликларини кўтарарди. Нега? Сукхрамнинг хотирасида ҳам дадаси, ҳам онасидан жудо бўлган даҳшатли кун тирилди. Ушанда Пьяридан бошқа ҳеч ким унга ёрдам қўлини чўзмаган эди. Ушандан буён жувон ўзини Сукхрамнинг ҳомийси деб ҳисоблаб юрса керак.

Сукхрам Кажри билан Пьярини таққослади.

Ҳа, у Кажрининг хўжаси ва эри.

Пьяри бўлса гоҳ-гоҳидагина уни эрим деб ҳисоблайди, бироқ ҳеч қачон хўжам демайди, унинг ўз ҳимоясига муҳтож эканлигига ишончи комил. Унинг кўнглида Сукхрам ҳали ҳам чодирларига қабул қилинган боланинг ўзи!

«Икковни ҳам бебаҳо хотинлар, ammo феъл-атворлари бошқача», деган хулосага келди Сукхрам.

Сукхрам чекди. Тамаки тутунини бир неча марта ичига чуқур тортса ҳам кўнгли таскин топмади. У қанча ўйга толмасин туйғулари чигал ипларига тобора ўралашаверади.

Унинг кўз олдида гоҳ Пьярининг ташвишли, илтижоли қиёфаси гавдаланар, гоҳ Кажрининг меҳр, садоқат тўла қувноқ, бахтиёр, кулиб турган кўзлари чарақларди.

Сукхрамнинг қалбига нотинч шубҳалар ўрмалаб кирди. У чиндан ҳам ҳар икки аёлни севадими? Уларни алдамаяпти-микин?

Сукхрам Рустамхонни эслади. У аянчли қиёфада қўрқиб, инграб худога илтижо қилиб ётибди... Кўпдан бу малъун шундай бўлиб қолдимми? Йўқ! Рустамхон бировга муте эканлигини сезиб турибди. Аслида ўзи юраксиз, қўрқоқ жон!

Сукхрамнинг миясига, полиция нега бойлар ва зодагонларнигина ҳимоя қилади? Қимдан? Уғри, дайдиларданми? Нечун инсон ўғри ё дайди бўлиб қолади? Фақат камбағал бўлгани

учун-да. Уларни ким бу аҳволга солди? Табақа, деган фикр келди кўнглига.

«Мен ҳам хор табақага мансубман,— деб ўйлади Сукхрам.— Оламда полиция билан солдатлар бўлмаса, наҳотки хор табақа ҳокимиятни эгаллаб олади? Ҳокимият бизга нима учун керак? Наҳотки ҳокимиятни шунчалар хоҳласа?» Сукхрам ўзи билгани ҳамма натларни қишлоқ судхўрлари ҳамда браҳманлари билан таққослаб чиқди, фақат тҳакурларгина натлар билан тенг келиши мумкин деган фикрга келди. Юқори табақа одамлари ичида ҳам олижаноблари бўлиши мумкин. Уларда ақл-заковат бор. Натлар эса ёввойи, саводсиз, шаробхўр, бузқлик кўчасига кирган, каллакесар одамлар.

Демак ҳар ҳолда бизни итоатда сақлаш учун полиция, қурол-яроғ керак экан-да? Бироқ биз шунча, биз бутун армия талаб қиладиган даражада қўрқинчли одамлармизми?

Сукхрам оддий бир саводсиз одам эди, ҳозирги замон жамиятида адолатсизликни келтириб чиқараётган сабабни тушуниб етолмасди. «Қатта одамлар бир-бири билан уришмайди. Нега биз бўлар-бўлмасга пичоқбозлик қиламиз, улар кўрқоқ экан-да! Ундай бўлса нега фақатгина ҳокимиятни улар эгаллаб олишган?! Қандай қилиб? Уларнинг олдидан Сукхрам деган кимса ким бўпти? Ахир уларнинг қўлида ҳокимият бор!»

Сукхрам ўзи гувоҳ бўлган натларнинг жанжал, муштлашувларини эслади. Улар ўғирлик, мол, аёлларни деб муштлашади. Нега Сукхрам улардақа эмас? У ҳеч қачон уларнинг урф-одатлари, удумларига тақлид қилиб ўрганмайди, ҳеч қачон уларнинг ҳақиқий ўртоғи бўлмайди.

Натлар? Шу пайт Сукхрамдаги тҳакурлик нидо берди. Нега у бу қадар тубанлашиб кетди? Нега ҳозиргача хор табақа орасидан кетолмади? Сукхрам тҳакур-ку! Тҳакур!

«Ундай бўлса нега ҳар бир полициячининг мени қамаб қўйишга ҳақи бор?»— сўради Сукхрам.

Унга ҳеч ким жавоб бермади.

«Бизни ҳеч ким ҳурмат қилмайди,— Сукхрам ўз-ўзи билан гаплаша бошлади.— Ҳаётда таянчимиз йўқ, ҳеч ким бизга ёрдам қилмайди, ҳеч кимнинг биз билан иши йўқ. Худо меҳрибонми? Аммо у негадир тақдиримизга аралашмайди. Ҳатто Рустамхоннинг касали худонинг продаси деб тахмин қилинадиган бўлса, шу билан зўравонлик барҳам топармиди? Толмайди! Парвардигор Пьярини нечун бунчалик омонсиз жазолайди?..

Бизнинг еримиз йўқ, ҳеч вақомиз йўқ.

Биз очик ҳавода ухлаймиз, ер қадрдон уйимиз.

Биз оламда бегона ўтдай пайдо бўламиз, худди шундай аёвсиз топаламиз.

Полициячилар ўзларида аёлларимизга эгалик қилиш ҳуқуқи бор деб ҳисоблашади, ўз ҳокимликларидан виждонсизларча фойдаланишади. Бизга нима ҳам қоларди?

Ҳеч нима!»

Сукхрамнинг фикрлари тўхтаб, олдинги бошланган жойига қайтди. У ҳаётнинг аччиқ ҳақиқатини тушунди, лекин бу нота-вонликдан қутулиш йўлини билмасди. Қандай қилиб билсин? Фикрлар гангиган миясида чарх урар, онгини тинимсиз га-лаёнга келтирар, лекин буларнинг замирига етиш ҳолатида эмасди. У фақат ўй сурарди, холос.

«Анови Банке нақадар ярамас одам!»— деган фикр мияси-да ярқ этди.

Сукхрам уни эслаши биланоқ виждони қийналиб кетди. Бу ярамас қўрқоқнинг Сукхрамга жавоб қайтаришга ҳадди сиг-мади. «Кучимни ҳали у билганича йўқ,— деб ўйлади Сук-храм.— Ифлос, ҳайвон!— жирканганидан Сукхрамнинг афти бўжмайиб кетди, нафрат билан тупурди.— Ўзини катта одам деб билади!— лекин Сукхрам унга бош эгиш у ёқда турсин адабини ҳам бериб қўяди.— Пьяри бу ярамасни қандай қилиб ёрдамга чақирибди? Нега ўша ернинг ўзида. Пьярининг кўзи олдида Банкенинг пачоғини чиқариб ташламадим?— Сукхрам афсусланиб хўрсинди.— Аблаҳ, ипакдай мулойим бўлиб қо-ларди!»

Лекин Банке ёлғиз эмас-ку. Рустамхоннинг қўллашини би-либ туриб ўзини шундай тутяпти, полициячининг қартадаги ифлос қаллобликларига шерик бўлиб қолди. Рустамхоннинг ор-тида ҳуқумат турибди. Бу фикрдан Сукхрам аллақандай бўлиб кетди.

Ўз ўйларига чўмган Сукхрам чамарлар қишлоғига бориб қолди.

У жой қишлоқнинг ортида. Яқинроқда вилоятга қўшни бў-либ жойлашган бҳанги¹ларнинг чўчқалар подаси юрибди. Гар-чи ҳамма чамарларни энг паст табақа одамлари деб ҳисоблаш-са ҳам улар олижаноб кишилар сингари бҳангиларга худди бошқалардай паст назар билан қарашади. Улар кўпчилик вақт-ларини тасодифий ишлар билан ўтказишар, баъзилари қўшни далаларга батраклик қилгани кетишарди.

Чамарларнинг уйлари кичкина-кичкина, атрофлари гувалз деворлар билан ўралган. Вақт ўтиши билан қорайиб кетган томлари уларнинг қашшоқликда ҳаёт кечиришидан далолат бериб турибди. Қоринлари шишган яланғоч болалар йўл чан-гига ўтириб ўйнашяпти. Чамар аёллар дағал зиғир газламадан

¹ Бҳанги — энг қуйи табақа — фаррошлар ва ахлат тўпловчилар таба-қаси вакили.

юбкалар кийнишиб, бошларига қалин, пишиққина, оғир ёпинчиқ ёпинишади.

Сукхрам куннинг шу пайтида кимсасиз бўлиб қоладиган қишлоққа кирди. Йўл четларида иссиқдан беҳузур, лоҳас итлар ётибди. Тунги югуриб-елишдан кейин улар ҳозир ором олишяпти. Улар ҳам одамларга ўхшаб табақа тафовутларига амал қилишади, бу ерга бегона итларни қўйишмайди.

Кичкина ибодатхонага киравернишдаги ярим чирик ёғоч қаравотда кўзи ожиз кекса чамар ётибди. Унинг териси буришиб, осилиб қолган, бўйнида оғир маржонлар осиглиқ. Эски, йиртиқ дўти сонларини аранг ёпиб турибди. Қаравот ёнида кочос ёнғоғи. Ним дарахтининг сояси чолни жазирама офтобдан сақлаб турибди, у мудраб бир меъёрда пишиллар эди.

Чошгоҳ жазирамаси табиатни жиловлаб қўйгандай. Улкан дарахтнинг япроқлари шивирламайди, унда сукунат ҳукмон, ана шу сукунат дарахтдан тушиб, деворларига сариқ бўёқлар билан жасур қаҳрамонлар ва муқаддас анжир дарахти ёнида турган фил сурати туширилган кулбалар ичкарасига ҳам кириб олгандай.

Ҳар ер-ҳар ерда тезак уюмлари, уларни биров ўғирлаб кетмаслиги учун ҳафсала билан шакл бериб терилган. Тиканли буталар билан ўралган ахлат чуқурлари ҳеч қачон тозаланмайди. Кулбаларнинг деразалари орқали ичкаридаги бор бисотни, лой билан сувалган пол ҳамда қора деворларни кўриш мумкин. Уй анжомлари йўқ. Чамарларнинг умри ана шундай кулбаларда ўтади, улар қачон бўлмасин ўз маконларидан чиқишни орзу қилишмайди ҳам. Уларга бундай турмуш одат бўлиб қолган. Шунинг учун ҳам олий табақа одамлари истаган ташландиқ ифлос жойни «чамархона» деб атайдди.

Қишлоқ марказида каттароқ ва озодароқ уй турибди. Бу қишлоқларда тез-тез чақирилиб туриладиган панчаят¹ йиғини учун мўлжалланган: чамарлар кенгашига келганлар уйлари-дан ёғоч сўрилар олиб чиқишади, унга панчаят аъзоларини ўтқазишади, ўзлари эса рўпарага ўтириб олишиб, тамаки тутатишади, уларнинг орқасида юзларини бегоналардан ёпинчиғи билан яшириб хотинлари ўтиришади ё тик туришади. Аёллар кенгашда нима гап ўтаётганини эшитмагандай бир-бирлари билан ўзаро аста шивирлашишади, панчаят тугади дегунча бор овозлари билан ҳақоратли сўзларни айтишади, иш юмдалашишгача бориб етади, эркакларнинг болсхонадор сўкинишлари ҳам бунга қўшилиб кетади. Болалар фурсатдан фойдаланишиб қаттиқ шовқин кўтаришади. Бундай пайтларда бир чеккада тинчгина мудраб ўтирган қариялар ҳам жанжалга

¹ П а н ч а я т — оқсоқолларнинг жамоа кенгаши.

аралашадилар. Улар сўкинишаётган ва уришаётганларни уялтиришади, шунда бутун қишлоқ тўс-тўполон, жанжал уясига айланади. Бу ер кундузи осойишта бўлади. Даладан эркакларнинг қайтиши билан ҳаммаёқ гавжумлашади. Уларнинг йўқлигида эса аёллар бир-бирлари билан тинчгина суҳбатлашиб ўтиришади.

...Сукхрамга кўзлари тушган аёллар уни бармоқлари билан кўрсатишиб, шивирлаша бошлашдилар. Ёш жувонлар юзларини яширишди, қизчалар эса беркитишмади.

— Ҳой ака, бу ёққа қара,— деб чақирдишди улар.— Бу ёққа кел.

Сукхрам жойидан қимирламади.

— Қўрқма, еб қўймаймиз.

— Дхупони қутқарган шу-да!— деди аёллардан бири баланд овозда.

Ҳамма Сукхрамга тикилиб қолди. Одатда уларга ҳеч ким эътибор бермаса ҳам бегона эркаклар турган жойда чамар аёллари ўзини уялиб тургандай тутати.

— Нима деяпсизлар?— сўради Сукхрам.

Лекин унга ҳеч ким жавоб қайтармади. Аёллар ўзаро гапга тушиб кетишдилар.

— Полициячи Дхупони роса хўрлагандир?

— Банке уни урди.

— У йигитга нима, Дхупонинг кими экан?

— Камбағал камбағалга қайишиши керак.

— Бўлмаган гап! Бекордан-бекорга ҳамма қайишавермайди!

Уларнинг гапига қулоқ солиш Сукхрамнинг меъдасига тегди.

— Ҳой!— қичқирди у.— Валақлашни бас қилинглар! Нега чақирдиларинг?

Сукхрам бурилиши билан ўзидан бир неча қадам нарида турган Дхупони кўрди.

— Сен?!

— Мен. Қўрқиб кетдинг шекилли?

— Нимадан қўрқарканман?

Аёллар Сукхрамга қизиқсиниб кўз тикишди. Нима бўлганда ҳам Дхупо бева аёл. Ким билсин, бу суҳбат нима билан тамом бўлади?

— Опа-сингиллар!— Дхупо аёлларга мурожаат қилди.— Бугун карнат ёнимни олди.

— Э-э, у ҳали карнат экан-да!— деди аёллардан бири жирканиб.

— Ҳа, шунақа!— Дхупо унинг гапини бўлди. У Сукхрамга миннатдорлик билан тикилди, бир лаҳза иккиланиб туриб ёнига дадил яқинлашди.

— Уятинг йўқми дейман?— деди Сукхрам ҳижолат тортиб.
— Нега уялар эканман?— унинг товушида эътироз оҳанги янгради.

Сукхрам нима дейишини билмай қолди.

— Сендан баъзи нарсаларни сўраб олмоқчиман,— деди Дхупо.

— Хўш,— деди Сукхрам қатъиятсизлик билан.

— У хотинингми?

— Ким?— қизиқсинди аёллардан бири.

— Пьяри-да.

— А, Пьяри! У кимнинг пьариси?¹— бошқа бир аёл айтиб чўзиб гапирган эди, ҳамма аёллар кулиб юборди.— Илгари уники эди, энди полициячиники.

— Бунақа расво аёлни ер қандай кўтариб юрибди экан-а?

— Наҳотки хотинингдан номус қилмасанг?— сўради Дхупо Сукхрамга астойдил тикилиб.

Сукхрам яна индамади. Нима ҳам дерди: урф-одат, анъанага кўра, аёл — эркак кишининг мулки.

— Хотини уни писанд ҳам қилмайди,— деди аёллардан бири. Ҳамма аёллар шарақлаб кулишди.

— Эркак киши бўштоблик қилса, хотини учраган одам билан дон олишаверади. У бошқа нима билан ҳам шуғулланарди?

— У нимага индамаяпти?

— Нима ҳам дердинг? Бу уларнинг одатдаги касби.

— Наҳотки натларда ор-номус бўлмаса?

— Уларнинг хотини хусусида гап кетганда ор-номус ҳақида қанақа гап бўлиши мумкин? Натни аёлларда ор-номус нима қилсин?

— Натлар энг паст одамлар.

— Ким паст, ким юқори эканлигимизни ҳеч ким билмайди,— деди Сукхрам виқор билан.— Инсон паст бўлиб туғилмайди. Ярамас хатти-ҳаракатлар уни паст қилиб қўяди. Оламда ҳамма тенг. Ҳамма қачондир оламга келади, қачондир уни тарк қилади.

— Ҳой, одамлар, бунинг гапига қаранглар,— деди Дхупо қўлларини бир-бирига уриб.— У чинакам пандитнинг ўзи! Хотинини бошқаларнинг қўйнига солиб қўйиб, ёнимизга эртақ айтгани келибди.

Ҳамма кула-кула қотди.

— Мен бу гапни олам сизларни ҳам паст одам деб ҳисоблагани учун айтдим,— деди Сукхрам ҳижолат бўлиб.

---

¹ Пьяри — сўз ўйини. «Пьяри» ҳинд тилида исмдан ташқари «маъшуқа», «севикли» маъноларини ҳам билдиради.

— Ҳой карнат, бизлар паст одамлардан эмасмиз,— унинг гапни бўлди қиз неварасини кўтариб олган бир қария. Қизча қаттиқ шамоллаган бўлиб, бурнидан тинимсиз сув оқар, яқинда йиғлагани учун кўз ёшлари изидан юзи кир, кўримсиз бўлиб қолганди.— Биз паст табақа одамларимиз. Худо бизни шундай қилиб яратган. Ҳаммаси олдинги умримиздаги қилмишларимизга боғлиқ. Кишининг гуноҳи қанча оз бўлса, кейинги туғилишида унинг табақаси шунча юқори бўлади, олий табақага етунга қадар шундай бўлаверади...

Сукхрам унинг гапларига ўйчан қулоқ солди.

— Етар валақлаганимиз!— Дхупо аёлларни койиди.— Бу одам бор гапни айтяпти.

— Ундай бўлса уни уйингга олиб кириб нон пишириб бер!— аёллардан бири Дхупога гап қистирди.

— Мендан ачиққина қайла олишни ҳам унутма!— деди яна бир бошқаси.

— Ўзингдан қайла тайёрлаб қўймайин,— Дхупо унга пўписа қилди.— Тилингни тийиб ўтир, бу яхши одам.

— Кўриниб турибди. Хотини бўйсунмагандан кейин киши нима ҳам қила оларди?

— Бордию биронтаси билан илакишиб қолсанг эринг нима қилади?— деди Дхупо ачитиб.

— Ҳеч нарса қилмайди,— деди аёл.— Ахир, сенинг эринг йўқ, қўрқадиган жойинг ҳам йўқ.

Дхупо жимиб қолди. Бир оз жим тургач, шундай деди:

— Мен ҳақимда гапириб нима қилардинг? Даврим ўтган.

— Давринг ўтган-ўтмаганлигини Банкедан сўра,— деди яна бир аёл оловга ёғ қуйиб.

— Ҳой жигарим,— Сукхрамга мурожаат қилди аёллардан бири,— нега энди Дхупонинг ёнини олдинг?

— Дхупо — синглим,— деди Сукхрам жиддий тусда.— Ҳаммамиз бир осмон тагида яшаймиз, у дини билан менга ҳам сингил, ҳам дўст. Кимки мени ўз манфаати йўлида унинг ёнини олди деб айтса, уни омон қўймайман! Биз натмиз, паст табақаданмиз, кўп ҳолларда гуноҳ қилиб қўямиз, аммо ҳозир ҳеч қанақа гуноҳим йўқ.

— Нақд авлиёнинг ўзи экан!— деб хитоб қилди бир аёл.— Худо қурбонлик талаб қилганди, у хотиннинг баҳридан кечиб ён бериб қўя қолди.

Ҳамма кулиб юборди.

Сукхрамнинг жаҳли чўқди, лекин индамади. Ҳозир натларнинг урф-одат, қонунлари бошқачалигини буларга тушунтириб бўлармиди! Гап бунда ҳам эмас.

— Дхупонинг жазмани йўқ эди, карнатни топиб олибди.

—, Кимнинг омади шунчалик юришади!

— Дхупо, энди кўнглинг ўрнига тушгандир?
— Ҳали шошмай турунглар, бир адабларингни бериб қўяй!— аччиқланди Дхупо.— Нима десаларинг ҳам Сукхрам менинг дўстим! У мени ҳимоя қилди! Унинг табақаси билан нима ишим бор?

— Ахир, нега уни уйинга олиб кирмайсан? Ҳимоячингни зиёфат қилгин-да!

— Уша гапингни яна бир қайтар!— чинакамига жаҳли чиқди Дхупонинг.— Оғзингга қараб гапир. Сенга ҳам, анови Пьярига ҳам яраша ўткир пичоқ топилиб қолади.

— Афв этишни билмайсанми?— сўради Сукхрам.

— О парвардигори олам, ахир, у мени уришга буюрди-ку!

— Унинг ақлини киргизиб қўяман.

Аёллар пиқиллаб кулишди.

— Ҳой почча! Маслаҳатларинг жудаям керак-да. У шунақа маслаҳатни жон-жон деб кутяпти,— қичқирди аёллардан бири.

— Дхупо, уни кечиргин,— деди Сукхрам ғамгин.— Пьярини кечиргин.

— Нега энди?

— Унинг бола сингари эси йўқ...

— У киши ҳали болами?

— Болани қаранг-а, ўз ногорасига иккита маймунни ўйнашга мажбур қиляпти!— деб аёллардан бири кулаётган эди, кексароғи уни тўхтатиб қўйди:

— Аёлларнинг ақли бор дейсанми? Сен жуда тўғри айтдинг,— деди.

Сукхрам ўша аёлга миннатдорчилик билан боқди. Бошқа ҳеч ким кулишга журъат этолмади.

— Аёлнинг ахлоқи ўзи ётган кўрпага боғлиқ,— давом этди ўша аёл.— Пьярида нима айб? Ҳамма ҳам яхши бўлавермайди. Ҳар бир киши ўз қилмишига жавоб беради.

Яна ҳеч ким унга эътироз билдирмади. Ҳамма сув қуйгандай жимиб қолди.

— Тўғрисини айт, синглим,— Сукхрам Дхупога мурожаат қилди.— Пьярини кечирдинг-а? Яна кимда аламинг бор?

— Банкеда.

— Лекин...

— Нима? Қўрқяпсанми?

— Йўқ, лекин полициячи унинг суянчиғи-ку.

— Эсиз одам!— жизиллади Дхупо.— Оламда яккаю-ёлғиз эканлигимни фақат худонинг ўзи билади, менинг ҳимоячим йўқ!

— Майли,— бош силкитди Сукхрам.— Сен айтганча бўлсин. Унинг терисини шилиб оламан.

— Мен эса уни майда-майда нимталаб ташлайман,— деди Дхупо ва ерга қаҳр билан тулурди.

Шу пайт аёллар бозордан қайтаётган Гиллан чолни кўриб қолишди, ёшроқ жувонлар уй-уйларга тарқалиб кетишди.

— Нима бўлди, бу ерларда нима қилиб юрибсан?— чол Сукхрамга савол берди.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ,— юзини рўмоли билан яшириб Сукхрамнинг ўрнига жавоб қилди Дхупо.

— Бугун Банке Дхупони урди,— деди Сукхрам ва чолга бўлган воқеани батафсил ҳикоя қилиб берди.

— Бутунлай каллангни йўқотиб қўйибсан,— деди чол бесаранжом бўлиб.— Олишган одамингни қара-я! Нима қилганингни тушунмаяпсанми? Бай-бай-бай! Ёшлигимда эртадан кечгача заминдорнинг қўлида ишлардик, гинг дегани ҳаддимиз сиғмасди. Сизлар бўлса сал нарсага дарҳол бош кўтарасизлар.

— Ҳўш, бўлмаса, биз ишлайлигу бошқалар пулини олсинми?

— Уғлим, парвардигор туғилишдан сени паст одам қилиб яратган.

— Нега паст бўларканман? Бемаъни ишларни қиляпманми?

— Нега бҳангилар паст одамлар?

— Чунки улар ахлат, нажасларни тозалайди,— деди уларга яқинлашган ёшгина Қҳачера исмли йигит.

— Сен ўлган ҳайвонларнинг терисини шилиб олмаяпсанми?

— Шундай қилмасак браҳманлар билан тҳакурлар сувларини нимада сақлашади? Ахир, улар сувларини чарм мешкобларда сақлашади-ку! Одамлар оёқларига нима кияди? Биз тиккан чарм туфлларни киймай нимани кийишади?

— Бҳангилар ахлат билан нажасларни тозаламаса ҳаммамиз бадбўй ҳидлардан бўғилиб ўламиз,— деди чол.

Қҳачера нима дейишини билмай қолди.

— Бу бошқа гап,— дея олди холос.

— Нега энди?— Гиллан чол тетикланди. Қалин киприкларни орасида ярим юмуқ нурсиз кўзлари бир лаҳзага равшанлашгандай бўлди.— Ҳозир оламда олдинги бахтдан асар йўқ,— давом этди у,— одамлар ҳаётга бошқача ният билан қараяпти. Ҳозир жамоада ҳамма пулга сажда қиляпти, илгари барча бир-бирига дўст эди. Ҳозир катта одамларни аҳмоққа чиқариб қўймоқдасизлар, илгари эса уларнинг ҳурмати жойига қўйиларди.

— Менга қара, дада. Биз улар учун кечаю кундуз ишлаймиз, улар бўлса аёлларимизга шилқимлик қилишади. Ишлардан бўйин товламаймиз, аммо аёлларимизнинг номусини булғашларига тоқат қилолмаймиз. Зўравонлар ҳамиша ожизларни дўппослайди. Қария, ўзинг эслаб кўр! Бойларнинг ҳуқуқи катта эди, теримизни шилишарди. Бормасак уришарди. Бироқ замон ўзгариб туради.

— Тўғри, тўғри,— маъқуллади чол.— Уша улуғ одамлар ҳозир қани? Болалигимда заминдоримиз ўз қўлида юздан ортиқ аскар, мулозимлар сақларди. Ҳаммаси унинг ҳисобидан еб-ичишарди, маст бўлгунча шаробхўрлик қилишарди, ойига саккиз аннадан маош ҳам олишарди. Улар заминдор учун жонини беришга тайёр туришарди. Ҳозирги заминдорлар эса тирикчилигини зўрға ўтказипти, мулозимлари ҳам ўттиздан ошмайди. Илгари заминдор уйқудан турганда ноғоралар чалинарди. Ҳозир-чи? Уша дабдабалар қани? Илгари заминдор тахтада ўлтирарди, одамлар етти ёқдан назр-ниёзлар келтиришарди. Буларнинг ҳаммаси қаёққа кетди?

Сукхрам бу гапларга қулоқ солмай йўлга тушди. Унинг миёсида: «Ҳаётда ҳамма нарса ўзгариб кетяптими? Шундай бўлган, бундан кейин ҳам шу такрорланади, унда рожалар ҳам йўқолиб кетадими? Унда кўҳна қалъанинг эгаси бўлолмай қолади-ку! Айтишларича, ҳукуматда энди рожалар йўқмиш, уни билимдон одамлар бошқараётганмиш».

Сукхрам муюлишда Банкега дуч келди. Қишлоқ тамом бўлган жойдаги девор ёнида унинг рақиби турарди. Сукхрам оғзидаги сигаретани ерга туфлади. Банкега савол назари билан тикилди. У ҳамлага ҳозирланган йўлбарсдай шай турарди. Сукхрамнинг қўлида вазмингина таёқ бор эди. У Банкега қараб кулимсиради. Банкенинг эса газаби қайнаб-тошди.

— Мен билан учрашишга олдиндан ҳозирланганга ўхшайсан, қўлингга таёқ ушлаб олибсан?— сўради Банке қаҳр билан.

— Қўрқоқ орқаворотдан ҳамла қилади,— заҳарханда билан жавоб қайтарди Сукхрам.— Таёқни эса ит, шоқол қўтосларни ҳайдаш учун кўтариб юрадилар.

— Э-ҳа, демак мен ит эканман-да?

— Буни ўзинг айтдинг.

— Ҳозир бошқача гапириб қоласан!

Банке Сукхрам томон юрди.

— Эҳтиёт бўл, Банке!— огоҳлантирди Сукхрам қўлидаги таёқни маҳкам ушлаб.

Банке таёқ урди, лекин Сукхрам унинг зарбасини қайтарди. Улар бир-бирига бир неча бор ҳамла қилишди.

— Бу ердан қанақасига қочиб кетаркансан, кўрамиз ҳали!— Банке дағдаға қилди.

— Сени у дунёга жўнатмагунимча кетмасам керак!— Сукхрам пичинг қилди, сўнг ҳужумга ўтди.

Банке ўзини йўқотиб, орқага тисарилди, шу пайт девор устидан яна бир барзангидек йигит сакраб тушди.

— Орқасига ўт!— қичқирди Банке, девордан тушган йигитга.

Банкеннинг шериги бўкирганича Сукхрамга ташланди. Сукхрам ҳужум усулини ўзгартириб, ўзини четга олди.

— Икковинг ҳам пасткаш қўрқоқлар сингари жанг қиляпсан. Нега яккама-якка чиқишмаяпсанлар?

— Нега рожа атрофига бутун бир қўшинни тўплайди?

— О, ҳали рожаликни ҳам даъво қиляпсан шекилли сен ит?

— Қани, эҳтиётингни қил!

Банке таёғини ўйнатиб яна ҳужумга ўтди. Сукхрам пайт пойлаб, шеригини итариб, Банке зарбига рўпара қилди. У ерга йиқилди. Сукхрам кулди. Шу аснода девор ортидан аёл киши мўралади.

— Ердам беринглар! Ердам беринглар!— деб қичқирди бўлаётган воқеани кўриб.— Бир одамга икки киши ҳужум қиляпти! Ердам беринглар! Улдириб қўйишади!

Аёлнинг овозига одамлар чошиб келишди.

Ҳавода яна таёқ айланди, бу сафар Банке чап беролмади, Сукхрамнинг зарби билан ерга йиқилди. Шунда бурчакда таёқ билан қуролланган яна тўрт киши пайдо бўлди. Сукхрам тўртталаси билан олиша бошлади.

Шармандаси чиққан Банке тобора авж олаётган жангни қаҳр билан кузата бошлади. Куч тўплаб ўрнидан туришга уринди.

— Ҳой, шовилма!— деди дастлаб рўпара келган боғбон хотин ачитиб.— Олдин иштонингни кўтариб ол!— Аёллар кулиб юборишди. Банке қўлида таёқ билан яна Сукхрамга ташланди, лекин Сукхрам шунақаям зарб билан урдик, унинг таёғи икки бўлиниб кетди. Банке ўзини четга олди, лекин унинг ўрнида таёқ ушлаган етти йигит пайдо бўлди. Банке аламга чидолмай лабларини тишлади. Сукхрамни еттовлон ўраб олди. У танг аҳволда қолди. Рақибларининг зарбасини қайтаришга аранг улгурар, ўзи эса ғазабланган йўлбарсдай у ёқ-бу ёққа ташланарди. У эпчиллик билан рақибларининг иккитасининг қорнига тепиб қулатди. Учинчисининг бошига зарб билан таёқ туширди, аёлларнинг ҳаваси келиб, ҳаммаси унинг томонига ўтди. Улар кўз узмай жанг боришини кузата бошлашди. Натининг ҳаракатларидаги эпчиллик ва чаққонлик аёлларнинг завқини келтирди, унинг енгишини тилаб қолишди: бу қадар қўрқоқлик қилган Банкени эса масхара қилиб кулишди. Қолган тўртта йигит Сукхрамнинг белидан пастига таёқ тушириш пайига тушиб қолишди. Сукхрам таёғини ўзи атрофида айлантди. Рақиблардан бирининг таёғини уриб синдирди, уни оёғи билан босиб, сафдан чиқарди, бошқасининг таёғини уриб, қўлидан учуриб юборди, таёқсиз қолган йигит оёқ устида туролмай йиқилиб тушди. Энди Сукхрамнинг рўпарасида икки киши қолганди.

— Ана буни эркак деса бўлади!— завқланиб қичқирди боғбон хотин.— Бунақа йигитни севиш ҳам гуноҳ эмас. Мен унинг дуойи жонини қиламан!— у тилини такиллатди.— Нақадар зўр йигит! Бешта ярамасга бас келиб, уларнинг пачоғини чиқарди!

— Қаёққа! Тўхта, ҳеч қаёққа қочма!— қичқирди Банке ўз одамларига.— Уни ўраб олинглар!— У ердан таёгини олди.— Биронтанг қочиб кўргин-чи!— дағдаға қилди у.

— Ярамаслар!— ув тортиб йиғлади боғбон хотин.— Еттови бир кишига ташланиб яна қўрқишяпти! У ҳозир адабларингни беради!

Сукхрам қулочкашлаб Банкенинг орқасига таёқ туширди. У ниграб йўлдаги тупроқ устига ўтириб қолди.

— Мановини зарба деса бўлади!— бир неча аёл бараварига хитоб қилди.

Бу орада Банкенинг шериклари бир оз ўзига кела бошлашди. Баъзилари ўрнидан турди ҳам. Бири ёрдамга одам олиб келгани кетди. Сукхрам қутулар эканман-да, деб турганда ўзи томон чопиб келаётган беш кишини кўриб қолди. Сукхрам бир лаҳзага гангиб қолди.

— Ҳой, ҳаромилар!— қичқирди аёллардан бири,— уятларинг ҳам йўқ экан! Авлод-аждодаларинг билан келган экансан-да!

— Буни қара-я, онасининг ўйнашларини ҳам йиғиб келибди,— сўкинди боғбон хотин.— Биттасини ҳам қолдирмапти-я!

— Ҳой, Банке, ҳаммасининг худойисини бир йўла қилсанми?

Аммо аёлларнинг товушида ташвиш оҳанги ҳам йўқ эмасди. Сукхрам ҳаммасига бас кела олармикан? Лекин аёлларнинг қўллаб-қувватлаши Сукхрамга куч-қувват бағишлади. У шунақаям астойдил уриша бошладики, Банкенинг ҳайратдан кўзлари олайиб кетди. Аёллар уришаётганлар атрофида ўралашиб юрган болани имлаб чақиришди, қулоғига бир нималарни шивирлашди, бола чамарлар қишлоғига қараб чопиб кетди.

Банке ҳам ишора қилди, шериклардан учтаси Сукхрамнинг орқасига ўтишди.

— Эҳтиёт бўл, ботир йигит!— аёллардан бири қичқириб уни огоҳлантирди.— Учта шоқол орқангдан келяпти!

Сукхрам яшин тезлигида орқасига ўгирилди ва уларга ташланди, улар жуфтакни ростлаб қолишди. Банкенинг аёллар олдида ҳурмати бир пул бўлди.

— Минг лаънат ҳаммангга!— шерикларига ёпишди Банке.— Битта йигитни бир ёқлик қилолмайсанлар! Ҳеч бўлмаса бирор марта таёқ тушира олмадинглар.

— Ҳа, гўдак, йиғи бошладингми?— деб Сукхрам кулди.

Шу пайт бурчакдан чамарлар қораси кўринди. Банке тарафдорлари орасида саросималик бошланди, унинг ўзи ҳам жуда кўрқиб кетди. Сукхрам олдинга ташланиб, Банкенинг таёғини уриб туширди. Таёқсиз қолган Банке ялинди:

— Раҳминг келсин! Бундан кейин мулозиминг, қулинг бўламан!

Чамарлар тобора яқинлашиб келишди.

— Етиб келишди!— хурсандлигидан бақириб юборди боғбон хотин.— Сукхрамнинг одамлари келишди! Унинг дўстлари келишди!

Сукхрам сесканиб кетди, рақибларини эйтибордан қочирди. Банке кўрқувдан капалаги учиб кетган шерикларига ишора қилди, улар ҳам бунақа қулай фурсат бўлмаслигига ақллари етди. Еттовлари бараварига Сукхрамга ташланишди, етти таёқ унинг боши ва орқасига бараварига тушди.

Сукхрам йиқилди. Банке билан шериклари қочиб кетишаётган эди, чамарлар етиб келишди. Яна таёқбозлик бошланди. Банкенинг тарафдорлари олазарак бўлиб атрофга боқишар, лекин қутулишнинг иложи йўқ эди.

— Ҳа-ҳа, кўрқоқлар! Қочиб қолмоқчимисанлар?— деди бор овоз билан боғбон хотин.

Чамарлар билан бирга Дхупо ҳам чопиб келди.

— Уларни қуршаб олинглар!— қичқирди Дхупо.— Улар акамни ўлдириб қўйишибди!!! У мени қутқариб қолганди! Менинг ор-номусим — сизнинг ҳам ор-номусингиз!

— Уларни қуршаб олинглар, қуршаб!— қувватлашди чамарлар ҳам.

Бақиряқ-чақиряқлар борган сайин кучая борди.

Ниҳоят чамарлар Банке билан унинг шерикларини қалин девор бўлиб қуршаб олишди. Ҳар томондан қисилиб, тор ҳалқа ичида қолганликлари учун улар таёқларини ишга солиша олмади.

— Акам ўлдирилибди! Улар уни ўлдиришибди! Ердам беринглар! Ердам беринглар!— Дхупо тинимсиз бақира бошлади.

Чамарлар бунингсиз ҳам Банкени кўргани кўзлари йўқ эди. Улар уни аёвсиз савалай бошлашди. Шериклари ҳам қуруқ қолишмади. Банкени лойга булғашди. Ҳар ким унга таёқ туширишни ўзининг бурчи деб билди. Банке додлаб йиғлади. Ниҳоят чамарлар калтакланган, қонга беланган Банкенинг шерикларини қочиб кетишига имкон беришди, ўзини ушлаб қолишди. Дхупо эркакларга яқинлашди.

— Унинг оғзига лой тиқинглар!— деб буюрди.

Чамарлар Банкенинг оғзига лой тиқиб тўлдиришди. Дхупо эса унинг башарасига бир тепди.

— Қаранглар, у қўлини ҳам қимирлатяпти,— ажабланди чамарлардан бири.

— Бу ифлоснинг қўлини кесиб ташлаш керак!— таклиф қилди кимдир.

Қҳачера силтаб Банкенинг қўлини орқасига тортди. Банке эса огриқдан ингради.

— Дхупонинг оёқларига йқирилиб, кечирим сўра!— қичқиришди чамарлар.

Лекин Банке қимирламади. Шунда чамарлардан бири унинг орқасига бор кучи билан тепди. Яна бир тепки Банкенинг кўзи тагига тушди. У шалпайиб жимиб қолди. Уни Дхупонинг оёқлари остига ташлашди.

Чамарлар бир оз совуб ҳовурларидан тушишди.

— Сукхрамни бутунлай унутиб қўйибмиз-ку!— қичқирди боғбон хотин.

Дхупо Сукхрамнинг у ёқ-бу ёғини кўздан кечирди. Унинг ёрилган бошидан қон оқарди.

— Оҳ, акажоним!— у кийим-бошларини олиб хўнграб юборди.

— Нега йиғлайсан?— Гиллан чол унга ўшқириб берди.— Тирик одамга аза очиладимиз?

Бу орада қария Сугго ҳам инқиллаб-синқиллаб етиб келди. Бу аёл фавқуллодда ҳодиса юз берган жойда тўсатдан пайдо бўлиб қолиш одати билан маълум-машҳур эди. У сочларини ёзиб афсун ўқишга тушиб кетди.

— У ўлгани йўқ,— деди Сукхрамни кўздан кечириб.

— Тирик қоладими?

— Ҳа.

— Қаравот келтиринглар!— бақирди кимдир.

Қаравот келтириб, унга Сукхрамни ётқизишди. Одамлар уни кўтариб йўлга тушишди. Сукхрамни таёқлар билан ҳуролланган эллик чоғлик чамарлар кузатиб боришди.

Банке ўзига келиб аста чеккароққа қараб ўрмалади. Ҳеч ким унга эътибор бермади. Шунда у ўрнидан туриб, туртиласуртила қоча бошлади.

— Ҳой, анови илон қимирлаб қолди!— Қичқирди боғбон хотин.— Яна чақиб олмасин!

— Чақишга уриниб кўрсин-чи!— жаҳл билан хитоб қилди Қҳачера.— Уни тириклайин куйдириб ташлаймиз!

Қҳачера унча ақлли эмасди, лекин ёш, бақувват, одамшаванда эди. Унинг ана шу хислатларидан фойдаланган ақлли, муғамбир қишлоқ оқсоқоллари уни ибодатхона тўрига ўтқазиб, ҳурматини жойига қўйишар, кейин қишлоқдаги сон-саноксиз жанжалли баҳслашувларга аралаштиришарди. У ўз жамоасидагилар билан ҳам, бошқалар билан ҳам тўқнашар,

уларни ҳақоратлар, пул жарималарини тўлашга мажбур қиларди. Бу қишлоқ оқсоқолларига қўл келар, пулни ўмариб қолишарди. Бироқ аслида Қҳачера ёмон йигит эмасди.

Йўлда кимдир гап қотди:

— Сукхрамни уйига етказгунча анча қон кетади. Жароҳатини боғлаб қўйсакмикан.

— Бир парча шойини куйдириб, ярасига босиш керак.

Ёшгина бир жувон ёпинчиғини узатди. Ёпинчиғи янгигина экан.

— Панчаят ҳимматингга яраша ҳақ тўлайди,— деган овозлар эшитилди.

— Қўйсанглари-чи, кераги йўқ. Дхупо ҳам менга ўхшаган аёл. У менинг опамдек бўлиб қолган. Унинг ор-номуси — менинг ор-номусим. Ёпинчиқни эса бошимдаги соҳибим олиб берар.

— Тўғри, тўғри,— деб ваъда қилди эри бир оз иккиланиб турган.

Ёпинчиқни куйдиришди. Ёнаётган шойидан атрофга нафасни қайтарадиган тутун тарқади.

— Э-э, шойи қалбакига ўхшайди,— кимдир шубҳа билдирди.

— Бизда асл шойи қаёқдан бўлсин!— деди ёпинчиқ берган аёлнинг эри хўрсиниб.

Чала кутган матони кули билан ярага босишди.

Каравотни кўтариб, яна йўлда давом этишди. Эллик киши қўлларида таёқ билан Сукхрамни зич ҳалқа бўлиб қуршаб, ёнма-ён кетаверишди.

Аёллар ҳаққадай шовқин кўтариб боришди. Боғбон хотин ҳаммани оғзига қаратди. Сукхрамнинг беқийс ботирлиги ҳақидаги ҳикояларини эшитиб, ҳайратдан одамларнинг оғзи ланг очилиб қолди. Эркакларнинг кўзларида ҳатто ҳасад маъноларини кўриш мумкин эди, бироқ улар юраги билан Сукхрамни ёқлашди. Улар таёқлар билан қуролланган бир тўда ярамасларга бас келиш осон эмаслигини тушунишарди.

Боғбон хотин тинимсиз жаврарди.

Бу янгилик яшин тезлигида атрофга тарқади. Бу пайт бозорда ов қилиб юрган Мангу ҳам бундан хабардор бўлди. Унинг ёнида тўрт нафар наг бор эди.

— Қим, Сукхрамми?— қайта сўради у.

— Ҳа-ҳа, у ярадор.

— Қим уни яралади?— сўради Мангу, аммо жавоб кутиб ўтирмай чамарлар қишлоғи томон югуриб кетди. Йўлда Сукхрамни кўтариб келаётган одамларга дуч келди.

— Тўхтанглари, оғайнилар! Буёғига ўзимиз кўтариб кетамиз.

- О, бу Мангу-ку!— деди кимдир.
- Эшитяпсизларми, унинг қабиласидан одамлар келишди.
- Каравотни аста ерга қўйинглар!
- Эй, Мангу, эҳтиёт бўл, у кўпгина қон йўқотди.
- Ҳечқиси йўқ, кўтариб кетамиз.

Чамарлар орқага қайтишди.

- У шердай олишди!— деди Қҳачера хайрлашаётиб.
- Биладан,— деди Мангу.— У ҳамма натларнинг фахри.
- У умрида бир марта ҳам ўғирлик қилмаган,— деди бошқа бир нат гапга қўшилиб.

— Яхши одам,— деди учинчи нат.

Эркакларнинг кўзи намланди, кўз ёшларини яшириш учун тескари ўгирилиб олишди. Қҳачера чамарларга етиб олиш учун чопди. Мангу билан шериклари каравотни кўтаришди.

— Ишқилиб тирик етказиб борайлик-да.

— Ҳаммаси оллонинг қўлида.

— Охирги умид — унга ишониш.

Натлар ўзаро суҳбатлашиб каравотни кўтариб боришди. Сукхрам ҳануз ўзига келмасди.

— Ишқилиб, Банкенинг одамлари бизга ҳужум қилиб қолмасин-да, улар ўн кишича бор экан.

— Унда у ёлғиз эди, ҳозир тўрттамиз,— уларни руҳлантирди Мангу.

— Охирги нафасгача олишамиз!

Сукхрамнинг устига ёпилган мато қон доғидан қизариб кетди.

Боғбон хотин Сукхрамнинг фурсатни бой бериб қўйганини айтди. Орқага ўгирилиб, Банкени унутиб қўйибди.

— Ҳақиқий йўлбарс! Бир марта унинг олдида бош эгган эдим,— деди Мангу завқ билан.— Унинг қалби ҳам кенг. Фақат унинг шарофати билангина Рамонинг келини хотиним бўлди, бўлмаса сўққабош бўлиб ўтиб кетардим.

Улар таборга кириб боришганда Қажри чодирда юбка тикиб ўтирарди.

Қажри бугун ўта бахтиёр эди. Янги кийимларни кўрган сари севинчдан юраги дук-дук урарди. Ниҳоят бошидаги соҳиб — эри олиб берган янги кийимларни киядиган бўлди.

Чиндан ҳам муҳаббат рамзи сифатида эр янги кўйлак харид қилса аёл киши ўзини бахтиёр деб билади ва бундай буюмларнинг ҳар бири баҳоси билан эмас, балки эрининг муҳаббати билан азиз, мўътабар бўлади.

«Суюкли эри олиб берган янги саруполарни эгнимда кўриб Пьяри нималар дер экан!— деб ўйлади Қажри.— Аммо у алваси жуда муғамбир! Сукхрамнинг кўнглини юмшатиш учун йиғлайди. Ушанда унга кўрсатиб қўяман!»

Кажри мамнун жилмайди. Ўз отининг бир ўзи чаққон чопиб кетаётганини кўриш бошқа, лекин бошқа отларни қувиб ўтиб маррага энг олдин келишини кўриш — бу бутунлай бошқа масала.

Кажри ўз уйининг чинакам бекаси бўлгандан ғурурланиб кетди. Чунки эғнида гуноҳга ботиб топган пулига эмас, эрининг пулига харид қилинган кийим яшнаб турибди.

«Сукхрам қайтиб келса,— деб ўйлади Кажри,— янги саруполаримни яшириб қўяман. Вақтидан илгари кўрсатмайман, Пьярининг ёнига борадиган куним янги кийимларимни кияман. У роса куяди-да! Майли! Ҳасаддан ёрилиб ўлсин! Ундан қўрқадиган жойим борми?»

Кажри кўзларини юмиб хаёлга берилди. Сукхрам! Ҳақиқий эр йигит! У ботир, қўрқмас! Унинг қаршисида бош эгади, Сукхрам уни кафтида кўтаради. Кажри хўрсинди.

Худди шу пайт ташқарида шовқин эшитилди.

16

Мангу билан шериклари каравотни чодирга киравериш жойига қўйинди.

— Ҳой, Кажри!— чақирди Мангу.

— Ким у?— сўради Кажри.

— Бу ёққа — ҳузуримизга чиқ,— деди Мангу бўғиқ товуш билан.

— Нима керак ўзи, гапиравер. Мен бандман. Янги юбка тикияпман.

— Ҳар бир дам ғанимат,— Мангунинг товушидан ташвишланаётгани баралла сезилди,— чиқ бу ёққа.

Кажри чодирдан чопиб чиқди. Унинг рўпарасида тўрт киши турарди.

— Нима гап ўзи?

Эркаклар тўсиб тургани учун у каравотни кўрмади.

— Нимага индамай турибсизлар?— Кажри ҳайрон бўлиб сўради.

Мангу дўстлари билан кўз уриштириб олди. Улар ерга қарашди.

— Нима бало, оғзиларингга талқон солиб олганмисизлар?— Кажри аччиқлана бошлади.— Ё гапиролмайдиган қилиб оғизларингни тикиб қўйинганми? Отаси ўлган одамдай бошларингни эгиб турибсизлар?

Шунда Мангу ўзини ён томонга олди. Кажри эркакларни итариб каравотда ётган, устига чайшаб ёпилган одамни кўрди. Чойшаб қондан қизариб кетибди. Кўнглига келган даҳшатли ҳисдан юраги эзилиб кетди. Эри!!!

У чойшабни тортди. Сукхрам! У ҳали ҳушига келмаганди, унинг ярасига кул қўйиб, каравотга ётқизилган пайтдаги сингари ранги оқ эмас эди. Қажри қотиб қолди, лекин ўша заҳоти ўзини қўлга олди. Қажри қўлини эрининг оғзига олиб борди, билинар-билинимас нафас олаётганини сезди, унинг кўзини очиб, Сукхрамнинг тириклигига батамом ишончи комил бўлди.

— Уни ким шу қўйга солди?— бўғиқ овозда сўради у.

— Ташвишиланма, синглим,— деди унга Мангу.

Лекин Қажри қулоқ солмади.

— Ким деб сўраяпман?— Қажри унинг гапини бўлди.

— Сенга ҳаммасини оқизмай-томизмай айтиб бераман,— Мангу шошиб қолди.

— Айтишга кейинроқ улгурасан,— гапга аралашди натлардан бири.

— Ҳой, Найкас, югур, Чандонни бу ёққа айтиб кел. Ҳозироқ унинг ярасини боғлаш керак.

— Тўғри айтдинг,— уни бошқа бир нат қувватлади.— Аёл киши бир йиғига тушса тўхтатиб бўлмайди. Бунақа пайтнинг нозиклигини улар билишармиди!

Найкас чошиб кетди.

— Бу Банке билан унинг шерикларининг иши, Қажри,— деди Мангу.

— Ҳа, уларнинг иши,— бош қимирлатиб, тасдиқлади бошқа нат.

— Гаинг ростми?

— Ҳой, хотин, мени аҳмоққа чиқарма!

— Нега унга ёрдамлашмадинг?

— Мен бозорда эдим.

— Демак, Банке!— Қажрининг кўзлари совуқ чақнади.

— Унинг ёнида камида ўн киши бор эди,— деб қўшиб қўйди бошқа бир нат.

— Банке!— деди Қажри яна.

— Нега «Банке, Банке» деб такрорлайверасан?— Мангунинг жаҳли чиқди.— Яхшиси Сукхрамга қарасанг-чи.

Қажри уйқудан уйғотилгандай чўчиб кетди. У титроқ қўллари билан Сукхрамнинг юзларини силади, яна карахт бўлиб қотиб қолди. Даҳшатдан танаси ҳиссиз бўлиб, кўзларини катта очганича Сукхрамга тикилди.

— Қўлларига ҳам қара!— деди Мангу.

Қажри яна ўзига келди. У эрининг кафтларини ёзиб қаради.

— Жуда кўп қон кетибди!— деди Қажри, сўнг ҳўнграб йиғлаб юборди.— Сукхрамгинам.

Мангу ҳам ўзини йиғидан аранг тутиб турди. Қажри кўзига шунақаям ожиз, муштипар кўриниб кетдики! Фақат кўз

олдида ини ва полапонлари бўлган дарахтни кесиб юборишган да она қуш ана шундай аянчли қичқариши мумкин.

— Йиғлама, Кажри,— натлар уни юпата бошлашди.

— Йиғлайвер, анча енгил тортасан,— деди бу ерга етиб келган Мангунинг хотини.

Чодир ёнида бутун жамоа тўпланди.

— Банке билан ҳали ҳисоб-китоб қиламиз!— деб қичқирди кимдир.

Меҳтарлар¹ табақасидан Чандон етиб келди. У воқеадан хабардор эди. Кажри Сукхрам устидан қаддини кўтарди, Чандонга илтижо умидсизлик билан тикилди, оёқларига қўл тегизди.

— Жон отажон! Ялинаман, уни, менинг бахтимни қутқариб қолгин!— Кажри яна йиғига тушди.

— Қуйинма, қизим! Қани, мен уни бир кўрай-чи!

Мангунинг хотини Кажрини Сукхрам ёнидан нарига олиб кетди. Чандон ярадорни диққат билан кўздан кечирди, томир уришини аниқлади.

— Ҳечқиси йўқ. Яшайди,— деди у.

Шунда Кажри яна ўзини унинг оёқлари остига ташлади, кейин ўрнидан сапчиб туриб, чодир ичига чопқиллаганича кириб кетди. Ҳамма пулларини йиғиб, икки рупияни санаб Чандонга олиб чиқди.

— Отажон, миннатдорчилигимни қандай изҳор қилсам экан? Кейинги ҳамма туғилишларда чўринг бўлсам ҳам² сендан ажралмайман. Ҳозирча манови пулларни ол, эрим тузалгандан кейин уйингга ширинликлар ҳам олиб бораман.

— Ташвиш тортма, қизим, ўрнингдан тур, яхшиси, унинг ярасини қайта боғлаб қўяй.

Чандон ўз иши билан банд бўлди. Кажри Сукхрамнинг кийимларни алмаштирди, тозагина ўринга ётқизди. Кейин Сукхрамни солиб келинган карвотни яхшилаб ювиб, чамарлар қишлоғига жўнатиб юборди.

Чандон ҳамма зарур ишларни қилиб уйига кетди. Тўпланган натлар ҳам уй-уйларига тарқашди. Сукхрам сал қимирлаб ингради. Мангунинг хотини Сукхрамга сув ичирди, у яна ухлаб қолди.

Кажри енгил нафас олди.

---

¹ Меҳтар — баҳни табақасидагиларнинг иккинчи номи.

² Кейинги ҳамма туғилишларда чўринг бўлсам ҳам — Индуизм диний тасаввурига кўра, барча тирик жонзотлар ҳадсиз қайта туғилиш заنجирига боғлиқ бўлиб, ҳеч қачон мавжудот айланиб туришдан тушиб қолмайди. Кейинги туғилишда киши қилган яхшилиги ё ёмонлигига қараб турли хил қиёфада, чинончи инсон, ҳайвон, ҳашарот бўлиб дунёга келиши мумкин.

— Улар кўпчиликмиди?— сўради Қажри.

— Ўн кишидан кам эмасди.

— Раҳмат сенга, Мангу,— Қажри миннатдорлик билан эгилиб, унинг оёқларига қўл тегизди. Сукхрамни деб у бутун жамоанинг оёғига йиқилишга ҳам тайёр эди.

— Нималар қиляпсан?— Мангу хижолат бўлди.— Мен эринг эмасман-ку. Сукхрамнинг олдида эса қарздорман.— Мангу чекди.— Қажри,— завқ билан хитоб қилди у,— Сукхрам ҳақиқий эркак!

— Бўлмасам-чи!— Қажри хурсандчилигини яширолмай беихтиёр жилмайди.

— Энди участкага шикоят билан мурожаат қилишинг керак,— деди Мангунинг хотини.

— Шикоят қилишга арзийдими?— бу ишдан ҳеч нарса чиқмайди деган маънода Мангу қўл силтади.

— Хўш, Қажри индамай қолаверсинми?— деди хотини ўзини кўярга жой тополмай.

— Полиция Банке томонида. Наҳотки буни билмасанг?

— Ахир, у ярадор-ку!— аччиқланди Қажри.

— Банке ҳам ярадор!

— Тўғри,— маъқуллади Мангунинг хотини.

— Банке аллақачон участкада ҳам бўлгандир,— деди Мангу.— Рустамхон у томон, шунинг учун ҳам шунчалик сурбетлашиб кетган.

Мангунинг гаплари Қажрининг жаҳлини баттар авж олдирди.

— Шикоят қилиш учун,— деди Мангу,— врачдан қоғоз керак, врач эса пора талаб қилади. Врачга пул йиққунингча Сукхрам пут қоқади.

— Тилиннга куйдирги чиқсин, бадбахт!— қичқирди Қажри.

— Доктор борини ззиб беришига ишонса бўладими? Унга фақат пул керак. Будхува воқеаси эсингдами?

— Унутиб бўлармиди уни! Шикоят қилиш камбағалларнинг иши эмас.

— Демак, ҳеч қанақа илож йўқ экан-да?

— Ҳозирча йўқ.

— Кейин-чи?

— Ишлар бости-бости бўлсин!

— Унда нима бўлади?

— Ҳой аёл, ўшанда мени ҳам натни туққанини билдириб қўяман,— деди Мангу маънодор қилиб.

— Ташвиш қилма, Қажри!— Мангунинг хотини унинг бошини силади.— Ёлғиз эмассан. Бунинг учун ўч олиш керак, тўғрими? Лекин аввал эринг тузалсин. Ушанда ўч олувчилар икки киши бўлади. Иккита-я! Кейин сен билан мен ҳам бор-миз.

— Банке ҳам қилмишига яраша жазо олади!— деди Мангу, қўлини Банкега пичоқ суққандай қилиб силтаб қўйди.

— Эрим ҳам бўш келмайди,— деди гурурланиб Мангунинг хотини.— Озгина сабр қил, ҳаммаси кўнгилдагидек бўлади.

— Кутиб ўтиришга вақтим йўқ!— деди Кажри кескин.

— Нима қилмоқчисан?— Мангу безовталанди.— Участкага бормасан ҳар қалай?

— Мангу, менга бир яхшилик қил!

— Олдин саволимга жавоб бер, кейин иш ҳақида гаплашайлик. Ҳозир участкага борма. У ерда сени калтакдан бошқа ҳеч нарса кутмайди. Полициячи сени савалашга буюради, қамаб қўяди. Бунинг устига ёш аёлсан. Ундан осонликча қутулмайсан. Кейин кимга шикоят қилиб борасан? Уларнинг бошлиғи ким ўзи?

— Ҳой, Мангу, бир оғиз гапирай!

— Қулоқ солайлик-чи, нима деркин!— гап қистирди Мангунинг хотини.

— Майли, гапирсин.

— Мен кетаман.

— Қаёққа?

— Кейин биласан.

— Қайтмасанг сени қаердан ахтарамиз?

— Қўрқманглар, ўзим қайтиб келаман,— шундай деб Кажри ўрнидан қўзғолди, ердаги ханжарни олиб, юбкасининг қатига яширди. Унинг хатти-ҳаракатларида осойишта қатъият бор эди. У остонага борганда орқасига ўгирилди.— Ҳой опа, орқамдан эргашма, Сукхрамнинг ёнида ўтир. Тезда қайтиб келаман.

— Қаёққа кетяпсан?— Мангу гапга аралашди.

— Бировнинг ишига аралашма. Қаёққа бўларди? Ҳеч кимдан кўрқмайдиган жойга кетяпман.

— Бунга ишончинг комилми?— сўради Мангунинг хотини.

— Ҳа,— деди Кажри қатъий қилиб.

— Ихтиёринг,— Мангу қўл силтади, норозилик билан бош чайқаб қўйди.

Кажри кетди.

Кеч кира бошлади. Пода қайтди, йўл чанги ҳаракатсиз ҳавода айлана-айлана, аста-секин йўлга қўнди. Атрофдаги ибодатхоналардан кўнғироқлар товуши таралди. Паркнинг қалин яшиллигида мудраётган қоронғулик уйғона бошлади, унинг дастлабки элчилари — қора соялар йўл бўйлаб тез сузаверди. Кажри оқ қасрга етгандан кейин катта йўлкага бурилди.

Бир неча лаҳзадан сўнг у Рустамхоннинг уйи олдида пайдо бўлди.

Даставвал Қажри қўрқувга тушди, лекин тезда ўзини ўнглаб олди ва ҳовлига кирди.

Пьяри уни дарвозадан кираётганидаёқ пайқаганди, кечки қоронғиликдаги аёл қорасини кўрганди. «Бу ким бўлдийкин?— ҳайратга тушди у.— Наҳотки Рустамхон бошқа бир аёлни топиб олган бўлса?» Пьяри ташвишланди. Номаълум аёл ҳамон яқинлашиб келарди.

Пьярининг чакка томирлари лўқиллай бошлади. Натни!

— Қимсан?— сўради у.

— Исмин Қажри.

— Қажри!!!— хитоб қилди Пьяри.— Бу ерда нима қилиб юрибсан?

— Қўрқиб кетдингми?

— Сендан қўрқиб зарур кептими?— Пьяри нафрат билан сўз қотди.

— Албатта қўрқмайсан! Эндиликда сен зодагон хонимсан!

— Тилингни тий!— унинг сўзини кесди Пьяри.— Гапир, нега келдинг?

— Айтаман, албатта, айтаман, улуғ маликам. Фақат марҳамат қилиб, ўзингни босиб тур.

— Нима гап ўзи?

Қажри ачиқлана бошлади. Бу ёққа келиш осон бўлибдими, бунинг устига бу аёл гагини келтиряпти! Қажри газаби тошганидан чўғ бўлиб ёнди.

«Чиройли экан»,— деб ўйлади кундошига диққат билан назар ташлаган Пьяри.

«Бу истаган эркакнинг бошини айлантиради, худо уни ҳуснидан камситмабди»,— деб ўйлади Қажри Пьярига боқиб.

Ҳар иккала аёлнинг кўзлари газабдан чақнай бошлади. Қажрининг кўзи фақат момақалдироқдангина дарак бераётган бўлса, Пьярининг кўзида чақмоқ чақмоқда эди. Ҳар икковининг қайноқ нигоҳлари тўқнашди, бир-бирига тикилиб турган ҳар икки аёл фақат бир кишини— Сукхрамни ўйлашарди.

— Сенинг хусусингда нима эшитган бўлсам, шуни кўрдим,— деди Қажри ачитиб.

— Гапир, нимага келдинг?— деб талаб қилди Пьяри газабдан ранги оқариб.

— Нима қилиб қўйганингни томоша қилгани келдим!

— Нималарни вайсаяпсан?

— Ҳеч вақо билмагандай ўзингни гўлликка солма. Мен сенга ишонибман-а! Дхупони калтаклашга Банкени мажбур қилган сен эмасми? Сукхрам эса Дхупони ҳимоя қилди. Демак, сен эрингдан қасос олмоқчи бўлдинг, шундайми?

— Мен-а? Қасос оларканманми? Ялинаман, гапир, ўзи нима гап?— титроқ овоз билан сўради Пьяри.

— Банке билан унинг ўнта шериги Сукхрамга ҳужум қилишган. У шердай олишган, бироқ бир киши ўн кишига бас кела олармиди? Улар уни оғир ярадор қилишган. У ҳанузгача ҳушига келгани йўқ. Энди нима қилишимни, қаёққа боришимни билмайман!— Кажри аламига чидолмай йиғлаб юборди. Пьяри пастки лабини қони чиққундай қаттиқ тишлади. У ҳўнграб юборишдан ўзини аранг тутиб қолди.

— Гапларинг ростми?— сўради у.

— Ҳаммаси тўғри.

— Қонини тўхтатдиларингми?

— Ҳа, Чандонни чақиртириб келдим,— Кажри пиқиллаб жавоб қайтарди.

— Кўп қон кетдими?— қўрқиб сўради Пьяри.

— Ҳа.

Пьяри Кажридан кўзини узмай қотиб қолди.

— Аввалига жуда қўрқиб кетдим,— гапида давом этди Кажри, аммо унинг гаплари Пьярининг қулоғига кирмаётгандай эди.— Ҳаммаси тамом бўлди, Сукхрам ўлди деб ўйлагандим. Лекин у тирик қолди. Парвардигор дуоларимизни инобатга олди.

Кажри аззойи бадани титраб-қақшаб йиғлади. Уни умидсизлик қамраб олди. Кажри алами, ҳасратини тўкиб соладиган одамни ахтарганди, мана, топди ҳам.

— Пьяри, нега шундай қилдинг?— йиғи аралаш сўради Кажри.— Ахир у эринг-ку! Бировдан қасдингни олиб, газабингни совутмоқчи экансан, ўрнига мени ўлдириб қўйсанг бўлмасмиди? Сукхрам шунақаям яхши, кўнгилчангки! Сенинг бўлса унга раҳминг келмади!

Пьяри эшикнинг пешбурунига бошини ура бошлади. Кажри ҳайрат билан тикилиб қолди, ҳатто йиғисини ҳам бас қилди. Пьярининг боши эса ҳамон гурс-гурс эшик пешбурунига урилди.

Кажри Пьярини кучоқлаб, эшикдан нарига олиб кетди, у эса Кажрининг кучоғидан чиқишга уринарди.

— Қўй, мен ўлишим керак!— Пьяри эшик томон ташланди.— Мен золим, тошмеҳр! У ҳам мени шундай деб ўйлайди-ку! Шундай экан, яшаб нима қиламан? Улгим келяпти. Ҳеч бўлмаса ўлишим унга озгина енгиллик бағишлар. Кажри, қўйиб юбор мени.— Пьярининг кўзларида ёш йилтиллади, у Кажрига гамгин, ожиз назар ташлади.— Қўйиб юбор, мен ўлишим керак, шунақа гуноҳкор бандаман!

Лекин Кажри уни маҳкам ушлаб турарди.

— Яхшиси ўтирайлик,— деди у.

Пьяри итбаткорлик билан ўтирди, Кажри унинг ёнига чўкди. Улар бошларини хам қилиб қолишди.

— Кажри,— дея Пъяри ниҳоят жимликни бузди,— менга ҳеч қанақа гап тайинламадим?

— Йўқ.

— Нима ҳам қилардим?— ўз-ўзига гапиргандай савол берди Пъяри. Йироқ-йироқларга ҳорғин, маъносиз нигоҳ ташлади, тўсатдан кўзларида умид учқунлари чақнади, юзи ёришди. Қўлини Кажрининг елкасига қўйиб, астагина гап қотди:— Кажри, сен кетавер.

Кажри ҳеч нарса тушунмади.

— Кетармишман!— ачиқланди у.— Ҳой полициячининг ўйнаши, эринг учун ҳеч нарса қилмайсанми?— Кажри Пъярини қаҳри қаттиқ деб ўйлади, эрининг бошига тушган кулфатларни эшитган аёл бу қадар хотиржам бўлмайди. Шу ҳам эрга бўлган муҳаббатми?

Тўсатдан Пъяри Кажрига қулочкашлаб шاپалоқ тортиб юборди. Бу қандай юз берганини ўзи ҳам тушунмай қолди. Кажрининг сўнгги сўзлари бунга сабабчи эди. Бунақа гапларни айтишга унинг қандай ҳақи бор? Нечун у бунчалик ҳаддидан ошади?

Кажри бунга жавобан унинг юзига тирноқларини ботирди. Бир-бирини ёмон кўриш учун ҳар икковида ҳам асос бор эди. Эрини эгаллаб олиб, унинг ҳамма умидларини йўққа чиқарган аёл рўпарасида турганлиги ҳақидаги ўй Пъярининг газабини қўзғатиб, омонсиз зарба берарди. Кажри эса Пъяри тимсолида пасткаш ва ярамас, уятсиз ва виждонсиз, барча инсоний туйғулардан маҳрум бўлган, тубанлашган аёлни кўрарди.

Кажри яқинда безгакдан тузалган Пъярига қараганда анча кучли эди. У Пъярини йиқитиб, эрга ниқтади. Аммо нафрат ҳисси Пъярига қувват бағишлади, у эпчиллик қилиб, Кажрининг сочларига чанг солди. Шовқинни эшитиб, уйдан Рустамхон югуриб чиқди.

Даставвал нима бўлаётганига тушунмади, лекин ерда чўзилиб ётган Пъярини кўргач, қутуриб кетди.

— Ҳой, анови ярамасни ушланглар!— бўқирди у.

Кажри чўчиб кетди. Пъяри кучга кириб, сакраб ўрнидан турди, лекин ўша заҳоти Кажрининг қўлидан ушлаб, уни орқасига яширди.

— Яқинлашма!— деб қичқирди у Рустамхонга.

Рустамхон беҳосдан ўзини орқага ташлади. Кажри баттар кўрқди.

— Унга қўлингни теккиза кўрма!— пўписа қилди Пъяри.

— Бу ерда нима бўляпти ўзи?— Рустамхон ҳамон нима қилишни билмасди.

— Нима ишинг бор?— нафасини аранг ростлаб қичқирди Пъяри.

Ҳовлида қизиқувчи одамлар тўплана бошлади.

— Эсипаст!— жаҳли чиқди Рустамхоннинг.— Анови сени урди-ку!

— Бу менинг ишим! Хотинларнинг ишига аралашма!

Тўпланганлар ҳайратдан донг қотиб қолишди.

— Дхупони жазолашга буюрганинда хотинларнинг иши хаёл-хотирингга келмаган эди-ку.

— Бу ҳам ўзимнинг ишим. Дхупо чамар аёл, бу эса ўз қабиладан. У билан ўз ишимиз, ҳисоб-китобларимиз бор.

Рустамхон эътироз билдиришни ҳам билмай қолди. Чунки қишлоқ аҳлининг мантиқини шаҳарликлар тушунмайди.

— У тўғри айтяпти,— деб оломон шов-шув кўтарди.

Кажри ҳеч нимани тушунмади.

Рустамхон қўл силтаб, уйга кириб кетди. Одамлар эса тарқалишмади.

— Ҳой, етар анграйиб турганларинг!— деб қичқирди Кажри уларга.— Бошқа томоша бўлмайди!

Иккала аёл ҳам кулиб юборди. Одамлар бир-бирларига ҳайрон бўлиб қарашди. Ғалати воқеалар бўляпти-да!

Кажрини одамлар кўзидан панароқ бурчакка етаклаб бориб Пьяри шундай деди:

— Сукхрамнинг ёнига бор. Банкени ўзим бир ёқлик қиламан.

— Қандай қилиб?

— Уз билганимча.

— Негадир шубҳаланяпман.

— Кучимгами ё истагимгами?

— Кучингга.

— Нимага қодирлигимни ҳозир кўрмадингми?

— Сен оқмансан, оёғингга бош эгаман,— деди Кажри итоаткорлик билан.

— Сен эса синглимсан,— Пьяри севиниб кетди.— Жанжаллашсак ҳам сенга ёмонликни раво кўрармидим?

— Сенга кўтарган қўлларим қуриб қолсин! Нафрат билан боққан кўзларим оқиб тушсин! Эримни мафтун этганлигинг, у эса гапингдан чиқмаслиги боисини энди тушундим. Опа, ажойиб аёл экансан! Сен билан тенглашиб бўпман!— деди Кажри завқ ва меҳр билан.

Пьяри уни бағрига босди. Иккови ҳам бир-биридан кўз узмай қолишди. Пьяри Кажрининг қўлини меҳр билан ушлади.

— Энди уйингга бор, синглим. Уни парваришлаб, оёққа турғиз. Яхшигина парвариш қил, бўлмаса терингни шилиб оламан,— ҳазиллашди у охирида.

Пьяри бу гапни юрагидан чиқариб айтганини Кажри тушунди, аммо ўзи устидан буйруқ қилиб, ҳукмини ўтказишини

сингдира олмади. Пьярининг сўзлари Кажрининг ҳеч нарсаи йўқ, Сукхрамнинг уйида унга ҳеч нарса тегишли эмас, у эрини парваришлаш учунгина яратилган, уйнинг эгаси эса Пьяри деган маънони билдирарди. У Пьярига норозилик билан боқиб деди:

— Э-э, йўқ, опагон, уни парваришлаш сенинг ишинг бўлиши керак эди, сен бўлсанг ташлаб кетгансан.

Пьяри отган ўқи нишонга текканини пайқади.

— Хўш, нима бўпти?

— Уни ўйлаганинда эди, ташлаб кетмас эдинг! Уни бирон марта ҳам эркалатиб суймадинг.

— Мен ташлаб кетмаганимда ҳеч қачон унга теголмасдинг!— деди Пьяри.

Кажри баҳслашиб ўтирмади. Пьяри ҳақ эди. У ҳамон Сукхрамнинг қалбида яшаяпти, Кажри уни Сукхрамнинг кўнгил уйидан ҳайдаб чиқаролгани йўқ. Кажри ўз мағлубиятини тан олгандай бўлиб:

— Унинг пешонасига нима ёзилганини ким билсин?— деди.

Пьяри устунликка эришганини англади.

— Сукхрамнинг ёнига келиш пешонангга ёзилганмиди?

— Сен тақдирдан ҳам кучлимисан?

— Йўқ албатта, бироқ ҳозирга келиб тақдиримга шубҳа билан қарай бошладим.

— Бахтиёрлигимни кўролмаяпсанми?

— Наҳотки шунчалар бахтиёр бўлсанг?

Эндигина совуган адоват яна авж олди. Ҳозиргина уларнинг қалби меҳр-муҳаббатга тўлиқ эди, энди унинг ўрнини ғараз эгаллади. Лекин бу бир лаҳзалик ёниш эди, холос. Қалбларининг тўрида бир-бирларини ёқтириб қолишганди.

— Менинг эримга қарагину ўзингникига солиштиргин,— деди Кажри пичинг билан.

Кажрининг сўзлари Пьярига оғир ботди. Уялганидан лоладай қизариб кетди.

— Бу эрим эмас, жирканч бир маймуннинг ўзи,— дея олди холос у.

— Ана холос!— масхара қилишда давом этди Кажри.— У билан яшаб ўзинг ҳам маймунга айланиб қолмадингми ишқилиб?

Пьяри йиглаб юборди. Чунки бу ярамас аёл гўё қизиган темирни аёвсиз унинг ярасига босаётгандай эди.

— Нега йигляяпсан?— сўради Кажри.

— Йиглаётганим йўқ.— Пьярининг товушидан дил алами баралла сезилди.— Кичик хотинсан, сендан гина қилмайман, сени кечираман.

Кажри Пьярининг сўзларида нима яширинганини — меҳрми ё рашкми, устунликми ё нафратми — билолмай қолди. Лекин кўз ёши — оживлик аломати. Бу — энг тошюрак эркаклар кўнглини симобдай эритадиган, бошқа аёллар учун устунликни билдирадиган ўша кўз ёшлари. Буни аёллардан бошқа ким ҳам тушунади? Угирилишга улгурмасингдан кўз ёшлар қиличига айланиб юз қуёшида ярқираб қолади! Кажри ўзини ўта бахтиёр деб билди.

— Бўлмаса, мени қозикқа ўтирғизишга буюрармидинг? — хитоб қилди Кажри ичиқоралик билан.

— Бўпти, етар, илтимос, кета қол энди! — Пьяри Кажридан ҳорғин юз ўгирди.

— Кетаман, — деб Кажри жилмайди. — Мени жўнатяпсан-ку, нега йиғи-сиғи қияпсан? Сукхрам келади, унга шикоят қиласан. Мени калтаклашга буюрасан, шундайми?

Пьяри кулимсиради.

— Жудаям айёр аёлсан! — деди Пьяри меҳрибонлик билан, кейин қўшиб қўйди: — Эҳтиёт бўл, қоронғи тушиб қоляпти. Кетишга шошил!

— Кетаман, — деди Кажри, кейин савол бериб қолди: — Йўлда биронтаси менга шилқимлик қилиб қолса-чи?

— Қўрқасанми?

— Бўлмасам-чи, сенга ўхшаб мен ҳам ёшман-да. Тўсатдан биронта полициячи мени кўз тагига олиб қолса нима қиламан?

Ўқ нишонга тегди.

— Ҳой ярамас хотин, кетасанми ё йўқми?

— Опажон, ўз бошимдан қўрқаётганим йўқ. Менга бир ба-ло бўлса унинг ёнида ким ўтиради?

— Ё сен билан бирга борайми? — қўрқа-писа сўради Пьяри.

— Унга қанақа ёрдаминг тегарди? Банкени унутдингми?

— Эсимда турибди. Уни эслатишнинг ҳожати йўқ! — деди Пьяри керилиб.

Унинг кўзлари ёмон чақнади, Кажри ҳатто қўрқиб ҳам кетди. У бошини эгиб ҳовлидан чиқди.

Кажрининг қалби севинчга тўлиб-тошди. У Сукхрамнинг биринчи хотини билан танишиб олди! Ўзига бино қўйган хотин экан. Ҳечқиси йўқ. Мавҳумлик олдидаги қўрқинч зўр! У Пьяри билан учрашишдан жуда-жуда қўрқарди, энди бўлса қўрқишга ҳеч қандай сабаб ҳам йўқ.

Йўл чамарлар қишлоғи ёнидан ўтарди. Кажри қишлоққа яқинлашганда қулоғига аёлларнинг товуши чалинди. Баъзида улар бараварига гап бошлашар, шунда улар нима деяётганини тушуниб бўлмасди. Уларнинг қичқирқиқлари қарғаларнинг қа-

ғиллашига ўхшаб кетарди. Лекин аёллар бир неча марта Сукхрамнинг номини тилга олишгандай бўлишди. Кажри тўхтаб қолди. Аёллар Сукхрам ҳақида, унинг жасурлиги хусусида бир-бирларига гап бермай жаврашарди. Кажрининг қалби севгисидан беҳад фахрланиш туйғуларига тўлиб кетди: ана шу туйғу ўсиб, мустаҳкамланиб, унинг бутун умрини янгича мазмун билан бойитди.

Кажри қанот пайдо қилиб уйига елиб борди.

У чодир олдига чопиб келганида қоронғи тушиб қолганди. Кажрининг юраги ташвиш билан дукиллаб ура бошлади. Мангунинг хотини қаёққадир кетган, чодир ичидан ҳеч қандай товуш эшитилмасди. Кажри ичкарига киришга юраги дов бермай остонада тўхтаб қолди, кейин дадилланиб, ичкарига кирди. Унинг энгил қадамларини эшитган Сукхрам қимирлади. Кажри қоронғида ҳеч нарсани кўрмади. Қулоғига нимжон, лекин қатъий оҳанглаги:

— Ким у?— деган товуш чалинди.

Кажри севинчдан қотиб қолди. Демак, Сукхрам ҳушига келибди! Кажрининг юраги қаттиқ ура бошлади! Жони омонатгина бўлиб турган кишинг тузалиб, қаддини ростлай бошласа бутун олам нақадар мулойим жилмаяди!

— Бу мен,— меҳр ва шафқатга тўла овоз билан аста жавоб берди эри. Кажри яна шу мўътабар кишиси устидан ҳукмини ўтказгиси, уни меҳр иплари билан чулғаб боғлагиси келиб кетди.

— Келдингми?— деди Сукхрам ҳазин овозда.— Ёнимга кел, яқинроқ кел, Кажригинам.

Кажри ўкириб йиғлаганича эрининг оёқларига ёпишди. Сукхрам унинг сочларини меҳр билан силади.

— Йиғлама, Кажри, йиғлама.

— Йиғламайман,— ваъда қилди Кажри, лекин кўз ёшлари юзини ювиб тушаверди.

— Мендан жуда хавотирландингми?

— Жудаям.

— Мени ўлиб қолади деб ўйладингми?

У қўли билан эрининг оғзини ёпди.

— Нега мени йиғлашга мажбур қиласан?

— Аёлларга йиғи бўлса бас. Сен ҳам йиғлоқи чиқиб қолдинг.

— Фақат сени деб кўз ёши қиламан, бошқаларга бир томчи бўлсин кўз ёши тўкмайман. Сенинг ёнингда бўлсам кўнглимда шунақаям ғалати, ўзим маъносини тушуниб етмайдиган туйғулар туғён урадики!

— Ҳозир нималарни ҳис қилиб турибсан?

— Сени тезда тузалишингни ҳис қилиб турибман,— деди

Кажри дадил, кейин гўё шарм-ҳаёни унутиб қўйгандай.— Жонгинам!— деб юборди.

Бу сўзда қанчадан-қанча меҳр мужассамлашган. Сукхрам хотинининг айтганини уқшдан кўра тезроқ пайқади; бутун вужудини маст-аласт қилувчи севинч денгизи қирғоқларидан тўлиб-тошиб қолгандай бўлди, бутун олам кўзига ажиб, кўркам бўлиб кўринди.

— О, Кажри. Сен ёнимда экансан, ўлмайман!— шивирлади у хотинининг бошини силаркан.

Кажрига Сукхрам оддийгина сўзларни эмас, балки тошга ўйиб ёзилган қадимий ҳикматли гаплардай абадий яшайдиган қандайдир улуғ, муҳим ҳақиқатни айтгандай бўлиб туюлди. Кишилар кўпинча бунга ҳуқуқи бор-йўқлигини билмай оғинадилар. Ачининш, раҳм-шафқат, ошиқ-маъшуқликка муҳтож ана шу ошиқ-маъшуқликкина уларга ишонч, куч-қувват бағишлайди.

— Мен ҳам сенсиз яшай олармидим?— деди Кажри Сукхрамнинг кўксига бошини қўйиб. Бир неча лаҳза у ана шундай ҳолатда жим қолди, кейин тўсатдан ўрнидан турди ва қўлларини осмонга чўзди.— О парвардигори олам!— астойдил шивирлади у.— Мени хор табақа аёли қилиб яратдинг, сендан ҳеч нарсани илтижо қилиб сўрамагандим — бу ўтмишдаги гуноҳларим учун ўч олиш бўляпти. Сендан фақат бир нарсани ўтиниб сўрайман: эримдан мени жудо қилмагин! Яхшиси жонимни ола қол! Мен дафн гулханида ҳам ёнишга тайёрман, фақат севгимни тирик қолса бас. Унингсиз ер юзида менинг учун ҳаёт йўқ!

— Нималар деяпсан, Кажри!— деди Сукхрам хижолат бўлиб, сўнг гапида давом этмаслиги учун савол ташлади.— Ҳамма гапдан хабаринг борми?

— Меңга Мангу айтиб берди.

17

Қоронғи тушди. Шамол турди, ўрмон чакалакзорлари, да-рахтлари совуқ шамолдан ўзларини қутқаргандай майин, ёпиш-қоқ япроқли шохновдаларини қимирлатишди. Юксак осмонда юлдузлар милтиради. Йироқ-йироқлардан шоқолларнинг узук-юлуқ увлашлари эшитилди. Бхура бир неча бор уларга завоб тариқасида вовиллаб қўйди. От жаҳл билан туёқларини ерга урди. Атрофдаги ҳамма нарсалар қоронғилик бағрига сингиб кетди. Ҳатто чодир ҳам юлдузли осмон фонида қора доғга ўхшаб қолди.

— Кажри!— деб чақирди Сукхрам.

Кажри кўзини юмиб ётганди, лекин уйғоқ эди. Сукхрамнинг овозини эшитиб, ўрнидан дик этиб турди.

— Нима? Сув келтирайми?

— Керак эмас, яхшиси ёнимга кел.

Бу сўзлар Кажрининг вужудини титратиб юборди. Эрининг ёнига чақиргани уйқусини қочирди.

— Мен ҳамиша ёнингда эдим, — деди Кажри унга яқинлашиб, — ухлаётган бўлсанг керак деб, уйғотиб юборишдан қўрққандим.— Кажри уни юпатишга шошилди. Жувон эрини ёлғиз қолдирармиди? — Мени чақирдинг, нима гапинг бор эди? — сўради Кажри.

— Шундоқ ўзим!

Бу сўзларда меҳр яширинганди.

— Аҳволинг тузукми?

— Ҳа, анча тузукман, Кажри.

Ташқарида оёқ товуши эшитилди. Кажри чодирдан чиқди. Сукхрам кираверишда икки кишининг суҳбатини эшитди, лекин нима ҳақда гаплашишаётганини билолмади, чунки улар шивирлашиб гаплашишарди.

— Ким у? — сўради Сукхрам.

— Ва ниҳоят келишди, — деди Кажри. — Бу Мангунинг хотини.

Сукхрамнинг кўнгли ўрнига тушди.

— Гўшт келтиргандим. Уни гўшт билан парвариш қил, қон бўлади, — деган сўзларни эшитди Сукхрам.

Кажри қоронғида аёлнинг юзларини меҳр билан силади, бу қилиғи билан унга ўз миннатдорчилигини билдирди. Тун қоронғисида ўрмонда бедана ўлдириш осон иш эмас. Мангунинг хотини илгари ҳам Кажрига ёқарди. Тўлқинланиб кетганидан Кажрининг кўзида ёш кўринди.

У чодирга кириб, беданани яхшилаб қовурди, кейин Сукхрамга едирди. Эри овқат еб ўтирганида Кажри Мангунинг хотинини оғзидан бол томиб мақтади. Сукхрам унинг гапларини маъқуллаб бош ирғаб ўтирди.

Кажри ўйланиб қолди.

— Ҳа, хаёл суриб қолдинг? — сўради Сукхрам.

— Кўнглим ғаш, — хўрсинди Кажри.

— Анави Банкенинг бошига егаман!— деди Сукхрам қатъий оҳангда.

— Дорга осишларини хоҳлаяпсанми?

— Сенинча, ранж-аламларга чидаб ўтиравериш керакми?

— Сени қамаб қўйишса ҳолим нима кечади?

Сукхрам чуқур ўйга толди. Кажрига бўлган муҳаббати унинг қўл-оёғини боғлаб қўйганди! Кишининг бахти нимада ўзи? Бузук ниятларини енгишидами?

Сукхрам, ёдингда бўлсин, сен ёлғиз эмас, дўстларинг ёрдамлашади.

— Аммо Банкени бир ёқлик қилиш ҳам осон иш эмас.

— Мангу бир оз кутиш керак деяпти, — Кажри гапини тўхтатиб жим қолди.

— Йўқ, Кажри. Эндиликда Банке ашаддий душманим эканлигини ким билмайди? Полиция ҳаммани қамоққа олади! Сенинг ҳам шармандангни чиқаришади!

— Менда шарм нима қилсин! Ким ҳам мени одам қаторига қўшарди? Мен ахлоқи бузуқ, расво аёлман, бошқача номим йўқ! Ёлғиз сен ҳурматимни жойига қўйяпсан, чунки сен саховатли одамсан.

— Кишининг гуноҳи дилида яширинган бўлади, инсон дили билан гуноҳ қилади, сенинг эса дилинг пок!

— Йўқ, Сукхрам. Менга ўхшаган аёллар ҳеч қачон кечирришга лойиқ эмас.

Икковлари ҳам жим қолишди. Бироқ гаплари тугаб қолганидан жим бўлишгани йўқ. Ўз фикр, туйғуларини ифодалаш учун зарур сўзларни топишолмай қолишди, холос.

— Сен ухлаб ётганигда... — мужмалгина гап бошлади Кажри, сўзлари унга қандай таъсир қилишини билиш учун Сукхрамга астойдил тикилди, — мен кетган эдим.

Сукхрам сергакланди.

— Қаёққа? — аста сўради у.

Кажрининг юзида маккорона ифода пайдо бўлди.

— Рустамхоннинг жазмани ёнига, — деди Кажри бамайлихотир.

Сукхрамнинг назарида оёғи остидаги ер чўкиб кетаётгандай бўлди.

— Кажри! — хитоб қилди у.

— Нега бақирасан? Ёнингда ўтирибман-ку, қулогим кар эмас, — кулиб қўйди Кажри.

— Унинг ёнида бўлдингми? Бунга қачон улгурдинг? — деди ишонқирамай.

— Сен беҳуш ётганигда.

— Ростдан-а? — У хотинининг қалбига кириб олишга интилгандай, кўзларига узоқ ва астойдил тикилди. — Кажри! — деди бўғиқ овоз билан, индамай унинг қўлларидан ушлади. — Мени алдамаяпсанми?

У истар-истамас ўз ҳикоясини бошлади, унинг ўзига ҳам кўп нарсалар қоронғи эди.

— Аввалига Пьяри қўрқиб кетди, кейин мени сўка бошлади. Мен ҳам бўш келмадим. Уни сен туфайли яралашди, дедим. Пьяри бошини эшикларга урди. Мен эса бундан кўра, Банкедан қандай ўч олиш йўлларини ўйласанг яхши бўларди, дедим. У қўлимдан келмайди деб жавоб қайтарди. Мен кундошимни ҳақорат қилдим, Пьяри менга мушт дўлайди. Шу пайт полициячиси

чошиб келди, лекин Пьярининг ўзи яна менинг тарафимни олиб, полициячини ҳайдаб юборди... Сўнг мен ҳам кетдим.

— Иноқлашиб кетибсизлар-да.

— Яхшиси сен билан иноқлашай, — деди Кажри. — Отинг, Бхура деган итинг бор. Майли, Пьяри ҳам сен билан яшасин! Менга нима? Мен эса итингни боқаман, отингга ем ташлайман, Пьярига ҳам нафим тегиб қолар.

— Тошюраксан, — деди Сукхрам. — Мени кўзини очмаган мушук бола, ҳеч нарсани кўрмайди, тушунмайди деб ўйлайсанда. Йўқ, хотин, нега обидийда қилганингни тушуниб турибман! Мен ҳақимда ким бош қотиради? Ҳолатим қанақалигини яхши тушунади? Бошқа туянинг думига боғлаб қўйилган карвондаги кетишга интилади. Аммо мен ўзим ҳақимда ўйлашга журъат этолмайман, бунга ҳаққим йўқ! Боравер, фақат тўғрига қараб боравер, атрофингга қарама, акс ҳолда суймас дугонанг ғам чекавериб кўз ёши дарёсига ғарқ бўлиб кетади.

Кажри чодирни тўлдириб шодон кулди.

Эр-хотин ярашишди. Ҳеч қандай жанжал юз бермагандай бўлди. Чодир ташқарисида қоронғилик қуюқлашди, совуқ шамол эсди, қуруқ япроқлар шитирлади, чодирда яраш ва иноқлик ҳукмрон бўлди.

— Оғрияптими? — меҳрибонлик билан сўради Кажри ва Сукхрамнинг сочларини силади.

— Бошим оғримаяпти.

— Чандон ажойиб табиб.

— У доривор ўсимликлар сирини билади.

— Елканг зирқираяптими?

— Оз-моз.

— Озгина ухлаб олсанг бўларди.

— Йўқ, кечқурун уйқуга тўйдим. Энди гаплашиб ўтирсак ҳам бўлаверади.

— Кўп гапиришинг мумкин эмас, — деди Кажри насиҳатомуз, лекин ўша заҳотиёқ сабри чидамай савол берди: — Сен билан беш киши уришгани тўғрими?

— Қанча бўлса ҳам барибир эмасми?

— Банке сенга тиш қайраганидан хабаринг йўқмиди?

— Йўқ. Лекин оз-моз гумонларим бор эди, шу ваздан таёқ кўтариб олгандим.

— Гумонинг бўлса, нега ўзингни балога гирифтор қилдинг? Қўрқоқликда айблашади деб қўрқдингми?!

— Кажри, бунга аёлларнинг ақли етмайди.

— Менинг эса эрта кунда!

Бўлиб ўтган воқеани аслашга Сукхрамнинг юраги безилларди. У суҳбат йўналишини ўзгартиришга интилди, бироқ

Кажри бошқа гапни эшитишни хоҳламасди. Сукхрам Пьяри ҳамда Рустамхон билан нималар ҳақида суҳбатлашганини айтиб беришга мажбур бўлди. Кажри диққат билан қулоқ солди.

— Сукхрам, бир илтимосим бор, бажаришга ваъда бер.

— Яна нима?

— Йўқ, олдин ваъда бер.

— Гапиравер.

— Сени қара-я, ваъдани ҳам ўйлаброқ беряпсан. Менга мутлақо ишонмай қўйдинг. Сенга ҳеч нима демайман!

— Кажри! Биз хўрланган одамлармиз. Кучлиларга қарши нима ҳам қила олардик? Улар бор-будимизни олиб қўйишган. Ахир мен кўҳна қалъа эгасиман...

— Эҳтимол сен хўрланганлардандирсан, — эътироз билдирди Кажри унинг сўнгги сўзларига парво қилмай. — Мен — унақа эмас.

— Кажри, «унақа эмас»лигинг иш бермайди. Бир назар ташла, қишлоқда нималар бўляпти: деҳқон — қашшоқ, оч-яланғсч, лекин судхўр унга қарз беради, ишонади. Биз эса ҳаммасидан паст турамиз, қишлоқ итидан ҳам харобмиз. Кажри, нега энди икковимиз натмиз?

— Чунки бизни натни туққан.

— Нега бизни олий табақалик аёл туғмаган?

— Тақдир шу бўлса керак.

— Аммо биз ҳам уларга ўхшаган одамлармиз-ку, нега ҳаммаси бизга жабр ўтказишади?

— Бу дунёда ким жабр кўрмаяпти? Полиция, судхўр, ҳатто заминдор ҳам бундан қуруқ қолаётгани йўқ! Бошқалари осойишталик нималигини бияляптими? Ким зулм ўтказаётган бўлса, буни қорнимни тўйғазиш, бола-чақамни боқиш учун қиляпман дейди... Сукхрам, бу дунёда инсоннинг нафси ҳукронлик қиляпти. Шунинг учун кишилар жабр тортяпти. Қорнингга озгина луқма ютгин-да, қарабсанки, баданинг қизийди, вақтинг чоғ бўлади, қанот пайдо қилиб учгинг келади. Ҳаёт қандай бўлса, унга шундай қарайман. Илгари ҳам шундай бўлган, кейин ҳам шундай бўлади. Нега шунақа бўлаётганини тушуниб бўлмайди. Барибир эмасми? Яшаш пешонамизда бор экан, яшайверамиз. Эркак кишига ҳаётда ҳамма йўллар очик, аёл киши ундан ортда қолармиди? Сукхрам, тузалиб олсанг бўлди. Бу ердан бошқа ёқларга кетамиз. Янгича ҳаёт кечирамиз, ҳозиргиси меъдамга тегди. Яқинда Куррини учратиб қолдим. У мени кўрди-ю, кулиб гап қотди: «Кажри, менга хотин бўлган пайтларингда ҳеч қачон бунақа йиртиқ ковуш киймагандинг. Уят эмасми?» Мен унга: «Илгари ҳеч қачон уят нималигини эсга олмагандинг», деб жавоб қайтардим. Шунда у: «Худойим ўрмонга илон, чаён, қоп-

лонларни қўйиб юборган; биз ҳам ўрмонмиз, Кажри...» деди. Мен эса бурилиб, нари кетдим.

Кажри ўрнидан турди, кўзага яқинлашиб, ичига қўлини тиқди ва сигарета олди.

— Ма. — У Сукхрамга сигарета узатди, биттасини ўзи олди. Икковлари ҳам чекишди.

— Сен билан ўтказган дастлабки кечада ҳам шунақа сигарета билан сийлагандинг.

Кажри қизарди.

— Ҳаммаси эсингда, — деди хурсанд бўлиб. — Ҳамма вақт сени тўтиқуш атаб келганман.

Ҳар икковларининг ҳам кайфиятлари яхшиланди.

— Энди ухлагин! — буюрди Кажри.

Сукхрам пинакка кетди. Кажри ундан кўзини узмай узоқ тикилиб ўтирди. Сукхрамнинг қўлида сигарета тутарди. Бугун азамат ҳузур қилиб чекарди. Кажри тутунни ичига чуқур тортиб, оғзидан паға-паға қилиб чиқарди. Сукхрам чуқур ва бир текис нафас оларди. Чодирга Бхура яқинлашди, Кажрига тикилганича остонага ўтирди. У сидқидилдан хизматини бажарар, кўз юммасди. Кажри каравот поясига суянганича чекишда давом этди. От ухлади, унинг шарпаси эшитилмай қолди. Кажрининг қулоғига тун шивири чалинарди, холос. Қимдир чодир четига ишқаланаётганга ўхшайди. Шамол аста-секин пасая бошлади...

Сукхрам кўзини очганда аллақачон тонг ёришган эди. Дарахт тепасида қушлар шодон чуғурлашарди. Чодир остонасида тунги сергаклигини бас қилиб Бхура ухларди, чодир ташқарисида от тепинар, бошини силкитарди, чунки ундан олдин пашшалар уйғонганди-да.

Сукхрам ўзини анча тетик, бардам ҳис қилди. У иккинчи ёнбошига ағдарилди-ю, ҳайратдан қотиб қолди.

Кажри каравот поясига бошини қўйганича ухларди. Унинг ўтирган жойида кўзи уйқуга кетибди. Сукхрам уни уйғотмасликка аҳд қилди.

• Худди шундай ҳолатда ухлаб қолиш учун киши ниҳоятда чарчаган бўлиши керак. Бироқ Кажрининг ўзи уйғониб кетди. Ёнида ётган боласи сал қимирласа уйғониб кетган онадай, Кажри ҳам уйғонди.

У овозини чиқариб узоқ эснади, кейин уйқунини бутунлай ҳайдаш учун силкиниб сергакланди, кўзларини ишқалади, бошига рўмол ташлаб кўрпа устига ўтирди. Сўнг Сукхрам эсига тушгандай маъшуғига тикилди ва кулимсиради.

— Ухлаб қолибман. Шунақаям ширин ухлабманки, — дедию чодирни тўлдириб қаттиқ кулди, шундай кулдики, ҳатто Сукхрам ўз ярасини ҳам унутиб қўйди.

Баданига янги куч-қувват киргандек бўлди. Бир жойда қи-мирламай ётса ҳам, бу кеча Кажри бошида ухламай ўтириб-чиққанида, Сукхрам уйқусида ҳаёт қаерда яширинишини, му-ҳаббат билан садоқат қаерда хукмронлик қилишини билиб-олди.

Кажри тўхтамай кулаверди. У жуда бахтиёр эди, чарчоқдан кўзлари юмилаётган бўлса ҳам у кулар, чарақларди. У ким учун яшаётганини биларди.

— Кажри, жуда бахтиёрман, — деди Сукхрам тўлқинланиб, кейин жимиб қолди, индаса бахти қочиб, кетадигандай бўлиб-туюлди.

— Нимага энди бирдан шу гапларни айтиб қолдинг?— сў-ради Кажри.

— Билмайман, сенга қандай тушунтирсам экан, — деди Сукх-рам жиддийлашиб. — Билмайман. Фақат мен учун сен борсан. Вассалом, бошқа менга ҳеч нарса керак эмас.

Кажри кетди. Сукхрам сал қўзғолиб, каравотга ўтирди, кейин қўрқа-писа тикка турди, бир неча қадам юрди, оёқда бемалол тураётганини кўриб ўзи ҳам ҳайрон бўлди.

18

Февралнинг иккинчи ярми. Пхагун¹ ойи кирди, яна жонга роҳат бағишлайдиган илиқ кунлар бошланди. Қаёққа қараманг ҳаммаёқда янги ҳаёт уйғонди. Илиқ, шиддатли, баъзан эса бўронга айланувчи шамоллар эсди, анжир дарахтлари қип-қизил гулга кўмилди, ер бағирлаб югурган шамол кўкка интилди, ўзи билан хазон бўлган япроқларни учириб кетди.

Баҳор ўзи билан қанчадан-қанча сеҳрли жозиба олиб кела-ди! У ўзининг иссиқ нафаси билан ер бағрини иситади. Ҳатто ярми қуриб қолган қари дарахтлар ҳам ёшариб кетади, баҳор шамоли билан ўйнашиб, алланималар ҳақида шўх шивирлаша-диган майин зумрад япроқлар билан қопланади. Бутоқларга қора қарғалар эмас, балки тўқ яшил япроқларга монанд тўти-қушлар қувноқ чағир-чуғурлашади, кейин тўсатдан қулоқни қоматга келтирадиган қичқириқ билан гала-гала бўлиб осмонга кўтарилишади, дарахтлар устида доира ясаб айланишади, яна дарахтларга қўнишиб, кўм-кўк япроқларга сингиб кетишади.

Болалар катта сариқ қоринли ариларни қувишади.

Асаларилар ҳам уйғонди, ўрмон ва ялангликлар асаларилар-нинг нозик товушига тўлди. Асаларилар бир-бирларини қуви-шиб, олдинга, орқага югуришади, улкан дарахтлар гулидан ши-

---

¹ П х а г у н — ҳинд календарининг охириги ойи, февраль-мартга тўғри ке-лади. Ҳиндистонда Янги йил март ойдан бошланади.

ра сўришади, уя қуришади. Асаларилар ёнида гулдор қанотларини қоқиб, гулларга йўл кўрсатиб энгил капалаклар учади.

Кечалари қишлоқдан ноғоралар гумбури эшитилади. Қишлоқ аҳли бир жойга тўпланиб, баҳор қўшиқларини куйлайдилар. Ҳар бир банддан кейин «Хей-эй!», «Хей-эй!» деган ҳайқириқлар янграйди, банд кетидан банд айтилаверади. Қўшиқ эса оғир юк юкланган қайиқдай товушлар дарёсида бир меъёрда шовиллаб сузади, кейин эса энг юқори пардада қотиб қолади.

Далаларда буғдой бошоқ чиқарди. Ғаллазорлар нозик чайқалди. Майин ипаксимон арпа сарғайган. Буғдойзорлар одам бўйи билан тенглашди, бошоқлар олтин бош товлайди. Фақат канс ўсимлигигина етим қўзидай бўзрайиб, йўл чангига беланиб турарди.

Қишлоқда ишлар қиёиб кетиб, ҳарорат кучайди, ҳосилни йиғиштириш вақти келди. Қоровулларнинг назорати кўпайди. Кун сайин ўғирлик, экинларни пайхон қилиш авж олди. Бунинг устига тўйлар ҳам бошланиб кетди, худолар мудрамай севишганларни қовуштирдилар. Баҳор завқидан маст-аласт бўлган эрли аёллар туни билан қўшиқлар айтиб чиқишди. Йигитлар кўксини кериб, йўлларда виқор билан юришарди, чиройли қизларга қайноқ нигоҳ ташлашар, қизлар ҳам бўш келишмасди. Қизларга нигоҳ ташлаган йигитлар исми тез-тез улар тилида такрорланиб турарди. Урмонлар маст бўлди, боғлар яшнаб силкинди, тунлари юлдузлар бир-бирларига ошиқона шивирлашди.

Сукхрам билан уришган кунининг эртасига яширин бир ҳолатда ўқувсиз аёл қўли билан урилган ханжар туфайли яраланган Банке тузалди. Рустамхон билан Пьяри ҳам соғайишди. Улар ўзлари ишонмаган ҳолда иккинчи бор ҳаётни совға қилиб олишди.

Пьяри олдингидан ҳам гул-гул очилиб кетди. Лекин ним дарахтида мевалар пишиб етилиши биланоқ у яна Сукхрамни соғиниб қолди. Осмонда қордай оппоқ улкан булутлар сузди, иссиқни ҳайдаган муздек шамол шиддати дилларга ором бағишлади, аммо Сукхрамнинг дийдорини кўриш орзуси кун сайин кучайиб борди. Пьярида касалликдан асар ҳам қолмади.

У бутунлай соғайди. Эҳтимол эри ҳам тузалгандир. Лекин Сукхрам беморлигини баҳона қилиб ҳамон келмаяпти. Нуқул баҳона қилади, холос. Атайлаб келмаяпти. Эҳтимол, Кажри уни бу ёққа қўймаётгандир! Уй томидан минг хил товланиб, чиройини кўз-кўз қилаётган баҳор латофатига тикилиб қолган Пьяри бу гулга кўмилган ер эмас, балки ўзини қонга беланган ёки олов қамраб ёнаётган жойдай ҳис қилар, бу фикрни миясидан нари қуволмасди. Кечалари у юлдузли осмонга тикилолмас, ўтмиш хотиралари уни омонсиз азобларди. Майин баҳор шамоли Пьяри қалбига кириб боргандай бўлар, шунда у ўзини янада ёлғиз ҳис қиларди. Димоғига ясининг хушбўй ҳиди урилганида

нафас ололмай қоларди. Кечаси уни тубероза ўсимлиги ҳиди уйғотиб юборарди, анчагача кўзини очиб ётар, узоқ вақт уйқуси қочарди, эрталаб гул баргларига қўниб, қуёш нурларида ялтираб турган шудринг доналарини кўрганида кўз ёшларини тийиб ололмасди. Шудрингмисол Пьярининг кўзидаги ёши қуримасди. Шўх, чиройли товланган кўкаламзор унинг кўзини тиндирар, у ана шу кўм-кўк ўтларни топтаб, юлиб, йўқ қилиб ташлагиси, йироқ-йироқларга, осмону фалакка қанот пайдо қилиб учиб кетгиси келарди...

Ёш аёлларнинг ҳазил-мутойиба, кулгилари тинди, билакузуклар гоҳ-гоҳидагина шилдираб қолди. Эрта баҳорнинг ҳаяжонли, даъваткор рақсларида ўзини баралла намоен этган интиқ бўлиб кутишлар висол билан тугалланди. Қўшиқлар ҳам секинроқ янграйдиган бўлиб қолди, эндиликда ашулачилар паст овозда куйлашарди, Сукхрамдан ҳамон дарак йўқ.

Чакхан ҳамиша ундан дори олиб турди. Пьяри билан Рустамхон дориларни ўз вақтида ичишди. Чакхан, Сукхрам юрганда оёғи сал оғрияпти дерди. Пьяри Чакханнинг гапларини эшитар, аламини ичига ютарди. Севишганларнинг суҳбати унинг қалбини яраларди. У бутун иродасини ишга солиб кулишга интилар, аммо бу қўлидан келмасди. Илғари Пьяри Кажрига ҳозиргидай рашк қилмасди, у Сукхрамдан жудо бўлганидан, касаллигидан азоб чекарди.

Илғари ҳам дили, ҳам танаси азобланарди, ҳозир танасидан кўра дили кўпроқ азоб чекапти.

Пьяри бутун кунларини чуқур ўйчанликда ўтказди. Энди уни Рустамхонникида ҳеч нима тутиб турмасди. Пьяри Рустамхондан жирканар, ҳаммасига Сукхрам айбдор деб биларди. Нега у Пьярини бу ердан олиб кетмаяпти? Рустамхон яна вино ичишга ружу қўйди. У участкадан қайтганида Пьяри ўзини касалга солиб оларди. Банке яна Рустамхоннинг ёнига келадиган бўлиб қолди, улар анча вақтгача алланималар ҳақида кенгашишарди.

Бир куни Рустамхон билан Банке одатдагидай суҳбатлашиб ўтиришганда Пьяри пастга тушиб уларнинг суҳбатига қулоқ сола бошлади.

- ... Энди бутунлай соғайиб кетдинг.
  - Соғайганга ўхшаяпман.
  - Анави жазманинг ҳам соғайдими?
  - У манжалақи ҳам соғайди.
  - Негадир унинг ҳақида ширин гапларни айтмаяпсан.
  - Улардан нима наф кўрардинг, уларнинг ҳаммаси бир гўр.
  - Бу ҳақда илғари ҳам сенга гапиргандим. Ахир у натни.
- Уларга ишониб бўладими? Сен бўлса Пьярини уйингга келтириб олдинг. Энди ҳайдаб юборсанг керак?

— Йўқ, Банке, унинг аллақандай оҳанрабоси бор, жонон, менга керак! Аввал анави ишни бир ёқлик қил!

— Мен тайёр.

— Йўқ, йўқ, — Рустамхон огоҳлантирувчи имо-ишора қилганини Пьяри кўргандай бўлди, — бир оз сабр қил.

— Нега?

— Олдин Дхупони саранжом қил, аммо ҳеч ким ҳеч нарса билмасин!

— Хотиржам бўл.

— Бу ишлар менга ёқмаяпти-да.

— Нима ёқмаяпти?

— Қара-чи, Пьяри қаерда экан, у тепадамикан? Ундан хавфсиз равиш билан қолдим.

Пьяри девор тоқчасига қапишди. «Дхупо!!— деб ўйлади у.— Бошига кулфат тушади. Лекин Дхупога қандай ёрдам қиламан? Сукхрам йўқ. Борди-ю, у келиб қолса, бу ҳақда унга қандай қилиб гапираман? Яна бирон бир ёмонроқ воқеа содир бўлади! Оламда юзлаб эркагу, юзлаб аёллар бор. Ҳаммасини эҳтиётлашим шарт эмас».

Чошгоҳ пайтида қуёш шунақаям қиздирдики, осмонни ёндиргудай бўлди. Пьяри хонасида ёлғиз хаёл сурарди. Ҳовлида, деразадан унча узоқ бўлмаган жойда Чакхан ўтирарди. Тўсатдан Пьярининг қулоғига таниш овоз чалинди.

— ... Яхши, оғайни, энди кўрмагандай бўлиб кетдим.

Пьяри жонҳолатда ўзини деразага урди. Ҳовлида Сукхрам, унинг орқасида Кажри турарди.

Ҳар ҳолда у хотинини етаклаб келибди! Ҳозир Пьярининг унга иши бўлмади, ҳатто қизиқсинмади ҳам. «Улар бир-бирларига бирам муносибки!» — деб ўйлади Пьяри, Кажри бошдан-оёқ ясанганди. Сукхрам олдингидан ҳам соғломроққа ўхшаб кўринди. Тўсатдан Пьяри ўзини бемор, эзилгандай ҳис қилди. Ўзидаги ўсиб бораётган ҳамма нарсага бефарқлик ҳиссини енга олмади. Иззат-нафсига берилган зарба барча орзуларни унутишга мажбур қилди. Вужудини умидсизлик эгалаб олди.

Беҳолликдан унинг боши айланди. У каравотга аранг бориб ётиб олди.

Кажри билан Сукхрам тепага кўтарилишди.

— Ким у? — Пьяри ким келаётганини билса ҳам шундай деб овоз қилди. — Сенмисан? — у сохта ажабланиш билан каравотга ўтирди. — Келадиган кунинг ҳам бор экан-а! Бу ерлардан кўчиб кетдингмикан деб ўйлагандим.

Пьяри атайлаб Кажрига эътибор бермади, Кажри эса буни пайқамади. У ёқ-бу ёққа бошини буриб анграйганича хона қандай ясатилганини қизиқиб томоша қиларди. Сукхрам билан Пьяри сўзсиз унга тикилишарди. Сукхрам кулимсиради. Унинг

жилмайганини пайқаган Пьяри аламга чидай олмади, эрига илтижоли нигоҳ ташлади, бу боқиши, «нечун мени шунча азиятларга мубтало қилдинг», деб сўраётгандай бўлди. Лекин Сукхрам кўзини олиб қочди.

— Кажри! — дея гина қилиб чақирди Сукхрам.

— Лаббай? — Кажри сесканиб кетди.

— Нега атрофга аланглайверасан?

Кажри хижолат бўлди.

— Кўрдингми, катта хотиним ўтирибди.

— Унинг оёгидан хок олишга ижозат бергин! — деди Кажри истеҳзоли, кейин тҳакуруаникига тақлид қилиб, Пьярининг тўпигидан тиззасигача одоб билан қўлини юргизди. Уялгандан Пьярининг юзи лоладай қизариб кетди. Бундай ҳолатларда: «Тақдир сенга кулиб боқсин, бахтинг зиёда бўлсин! Доим сутда чўмилгин, нуқул ўғил болаларни вояга етказгин!» дея ихзори дил этишдан бошқа иложи қолмади. Кейин Пьяри Сукхрамга ўгирилиб буюрди:

— Утир.

Сукхрам ерга ўтирди. Кажри тикка тураверди.

— Кажри деганинг шуми ҳали?

— Бу ўша.

— Чиройли экан! — маъқуллади Пьяри.

Кажри пиқ этиб кулиб, бошини рўмоли билан яширди.

— Сен нима дейсан? — Сукхрам унга савол берди.

Кажри тескари ўгирилди.

— Нима ҳам дердим? — у ёлғондан хижолат бўлди. — Уялганимдан ўзимни қаёққа қўйишимни билмаяпман.

Пьяри қовоғини солди, Сукхрамга таънали назар ташлаб, бошини чайқади.

— Кажри, ўтир, — деди Сукхрам.

— Сени ўтиришга таклиф қилиш ҳам эсимдан чиқибди, — ўзини оқлашга интилди Пьяри.

— Таклифсиз ҳам ўтиравераман, — деди Кажри ҳеч бир тортинмай. У беғам, бахтиёрга ўхшар, баҳорнинг латофати, жозибаси унда ўзини кўз-кўз қилиб турарди.

— Кел, ёнимга ўтир, саутим¹, — Пьяри каравотдан — ёнидан жой кўрсатиб чақирди.

Бироқ, Кажри Сукхрамнинг ёнига ўтирди, Пьярининг сўзларига эътибор бермаганини билдирмоқчи бўлди. У ўзи хоҳлаганча йўл тутди. Унинг дадил ҳолати Пьярининг бу ердалигидан заррача тортинмаётганини кўрсатиб турарди.

— Ёнимга ўтиришингни хоҳлардим, — деди Пьяри норози бўлиб. Унинг нигоҳида сабрсизлик, ундан ҳам кучлироғи, Кажри

¹ Саут — кўп хотинли эркакларда иккинчи хотин, кундош.

буйруғини бажармагани иззат-нафсига текканидан ранжиганлиги рўй-рост билиниб турарди. «Ўз уйимда амримга бўйинсунмасликка нечун ҳаддинг сиғди?!» — деган сўзлар янгради унинг овозида.

— Жойим эрим ёнида, — деди Кажри унинг гапини бўлиб.

— Ихтиёринг, — рози бўлди Пьяри ва яна нимадир демоқчи бўлгандай бош чайқади. Сукхрам унинг дилидагини дарҳол пайқади. Пьяри кундошининг афзаллигини тан олган, шунинг учун ҳам ёнидан жой кўрсатган эди. Лекин Кажрий ҳақиқий ўрмон гули бўлгани учун қалбаки гуллар тикилган чойшабда ўтиришдан воз кечди.

— Сени баҳслашиб енгиш ҳам қийинга ўхшайди, — деди Пьяри кулиб. У ҳаммасини ҳазилга йўйишга интилди.

Аммо Кажри бунга ҳам қаноат ҳосил қилмади.

— Биз камбағал одамлармиз, хоним, бизга шу ер ҳам бўлаверади. Ёнингда ўтирсам каравотингга безак бўлолмайман. Чодирда, ерда ўтириб ўрганганман, ўз одатимдан нега воз кечарканман?

— Майли, ўтирган жойингда қолавер. — Пьярининг гаши келди. — Ихтиёринг. — Сўнг ўз ишига киришди.

— Уй эгаси билан суҳбатлашмасдан иложи йўқ, — деди Пьяри.

— Ўзим гаплашаман, — деди Сукхрам.

— Сен ўзингни касалга солиб туравергин, бўптами? — қўшиб қўйди Кажри.

— Бу хусусда хотиржам бўл, — Пьяри кулиб унинг бошини силади.

— Демак, менда шубҳанг йўқ, а? — сўради Сукхрам кулиб.

— Жонимдан тўйдирдинг! — деди норозилик билан Пьяри.

Сукхрам кулиб юборди.

— Жаҳлинг чиқмасин, опа. Ҳаммасини ўзим тўғрилайман, — деди Кажри.

— Яна ким қачон келасан? Менга қара, уйга қайтаётганингда кимгадир сабоқ бериш эсингдан кўтарилмасин.

— Унга ҳар кун буни тайинляяпман, — гап қўшди Кажри.

— Буни бошқа бирга олиб юрмайман. Уни бу ерга олиб келиш учун янги латта-путталар ғамлолмайман. Эски кийимда келгани унамаяпти.

Сукхрам билан Пьяри кулишди, Кажри бўлса қизариб кетди.

— У кичик хотин-да, — деди Пьяри мулойимлик билан.

— Бўпти, биз кетайлик, — деди Кажри.

— Яна келасанми?

— Чақирсанг албатта келаман.

Эшик ёнига борган Кажри тўхтаб ўгирилди.

—Келгуси сафар келганимда оёғимга буюёқ суртиш эсингдан чиқмасин, илтимос, — деди у муғомбирона кулиб.

Кеч кирди. Дала ва ўтлоқлардан пода қайтди. Юзларча туёқлардан кўтарилган чанг бурун тешиқларига ёпишди. Гоҳ у, гоҳ бу ерда оғизни нордон, ёпишқоқ алланарсаларга тўлдириб ичгичка тутун оқими сузиб юради. Яқинлашиб келаётган қоронғулик борлиқни юпқа, тиниқ парда билан қоплай бошлади, ана шу парда устида кўзга кўринмас тузоқдан қутулгандай қушлар баъзида чарх уриб учади. Ибодатхона қўнғироқларининг бир оҳангдаги ва ташвишли жаранги атрофни тўлдирган.

Дхупо уйда ўтириб, бҳарбҳудлар¹ табақасига мансуб Дин исмли кишининг хотини билан суҳбатлашишарди. Суҳбатнинг схири кўринмайдигандай эди. Дхупо Пьярини ҳам, Банкени ҳам унутишга улгурди. Банкени калтаклашгандан кейин ундан ўч слишни ўйламай қўйган эди. Ҳаёт ўз изида борарди. Дин келгунга қадар иккала хотин мириқиб суҳбатлашишди. Эри келиши билан хотини бошига рўмол ташлади.

Дин уйга кирмай остонага яқин жойга ўтирди. У билан бирга бир неча оғайнилари ҳам келган эди.

Эркаклар суҳбатига қулоқ солган Диннинг хотини жавради: — Тамом, ўтириб олди, ейиш-ичишни ҳам унутди.

Дхупо ўз эрини хотирлади.

— Эҳ, опаюн! — хўрсинди у. — Эркакларнинг гаплашадиган гапи кўп.

— Тўғри-тўғри! Бу ёқда иссиққина нон совиб қоляпти.

Дин олим тўтиқуш² ҳам, денгизчи ҳам эмасди. У бир мусулмон одам эди. Айвонда дунёвий воқеалар хусусида гап кетди.

— Қулоқ солинглар, сизларга бир воқеани айтиб бераман, — таклиф киритди Дин.

У дуо ўқиди, сўнг баланд, жозибали товуш билан ҳикоясини бошлади:

— Илоҳий кучлар бизни не қўйларга солиб қўйганини кўринг! Худди ўша кучлар Яман подшосини Маккага зиёратга боришга мажбур қилибди. Подшо ўша ёққа ўғли билан жўнаб кетибди. Уша пайтларда қизларни бирга олиб юриш расми йўқ бўлганидан қизини уйда қолдириб кетибди. У жўнаб кетиши билан вазири қора ниятини рўёбга чиқармоқчи бўлибди. Малика шунақаям гўзал, шунақаям соҳибжамол эканки, уни таъриф-

¹ Б х а р б ҳ у д а р — бу табақа одамлари мушакбозлик учун ишлатиладиган петарда, қарсилдоқ яшаш билан шугулланади.

² О л и м т ў т и қ у ш — яна «Тўтинома»га ишора.

лашга тил ожиз. Унинг мулоҳим кулгисидан гулларга титроқ кираркан. Дилдор жонон қаёққа назар ташласа ҳаммаёқ гулгул яшнаб кетаркан, тун кундузига айланаркан. Малика ёш ниҳолдай қадди-қомати келишган экан. Ҳаммадан ҳам шафқатли, саховатлилигини айтмайсизми?! Вазир қизнинг ҳузурига келиб: «Малика, бугун уйимга келсангиз», депти. Малика бўлса: «Қасрингга қайтиб бориб жавобимни кутгин», депти. Вазир итоат қилибди, кетибди, бироқ маликанинг гўзаллиги уни дол қилиб, оромини йўқотибди. Қалби заҳар билан тўлдибди, ҳирс илон бўлиб ўрмалаб кўксига вишиллабди. Юраги ўт бўлиб ёна бошлабди. Нима қилиш керак? Қандай йўл тутиш лозим? Шу пайт иблис унинг кўнгил уйига кириб олибди. Кириб олибди-да: «Жавобини кутма. Туриб унинг ёнига бор. Қуч билан унга эга бўл. У ўз хоҳиши билан хўп дермиди?» деяверибди. Ниҳоят қоронғи тушиб, ой чиқибди. Ой маликанинг юзидай нур тарата бошлабди, вазирнинг тоқати тоқ бўлиб қасрга йўл олибди. Малика ўз ётоғида тунги кийим билан кўзгу олдида ўтирган экан. У кўзгуда ўзи томон писиб келаётган вазирни кўриб қолибди. «Нима қилдим энди,— ўйланибди у.— Отам йироқда, акам отам билан бирга кетган. Мен ёлғизман. Борди-ю, номусимни бой берсам кейин қандай яшай оламан?» Малика хизматкорларга дарвозани беркитишни, вазирни тошбўрон қилишни буюрибди. Шундай қилишибди. Вазир келган жойига кетишга мажбур бўлибди

Оллонинг иродаси билан шу пайт маликанинг отаси билан акаси қайтиб келишибди. Қалтакланган вазир улар ҳузурига ҳозир бўлибди, подшо унга савол берибди: «Эй, садоқатли вазирим, сенга нима бўлди? Жавоб бер!» Вазир шундай жавоб қилибди: «Ҳолимга эътибор берманг, подшоҳим. Ҳаммаси худонинг иродасидан». Бироқ подшодан осонликча қутулиб бўлмаслигини билган вазир ёлғон гапирибди: «Қизингиз ўзини ноҳўя тутди, подшоҳим, унга насихат қилмоқчи бўлсам, мени тошбўрон қилишга буюрдилар».

Ҳамма воқеа шундан бошланибди. Подшо ишонувчан, бунинг устига ҳушомадни ёқтирадиган одам экан, вазир эса инсон эмас, балки чаён экан, қаерга найза уришни биларкан. Подшо ўша заҳоти валиаҳдга буюрибди: «Мени шарманда қилишга журъат этган бузуқ қизни қилич билан иккига бўлиб ташла!»

Валиаҳд кетибди. Аммо ёвуз вазир маликага тўхмат қилганини валиаҳднинг юраги сезибди.

Дхупо нафасини ичига ютиб қулоқ соларди.

Дин эса қўлини осмонга чўзиб ҳикоясини давом эттирди:

— Валиаҳд синглиси ёнига бораётганмишу оёғи унга ҳеч бўйсунмасмиш. «Болалигимизда бирга ўйнардик,— ўйлабди у.— Наҳотки синглимни яхши билмасам! Йўқ, унга қилинган тўхматнинг рост-ёлғонлигини аввало ўзим текшираман». Ичкарига

кирса малика қордек оппоқ ўринда ўтириб, қуръон ўқидганмиш. Подшонинг валиаҳди қуйидаги сўзларни эшитибди: «Иззате ман сахатван аур зиллате ман сахатван». Бунинг маъноси шундай экан: «О оллоҳ, бизга ор-номус берасан, бизга шармандаликни келтирасан». Йигитнинг юраги зирқираб кетибди. «Йўқ, унинг гуноҳкор бўлиши мумкин эмас! — депти ўз-ўзига. Лекин малика акасига ялинибди: «Отамнинг амрини бажо келтир, мени чопиб ташла. Мени бузуқ деб шубҳа қилса яшамай қўйганим маъқул. Акажон, отамнинг амрини бажар, сендан ўтиниб илтимос қилман». «Йўқ, сингилжон, — жавоб қайтарибди валиаҳд, — мен бошқачасига йўл тутаман». У қимматбаҳо ёғочдан ясалган каттагина сандиқ келтирибди, ичига синглисини ўтқазибди, берки-тиб дарёга ташлабди. Аммо сандиқ сувга чўкмабди, суза бошлабди, чунки у сеҳрли сандиқ. Сандиқ чўкмас экан, тўлқинлар ҳам уни соҳилга чиқариб ташлай олмас экан, у фақат оқимга қараб сузиб кетаверар экан.

Дхупо ҳикояни кўзларини катта очганича эътибор билан тингларди. У нуқул тўлқинлар устида чайқалиб, номаълум ёққа сузиб бораётган сандиқ ичидаги бечора малика нималар ҳақида ўйлаётганини тасаввур қилишга интиларди.

Диннинг хотини чуқур хўрсиниб қўйди. Дин бир йўталиб олиб, ҳикоясини давом эттирди:

— Бу орада Чин ҳоқони мактуб йўллабди: «Менинг валиаҳдим ажойиб, чиройли йигит бўлиб етишди. Эй, Яманнинг улуг подшоси, сенинг эса соҳибжамол қизинг бор. Уни ҳузуримга юбор. Тўю томоша қилайлик». Мактубнинг Яманга етиб бормаи туриб сандиқнинг дарёда суза-суза Хитойга бориб қолгани худонинг иродаси эмасми? Бунинг устига Хитой валиаҳди шу вақтда дарё ссҳилида ов қилиб юриб, сандиқни кўриб қолибди.

У имо қилиши билан одамлари сувга ташланишиб, сандиқни соҳилга олиб чиқишибди. Дурадгорларни чақиришибди. Дурадгорларнинг эса ўз болтасини ишга солишдан олдин унинг овозини билиш ниятида сандиқни тақиллатиб кўриш одати азалдан бор экан. Дурадгор сандиқни тақиллатган экан, ундан: «Секинроқ, эҳтиёт бўлиб тақиллатинг», деган овоз келибди.

Дурадгорнинг қўрқувдан тили калимага келмабди. У жонҳолатда қочиб қолибди. Валиаҳд сандиқни бузишга амр қилибди. Маликани кўрибди-ю, ошиқу беқарор бўлибди, малика ҳам ибобилан ерга боқиб, йигитни севиб қолганини тан олибди. Валиаҳд: «Мановиси соз бўлди! Яманга отланаётган эдик, энди у ёққа боришнинг ҳам ҳожати йўқ, қанчадан-қанча пулларни тежаб қоладиган бўлдик. Келин бўлса уйга ўз оёғи билан келиб қолди», деб ўйлабди. У маликани саройга келтирибди, тўй қилишибди. Келин-куёв бахтли ҳаёт кечиришибди. Ватқ ўтиши билан малика ҳаммани хурсанд қилиб ўғил туғиб берибди.

— Буниси соз бўлибди! — хитоб қилди Дхупо.

— Ҳаммаси тақдирдан, — деди насихатомуз Диннинг хотини.

— Бу ҳақ гап. Кимнинг пешонасига нима ёзилган бўлса шуни кўради.

Дин виқор билан атрофга назар ташлади, телпагини бостириброқ кийди. У тикка туриб эшитаётганларни ўтиришга таклиф қилди, ўтирганлардан уларга жой беришни сўради.

— Қулоқ солинглар. Бу ҳам оллонинг иродаси! — давом этди Дин ҳамма жой-жойига ўтиргач. — Бир куни валиаҳд тўқувчилар маҳалласига борибди, бир аёл тўқувчига айтаётган қуйидаги гапларни эшитиб қолибди: «Аҳдим шундай, азизим! Подшоҳимизга ўхшаб уйлансанг, эртагаёқ тўй бошлашингга розиман, Борди-ю, жамоамиз қонунлари талаб қилганидай ҳамма таомилларга кўра тўй қилмоқчи бўлсанг, тирсагингни тишлаганинга дагина тўйга рози бўламан».

Бу сўзлар валиаҳдни ҳайратга солибди. Шу маҳаллада бўлиб, кўнгилни алғов-далғов қиладиган гапларни эшитганини қаранг. Бу ҳам оллонинг иродаси билан бўлди! Саройга қайтиб келган валиаҳ ўй сура бошлабди: «Тўқувчилар зотидан бўлган бу аёл ажойиб гапларни айтди-я! Бу гапларда қанақа маъно яширинган!» У бонг урибди. Сарой аҳли ҳозир бўлгач, тўқувчи билан галати гапларни айтган аёлни дарҳол саройга келтиришни буюрибди. Соқчилар тўқувчи билан аёлни олиб келишибди. Улар қўрқувдан қалтирашибди: ким билсин, валиаҳд шаҳзода уларни нима қиларкин? Бироқ валнаҳд уларга шундай дебди: «Қўрқманглар, сизларни ҳеч қанақа хавф хатар қутаётгани йўқ. Лекин, ҳой хотин, менга тушунтириб бер, нега тўқувчи подшо сингари тўй қилса унга тегишга рөзисану жамоа қонунларига кўра тўй қилса, у тирсагини тишламагунча унга тегишга рози бўлмайсан?» — «Улуғ шаҳзодам, — жавоб қайтарибди аёл, — жазоласангиз ҳам, марҳамат қилсангиз ҳам ихтиёр ўзингизда, аммо ҳақиқат оловдан қўрқмайди¹. Подшолар уйланса, келин унинг ўйига ўзи келади, сарф-ҳаражат ҳам, ташвиш ҳам йўқ. Никоҳ ўқилса бўлди — олам гулистон. Борди-ю, тўй жамоа қонунларига кўра бўлса-чи? Сарф тагида қоласан!»

Аёл билан тўқувчи кетибди. Валиаҳд Яман маликаси сурадини олиб қараса, у ўзининг хотини экан! Валиаҳд министрни чақириб шундай дебди: «Ҳой, министр! Хотинимни отасининг ёнига олиб бор, кейин жамоа қонунларига кўра музикаю ҳашамат билан уни тўй қилиб тушириб келамиз». Малнка ўғли

---

¹ Ҳақиқат оловдан қўрқмайди — бу ерда садоқат ва ҳаққониятни оловдан синаш — «агнипарикша» удуми кўзда тутилмоқда. Тўғри ва ҳаққоний одам олов ичидан зиён-заҳмат кўрмай ўтиб кетади. Рама хотини Ситани ана шундай усул билан синаган. Чунки, Сита Раваннинг қўлида аспрда бўлган. Сита садоқатини намойиш этиб, олов ичидан соғ-омон чиққан.

билан йўлга равона бўлибди. Ҳой одамлар, оллонинг иродаси бизни не кўйларга солишини кўринг, йўлда министр маликани зўрламоқчи бўлибди. У ниҳоятда ярамас, йўлтўсар одам экан. Валиаҳдга берган ваъдасини унутибди. Чодир тикиб, маликага: «Ҳирсимни қондир», дебди. Малика эса: «Аввал отам ёнига олиб ёрғин, кейин талабингга яраша жавоб берай», дебди. Министр соқчиларни бошқа жойга жойлаштирган экан, шу ваддан қўрқинни хаёлига ҳам келтирмабди, у ҳозир айтганимни қиласан деб оёқ тираб тураверибди. Малика чодирнинг энг баланд жойига чиқиб олибди. Министр: «Ёнимга кел, пастга туш, бўлмаसा ўғлингни ўлдираман!» дебди. Малика: «Ор-номусимни сақлашим керак; ҳаёт билан ўлим оллонинг қўлида», деб жавоб қайтарибди. Бераҳим, қатгтол министр болани ўлдирибди. Малика кечаси чодир тепасидан тушиб, ўрмонга яширинибди. Министр ҳамма аскарларни маликанинг орқасидан юборибди, аммо маликанинг изини ҳам топа олмадилар. Министр валиаҳднинг ёнига қайтиб келиб шундай дебди. «Улуғ шаҳзодам! Хотиннингиз бўлмағур экан, йўлда боласини еб қўйди. У хотин эмас, алвастининг ўзи! Манфур ишини қилиб, ўзи ўрмонда домдараксиз йўқолди».

Эҳ-ҳе! Шаҳзода шунақаям қайғуга тушибдики! Тортган ғамининг чеки-чегараси бўлмабди. У маликани жудаям яхши кўрарди-да. Шаҳзода ғазаб, умидсизлик ўтида ёниб, Яман подшоҳига чопар юборибди: «Биз ҳадемай қизингизни хотинликка олиш учун етиб борамиз, тўйга ҳозирлик кўринг, акс ҳолда уруш эълон қиламиз!» деган мазмунда бир мактуб ҳам йўллабди. Яман подшоси қандай жавоб қайтаришни билмай гангиб қолибди. Унинг бу ҳолатини доно вазири пайқабди. Қайси вазир дейсизми? Маликани сандиққа солиб, дарёга ташланишига сабабчи бўлган оқил вазир-да. У қулай пайтни пойлаб: «Қўнглим ҳукмдори! Сизни балодан халос қиламан. Қизингиз ўрнига қизимни куёвга бера қолинг, ҳеч ким билмайди»,— деб айтибди. Шунга келишишибди. Хитойда тўйга ҳозирлик ишлари кучайиб кетибди. Мамлакат бўйлаб овоза тарқабди. Лекин шу пайт малика қайтиб келибди. У эркакча фақир кийим кийиб, пойтахт чеккасидаги ибодатхоналардан бирига жойлашибди. У ерда малика афсунгарлик, башорат қилиш бобида донг таратибди, унинг ёнига мамлакатнинг ҳар томонидан одамлар оқиб кела бошлабди. Моҳир башорат қилувчининг овозаси валиаҳднинг қулоғига бориб етибди, у тўй олдидан фақир ёнига ташриф буюриб, ўз тақдирини билмоқчи бўлибди...

Осмонда бирин-кетин юлдузлар милтиллади, бу ялтироқ қўнғизмисол юлдузлар самода оловли из қолдириб, дарахтларнинг қоп-қора тузоқларига илиниб қолгандай, йўлини давом эттириш учун тузоқдан қутулолмаётганга ўхшардилар.

Лекин Дхупо юлдузларни пайқамасди, қоронғи тушганини ҳам сезмасди, у бутун вужудини қулоққа айлантириб ҳикоя тингларди. Айвонда анчагина одам ўтирарди; Дхупонинг ёнидан Диннинг хотини жой олганди.

— О, оллоҳ! — хўрсинди у. — Маликанинг бошига не кунлар тушибди-я!

— Тақдир кишиларни не кўйларга солмайди!

Дин ҳолатини ўзгартирди, ҳазин ва ғамгин товуш билан давом этди:

— Оллоҳ яна ўз иродасини ишга солибди: фақир кийинмидаги малика бўлажак тўйдан хабар топибди, эртасига эрталаб унинг ҳузурига хитой ҳоқонининг валиаҳди ташриф буюрибди. Малика уни қабул қилибди, сўнг шундай дебди: «Тақсирим, бугун ажойиб туш кўрдим». «Авлиё отам, — деб илтимос қилибди валиаҳд, — тушингни айтиб бергин». Лекин «фақир» шундай жавоб қилибди: «Йўқ, тақсирим, туш туш-да, унда нима ҳақиқат, нима ёлғон эканини ким билсин. Борди-ю, тушим кўнглинг-да маҳкам ўрнашиб олиб, сени бесаранжом қилса-чи. Яхшиси тушимни эшитмай қўя қол, тушим ўзимники бўлиб қолаверсин». Валиаҳд бошқа ҳеч нарсани эшитишни хоҳламабди. «Йўқ, ота-хон, — оёқ тирабди у, — айтиб берасан». «Яхши, укам, бунчалик илтимос қилиб қолдинг, эшит бўлмаса. Тушимда аллақандай подшо Макканинг муқаддас жойларига зиёратга жўнабди, қизини уйда қолдирибди. Қизни вазири яхши кўриб қолибди, унга эга бўлмоқчи бўлибди, аммо малика уни ўзига яқинлаштирмабди. Шунда вазир подшоҳ қайтиб келиши билан қизи устидан тўхмат тоши ёғдирибди. Қизнинг акаси синглисини чолиб ташлаш ҳақидаги отаси берган буйруқни бажармабди. Унинг ўрнига синглисини ёғоч сандиққа солиб, дарёга ташлабди. Сандиқ оқиб бораётганда бир валиаҳд шаҳзода ов қилиб юрган экан, у сандиқни кўриб қолиб, дарёдан олиб чиқишга амр қилибди. Сандиқ ичидан чиққан маликани кўриб ошиқу беқарор бўлибди, уни хотинликка олибди. Шунақа, туш туш-да, нима ҳақиқат, нима ёлғон эканлигини ким билсин. Тушим шу ерда тўхтаб қолаверсин. Тақсирим, давомини сўрамагин!»

Лекин бунинг иложи бўлмапти. Валиаҳд ҳикояга шу қадар берилибдики, давомини эшитишга жудаям қизиқибди. «Йўқ, отагинам, — дебди у, — давомини ҳам айтиб берасан!» «Йўқ, тақсирим, шу ерда тўхтатиб қўя қолай!» «Йўқ, йўқ, айтасан!» Валиаҳд ўз гапида маҳкам турибди, «фақир» тушини охиригача айтишга мажбур бўлибди. «Олдиндан парвардигори олам ҳукм чиқарган бўлса керакки, валиаҳд тўқувчининг бир аёл билан бўлган суҳбатини эшитиб қолибди. Валиаҳд хотинини отаси ёнига жўнатишга аҳд қилибди. Бироқ йўлда маликани кузатиб бораётган министр уни таъқиб қила бошлабди, малика ўз ор-

номусини ҳимоя қилиб ундан қочибди. Шунда министр унинг ўғлини ўлдирибди. Мана, тушим ҳам тамом бўлди. Тақсирим, энди мени яхшиликча қўйиб юбор, чунки туш туш-да, унда нима ҳақиқат, нима ёлғонлигини ким билсин. Тушим кўнглингга маҳкам ўрнашиб, бесаранжом қилмаса бас!» «Авлиё отам, — «фақирга» мурўжаат қилибди валиаҳд, — тақдиримда бўлишинг керак. Лекин ҳикоянинг мен охирини билмоқчиман».

«Тақсирим, ахир бу туш-ку, — деб жавоб қайтарибди малика. — Мен дарбадар юрган фақирман, тақдирингда бўлишга менга йўл бўлсин! Илтимос қилсанг тўйингга келаман».

Бу орада тўй маросими қатнашчилари, улар билан бирга вазирнинг қизи ҳам келиб қолибди. Шунда фақир: «Келинни Яман маликаси сурати билан таққосла!» — дебди.

О, шунда роса тўполон бўлибди! Валиаҳд суратни келин юзи билан таққослабди. Қараса, у эмас! Маликадаги шоҳона улғворлик қани? Илоҳий гўзаллик қани? Сутга чайқагандай оппоқ юзлар, тимқора жингалак сочлар қани? Э, худолар! Валиаҳд беҳол йиқилибди, халқ ҳаяжонга келибди, фақирдан нима бўлганлигини сўрай бошлашибди. «Отахон, унга муқаддас кул сочгин, унинг устида дуо ўқигин, у яккаю ёлғиз ўғил, ота-оналари мусибат чекиб ўлиб қолишади! Авлиё отам, каромат кўрсат!» — деб ҳамма қичқира бошлабди. Фақир: «Ўрнингдан тур!» — деса валиаҳд ирғиб туриб: «Мен қаердаман? — деб сўрабди. Бу ҳам оллонинг продаси. Ўз номусини авайлаб сақлаган аёл қудрати ана шунча бўлади.

Малика энгидаги фақир кийимларини улоқтириб валиаҳдга: «Мени танидингми?» дебди. У маликани дарҳол таниб, баҳор гулларидай яшнаб кетибди. Шу заҳоти уларни яна никоҳлашибди. Ногоралар гумбурлабди, карнайлар чалинибди. Валиаҳд саройга севикли хотинини олиб келибди, ҳамма байрамлардан ҳам зўрроқ тўю томоша бошланибди, мушаквозлик авжига чиқиб, осмон чароғон бўлиб кетибди...

Дин жим бўлиб қолди. Назарида тўйда отилаётган мушакларни ўзи сотаётгандай, халқ талашиб олаётгандай, ҳадемай у бойиб пули ҳам қаёққа сиғмай кетадигандай бўлиб туюлди. Бу фикрдан ҳузур қилган Диннинг кўзлари юмилиб кетди, кўзини очганда ҳикояга маҳлиё бўлиб ўтирган кишиларни кўрди. Шунда Дин гапириб эмас, куйлаб тамом қилди:

Севишганлар топишса савол нечун?
Қисса айтдим, ёқлаб аёл номусин.
Номусингиз сақлангиз қорачиқ мисол,
Шундан топар ҳар ким ҳам бахту иқбол.

Сукхрам билан Кажри Рустамхоннинг уйига кираверишда, ҳовлида ўтиришибди. Кеч тушаётир. Қуёшнинг сўнгги зияси уйқуга кетишга шайланаётган табиатни кучсиз ёритиб турибди. Ниҳоят нурлар уфқ ортида кўздан йўқолди.

— Уйга киравер! — деди Сукхрам.

— Сенсиз-а? — ҳадиксираб сўради Кажри.

— Бўлмасам-чи! — деди бепарвогина Сукхрам.

— Бу ерда ёлғиз нима қиласан?

— Хотинларнинг орасида нима ишим қолган?

Кажри уйга кириб кетди. Пъари унга пешвоз чиқди.

— Кажригинам! — хурсанд бўлиб хитоб қилди у.

— Пъаригинам, — деди Кажри сал хижолат чекиб.

Бир-бирларига меҳр қўйган аёллар қўл ушлашиб, шодон гулишиб, зинапоядан тепага кўтарилишди.

Ичкаридан Рустамхон чиқди.

Сукхрам унга салом берди:

— Салом бердик, улуғ тақсирим!

— Сенга ҳам салом. Аҳволлар қалай?

— Дуойи жонингизни қилиб юрибмиз, ҳоким тўра, — жавоб қилди Сукхрам ерга чўкаётиб.

Рустамхон ўтирди.

— Сен ҳам ўтир, Сукхрам, — таклиф қилди у.

— Мен шундоқ ҳам ўтирибман. — Сукхрам шундай деди-ю, чилим сархонасига чўғ ташлаб, найдан бир неча бор тамакини ичига тортди, тамаки яхши ўт олгач, чилимни Рустамхонга узатди.

— Айтинг-чи, тақсир, соғликларингиз қалай?

— Худога шукур, бутунлай тузалиб кетдим.

— Йўқ, тақсир. — Рустамхоннинг кўзига тик қараб деди Сукхрам, — бутунлай соғайганингиз йўқ! Бир ойдан кейин касаллик қайталаниши мумкин.

— Қайталанадими? — титроқ овозда қайта сўради Рустамхон.

— Албатта.

— Энди нима қиламан?

— Ўзингизни тиясиз, тақсир.

— Винс ичиш ҳам мумкин эмасми?

— Йўқ, вино хоҳлаганингизча ичаверинг.

— Ҳунарингни яхши биласан, Сукхрам, — ялинди Рустамхон. — Наҳотки муддатини қисқартира олмасанг?

— Буни ўзингиз қилишингиз ҳам мумкин.

— Мен-а? Қандай қилиб?

— Бемаъни ҳирсдан сақланинг.

Рустамхон қовоғини солди, лекин бардош берди, индамади. Аммо кўнглида шубҳа туғилди: бу нат уни тузатишга ваъда берган, яна нечун бошини айлантиради?

Рустамхон туриб, уйига кириб кетди.

— Кажри! — чақриб қолди Сукхрам.

— Хўш, — жавоб қилди Кажри, — унга айтдингми?

— Йўқ, фақат замин тайёрладим.

Шу пайт деразадан Рустамхон мўраллади. Сукхрамнинг кейинги сўзларини эшитди.

Рустамхон деразадан нари кетди. У ҳамма гапга тушунди.

— Ҳозир келаман, Кажри, — деди Сукхрам. — Мени шу ерда кутиб тур.

— Ким билан гаплашдинг? — қизиқиб сўради Пьяри.

— Сукхрам билан.

— Нима деди у?

— Сихат-саломатлигингни сўради.

— Ўзи тепага чиқмадим?

— Йўқ у шошиляпти.

— Қаёққа?

— Бозорга. Бўлмаса оқшом тушиб уйга улгурмаймиз.

— Шу ерда ушланиб қолишдан қўрқасизларми?

— Бўлмасам-чи, бировнинг уйида ўтириб нима қиламиз?

Пьяри хафа бўлди, буни Кажри тушунди.

— Сени хафа қилмоқчи эмасдим, — деди у. — Тўғри гапни айтяпман. Айт-чи, бу ерда ўз уйингдагидай эркин яшайсанми?

— Йўқ! — деди Пьяри дадил.

— Буни ҳамиша билардим. Бу бегона уй деб адашмаган эканман-да?

— Йўқ!

— Кажрижон, мени бу ердан олиб кет!

— Олдин анови билан гаплашиш керак-да.

— Рустамхон биланми? У рози бўлмайди.

— Бу ёғини Сукхрам тўғрилайди.

Кажрининг жавоби Пьярини ўйлантириб қўйди. У даҳшатли хатога йўл қўйганлигини тушуниб етди.

— Ҳаммаси шунақа бўлади деб ўйлабманми?

— Қанақа бўлади деб? — Кажри сергакланди.

— Анали тирик мурда йўлимда ғов бўлишини, бўйнимда оғир тош бўлиб осилиб туришини айтяпман. — Кейин Пьяри ўз-ўзи билан гаплашгандай паст товуш билан сўзлади. — Наҳотки ҳаммасига чидаб ўтирсам? Йўқ. У ўзин ким бўлиб қопти, нуқул менга буйруқ қилаверади?! Ахир мен натниман-ку. Натни! Мени ушлаб ўтиришга кучи етармиди?

Пьярининг назарида тош зиндоннинг эшиклари очилаётганга ўхшади.

— Сенга нима бўлди, Пьяри? — Кажри уни юпатишга интилди.

— Бу ерга ўзим келганманми, ўзим кетаман, — давом этди Пьяри.

— Қўлидан нима келарди? Қамаб қўядими? Қамаса қамай-версин! У аблахни тинчитиб қўяман, вассалом!

Пьяри гўё уйғониб кетгандай Кажрига қаради ва:

— Менга ёрдам берасанми? — деб сўради.

— Ёрдам бераман, — деди Кажри, — аммо қўрқаман.

— Мени ушлаб қолишга ҳадди сиғмайди.

— Ишонгим келмаяпти.

— Ушлаб қололмайди.

— Борди-ю, қўйиб юбормаса, унда нима бўлади?

— Унга бўйсунди деб ўйлайсан шекилли? — қичқирди Пьяри. Унинг товушида телбалик баралла сезилди. Кажри беихтиёр сесканиб кетди. Пьяри қўрқувдан мутлақо халос бўлгандай эди. Ўзини бўрондан сақлаб қолган, ҳозирда поёнсиз осмонда чарх ураётган қушгина ана шундай бор овоз билан ғолибона қичқириши мумкин. Остида денгиз ёйилиб ётибди, лекин қуш ундан заррача бўлсин қўрқмайди, энди унга тўлқин писандми!

— Агар зўравонлик қилса-чи? — ҳамон шубҳа билдириб тақорлади Кажри. У бўлажак жанжал манзарасини яққол тасаввур қилиб турар, лекин унинг хайрли тугашига ақли етмасди.

— Рустамхоннинг чўриси эмасман! — давом этди Пьяри. У атрофига ғазабли аланглади, ўз нигоҳи билан хонадаги ҳамма буюмларни тешиб юборгудай бўлди.

— Унга бас кела олармидинг, — Кажри елка қисди. — Хукумат унинг тарафида.

— Эшигини бузиб қочиб кетаман!

Кажри кулди.

— Нега куласан?

— Роса топиб гапирдинг-да! Ҳозиргача ўғри эшикни бузиб буюмларни олиб кетарди, энди буюмларнинг ўзи ўғрининг эшигини бузиб, ундан қочиб кетяпти!

Пьяри кулмоқчи бўлди-ю, лекин ўша заҳоти қовоғини уйиб қизариб кетди.

— Омади гап, опа! У сени қандай қилиб қўйиб юборди? Эркак киши бўлганимда мен ҳам қўйиб юбормасдим. Жанжал роса авжига чиқади-да!

— Менга ҳеч ким қарамасин учун юзимнинг дабдаласини чиқариб ташлайман.

— Сукхрам ҳам қарайди деб ўйлайсанми?

— Қарамайдими? — Пьярининг ранги оқариб кетди.

— Ҳамма эркаклардан унинг зуваласи бошқача деб ўйлайсанми?

— Йўқ. Кажри, йўқ, унинг дили бошқача.

— Эҳтимол, гапинг тўғридир. Биз ҳаммага ўхшамаган йигитни ахтарганимизда, нега энди у ҳам ўзига чиройли аёлни ахтармаслиги керак?

Икковлари ҳам кулиб юборишди.

— Борди-ю, у бадбашара бўлганда-чи? — сўради Пьяри.

— Парвардигор бадбашара аёлларни яратмаганми? — жавоб қилди Кажри.

— Чиройингга бино қўяпсанми? — деб сўради Пьяри.

Кажри унга кўз қирини ташлади-ю, аммо индамади.

У нима ҳам дея оларди?

Тўсатдан хонага Рустамхон кирди.

Пьяри кийимларини йиғиштирди, ўзини бепарво тутди, кейин Рустамхонга савол назари билан тикилди.

— Қулоғимга аллақандай овозлар чалинди, — деди Рустамхон. — Қим билан гаплашаётган эдинг? — у хонага кўз ташлади.

Кажри удумга кўра дарҳол бошига ёпинчигини ташлади, лекин Рустамхон унинг юзини кўришга улгурган эди.

— Қим бу? — сўради у Кажридан кўзини узмай.

Кажри одоб тақозо этгандай бошини қуйи эгмади. Ёпинчиги четини икки бармоғи билан ушлаганича бармоқлари орасидан Пьяри ҳамда Рустамхонни кузатди. Пьярининг нафратига сазовор бўлган одамни дурустроқ кўриб олмоқчи эди.

— Унинг исми Кажри.

— У ким, деб сўраяпман?

— Кундошим! — деди Пьяри дадил.

Рустамхон хижолат бўлди. Демак, Пьяри ҳозиргача ўзини Сукхрамнинг хотини деб ҳисоблайди. Рустамхон эса унинг учун гўё йўқдай!

— Сукхрам ё менинг хотинимга нисбатанми? — ачитди у.

— Кўзгуга боқиб ўзингни бир томоша қил, — қаҳр билан жавоб қилди Пьяри.

Унинг жавоби Рустамхонни бутунлай хижолатга солди.

— Ана, дарров жаҳлинг ҳам чиқа қолди, — деди ўзини йўқотган Рустамхон. — Мен ҳазиллашдим.

— Мен билан ҳазиллашишга бало борми? — Пьяри елкасини жирканч билан қисиб, унинг гапини чўрт кесди.

Рустамхон Кажрига ўқрайиб нигоҳ ташлади, сўнг бурилиб чиқиб кетди. Бу аёл оғриб турган жойингга бигиз санчишни билди. Рустамхон Пьяри бошқаларга ўхшамаслигини, унинг устунлиги ва ҳокимиятини тан олмаслигини ҳозир яққол тушунди. Аёл киши ҳеч қачон эркакка бўйсунмайди. У эркакни ақлли ва билимдон деб билса ҳурматлаши, унга ғамхўрлик қилиши, қадрига етиши мумкин, лекин аёл киши эркакни ўзи билан тенглаштиришга интилади, унинг устунлигини тан олмайди. Эри-

нинг бошқа аёллар билан дон олишганини эса ҳеч қачон кечирмайди. Фигони чиққан Рустамхон Пьяридан ўч олмоқчи бўлди.

— Ҳавасингга куйдирги чиққур, биттаси камлик қиляпти унга! — деди Қажри жаҳли чиқиб Рустамхон кетгач.

— У нима деганинг?

— Менга еб қўйгундай бўлиб тикилганини пайқамадингми?

— Тикилишга арзийдиган чиройинг йўқ.

— Майли, эркакларга ёқмаслигим ҳам мумкин!

Пьярининг кўнглида нафрат тўлиб тошди. «Ярамас, нақадар ифлос одам!» — деб жаҳли чиқди унинг. Пьяри ўз баданига маҳлиё бўлган кўп эркакларни биларди. Ушаларда ҳар замонда бўлса ҳам ачиниш, инсонга хос шафқат уйғонарди. Рустамхончи? Унда инсонийликнинг ўзи йўқ. Худодан ҳам қўрқмайди, инсоф нималигини ҳам билмайди. Ҳеч кимнинг гапига кирмайди, ҳеч нима уни нијатидан қайтаролмайди. Қажрининг истеҳзолга гаплари Пьярига оғир ботди. У ниҳоятда шафқатсизларча алданганини ҳеч ким тушунмасди! У ўзинга озор етказганлардан қасд олиш учун бу ерга келган эди, бироқ нимага эришди? Ҳеч нимага? Бу ерда қамокда ётгандай ётибди, қўл-оёғи боғлиқ. Ўз тақдирини шу қадар пасткаш одам билан боғлади-я!

— Хафа бўлдингми? — сўради Қажри.

— Йўқ! — Пьяри қайғули фикрларни ҳайдашга интилди.

Қажри унга диққат билан тикилди. Шу ҳолатда бир неча лаҳза ўтди. Ниҳоят Пьяри ўртадаги жимликни бузди.

— Бирон нарса ейсанми? — сўради у.

— Йўқ, кўнглим тусамаяпти! — Қажри рад жавоби берди.

— Бетель тайёрлаб берайми?

— Хоҳишим йўқроқ.

— Сенга ёқади, мен бетель тайёрлашни ўрганиб олганман, — Пьяри шундай деди-ю, бетель солинган яшикни олиб, барглари тайёрлай бошлади. Пьяри ишга шунчалик ҳафсала билан киришдики, Қажри уни бадавлат хонадон аёлларига тақлид қиляпти, деб ўйлади, лекин ўша заҳоти бу фикридан қайтди.

— Эҳтимол, тайёрламаганинг маъқулдир? — деди у мужмалроқ қилиб.

Пьяри барг устига озгина оҳак солди, каттҳа¹ни танлай бошлади. Қажрининг гапига димоғида «инҳ-ҳ» деб ғулдираб қўйди-да, кейин кулиб юборди. Қажри қизариб кетди.

— Мана, тайёр бўлди. Марҳамат! — Пьяри Қажрига ўроғлик барғни узатди.

Қажри бетелни олди, эгилиб таъзим бажо келтирди. Бундай удум Қажрига одат бўлиб қолганди. Бунгача у бетелни анча

¹ Каттҳа — ҳинд акациясидан олинган экстракт бўлиб, бетель тайёрлашда ишлатилади. Бундан ташқари ундан газлама бўйишда ва териларни ошлашда ҳам фойдаланилади.

юқори табақа одамлар қўлидан олган, шунинг учун ҳам ҳар сафар одоб билан миннатдорчилик изҳор қиларди.

— Нега чайнамаёпсан?— бетелни оғзига олиб бормаётганини кўрган Пьяри ундан сўради.

— Борди-ю, у аччиқланса-чи? — деди Кажри қўрқа-писа.

Ниҳоят Пьяри Кажрининг Сукхрам ҳақида гапираётганини англади, лекин Кажрининг ниятига ҳали ҳам тушуниб етмаган эди. У ҳамон Кажри устимдан куляпти деб ўйларди. Пьяри кундоши томонга шубҳа билан назар ташлаб сўради:

— У нима ҳам дерди?

Кажри ўзини тутолмади.

— У: «Сен ҳам мени ташлаб кетдингми?» дейди,— жавоб қилди Кажри.

Пьярининг қалби ачинди. Демак Сукхрам ҳанузгача уни ташлаб кетганини кечирмаган экан-да. Нега энди унинг ўзи бу ҳақда ҳечқачон лом-мим демайди?

— У шундай деганмиди?— деб сўради Пьяри.

— Бўлмасам-чи! Албатта айтган, — Кажри тўсатдан кулиб юборди.

Пьяри ўзининг оқариб кетаётганини пайқади. У Сукхрамга беҳуда интилибди! Энди уникага боришнинг ҳожати қолмапти-да.

Ўз кашфиётидан маъюсланган Пьяри дамни ичига ютди. «Бироқ бу ерда ҳам қололмайман. Ҳеч қачон! Ҳеч ҳам мумкин эмас! Унда нима қилишим керак? Қочиб кетайми? Қаёққа? Қолсам-чи? Аммо Сукхрамнинг ғазаби ҳеч қачон тарқамайди. Слдин бунга умид қилса бўларди, лекин ҳозир у Кажри билан яшаб турган бир пайтда беҳуда хаёлнинг ўзи бўлиб қолади!»

— Бер бу. ёққа!— деди Кажрига қўлини узатиб.

— Нимани?

— Бетелни.

— Нега?— нима гаплигини тушунмаган Кажри қўлини тортиди.— Бунақа йўл тутиш одобдан эмас.

— Бу ҳақда ўйлама, — қўлини ҳамон чўзганича эътироз билдирди Пьяри. Кажри аввал унинг қўлига, кейин Пьярининг юзига қаради.

— Нега энди?

— Ахир бетель чайнашингни у ёқтирмайди-ку.

— Пьяри! Мен ҳазиллашгандим!

Қош қсрайди. Пьяри фонарь келтирди. Фонарнинг шишаси тоза, қурумнинг изи ҳам йўқ эди. Пьяри фонарга ёғ қуйиб, пилигини буради ва ёқди. Хона ичига майин сарғиш нур таралди.

— О, улуғ Рам! — ҳайрат билан хитоб қилди Кажри. — Мунчаям ёруғ-а!

Пьяри кулимсиради.

— Шунақа чироқни чодирингда ёқиб ўтиришни хоҳлайсанми?

— Ёқолмайди деб ўйлайсанми?

— Бунақа фонарь жуда қиммат туради, — деди Пьяри кулиб. Кажри фонарни қўлига олди.

— Мен оддий нагниман, — деди у ўйчан. — Чодиримда шунақа фонарь бўлиши ақлга сиғмаган иш! Ие! Қўлни куйди-раркан!

— Ўрнига қўйиб қўй, ағанатиб юбормагин тағин.

— Опа, айт-чи, — фонарни жойига яхшилаб қўйгач сўради Кажри, — у шамолда ҳам ўчмайdimи?

— Учмайди.

— Жудаям антиқа буюм экан! — Кажри хўрсинди. — Бунақа буюмлар оламда қанчаю! Ҳаммаси ҳам бизга насиб қилмайди. — Кажри жим қолди, кейин бир нарсани хотирлади шекилли, гап бошлади: — Икки йил олдин пойтахтда бўлгандим. Рожанинг қасрини ташқарисидан кўрдим. Болохонасида малика турган экан. Бай-бай-бай! Шунақаям чиройли, шунақаям латофатлики! Унинг ёнига мени қўйсанг, оппоқ сигирнинг ёнидаги балчиқдан чиққан урғочи қўтосга ўхшайман. Қаср ёнида, мановиндақа улкан тувакларда, — у қўлини ёзиб кўрсатди, — етти хил рангдаги чироқ ёниб турганини кўрдим. Турган жойимда қотиб қолдим. Улар шунақаям чиройли эдики! Кечаси кундузгидай ёп-ёруғ эди, таралаётган нур сутдай оппоқ эди!

— Рожалар — катта одамлар.

— Эҳтимол шундайдир. — Кажри унинг гапни маъқуллади, ҳозир ҳам унинг қаршисида ўша чироқлар ёниб тургандай бўшлиққа хаёлчан тикилиб қолди.

— Кажри, Сукхрамни қандай қилиб қайириб олгансан?

— Қўйсанг-чи, биров эшитиб қолади.

— Айта қол, Кажри.

— Бунақа нарсаларни сўрайдиларми? — Кажри кулди.

— Айтавергин.

Кажри жавоб беришга шошилмади. Пьяри ўйга толди.

— Ушанда у ёлғиз эди, у билан учрашдинг, кейин нима бўлди? Қандай қилиб танишиб олдиларинг? — бўш келмади Пьяри.

— Бир-биримизга ёқиб қолдик, бўлган гап шу.

Бунақа жавоб Пьярини қониқтирмади.

— Кейин-чи? — Қисташда давом этди.

— Кейин эр-хотин бўлиб олдик.

Пьяри пастга шўнғиб, тумшугини очиб, ўлжасига чанг солишга тайёр турган йиртқич қуш сингари ҳолатда эди.

— Унгача эринг ким эди? — гап қистирди у.

— Уни эслагим ҳам келмайди! — деди Кажри дадил. — У ёмон одам эди.

— Сени калтаклармиди?

— Урмасди, бироқ тирикчилик ўтказишнинг ғамини ўзим ердим. У кўп ичарди.

— Кейинчи?

— Кейинми? Буниси ҳам ичарди. Уни ичкиликбозликни ташлашга мен мажбур қилдим.

— Нега энди уни эр қилиб танладинг?

— Уни яхши деб билдим.

— Кажри, ҳамма натлар ичади, бунинг нимаси ёмон?

— Бизда жамоа тан олмаган нарса ёмон, холос. Аммо мен жамоадан ҳеч қанақа рўшнолик кўрмадим. Одамлар жанжаллашади, муштлашади. Олдинги эрим ичкиликни деб жиноятдан ҳам қайтмасди. Бир куни у кафанликка қўйилган пулни ўғирлаб ичиб юборди. — Кажрининг ҳаяжони кучайди. — Болалигимда ёнимизда Чикува деган кўкфуруш истиқомат қиларди, у биз томонларга қўй боққани келарди. Кунларнинг бирида у дўсти Багара билан бирга келди, уларнинг ёнида иккита канжар аёл, яна Деҳлидан келган кўкфуруш Саркасайян ҳам бор эди. Улар бир-бирлари билан муштлашишди, канжар аёллар қочиб кетишди. Саркасайяни ўлдиришди. Кейин Чикува билан Багарани дорга осишди. Канжарлар не аҳволда ҳаёт кечирishiга бир назар сол! Қанақа жойда яшашади? Улар кўча супурувчи — фаррошлардан қолган сарқитни ҳам ейишади.

— Кажри, отанг-чи, у ҳам ичармиди?

— Отам ҳам, онам ҳам ичарди.

— Ўзинг-чи?

— Мен ичмаганман.

Кажри, сенинг калланг, ақлинг менда бўлганда эди.

— Ақл дейсанми? Ақлни аёл кишига тўйдан кейин эри беради. Курри беролмаган ақлни Сукхрам берди. Унда рожа қони бор.

— Кажри, шунга ишондингми? Бундан нима фойда?

— Ҳеч қанақа, лекин ишонгинг келади. У бошқа натларда қамиди? Унда шунча ақл, олижаноблик қаёқдан?

— Кажри, у лапашанг бузоқнинг ўзи. Умри бино бўлиб ҳеч ким билан муштлашмаган, мени бирор марта бўлсин чертмаган.

— Аммо ҳозир муштлашяпти, рақибларининг суюгини синдирыпти. У сени ҳеч қачон урмаганми?

— Бир марта урган.

— Демак севмаган.

Пастда Рустамхон бесаранжон бўлиб ўтирибди. Нега Банкедан дарак йўқ! Одатда у бу маҳалда шу ерда бўларди. Бирон кор-ҳолни бошламадимикан?

Рустамхон ҳовлига тушиб, у ёқ-бу ёққа қаради. Ҳеч ким йўқ. Фақат кўтос бемалол кавш қайтаряпти. У дарвозадан бамайлихотир ташқарига ҳам кўз ташлади. Рустамхон қишлоқ оқшоми-

нинг сукунати ни ҳис этди, кўча кимсасиз эди. Уйга қайтиб кириб, яна Банкени кута бошлади. Аммо хавотирлик ҳамон тарк этмасди. Юқоридаги анови аёл ҳузурида талай шўртак гапларни эшитишга тўғри келди. Кўнглига қандай гаплар келдийкан? Рустамхон Пьярининг измидан чиқмаскан, деб ўйламадимикан?

Юқорида шодон қаҳқаҳа эшитилди. Назарида аёллар унинг ўстидан кулаётгандай бўлиб туюлди. Унисини ҳам, бунисини ҳам ҳайдаб юборсамикан? Бунисини — Пьярини-я?

Нақадар ғалати аёл!

Йўқ, бу ерда бир бало бор. Сукхрам ҳам кесатиб гапирадиган бўлиб қолди.

Рустамхон ўйга чўмди. У бошини қўллари орасига олиб, ўз хаёлларига берилиб ўтирар, кўз олди қорайганини ҳам сезмас эди. Унинг ўйлари қоронғи эди. Бу қанақаси? Банке — садоқатли сдам. Ҳаммасига Пьяри айбдор. У одамлар орасида обрўйини бир пул қилди. Шундай қилишга қандай ҳадди сиғди экан?

Уни ҳақ йўлдан адаштирган қора ҳасад иблиси дилига озор берарди...

Тепада эса аёллар суҳбати борарди.

— У мен ҳақимда сенга ҳеч нарса демадимми? — сўради Пьяри.

— Ҳеч нарса.

— Шундайми? — ўсмоқчилаб сўради Пьяри.

— Хўш, яхши аёл эканлигингни айтди, — деди Кажри.

— Шу холосми? — Пьяри бош чайқади.

— Пьяри! — эшик ортидан Рустамхоннинг ғазабнок товуши эшитилди.

— Ҳозир, — жавоб қилди у, — Рустамхон чақиряпти.

Пьяри хонага кирди, Рустамхон унга синчков назар ташлади.

У ўрнидан турди, чилимга тамаки солди, озгина наша ҳам қўшиб қўйди.

— Сархонани нега алмаштирмадинг? — дағдаға қилди у Пьярига.

— Алмаштирдим.

— Анови нимага кепти?

— Шундоқ ўзи.

— Уъи уйинга жўнатиб юбор.

— Нега энди?

— Ҳой хотин, гапни кўпайтирма!

— Меъдамизга теккунча гаплашаверамиз.

— Катта ўзгаришларни сезяпман.

— Узингдами ё меидами?

— Унинг ҳузурида мен билан қандай гаплашганингни эсла!

— Гапингни қара-я! Узинг мен билан қанақа оҳангда гаплашдинг?

Рустамхон шошиб қолди, нима дейшини билмади.

— Нега уни «кундошим» дединг?— деди у ранжиб.

— Икковимиз бир эрнинг хотини бўлсак уни бошқача нима ҳам деб атардим?

— Сен унинг хотинимсан ё мени?

— Унинг хотиниман, сенинг ўйнашингман.

— Вой уяти йўғ-ей!

Пьяри елкасини қисди.

— Узинг уялишинг керак. Уят нималигини билганингда мени бу ерга келишга зўрламас эдинг. «Бу ёққа келасан, бўлмаса эрингни қамаб қўяман», деб айтмасдинг. Уятмиш! Уятинг бўлса мени жамоага олиб бориб уйланиб ол. Сен эркаксан, сенинг ғуноҳларинг — гуноҳ эмас-да. Агар уятинг бўлганида эди, аллақачон уйланиб олар эдинг, тўғри келган аёл билан дон олишиб юрмасдинг...

— Сен расвогарчилик кўчасига кирганинг йўқми?

— Мең тубан саводи йўқ хотинман, пасттлардан ҳам пастман, менинг табақамден паст табақа йўқ, жамоамдаги қонунлар ҳам энг расво, мен ҳамиша оч, ҳамиша яланғоч аёлман... Сени расво йўлга киришга нима мажбур қилди? Менга тенг кела оласанми? Дўстинг Башке ҳамма ифлос ишларингга камарбаста! Сенинг қонунинг қилорхона очини ман қилади, сен бўлсанг қимор-хонадан тушган чўтал ҳисобига семираётирсан, яна уят ҳақида лоф-қоф урасан? Виждонсиз! Мен кўлгина бемаъни ишларни қилдим, ўзимни яхши одамлар қаторига қўшмаяпман-ку. Бузуқ хотинлигимни бутун олам билади, лекин сен эса ўзингни бамаъни одамлар қаторига қўшяпсан!

— Пьяри, ўт билан ўйнашма! — бақирди Рустамхон.

— Устингдан керосин қуйиб юбораман, ҳали шошмай тур, сени пилик қилиб ёндираман, ўт билан олишиш қанақалигини ўшанда кўрасан? Нега бакраясан? Қўрқитмоқчимисан? Қўрқитиб кўр-чи? Аламига чидамай ўзини осиб юборади деб ўйлайсан-да? Устимдан қулфлаб қамаб қўясанми? Қамаб бўлсан! Барибир қочиб кетаман, одамларга сени шундай ёмонлайманки, номингни эшитганда ҳамма нафратланиб тупуриб юборадиган бўлади.

Пьяри унинг жавобини кутмай орқасига бурилди, зинапойни тақиллатганича тепага кўтарилди. Рустамхон унинг орқасидан нафратомуз қараб қолди, унга қандай жавоб қайтариш ҳақида зўр бериб ўйлади, лекин арзигули жавоб тополмади.

Пьяри хонасига қайтганида орадан ҳеч нарса бўлмагандай хотиржам эди, аммо ичнини мушук тирнарди. Нега шу вақтгача Сукхрамдан дарак йўқ? Ташида билинтирмаса ҳам ичида ундан ташвишланарди.

— Келгани йўқми? — Кажри пешвоз югуриб чиқди.

— Йўқ ҳали.

— Жуда ҳаяллаб кетди!
— Келади, мунча ташвишланасан?
— Қўрқяпман.
— Вой эсим қурсин, — тўсатдан ҳушёр тортди Пьяри, — полициячи пастда, қоронғуда ўтирибди.
— Фонарни ўзим олиб туша қолай.
— Йўқ, йўқ, фақат сен эмас.
Пьяри иккинчи фонарни ёқиб, пастга тушиб кетди.
Кажри миннатдорчилик билан Пьярининг орқасидан қараб қолди.

Рустамхон каравотда ётарди.
— Ҳайрият, ниҳоят мени ҳам эслабсан-да? — деди пичинг билан чўзиб.
— Ўзинг биласан, ёнимда одам бор.
— У ҳали ҳам кетгани йўқми?
— Йўқ.
— Ҳа, бугун катта кенгашларинг борга ўхшайди...
— Қанақа кенгаш? — Пьяри қовоғини солди, индамай тескари ўгирилиб олди. Рустамхон жаҳлга минганди. У ўзини қўярга жой тополмасди.
— Анови қачон кетади? — таъкидлади у.
— Ҳозир.
— Утираверади, ўтираверади. Унга бу ерда нима керак ўзи?
— Бошидаги соҳиби ҳозиргача қайтгани йўқ.
— Қанақа соҳиб?
— Сукхрам.
— Бу аёлни у етаклаб келганмиди?
— Ҳа.
— У ярамаснинг ўзи қаёқда қолиб кетдиди?
— Уша гапингни яна бир марта қайтар! — Пьяри аччиғидан сапчиб кетди.

Рустамхон бир лаҳзага лол бўлиб қолди.
— Қайтарсам нима бўлади? — деди у ниҳоят.
— Ит! — бақириб юборди Пьяри.
— Ўзинг итсан!
— У ифлос касалингни тузатди, сен бўлсанг уни ярамас деб ўтирибсан-а?
— Тилинг чиқиб қолганга куйиб ўлайми? Итоат қилишни ҳам унутиб қўйдинг....
— Мени қўрқитма, мен эркин одамман.
— Ким билан гап талашаётганингни биласанми?
— Сен ҳам менинг кимлигимни биласанми? — деди Пьяри, кўзлари чақнаб.
— Сен натнисан! Ўзини бозорга солувчи бузуқ аёл! — Рустамхон ҳаёсизларча тиржайди.

— Сени қараб тур ҳали! — пўписа қилди Пьяри.
— Дўқ урма, бу менинг уйим! — бақирди Рустамхон.
— Сен овозингни баландлатавер! — деди Пьяри заҳарханда билан.

Рустамхон ғазабланганидан қизариб кетди.

Кажри Рустамхоннинг бақирганини эшитди. Ҳатто қўрқиб ҳам кетди. Кейин ўзини босди, билинтирмай пастга тушди. Бурчакка яшириниб олиб, қулоқ сола бошлади.

— Ҳаммангни турмада чиритиб юбораман! — авжга минди Рустамхон.

— Қўлинг қисқалик қилади, чўчқанинг боласи, тишингни синдириб оласан! Турмада чиритармиш! Қанақа қилиб чиритишингни кўрамиз! Ҳали ўзинг участкага бора олармикансан? Дўқингни қара-я! Аёл экан деб, билганимни қиламан деб ўйлайсан шекилли! Манавини кўрдингми?

Пьярининг қўлида пичоқ ялтиради. Рустамхон бўздай оқариб кетди.

— Нимталаб ташлайман! — деб бақирди Пьяри. — Яхшиси, истоаткор итлигингча қолавер! Мен натниман.

— Нега жаҳлинг чиқади? — Рустамхон сал бўш келди. — Мен ҳазиллашдим.

Пьяри бурилиб, хонаси томон йўл олди. Кажри унинг оёқ товушларини эшитган заҳоти хонага қараб чопди.

Пьяри кириб буюмлари турган жойга борди, ханжарни Кажрига узатди.

— Ма, ол, ўзимники бор.

Кажри ханжарга қаради.

— Иш шунгача бориб етдимми?

— Етади! Ҳаммаси очилди, ҳаммаси ўз жойида қолди.

— Унн тездагина бир ёқлик қилдингми?

— Йўқ, Кажри, тутилиб қолдим, узоқроқ тутилиб қолдим, — деб жавоб қайтарди Пьяри ва эшик томонга ўйчан нигоҳ ташлади. Кажри унинг нигоҳи маъносини тушунди.

21

Банке қиморхонадан чиқди. Унинг чўнтаклари қоғоз пулларга тўла эди. Бугун унинг омади келди: у анча пул ютди. Севинганидан терисига сиғмасди. Қиморбоз дўстлари қайта ютиб олиш учун Банкени ушлаб қолишмоқчи бўлишди, лекин уринишлари беҳуда кетди: Банке бунақа қулай пайт келмаслигини ёилиб, ўйиндан чиқди.

Бугун хурсанд бўлганидан ҳаяжони зўрайди. Шунча пулни қандай қилиб ютиб олганига ўзи ҳам тушунмасди. Ўз бахти юришганига ишонишдан ҳам қўрқарди. «Бугун худо марҳаматини мендан аямади», — деб ўйлади. Банке қишлоққа қандай

етиб борганини билмай ҳам қолди. Қулоғига: «Эвоҳ, бахти қаро гёл зоти!» деган нидо чалингандагина ўзига келди.

У ёқ-бу ёққа қараб Дхупони кўрди. У кўчанинг бурчагида Диннинг хотини билан бирга турарди. У Дхупони кузатгани чиққан бўлса керак.

— Ҳақ гап, — деб маъқуллади Диннинг хотини, — кимки ср-номусини сақламаса, у хонадонини ҳам сақлай олмайди.

— Яхши қол, мен кетай, кеч бўлиб қолди, — деган гапни эшитди Банке.

— Эҳтиёт бўл, ҳаммаёқ қоронғи.

— Даладан ўтсам бўлди, уйимга етаман.

Дхупо йўлга тушди. Ёни турган фонарлар тун бошланганидан далолат бериб турибди. Дхупо йўлни кесиб ўтиб, бир вақтлар қишлоқ аҳли душмандан ўзларини ҳимоя қилиш учун тиклаган гувала девор харобалари ёнига чиққунга қадар бутазор ёқалаб кетди. Эндиликда қишлоқ аёлларининг ўзи девор душмани бўлиб қолганди: ундан кўримсиз хароба кўзга ташланарди, гувалаларни ўз кулбасини тиклаш учун ташиб кетишган.

Атроф жимжит, кимсасиз. Қишлоқ ортидан кўтарилган ачиртир тутун муздек тун ҳавосида эриб кетаяпти. Жазирама кундуз кунидан кейин кишилар жунжикишмоқда. Лекин Дхупога тунги аёз хуш ёқарди. Шамол шиддати тўсатдан марҳум эрини эсга солди. Дхупо уни кўргандай ҳам бўлди, лекин шамол ўзи учун азиз бўлган кишиси қиёфасини учириб кетди.

Дхупо маҳаллани кесиб ўтиб далага чиқди. У орқасида кимнингдир оёқ товушларини эшитди. «Эҳтимол, мен сингари кеч қолган ёлғиз йўловчидир, уйига шошилаётгандир», — деб кўнглидан ўтказди. Қўрқувдан юраги увишди, аммо ўзини дадил тутишга интилди. Қадамини тезлатиб, йўлида давом этди.

Банке унинг орқасидан изма-из келарди. У бетоқатликдан титрарди. Банке сабр-қаноат, меҳр-оқибат билан ўз муҳаббатларига эришган кишилар устидан куларди. У фурсатни беҳуда ўтказмайди. Ахир Банке бор-бисотини зўравонлик билан қўлга киритган. У Дхупога етиб олай деганда кимнингдир вазмин қадам товушлари уни секинлашга мажбур қилди. Банке қўрқди. Бу аёл кишининг қадам товуши эмасди. У орқага қайтишни жуда-жуда хоҳлади, лекин вақт ўтган эди.

Кейин, бу одамлар бўлмаса керак. Эҳтимол, биронтасининг моли тентираб юргандир, деган фикр миясига келди. У қадамини энди тезлатаман деганида олдинда — Дхупо қораси ўрнида ёкки эркак юрганга ўхшади. Улар Банкени кўриши биланоқ қоронғиликка сингиб кетишди.

— Бу ерда ким бор? — паст овозда сўради Банке.

— Нима ишинг бор? — шу хилда шивирлаб жавоб қайтарди кимдир.

— Менга қара, эхтиёт бўл, — деди яна бири шивирлаб.

— Нега битта одамдан қўрқиб ўтирибмиз?

Банке сесканди; у товуш эгаларини таниган эди.

— Тҳақур Чарансинх, Харнам, сизмидингиз?

Икковлари ҳам яширинган жойларидан чиқишди. Уларнинг қўлларида ўроқлари ярқираб турарди. Улар қишлоқ подачиси даласига ўғирликка келишганди. Қаерда ҳокимият бўлса, зўравонлик ҳам ўша ерда. Подачи отасининг хокини Ганг дарёсига топширгани Соронга кетганди¹. Хотини касал, дала парвардигори олам ихтиёрида қолганди. Аммо тҳақурлар бундан заррача хижолат бўлишмади. Бировнинг ризқи ҳисобига бойиш бўлса улар шердай ботир бўлиб кетишади, шу важдан исмларига синх — шер сўзини қўшиб айтишади. Ботирликларининг олий нуқтаси деб полицияда хизмат қилишни билишади. Чунки полиция ҳимоясида ожизларни бемалол қисиб қўйиш, вино ичиш, лаззатли таомлар ейиш мумкин.

— Ҳа, биз, — деди улардан бири. — Сени бу ёққа полициячи юбордими?

— Нима ишларинг бор? — деди Банке.

— Ахир, сен полициячининг дўстисан-да! — деди Чарансинх.

— Дўстиман, — маъқуллади Банке, — аммо сизларга ёмонлик қилганим йўқ.

— Вақти келса кўрармиз.

— Полициячи билан дўстлашганингда солиқлардан озод қилдими? — сўради Банке.

— Йўқ. — деб жавоб қайтарди Харнам.

— Ана шунақа. Сизларни мен эмас, Пьяри хонавайрон қилди, тушундиларингми?

— Бу ёққа нега келдинг?

— Унинг дугонасини изма-из қувиб келяпман, — деди Банке.

— Ким у?

— Дхупо, чамар аёл, — деди Банке аста. — Вақтичоғлик қилмоқчиман.

— Бу гапинг ёлғон, — деди Харнам, — Дхупо туфайли сени калтаклашди, ундан ўч олиш учун қувиб келяпсан. Нега биз билан беркинмачоқ ўйнайсан?

---

¹ ...отасининг хокини Ганг дарёсига топширгани Соронга кетганди — Сорон Уттар Прадеш штатидаги Ганг дарёси соҳилига жойлашган шаҳар. Ганг Ҳиндистонда самодан бошланган муқаддас дарё. Шунинг учун ҳам Ганг самога борадиган энг яқин йўл. Улганлар ҳокини Ганг ёки бошқа бир дарёга ташлаш ҳақида хурофий тушунча бор. Индуизм қойдаларига кўра, материя, ер, сув, оловдан иборат. Киши ўлиши билан унинг жони янги мавжудотга ўтади, яъни ерда қолади. Чириган танани олов билан сувга топшириш керак. Шунинг учун жасад олдин куйдирилади, кейин кули сувга ташланади.

— У туфайли калтакланганим тўғри. Бироқ Рустамхон билан Пьярининг замонлари ўтиб кетди.

Икков тўракур ҳам ўйланиб қолишди.

— Рустамхоннинг вақти ўтди, Пьяри ҳам ҳадемай истеъфога чиқади. Уларнинг омади кетди деб ҳисоблайверинглар. Хўш, кетдикми?

— Сен Дхупони ўлдирмоқчимисан? — сўради Чарансинх.

— Бу ўлимдан ҳам баттар бўлади, унга аёл киши умр бўйи бошини кўтариб юра олмайдиган, эсидан чиқармайдиган мусибат келтираман.

— Дхупо тул хотин-ку! — Харнам сал инсофга келди.

— Сен аҳмоқнинг ўзисан, — Банке ҳужумга ўтди. — Хўш, ёрасизларми?

Учови Дхупони деб йўлга тушишди.

Банке огоҳлантирувчи маънода қўл кўтарган эди, улар тўхташди.

— Ана у! — шивирлади Банке.

— Ёлғиз! — Чарансинх енгил тортиб гап қотди. Сўнг сўради: — Аввал ким яқинлашади?

— Банке, олдин сен бор, — деди Харнам.

Банке биринчи бўлиб борди. У қўрқувдан дағ-дағ титрарди.

— Ким у? — яқинлашиб келаётган оёқ товушларини эшитган Дхупо бақирди.

— Бу мен, Банке, — экинзор орасидан чиқиб овоз берди у.

Банке индамай унга яқинлаша бошлади. Индамай унга ташланиб, елкасидан ушлади. Дхупо Банкенинг қўлидан чиқиб қоча бошлади.

Банке уни қувиб етиб, яна ушлаб олди. Дхупо додлаб одамларни ёрдамга чақира бошлади, тўракурлардан бири яширинган жойидан сакраб чиқиб, унинг оғзини беркитди. Дхупо унинг қўлини тишлади, кейин жон-жаҳди билан тепди. У гандираклаб кетди. Шунда бошқа тўракур чопиб келиб, Дхупога мушт уриб, ерга ағанатди. Дхупо йиқилди, ўриндан сакраб турди, қочиб кетишга интилди, аммо улар унинг оғзига латта тиқишди. Дхупо охирги марта бор кучи билан улар қўлидан чиқишга уринди, лекин қурби етмади...

Атроф зим-зиё, осмонда қоронғуликни тарқатадиган битта ҳам юлдуз йўқ. Шамол экинзорларда шовуллаб, осмону фалакка интилади. Қишлоқ анча йироқда. Ким бақирса ҳам — фазилатлими ё иллатлими, даладаги товуш у ёққа етиб бормади. Бақиряқ олови ўчиб қолаётган ўчоқлардан тун қоронғулигида сузиб юрган тутунлар билан тўқнашиши эҳтимол. Бақиряқ қишлоққа етиб келганида ҳам уни қишлоқ томларининг бепарво сукунати кутиб олиши мумкин эди. Осмон бир лаҳзага сескангандай, уйқудан негоҳ уйғонган юлдузлар кўзи пирпирагандай

бўлди. Бир лаҳзага нотекис қизғиш-сариқ нур билан жумлаи жаҳон ёришгандай бўлди, аммо шу заҳоти ер устини қалин, қимир этмайдиган зулмат қоплаб олди. Тирик табиат ўлик бепарволикка ён берди. Бўлиб ўтаётган воқеага ёш экинларнинг баланд, ингичка поялари тошюракларча бепарволик билан томошагўй бўлиб турди. Агар улар тириклик ва шафқатдан маҳрум бўлса нечун тилсиз гувоҳ бўлиб, бу ерда саф тортиб туришибди? Осмон зулмати чекинмаяпти, у билан баробар келишга ҳеч ким қодир эмас. Пўлатни шам сингари парча-парча қилиб кесиб ташлаш, совуқ пўлатни эритиш мумкин, аммо сон-саноқсиз замон қатлаמידан иборат осмон зулматини йўқ қилиш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди...

Учови қочиб кетишгач, Дхупо гандираклаб ўрнидан турди. У ақлдан бегона бўлиб қолди: ҳозир юз берган ҳодисани тузатиб бўлмайди. Унинг кўз олдини зулмат қоплади, қалби заҳарланиб, қасос олишга ундади. Шармандалик!!! Гуноҳ!!! Бадномлик қалбига юзларча ханжар бўлиб санчиляпти, баданини олов бўлиб ёндирыпти. У ғазаб ва умидсизликдан титраб-қақшади. Энди у қандай ҳаёт кечиради? Шармандаликни қандай ювади? Шу лаҳзада унда ҳаётнинг улуг ҳақиқати бор овоз билан янгради. Қалбида ер устида гулдираб, вайронлик келтирувчи яшин чақиб, ерни само сувларига тўлдириб юборгудек хавф солувчи жуда улкан момақалди роқ булутлари билан қиёс қилгудай янги туйғулар тўлиб-тошди.

Таҳқирланишдан кейин келадиган азобловчи уят кишини бўлиб ўтган уқубатни унутишга мажбур қилади.

Саркаш ғурур ва аёл қадр-қимматининг таҳқирланган туйғуси унинг кўнглини тўлдириб тоширди, куч-қувват ато этди...

Дхупо алам ва умидсизликнинг жонли тимсолидай йиғи-сиғи, додвой билан қишлоққа қараб чопди.

Қўрқиб кетган қишлоқ аҳли ҳеч нарсага тушунмай, гўёки у кишилар ҳаётини ўзига тортувчи магнитдай маъсума аёл орқасидан эргашишди.

Дхупо чамарлар қишлоғига чопиб борди. Унинг дард-аламга тўла нидосини эшитиб, кўча одамга тўлиб кетди. Дхупо ўзини ерга кўтариб урганича жон талвасасида типирчилай бошлади. Аёллар даҳшатдан донг қотиб қолишди, болалар қўрққанларидан оналарига маҳкам ёпишдилар.

— Нима бўпти? Нима бўпти? — деб ҳамма бир-бирига савол беришди.

— Ҳой, панчаят одамлари, бу ёққа! Бу ёққа келинглари! — қичқирди Дхупо.

Қон бўлган қалбнинг ич-ичидан чиққан нидо кишилар кўнглидан жой олаётган даъват, ҳимоятлаб ялиниш ҳамманинг дилида акс-садо бериб, ягона қичқириққа айланди.

— Йўқ, йўқ! — қичқирди Дхупо ақлдан озган одамдай кўзларини олайтириб. — Оқсоқоллар, қаердасиз? Адолат талаб қиламан! — у яна бир нима демоқчи бўлар, аммо ғазаби гапиришга йўл қўймас эди.

Унинг атрофида чамарлар тўплана бошлади; бутун қишлоқ етиб келди. Оломоннинг ноаниқ говур-гувури бора-бора умумий бақириқ-чақириқ билан алмашди, бу воқеага бўлган барчанинг қизиқсиниши осойишталик талаб қилиб, ҳокимона қўл кўтарди. Лекин Дхупо бунни сезмагандай эди. Аёллар унга ҳайрат билан боқар, болалар қўрққанларидан оналарининг орқасига яшириниб, ўша ердан қўрқа-писа қараб туришарди. Тўпланганлар орасида чоллар ва катта ёшдаги эркакларнинг овози борган сари баландроқ эшитила бошлади. Уларнинг товуши Дхупонинг қичқириқлари билан қўшилиб тунги ҳавода қатъий жарангларди. Қоронғуликнинг ўзи жим туриш аҳдини бузиб, ҳар усулга олиб гапираётгандай эди.

Сукхрам ҳам шу ерда ҳамма билан бирга турарди.

У бозорда Аҳмадободдан қайтган бетелфуруш билан учрашиб қолди. Бетелфуруш ана шу шаҳардаги ҳаётини ҳикоя қилиб берди. Сукхрам унинг гапларини нафасини ичига ютиб тинглади. «Мен ҳам Пьяри билан Кажрини олиб ўша ёқларга кетсам-чи? Фабрикага жойлашиб олишим, Пьяри билан Кажри ҳам ишлаши, тинч-тотув яшашимиз мумкин», — деб ўйлади у Рустамхонникига кетаётиб. Ярим йўлда шовқинни эшитиб, оломонга қўшилиб қолди.

Ниҳоят Дхупо ўрнидан турди.

— О худолар! Хароб бўлдим! Мени балчиққа булғашганини кўрмаяпсизларми? О худолар!

Унинг худоларга қарата айтган сўнги илтижоси юрагидан шунақаям дард-алам билан отилиб чиқдики, аёллар чидамай кўзига ёш олди. Кимнингдир боласи қўрққанидан: «Ойи!» деб йиғлаб юборди.

Шунда Дхупо ёввойи кишилар кулгисига ўхшаш кулги билан даҳшатли қаҳ-қаҳ урди.

— Дхупо, нима бўлди ўзи? — сўради қария Гилла. — Нега бўлган воқеани айтмаяпсан?

— Айтолмайман! — ингради Дхупо. — Ўзимни қудуққа ташлайман! Шармандаю шармисор бўлдим! Менга қараманглар! Қараманглар!!

Дхупонинг кенжа ўғли қўлини чўзганича унга қараб югурди, лекин Дхупо бақириб берди:

— Қўлингни теккизма менга! Теккизма! Мен гуноҳкор, наҳсман! Танам олов ичида, у ёняпти, ҳеч қайсиларинг қўл теккизмаңлар! Теккизмаңлар! Ҳаммангиз ёниб кетасиз! Ёниб кетасиз!!!

— Нима бўлди? Нима гап ўзи? — қичқирди одамлар.

— Сизда дадиллик, ботирлик борми? — Дхупо оломонга му-
рожаат қилди.

— Сен бор гапни айтгин, ўшанда кўрасан! — деб баралла
жавоб қилди оломон.

— Айтаман, аввал мен учун ўч олишга худо номи билан, ўз
оналарингиз номи билан қасамёд қилинг, агар уларнинг ор-но-
муси сиз учун қадрли бўлса, берган оқ сути ҳурмати қасамёд
қиласизлар!

— Қасамёд қиламиз! Айт! — Ҳамма учун жавоб қилди Кха-
чера.

Сукхрам олдинга интилди. Оломон зич турарди, лекин унга
йўл беришди, у Дхупонинг қаршисида пайдо бўлди.

— Демак, ваъда бердиларинг! — деди Дхупо баланд овоз-
да. — Унинг уддасидан чиқишларингни кўраман! — У оқариб,
кўзлари чақнаб кетди.

Сукхрам Дхупога қаради, у ўз кўзларига ишонмади. Дхупо!
Нега у ғалати гапларни гапираётир? Йиғлаётганини ҳам, кулган-
инини ҳам билиб бўлмайди? Ундан нимани сўрашяпти?

— Дхупо! — бор овози билан бақирди Кхачера.

Лекин у қайрилиб ҳам қўймади.

— Ўз хоҳишимни маълум қиламан: бугундан бошлаб то
умрининг охирига қадар болаларимга панҷаят ғамхўрлик қи-
лади! — деди у баланд ва тантанавор товушда.

Дхупонинг болалари йиғлашди.

Одамларнинг қизиқиши ортди.

— Ҳаммасини гапиравер! — бақирди оломон.

Дхупо бошини чангаллади, ёпинчиғи елкасига тушди.

— Олдин сизлар жавоб беринглар! Агар динимиз қонунла-
рига зид гапиргудек бўлсам, сўзларимни тўғрилаб турасизлар, —
деди Дхупо яланғош турганича.

— Нима гаплагини тушунтиргин энди! — деб Кхачера бақир-
моқчи эди, ўша заҳоти тилини тийди. Ҳамма инсон қадр-қим-
мати туйғуси уйғонган Дхуподаги мағрур нигоҳни кўришди. Гап
бошлаши биланоқ бу аёл гуркираб ёнаётган машъалага ўхшаб
кетди.

— Олдин қасамёд қилинглар! — унинг қатъиятли, дардга
тўла овози янгради, қишлоқнинг ҳар ёғидан тўпланган оломон
ягона шиддат билан: «Қасамёд қиламиз!» деб хитоб қилди.

Қишилари охириги шубҳа ҳам тарк этди, улар дадил ва
қатъиятли бўлиб қолишди. Дхупонинг даъвати қишлоқ бўйлаб
парвоз қилди, ҳар бир хонадон, ҳар бир том остига кириб, ҳар
бир қалбада акс-садо берди. Уларнинг қасамёди қуруқ ваъда
эмасди, бу қасамёдда уч боланинг тақдири, уларнинг ҳаёти,
ризқ-рўзи муҷассамланган эди.

— Энди айт! — деди ёшлардан бири сабри чидамай.

Аёллар юзларини яшириб турган ёпинчиқларини кўтаришди. Маҳбусларни зиндон деворларига занжирбанд қилиб турган кишанлар жаранглаб ерга тушгандай, озод бўлган қуллар бошини мағрур, тик кўтаргандай бўлди.

— Гапириб нима қилардим, яхшиси қудуққа чўкиб ўлганим маъқул! — йиғи солди Дхупо. — Ялинаман, менга ишонинглар! Ҳозир ўликдайман. Руҳим гапириб турибди, холос. Ишонинглар, гуноҳкор эмасман. Гуноҳкор эмасман! — у яна ҳўнграб йиғлади.

— Нима гап ўтганини айтасанми ё йўқми? — яна бақирди Кҳачера.

— Айтаман, айтаман!

Лекин одамларнинг сабр косаси тўлди, ҳамма бараварига шовқин солди, уларнинг товуши муттасил гувиллашга айланди. Дхупо ўзини йўқотиб атрофга аланглади.

— Жим бўлинглар, оғайнилар! — Гилла тартиб ўрнатишга интилди. — Унинг гапини эшитайлик! Нима деркин!

Одамлар секин-аста жим бўлишди, шунда Дхупо гап бошлади. Унинг сўзлари суд олдида нутқ сўзлаганга ўхшар эди.

— Бир куни ораларингдан бир киши мени бу ерга олиб келиб, менга уйланажагини маълум қилди, шундайми?

— Шундай.

— У ҳозир қаерда?

— Худо даргоҳига қабул қилган.

— Ҳозир кимим қолди?

— Биз, жамоа.

— Тул қолдим деб биров билан кўнгил хушлик қилсам-чи?

— Сени ўлдираимиз!

— Бундай гуноҳда айбдор бўлмасам-чи?

— Сен учун жонимизни ҳам аямаймиз!

— Онажон! — деб бақирди Дхупонинг тўнғич ўғли, додлаб онасига ташланди, Дхупо юзини яширганича қичқирди:

— Ушланглар уни! Менга тегса гуноҳимга ботади!

Аёллар болани ушлаб қолишди.

Дхупо тишларини фижирлатди. Ғазаб ва умидсизлик ақлини оздирганди.

— Дхупо! — бақирди Кҳачера.

— Ҳаммангиз ваъда бердингиз! — кўзлари ғазабли чақнаб хитоб қилди Дхупо. — Қасамёд ҳам қилдингиз!

— Ҳа, қасамёд қилдик! — тасдиқлади Кҳачера.

— Бўлмаса ханжарларни ҳозирланг! — деди Дхупо қатъий. — Мен ўламан, аммо болаларим айбдор эмаслигимни билиб қўйишин. Мен гуноҳ қилмадим.

— Ким у! — ғазабдан титраб сўради Кҳачера.

— Банке билан яна иккитаси. Улар менга ташланишди. Бор кучим билан ўзимни ҳимоя қилдим, аммо улар уч киши эди, начора...

— Шундай дегин! — Кҳачера тишларини ғижирлатди.

Дхупо авлиё Вайдехига¹ ўхшаб турарди. У адолат талаб қиларди.

— Бориб ўч олинглар! Оналарингиз ҳурмати! Аёлларингиз ор-номуси учун ярамас, ифлосларга қарши қўзғолинг!

— Гапларинг ростми, Дхупо? — деб сўради Сукхрам унга яқинлашиб.

Унинг овози қаҳрли эди, Сукхрамнинг хўмрайиб боқишларида қатъият алангаси ёнарди.

— Мени синглим деб атагансан, — деди Дхупо ошкора алам билан. У ўз ор-номусини ҳимоя қилишни илтимос қилмади, балки талаб қилди, унинг сўзлари кишилар қалбидаги ғазаб алангасини баттар кучайтирди.

— Худди шундай, — қисқа жавоб берди Сукхрам, унинг сўзлари қасамёддай янгради. — Синглим, сен учун ўч оламан! — деди у самимий, лекин қатъий товушда.

Дхупо унга жуда яқинлашиб сўради:

— Мени деб ўч олишга аҳд қилдингми?

— Йўқ! — деди Сукхрам дадил. — Эндиликда фақат сен учунгина эмас. Бу — бизнинг ҳам ор-номусимиз, ор-номус учун ўч олишда қон талаб қиламан.

— Сизга ўз қонимни бераман, ҳаммангизни ўч олишга чақираман!

Сукхрамнинг дилида туғён урган бўрон бошқаларни ҳам тинч қўймади. Дхупонинг сўзлари уларни ларзага келтирди.

— Анови бемаза иш қандай содир бўлди? — деди Кҳачера олдинга чиқиб.

Бироқ Дхупо жавоб беришга улгурмасдан унинг орқасида аёллар пайдо бўлишди. Ҳаммасининг ёпинчиқлари туширилган эди, улар охирги нафасгача олишишга тайёрдай важоҳатда эдилар.

— Билиб нима қилардинг? — деб аёллардан бири унга ташланди. — Бунақа қизиқиш кимга керак?

Бу эрли аёл эди², лекин ҳозирги лаҳзада эркак билан хотинни ажратиб турган ҳамма деворлар қулаганди.

— Фақат Дхупони эмас, ҳаммамизни бадном қилишибди! — деб қичқирди эрли аёл.

¹ В а й д е х и — Ҳозирги Бихар штати территориясидаги Вайдехи ҳокими подшо Жанакнинг қизи, Раманинг хотини Ситанинг эпитетларидан бири. Текста «Рамаяна» эпизодларидан бирига ишора қилинади.

² Бу эрли аёл эди — индуизм қонунига кўра аёл, айниқса эрга теккан аёл эркаклар суҳбатига аралашшишга ҳақи йўқ.

Унинг сўзлари оловга ёғ қуйгандай бўлди.

— Сен қанақа ор-номусни гапиряпсан? Эркаклар шунақа қуён юрак бўлса, аёл киши кимга ҳам мурожаат қиларди?— деди бошқа бир аёл уни қувватлаб.

Бу сўзлар сон-саноқсиз ўткир пичоққа айланиб эркаклар юрагини тилиб ташлади.

— Ҳаммангизга лаънат!— шов-шув кўтаришди аёллар.— Минг лаънат!

— Жим бўлинглар!— бақириб берди Кҳачера.

— Хотин ва қизларингизни булғаб, бадном қилишяпти-ю, сизлар бўлса қўл қовуштириб тек ўтирибсиз!— аёллар жонжаҳдлари билан қичқаришди.— Қанақа эркаксизлар, ўзи? Кампирдан ҳам харобсизлар! Қўлларингизга биллакузукларимизни тақиб олсаларинг ҳам бўларди!

Оломон: «Ўч оламиз!» деб ўкирди.

— Оқсоқоллар!— оломон гувурини босиб бақирди Дхупо.— Илтимос, буюринглар, сати¹ бўламан!

— Сати!!— оломон бир тебраниб олди.

— Полиция бостириб келса-чи?— деган ҳадикли овозлар эшитилди.— Бу аёл нималар деяпти ўзи?

— Йўқ, йўқ!— оломон гулдиради.— Ўч оламиз! Ўлим ҳақида ўйлама!

— Қизим!— Дхупога мурожат қилди бир қария.— Сен сати бўлолмайсан.

— Бўламан! Ор-номусни ўғирлашди!

— Ҳой, ор-номусни гапиряётган, шошма. Қишлоғимизда сендақа аёллар камми?— деб бақирди оломон ичида кимдир.

Дхупонинг кўзларига қон тўлди.

— Қани, шу гапингни менинг юзимга айтгин-чи!

— Ким айтди шу гапни!— Кҳачера кўпчиликка мурожаат қилди.

Бироқ оломон ичида ҳеч ким чиқмади.

— Ким мени гуноҳкор деб айтди? Оқсоқоллар, айбим нима? Бу иш менинг хоҳишим билан бўлдимми?

— Олов бўлмаса тутун бўлмайди!— деб бақирди кимдир бошқа томондан.

Дхупо дарғазаб бўлганидан кўз олди қоронғилашди.

— Қўрқоқ! Бу ёққа чиқ!— деб бақирди у томоғи йиртилгандай бўлиб.— Одамларга кўринишдан нега қўрқасан?

Лекин кўпчилик ичидан ҳеч ким чиқмади.

---

¹ Сати— эри жасадига ўзини қўшиб ёндирадиган тул хотин. Ҳозирги пайтда сати удумига, яъни тул аёлларнинг ўз-ўзини ёндиришга амал қилинмайди. Бу одат 1829 йилда инглиз ҳукумати томонидан расмий равишда ман этилган эди.

— Дхупо айбдор эмас!— деган ғазабнок овозлар эшитилди, — гуноҳ қилгани йўқ!

— Одамлар шундай дейдиган бўлса сати бўламан. Гуноҳимни шу йўл билан юваман. Парвардигор олдинги умримдаги қилмишларим учун жазолади, гуноҳимни ювмоқчиман!

— Йўқ, қизим, — гапга аралашди ҳалиги чол. — Сен поксан, бу ҳақ гап, аммо дин бошқа фикрда.

— Бу қанақаси?— савол ташлади ёшлардан бири.

— Уғлим, бу аёл киши.

— Ахир, унинг айби нимада?

— Айбдорми-йўқми, барибир, унга гуноҳ ёпишди. Агар гуноҳ боболардан мерос қолган бўлса, уни сати билан ҳам ювиб бўлмайди.

Дхупо чолнинг ҳамма гапларини эшитди. Шунинг учун ҳам у ўлимдан гапириб, халқ жавобидан кўрқди. Қутурган фил экинларни пайҳон қилгандай, даҳшатли шармандалик уни эзгилаб ташлади.

— Эвоҳ, — ингради у, — демак илож йўқ экан, ҳеч қачон гуноҳимни юволмас эканман-да... — унинг товуши суғлашди, Дхупо югуриб бориб, бошини тош деворнинг қиррали бурчагига зарб билан урди. Ёрилган чаккасидан шарқираб қон оқди. Аёл ерга йиқилди. Шилдираб оққан қон тупроқ, қумга шимилиб қотиб қолди. Дхупо ана шундай фожиали жон берди.

Эркаклар тишларини тишларига босишди, ғазабланганларидан гапиролмай қолдилар.

— Эҳ, Банке, жонингдан умидингни уз! — тишини қисиб деди Сукхрам, — қонингни ичаман... — Аммо у гапни тугатолмади, томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди. — Дхупо бизни ўч олишга даъват этди, — хитоб қилди Сукхрам. — У бизга ишонди!

Унга ҳеч ким жавоб қайтармади. Ҳамма бир-бирга индамай жаланглади, ўз тинчинни кўзлаб ташвишланишди, кўзларидан кўрқаётганликлари рўй-рост сезилди. Баъзилари жасадни тезроқ ёндириб, полицияга маълум қилишни, бу ишга барҳам беришни хоҳларди, лекин воқеани эшитган одамлар улардан нафратланишидан кўрқиншар, ҳеч ким ўз фикрини дадил айтишга ботинолмас эди.

— Нега жимиб қолдиларинг! — Сукхрам одамларнинг юзларига бир-бир қараб оломонга мурожаат қилди. — У ўч олишга даъват қилган эди-ку!

— Нима ҳам дердик? — деди кимдир. — Оқсоқолларни тўплаш керак, улар нима деса шу-да.

Сукхрам қовоғини солди. «Йўқ, агар бизни таҳқирлашса, натлар, бошқача йўл тутамиз, — деди у кўнглида, — аввало дилзордан ўч оламиз, кейин бундан буён нима бўлиши устида бош қотирамиз. Чунки эркинмиз, бизни ҳеч нарса тутиб турмайди.

Баъзида натлар золимона қонунлар олдида бош эгишга мажбур. Аммо жаҳллари чиққанда қутурган йўлбарснинг ўзи бўлишади. Мановилар эса ҳеч қачон одам бўлмайди! Қўрқоқлар, юраксиз қўрқоқлар!»

Сукхрам қовоқ-лунжи осилганича кетишга ҳозирланиб йўлга қаради.

— Қани, ишга киришинглар!— тўсатдан Кҳачера авж олди,— маъбуда Бхавани¹ мотам тахтиравонини гуллар билан безанг! Дхупо малика эди, орамиздан шундоққина қетмасин. У Бхавани сингари авлиё эди!

Аёллар рози бўлиб бош ирғашди, тахтиравонни безашга тушишди.

— Ҳаммангиз қасамёд қилгансиз!— ғазаб билан бақирди Сукхрам.— Наҳотки виждонларинг уйғонмаса?

— Қўлимиздан нима ҳам келарди?— деб эркаклардан бири қўрқа-писа сўради.

— Банкени топиб ўлдириш керак.

— Полиция бостириб келса-чи?

Полиция номини эшитиб, одамлар қўрқувдан қунишиб кетишди.

— Унда бу ишга ўзим қўл ураман. Уни ўзим бир ёқлик қиламан.

— Сен натсан. Қочиб кетишинг, ўрмонда яширинишинг мумкин, бизнинг ҳолимиз нима кечади? Уйимиз шу ерда. Яширинадиган жойимиз йўқ!

— Сизларни жин ҳам урмайди. Уни ўлдирсам, полиция мени ушлайди. Бироқ сизлар Дхупо учун ўч олишга қасамёд қилгансизлар-ку!

— Яхшиси, ўзим учун ўч оламан, деб қўя қолгин.

— Мен-а, ўзим учун-а?

— Унда қасдинг бор.

— Дхупо учун ўч оламан!

— Уни севиб қолганинг йўқмиди?

— Эҳ, қўрқоқлар!

— Биз болаларимизни ўйлаяпмиз,— деди бир чамар.— Болаларимиз ҳаётини поймол қилишни истамаймиз.

— Қон тўкилган бўлса, бу ҳукуматнинг иши,— деди иккинчи чамар,— Дхупо ўлди, аммо қонун ўлгани йўқ!

Сукхрам чамарлар қўрқаётганини фаҳмлади.

— Ҳаммасига Рустамхон айбдор,— деди Кҳачера.

— Бўлмаса унинг ҳузурига борайлик, ундан сўрайлик,— таклиф киритди Гилла.

¹ Б х а в а н и — Парвати ёки Дурга номларидан бири, уни қуйи табақалар ҳурматлайди. Уғри, талончилар ва қароқчиларнинг ҳомийси, пири ҳисобланади.

— Ундан нимани ҳам сўрадинг?— Сукхрам жирканиб елка қисди.

— Ешсизлар, ҳеч нарсани тушунмайсизлар,— насиҳатомуз гап бошлади Дхупони гуноҳкор ҳисоблаган қария.— Ғазаб — ёмон маслаҳатчи. Ҳукумат ҳаммангизни бир-бир қовуради, буғдой донасига ўхшатиб янчади. Банкени полицияга олиб боринглар, у ёғи нима бўлса бўлар.

Чолнинг гаплари чамарларга маъқул тушди.

Улар Банкени излаб топиш учун одамлар юбормоқчи бўлишди.

Сукхрам бўлаётган воқеаларга ғамгин назар солиб турарди.

Қҳачера унга яқинлашиб, кўзларига дадил тикилиб:

— Қийналма, дўстим. Уларнинг ҳаммаси қўрқоқ. Бироқ икковимиз бормизку.

Қҳачеранинг сўзлари Сукхрамга таскин берди, лекин у индамай чамарларни кузатишда давом этди.

— Кўрамиз ҳали, ким енгаркин!— Қҳачера шундай деди-да, аёллар томон юрди. Улардан:

— Жасад қани?— деб сўради.

Дхупонинг жасади гуллар билан безатилган тахтиравонда ётар, чамарлар ҳамон гул қўйишда давом этишар эди. Улар эрталаб тушган бир неча томчи шудрингни ҳам зўр бахт деб билган, ёмғирга ташна деҳқонларни эслатардилар.

Дхупони охирги йўлга кузатувчилар орасида унинг қариндошлари йўқ эди, шунинг учун ҳам ҳеч ким йиғламас, кийим-кечакларини юлқиб йиртмасди. Фақат Дхупонинг болаларигина онасининг жасадини қучоқлаб аччиқ-аччиқ йиғлашарди. Уларни онаси жасади устидан аранг ажратиб олишди. Болаларнинг йиғи-сиғиси аёллар кўнглини вайрон қилиб юборди, улар ҳам юбкаларининг этаги билан кўз ёшларини артиб, пиқиллаб йиғлай бошладилар. Лекин оқсоқоллар ҳаддикда эди. Чунки Дхупо болаларини улар ихтиёрига ташлаб, нариги дунёга кетди. У худоларни ёрдамга чақирди, аммо Дхупонинг болаларини нима қилиш керак?

— Биз кетдик,— Қҳачера чамарларга мурожаат қилди.

— Қаёққа?— сўради Гилла.

— Рустамхон ҳузурига.

— Нега?

— Банке ўша ерда.

«Пьяри билан Кажри ҳам ўша ерда,— деб ўйлади Сукхрам.— Бордию, Дхупонинг ўлигини кўриб Пьяри севиниб кетса-чи? Унинг бу қилмишини кечира оламанми? Ҳеч қачон!».

Қҳачера олдинга чиқди, унинг қўлида таёқ бор эди.

— Ким қўрқса қайтиши мумкин!— деб қичқирди у.

Оломон ичидан олдин ўн, кейин йигирма, ундан кейин йигирма беш, сўнг юз киши, охирида ҳамма олдинга чиқди.

— Кўтаринглар! Бхаванимизни кўтаринглар!

Чамарлар тахтиравонни кўтаришди ва ҳаммалари баралла: «Номинг муқаддас бўлсин, Рам...» деб дуо ўқий бошлашди.

Сукхрам чамарлар билан бирга кетди. У Дхупонинг болаларини олиб, тарбиялашга тайёр эди, лекин Сукхрам карнатлар табақасига мансуб, жамоанинг қонунари эса жуда қаттиқ. Чамарлар паст табақа одамига болаларни тарбия қилишга берармиди?

«Авлиёларга қўш биздан кетган марҳумни!»— деган дуо сўзлари оломон устида янгради.

— Маргхатга кетяпсизларми?— Сукхрам Қҳачерадан сўради.

— Йўқ,— деди у.

— Нега бўлмаса улуғлаш қўшиғини айтяпсизлар?

— Бутун қишлоқ билсин учун!

— Унда жасадни полициячиларга топшириш керак-ку!¹

— Уларга бермаймиз!

— Талаб қилишса-чи?

— Уларнинг қонини ичамиз, суюклари бақувватми-йўқми билиб оламиз!— Қҳачера боши узра таёқни баланд кўтариб ғурур билан жавоб берди.

Аммо унинг товуши оломоннинг баланд қўшиғида кўмилиб кетди:

«Номинг муқаддас бўлсин Рам!»

22

Банке мамнун эди. Ниҳоят у бугун ниятига етди. Дхупонинг номусига тегиб, ўз назарида эътибор қозонгандай бўлди. Бу ўжар аёл энди нима деркин? Учрашганда кўзига қандай қараркин? Бу воқеа бутун қишлоққа овоза бўлади. Ана ҳангомаю мана ҳангома!

Банке тўппа-тўғри Рустамхоннинг ҳузурига йўл олди. У қовоғини солиб ўтирарди. Банкега пешвоз чиқиб, ўрнидан қўзғолмади ҳам. Лекин Банке бугун ўз ҳомийсининг тундлигини пайқамади. У қувонганидан терисига сифмасди. Банкедаги ажиб хушчақчақлик Рустамхоннинг эътиборидан четда қолмади. «Яна қанақа бемаъни иш қилди экан?»— ҳушёр тортиди полициячи. Банке таъзим қилди.

---

¹ Жасадни полицияга топшириш керак— Англия ҳукумати ўлганлар жасадини куйдириш ё дафн қилишдан олдин ўлиш сабабларини аниқлаш учун полиция участкасига топширишни талаб қилган.

— Устоз!— деди у Рустамхоннинг оёқлари остига ҳамма гуноҳларини олиб келгандай бўлиб. Унинг хушомад билан боқиб турган маст кўзлари, гитраб турган мўйлови, қайноқ нафаси Рустамхоннинг қизиқишини кучайтирди. Буни пайқаган Банке дадиллашди. Энди ҳаммасини айтса бўлаверарди.

— Хўш?— Рустамхон саволга тутди.

Рустамхон ўз қадр-қимматини оёқ ости қилишдан қўрқар, шунинг билан бир вақтда қизиқиши ҳам тобора ортиб борарди.

— Маза қилдим,— деб жавоб қайтарди Банке. У кўзларини юмиб, мўйловларини бурай бошлади.

— Нима гап? Бетоқат бўлиб айтишга шошилаётганинг қанақа маза экан?

— Устоз, худо умрингизни зиёда қилсин!— деди Банке. Рустамхоннинг оёқларини силаб.

— Гапирсанг-чи, нима бўлди ўзи?— сўради Рустамхон.

Банке ҳузур қилиб кулди. Пьяри юқорида унинг кулгисини эшитиб сергакланди.

— Пастда нима бўляпти!— Кажри унга савол берди, юраги ташвишли ура бошлади.

— Банке келганга ўхшайди.

Яна ўзига бино қўйган маст одамнинг кулгиси эшитилди.

— Кажри!— аста чақирди Пьяри.— Мен пастга тушаман, сен шу ерда қол, аммо шай бўлиб тур.

— Мен ҳам бирга бораман. Бу ерда ёлғиз қолмайман.

— Майли, икковимиз тушсак яна ҳам яхши бўлади.

Икковлари эҳтиёткорлик билан пастга тушишди, эшик табақасига ёпишиб, уларнинг суҳбатига қулоқ сола бошлашди. Банке билан Рустамхон ҳеч вақодан хабарсиз суҳбатларини давом эттиришди.

— Картада омадинг юришдимиз?— қизиқсинди Рустамхон.

— Ютуқ бор,— деди Банке. У чўнтагидан пул чиқариб, Рустамхоннинг олдига ташлади. Рустамхон ҳайрат билан пулларга тикилди.

— Ҳаммасини олавер, устоз! Бугунги ҳамма пул сеники,— Банке одоб билан бошини эгди.— Менинг рожам, ҳамма пул оёғинг остида. Йўқ деб мени ранжитма. Ҳаммасини оламан деб Банкега қасамёд қил.

Рустамхон Банкени риюя қилиб пулларни олди.

— Бугун жуда ўжар бўлиб кетибсан. Ҳотам Тойлигингни қара-я!— деди Рустамхон.

— Сен билан мен бир одам эмасмизми? Устоз, бугун Дхупо қўлимдан қочиб кетолмади, у меники бўлди!— бақирди Банке ва яна хахолаб кулди.

Пьяри диққат билан қулоқ солди.

— Ният-мақсадинга етибсан-да?— сўради Рустамхон.

— Раҳмат, менга ақл бўлдинг!

— Баракалла! Омадинг бор экан!— Рустамхон омад ўзини четлаб ўтгандай оғир хўрсиниб қўйди.

— Устоз, қалбимни яралаяпсан! Нега бунчалик оғир хўрсинасан?

Рустамхон жавоб бермади.

— Тушундим, устоз, тушундим! Хоҳласанг буюр, ўша аёлни ҳозироқ шу ерга келтираман.

— Қандай қилиб?

— Мени кўрганда энди Дхупо чидаб тура олармиди?

— Бу тўғри,— деди донишмандларга хос оҳангда Рустамхон.

— Устоз, йил бўйи унинг атрофида парвонадай айланиб юрдим,— деди Банке.— У ярамас бўлса яқинига йўлатмади.

— Пьяри унга аччиқлангани эсингдами?

— О, у доғули аёл ўз ишига пишиқ. Бироқ ўша куни жазманинг нәтни тарафини олдим. Нега шундай қилганимни биласанми? Анави жиззаки Дхупонинг адабини бермоқчи бўлдим.

— Унга пул бермагансан. Бир рупия берганинда иш силлиқина кўчарди. Ахир у чамар аёл-да.

— Йўқ, устоз! Хафа бўлмагину натни билан чамар аёл ўртасида ер билан осмонча фарқ бор. Чамар аёллар ўзларига бегона эркакларни яқинлаштиришмайди. Бироқ бунақа таранг қилиш эркаклар ният-мақсудига етиб олгунча давом этади. Ха-ха-ха... Ана унда уларни ғинг дегизмай қўйиш мумкин. Дхупо ўзини жиззаки аёл қилиб кўрсатишга уринди! Шилқимлик қилганимни ҳаммага айтаман деб қасамёд қилди. Пулмиш-а! Сен бир рупияни гапирасан! Унга ўн рупия берсам ҳам Дхупо пулимни юзимга отди.

— Майли, пулинг бутлигича қолибди.— Рустамхон кўзларини олайтириб кулди. Банке яна одоб билан эгилиб, ўзини унинг оёқлари остига ташлади.

— Ҳаммаси сенинг шарофатинг билан, устоз! Ёлғиз ўзимнинг қўлимдан ҳеч вақо келмасди,— хушомад қилди у, бир оз жим тургач, қўшиб қўйди.— Устоз, аммо бир кўнгилсизлик бўлди... Мен ёлғиз эмасдим...

— Ие?!— Рустамхон ажабланди.

— Ёнимда яна икки киши бор эди.

Пьярининг сочлари тикка бўлиб кетди.

— Ёнингда кимлар бор эди?

— Айтгани кўрқаман.

— Нега?

— Улар душманларинг бўлган,— деди Банке,— аммо эндиликда ҳаммасини текисладим, устоз! Улар Харнам билан Чарансинх.

Рустамхон титраб кетди; Пьяри газабдан лабини тиш-лади. Кажри бурилиб, унинг қулоғига: «Улар ким?» деб ши-вирлади.

— Тҳакурлар,— Пьяри бўғиқ товушда жавоб қилди.

— Уларни танийсанми?

— Ҳа, ҳар икковини калтаклашга буюрганман.

— Анави ярамас билан уларнинг ҳам тили бирми?

— Секинроқ гапир, Кажри, эшитиб қолишади.

— Олдинига қўрқиб кетдим,— ҳикоя қила бошлади Бан-ке,— қарасам, бу икки товламачи подачи Байнининг даласи-даги буғдойни ўғирликча ўришаётган экан.

— Ҳа, биламан. Яқинда унинг отаси қазо қилганди, отаси-нинг хокини олиб Ганг дарёсига кетганди,— деди Рустамхон.— Вой эпчиллар-ей! Қулай фурсатни пойлашибди-да! Шу вайдан уларни далада учратибсан! Хўш, кейин нима бўлди?

— Аввалига ҳамма уринишим зое кетди деб ўйладим. Ке-йин калламан ишлатиб қолдим. Уларга: «Дхупо Пьярининг қалин дугонаси, уни Рустамхоннинг буйруғи билан калтакла-дим. Пьяри Сукхрамга Дхупонинг ёнини олишни тайинлади. Шунда Рустамхоннинг буйруғига кўра Сукхрам билан уриш-дим. Устозимнинг сизларга ҳеч қандай адовати йўқ, ҳаммаси Пьярининг оёғи тагидан чиққан, Рустамхон унинг гапларига учган», дедим. Иккала тҳакур ҳам қармоққа илинди, улар билан тил топишга муваффақ бўлдим.

— Мендан айбни олиб, Пьяри билан Сукхрамга тўнкага-нинг яхши бўлибди. Тҳакурлар билан ўчакишгим ҳам йўқ эди. Ҳа, ҳаммаси анови фоҳиша туфайли бўлди, бу ҳақ гап. Кўзим-ни ёғ босибди...

Кажри эшик ёриғидан диққат билан тикилиб турган Пьяри-га кўз қирини ташлади:

— Эшитяпсанми?— сўради Кажри.

— Эшитяпман,— жавоб қилди Пьяри.

— Хўш!

— Буни унга эслатиб қўяман,— деди Пьяри кўзиди ёш би-лан.

— Тҳакурларни уришга буюрганмидинг?— сўради Кажри.

— Э-э, уларни бутунлай хонавайрон қилганман.

— ...Пьяри гапиришга ҳам арзимайди,— жавоб этди Рус-тамхон.— Анови иккови нима деди?

— Улар оёғимга йиқилиб онт ичишди.

— Нега?

— Устоз, негалигини ўзим ҳам билмайман,— сохта итоаткор-лик билан жавоб қилди Банке.

— Бўлди, гапни чўзма, гапир,— деб буюрди бу воқеани тафсилотини тезроқ билишга қизиқаётган Рустамхон. Афт-

ангорини бужмайтириб, турли қилиқлар кўрсата-кўрсата, Банке бор гапни айтиб берди.

— Ҳа-ҳа-ҳа,— Рустамхон қўлларини бир-бирига ишқаб, хандон ташлаб кулди.— Жуда кўнгилдагидай иш бўлибди. Анови тҳакурлар ҳам эпчил одамлар, чакана эмас. Мегажин Пьяри бўлмаганида уларга адоватим йўқ эди.

— Устоз, бу ерда сенинг айбинг йўқ.

— Тўғри айтдинг.

— Айт-чи, энди чинакам ўғил боламанми?— мақтаниб сўради Банке.

— Бўлмасам-чи!

— Ушанда мени ким пичоқлаганди?

Кажри Пьярига қаради, у кулимсиради. Кажри меҳр билан унинг елкасига қўл ташлади.

— Анови натнингдан шубҳам бор,— деди Банке.

Пьяри билан Кажри ҳушёр тортишди.

— Бу қанақаси? У тепада бўлган-ку,— эътироз билдирди Рустамхон.

— Э-э, устоз. Пьярини билмас экансан! Пастга ирғиб тушиб, кейин тепага чиқиб олиш унга қийинмиди? Уларнинг ҳаммаси мушук зотидан, эпчил.

— Буни ўзим ҳам ўйлагандим,— унинг гапини маъқуллади Рустамхон.

— Устоз, бу ишни чамарлар қилгани йўқ, улар мени калтаклашгандаёқ ўчини олишган.

— Аблаҳлар, шу ваядан бурнини кўтариб, кеккайиб юришибди. Хўш, улардан тўлиқ қасдингни олдинми?

— Йўқ, устоз, бу ҳали ўч олиш эмас. Буни ҳар замонда кўнгил хушлаш жойим тайин бўлсин учун қилдим холос. Ахир у бева-ку.

Рустамхон ўйланиб қолди.

Пьяри билан Кажри нафасларини ичларига ютиб кутишди. Рустамхон Пьяри билан бўлган жанжални, уни болаганини керилиб айтди. Кажри Пьярига савол назари билан қаради.

— Ёлгонляпти, ярамас! Мен даф қилганимда кўрққанидан лол бўлиб қолган,— шивирлади Пьяри жаҳли чиқиб.

— Энди уни нима қилсам экан?— деди Рустамхон.

— Такаббурлик қиляпти: ифлос!

— Сукхрамга ишоняпти.

— Устоз, мен уни мундоқ...— у сўйиб юборишим мумкин дегандай қўлини бўғзига юргизди.

— Бўпти, дўстим, ишга кириш.

— Сўяман! Шу бугуноқ, ҳали кўрасан! Гаров бойлашамизми?— Рустамхон гаров бойлашиб ўтирмади. Фақат:

— Унинг иккинчи хотини ҳам ҳозир шу ерда,— деди у.

— Қаерда?

— Тепада.

— Уни кўрдингми?

Рустамхон жилмайди.

— Қалай экан?— деб сўради Банке.

— Қаёқдан билай? Унга кўз ташламоқчийдим, ўзимники ловиллаб кетди, даҳшатнинг ўзи!

Пьяри Кажрининг қўлини қисди.

— Истараси иссиққинами?— Банке нотаниш аёлнинг қиё-
фасини хаёлан кўз олдига келтириб тиржайди.

Лекин Рустамхон елка қисиб қўйди, холос.

— Натни!— хитоб қилди Банке. Қўзлари чақнаб кетди.
Бошини кўтариб, кўзини қисганича Рустамхонга қаради.

— Устоз, бугун нуқул ҳузур қиладиган кун экан,— ширин
хаёлга берилди у.

— Қизишма! Сабр қил! Ҳамма ишни бирданига қилиш чак-
ки иш,— деди Рустамхон мулоҳаза билан.— Аёллар ўга хавф-
ли бўлади.

— ...Сукхрам у билан гаплашдимиз?— Пьяри эшитилар-эши-
тилмас оҳангда сўради.

— Ҳа.

Кажри Пьярига қаради. У қўлида ханжар ушлаб турарди.

— Тўхтаб тур! Шошилма!— шивирлади Кажри.

— Қачонгача!— деди Пьяри сабрсизлик билан.

— Пьяри, қизишма! Ажойиб режа туздим.

— Нима қилмоқчисан?— деб сўради Пьяри ҳадиксираб.

— Йўлдан ураман.

— Қимни?

— Қим десанг ўшани.

— Ҳали вақти етгани йўқ,— деди Пьяри тўлқинланиб.

— ...Жуда ўткир вино келтирибсан,— деди Рустамхон ста-
канни бўшатиб.

Банке мастона кулди, яна бир шишанинг оғзини очди.

— Бас, етар. Бошқа керак эмас,— Рустамхон рад қилди.

— Эҳ, устоз! Илгари косалаб ичардинг.

Банке унинг стаканини тўлдирди. Рустамхон бош чайқади,
винони ичди-ю, ўша заҳоти йиқилди.

— Ҳой, устоз, ке, яна бир стакандан отайлик,— тили кал-
дираб қистай бошлади Банке. У оёғида аранг турарди. Чўнта-
гидан сигарета олиб чекди, аллақандай қўшиқни мингирлаб
айтди. Кажри пастга йўл олди.

— Қаёққа?— деди Пьяри уни тўхтатмоқчи бўлиб.

Кажри қўл силтади.

— Унинг олдига кира кўрма!

— Қўй, менга халақит берма.

— Нима қилмоқчисан?

— Унга ёқмоқчиман.

— Унда нима бўлади?

— Ўшанда кўрамиз.

Пьяри ён берди.

Банке ҳамон куйларди:

Оҳ гўзалим, сенинг кўзларинг...

Тўсатдан эшик қия очилди. У бошини кўтарган эди, эшик ортда турган аёлга кўзи тушди. Аёл ширин жилмайди. Кайфи ошган Банке ўз кўзларига ишонмади. У стаканда қолган винони ичиб, яна эшик томонга қаради. Аёл ёпинғичини сал кўтариб, Банкега ҳамон жилмайиб қараб турарди.

У кўзларини ишқалади, лекин аёл кўз ўнгида тураверди. Банке қўзғолди, оёғида аранг турди.

Кажри унга қараб турарди.

— Ҳой, сен... сен...— гулдиради Банке. Лекин аёл имо билан Рустамхонни кўрсатиб, овоз чиқармасликни буюрди.

Маст Банке бу Пьяри, у ўз ёнига чақиряпти деб ишончи комил эди. Гандираклай-гандираклай аёлга эргашди. Кажри эшикни секин очиб, Банкени ташқарига чақирди.

— У ухлаяптими?— эшикни ёпиб сўради Кажри.— Рустамхон бизни кўргани йўқми?

— Йўқ.

— Ундан қўрқаман.

— Э-э, мен бу ерда эканман, у ярамаснинг қўлидан нима келарди?— Банке қаттиқ тебраниб кетди. Кажри унинг елкасидан ушлаб қолди.— Қимсан?— деди у бармоғи билан Кажрини туртиб. Ундан гупиллаб вино ҳиди келарди, Кажрининг кўнгли айниб кетди, аммо ўзини аранг тутиб кулимсиради. Банке билан ўйнашиб, ўзини сал четга олди, ёпинчиги четини ишва билан тузатиб:

— Кажри,— деб жавоб қилди.

— Қанақа Кажри? Қаёқдан келдинг?

— Мен Сукҳрамнинг янги хотиниман.

— Йўғэ!— Банке ҳушёр тортди.— Ростданми?

— Рост бўлганда қандоқ? Сени Сукҳрамни калтаклаган кунингдан бери ахтараман. Ўша полвон ким экан деб кўришни орзу қилиб юрардим.

— Эҳ жонгинам! Хаёлимда боядан бери кўринган аёл сен-мидинг?— эриб чулдиради Банке.

— Сен ўзим тасаввур қилгандай экансан.

— Ростдан-а?— унга яқинлашиб илжайди Банке.

— Тепага чиқайлик. Бу ерда у бизни кўриб қолади.

— Қим?

— Полициячи.

— У аблаҳ, ит. У ўз хотинидан ўлгудай қўрқади.

— Менга ёқиб қолдинг. Мен билан юрасанми?— Кажри уни шоширди.

Банке қаттиқ тебранди. Ерга йиқилиб тушишига сал қолди, бироқ Кажри уни ушлаб қолди.

— Қўнглимдагидай жувон экансан,— гўлдиранди Банке.

Кажри уни орқасидан эргаштирди. Пьяри ташвишга тушди. Унинг нияти қанақа? Маст Банке оёғида аранг турибди, у бўлса йиқилиб тушмасин деб қўлтиғига киряпти. Гарчи анча хотиржам бўлса-да, Кажрининг юзида аллақандай ғалати табассум ўйнапти.

Пьяри билан тенглашгач, унга огоҳлантирувчи имо қилди. Ниҳоят Кажри Банкени юқорига олиб чиқди.

Пьярининг қизиқиши ортди. Сабри чидамай Кажрига эргашди.

— Мана етиб келдик,— деган Кажрининг гапи қулоғига чалинди.

— Шундоқ, жонгинам,— деди Банке, Кажрининг қўлидан ушлаб ўзига тортди, лекин йиқилиб тушишига оз қолди.

— Банке, жудаям бақувват экансан. Қучоғингдан чиқолиб бўлман,— ундан ўзини халос қилишга интиларкан, Кажри хахолаб кулди.

— Қўйиб юбормайман!— деди Банке.

— Ахир сен Сукхрамни ўлдиришинг керак-ку,— деди кулиб Кажри.

— Азизим, уни шу кечанинг ўзида ўлдираман!

— Лекин Сукхрам жуда эпчил. Буни ҳам биласанми?

Банке болохонадор қилиб сўқинди, Кажри кулди.

— Яхшиси сен ёнбошла,— деди Кажри уни каравот томон итариб.

Банке птоаткорлик билан ётди ва:

— Бу ёққа кел,— деб чақирди.

— Олдин бир нарсани сўрасам майлими?

— Сўра!— деди Банке уйқу билан олишиб.

— Сукхрамни ўлдирасанми?— сўради Кажри.

— Э, э, арзимаган иш. Уни бир зумда сўйиб ташлайман.

Бирдан Кажри унинг юзига ёстиқ ташлаб, бутун оғрилиги билан босди. Пьяри эшик ёнигача чолиб келди. У Банкенинг қутулиш учун қўл-оёқларини қимирлатаётганини кўрди. Бироқ вино дармонини қуриртган эди. Банке жим қолди. Шу пайт Кажрининг қўлида ханжар ялтиради. У ханжарни Банкенинг кўкрагига уч марта сопиғача ботирди, икки марта қорнини чавақлади. Кейин Банкенинг нафас олмаётганига ишонч ҳосил қилгач, ёстиқни суриб, энгашиб қаради. Кажри қаддини ростлади, чўзилиб ётган жасадга нафрат билан тупурди, сўнг тантавор жилмайди.

Пьяри каравотга яқинлашиб, ўликнинг юзига қаради. Кажрига бурилиб у ҳам кулди.

— Ҳаром ўлди,— деди у гўё гап ҳайвон ўлими ҳақида кетгандай.

Ўлим олдидаги азоблар Банкенинг афтини ўзгартириб юборибди. Ниҳоят унинг ярамаслиги, зolimлиги, ваҳшийлиги барҳам топди. Раван¹ вафотидан кейин агар у ҳақ йўлдан кетганида бу буюк дев талай хайрли ишларни қиларди деб кўплар афсусланганди.. Лекин Банке майда, назарга кирмайдиган аблаҳ одам эди, унинг ўлганига ҳеч ким ачинмайди.

— Ханжарингни артиб ол!— деди Пьяри.

Кажри ханжарини чойшабга артди, ўпиб қинига солди ва юбкаси қатига яшириб қўйди.

— Опа, менга ханжар ҳадя қилмаганинга эди!— деди у. Пьяри ўзига келди.

— Унинг бақиршига ҳам йўл қўймадинг!²— хитоб қилди у.

— Банке Дхупонинг оғзини ҳам ана шундай қилиб беркитган!

Пьяри бош ирғади.

— Бошқа иложим йўқ эди! Уни бирданига ўлдириб қўймоқчи эмасдим. Уни парча-парча қилиб кесиб, кесилган жойларига туз сепмоқчи эдим, аммо ундай бўлмади, ҳайвон сингари сўйиб юборишга тўғри келди!— деди Кажри нафратланиб.

— Э худойим!— Пьяри титраб кетди.

— Қўрқяпсанми?

— Йўқ.

— Рангинг шунақаям оқариб кетдики!

— Жасадни қаёққа саранжом қилишни ўйлаяпман,— деди Пьяри. Ўлиб ётган Банке ҳақида гапиришга бошқа ҳеч нарса қолмаганини таъкидлагандай бўлди. Етар, ҳаром ўлди. У дунёга кетгани маъқул. Энди ўз ғамини ейиши керак.

— Сен опамсан,— деди Кажри,— қўрқмаслигинг керак. Биладан, унинг катта хотинисан. Борди-ю, сен қўрқадиган бўлсанг, кимга ҳам ишонардим.

Пьяри Кажрига миннатдорчилик билан боқди.

— Бу уйга келиб катта гуноҳ қилдинг, Пьяри,— давом этди у.— Лекин эндиликда ўша гуноҳларингни ювдинг.

---

¹ Раван — қадимий ҳинд эпоси «Рамаёна» персонажларидан бири, маккор ва ёвуз кишилар рамзи.

² Унинг бақиршига ҳам йўл қўймадинг — яъни жони танидан тарк этишга йўл қўймадинг дейилмоқчи. Бундай қилиш индуизм қонунларини бузиш бўлиб, бепоён қайта тугилиш занжирларидан бири узилади.

— Қанақасига ювибман?

Кажрининг кўзлари чақнаб, аста кулди. Бу кулги Пьярини даҳшатга солди.

— Ундан ўч олдинг, буни биламан. Бу тақдир, ўшанда у тирик қолди.

— Ҳимни оёқларинг остига ташлайман. Кажри, сен Сукхрамга муносибсан. Менга йўл бўлсин!

— Қўйсанг-чи шу гапларни!

— Ёшсан, аммо кўнглинг меникидан олижаноброқ. Саҳоватлироқ ҳам!— деди Пьяри Кажрининг оёқларига эгилиб.

— Урнингдан тур, Пьяри,— деди Кажри.— Опамсан, ҳамша опам бўлиб қоласан. Мен ҳам, худо ҳам буни ўзгартира олмайди. Мен қотилман, сен эса поксан!

— Ушанда уни тасодифан ўлдиролмай қолганман,— иқрор бўлди Пьяри.— Аслида эса ўлдирмоқчи эдим.

Кажри кулиб, Пьярининг пешонасига қондан чизиқ тортди.

— Сен эримга қарашлисан,— деди у,— кўҳна қалъа эгасининг биринчи хотинисан. Бундан бу ёғига натни эмассан. Пешонангга рани белгисини¹ чизиб қўйдим.— Кажри Пьярининг ҳайратомуз юзига диққат билан тикилди.

Улар ҳаёт нашъасини суришди. Умумий мақсадга бугун эришдилар. Бу ҳол уларни бир-бирига бутунлай қадрдон қилиб қўйди.

— Кажри, мени халос этдинг.

Улар бир-бирларининг кўзларига тикилишиб туриб, бирдан нига кучоқлашишди...

— Унисини ҳам тинчитамизми?— хитоб қилди Кажри.

— Кейин-чи? Бизни қидиришади-ку.

— Иккови ҳам маст эди, муштлашиб, бир-бирини ўлдиришибди деб ўйлайди одамлар,— деди Кажри.

— Барибир бизни қидиришади!

— Бу ердалигимни ким билиб ўтирибди,— саволга савол билан жавоб қилди Кажри.

— Мени билишади-ку.

— Э-э, натнидан нима ҳам олишарди? Қочиб кетасан, васалом!

— Қаёққа қочаман, Кажри? Қаёққа?

— Таборга.

У ерда бизни ушлаб олишади.

— Бўлмаса бошқа князликка қочиб кетамиз. Нима, бизни бу жойларга боғлаб қўйишибдимиз?

---

¹ Рани белгиси— алоҳида табақа белгиси ҳисобланмиш айлана ёки чизиқ бўлиб, уни тика ҳам дейишади, бу белги олий табақаники. Рани рожанинг хотини, хоним, ҳукмдор аёл.

— Бу гапинг тўғри,— маъқуллади Пьяри.

Пьяри пастга тушди. Рустамхон донг қотиб ухлаб ётарди. Пьяри у ёқ-бу ёққа қараб бироз турди, кейин Рустамхонга яқинлашиб, уни турта бошлади. Лекин Рустамхон миқ этмади. Шунда у қаттиқ туртиб:

— Ҳой, менга қара!— деб чақирди.

— Ҳи-им-м...— гулдиради Рустамхон, сўнг бошқа томонга ёнбошлади.

Пьяри андак тараддулланиб турди, кейин шишадаги винони Рустамхоннинг юзига сепди. Сассиқ ҳид димоғига урилди. Пьяри шишани оғзига олиб борганда:

— Фу!— деган товушни эшитди.

Пьяри уялиб кетди. Кажри уни кўрган эди. Қолган винони Рустамхоннинг юзига селиб, уни қаттиқ силкитди.

— Ҳой эшак, тур. Турсанг-чи!— деб уйғота бошлади.

Рустамхон кўзини очмай, у ёқ-бу ёққа тебраниб ўтирди.

— Нима гап?— сўради у тилини аранг қимирлатиб. —Нима бўлди?

Ўзини ёнбошга ташлаб, яна хуррак отаверди. Пьяри уни турди, чақирди, лекин у миқ этмади. Пьяри нима қилишини билмай, ҳайрон бўлиб қолди.

Пьярининг ҳаяллаб кетганини сезган Кажри пастга тушди, гап нимадалигини билиб: «Қаттиқроқ силкитгин!» деб ишора қилди. Пьяри қўлларини ёзиб, қўлидан ҳеч вақо келмаётганини билдирди.

— Уйғотсанг-чи!— Пьяри жаҳли чиқиб жон-жаҳди билан қичқирди.

— Ким бу?— Рустамхон сесканиб, ўрнидан турди.

— Ортиқ чидолмайман, бу нима деган гап ўзи?— бақирди Пьяри.

— Э-э-э,— тўнғиллади Рустамхон, кўзларини юмиб, қўллари билан чаккасини ушлади. — Нима бўлди? Нега бақирасан?

— Мени ўлдириб қўя қол!— қичқирди Пьяри.

— Ўлгинг келган бўлса ўзинг ўлавер!

— Сени кулфатга қўйиб, бу дунёдан кетмайман,— деб жавоб қилди у. Рустамхон қўрқа-писа кўзларини каттароқ очди.

— Тепада Банке Кажрини ушлаб олди,— деди Пьяри.

— Ким!— бақирди Рустамхон.

— Банке.

Рустамхон оқариб кетди.

— Тезроқ юр,— Пьяри уни шоширди.

Рустамхон ўрнидан аранг турди.

— Уйимда бемаза қозон қурдимиз?— деди у аччиқланиб.

— Сен бўлса маст бўлиб ётибсан.

— Маст бўлманми?!

— Банке, унга атайлаб ичқиздим, ўзим ичмадим деб айтди.
У...

— Қани у?

— Тепада. Тезроқ юр!

— У ёққа чиқиб нима қиламан?

— Нима бўлганига наҳот ақлинг етмаса? Сукҳрамнинг қа-
нақалигини билмайсанми? У Кажри учун сен билан Банкени
ўлдирмагунча қўймайди.

Рустамхон қўрқувдан титраб кетди.

— Ўлдирадими?— деди қўрқиб.

— Бу ерда қолмайман... Қўрқиб кетяпман,— деб қичқирди
Пьяри ва хонадан югуриб чиқиб кетди.

— Тўхта, Пьяри, тўхта! — бақирди Рустамхон.— Банкени
ўлдирман.

Унинг оёқлари чалмашди.

Пьяри эшик олдида тўхтади.

— Тепага чиқ!— буюрди Рустамхон.

— Қўрқаман! Олдин сен юр. У мени урди. «Ифлос, поли-
циячингни ҳам бир ёқлик қиламан», деб бақирди.

— Нима?— бўқирди Рустамхон, оғзидан ҳақорат ёғилиб
тепага кўтарилди. Пьяри унга эргашди.

Кўчадан келган шовқин Пьярини сескантириб юборди, у
тўхтаб қолди. Бу нима? Шовқиндан Кажри ҳам қўрқиб кетди.
У деразага қаради. Посёлка томондан уйга оломон яқинлашиб
келарди. Авж олаётган шовқин туфайли ҳеч нарсани тушуниб
бўлмасди. Аҳён-аҳёнда одамлар Рустамхоннинг номини тилга
олиб бақирдишарди. «Чамарларми?— саросимага тушди Каж-
ри. — Улар Дхупо учун ўч олгани келишдимикан? Лекин ҳо-
зир улар кимдан ўч оларкин? Банке ўлди. Наҳотки ҳамма сир
очилса? Ёнида Сукҳрам ҳам йўқ, энди нима бўлади?»

— Қани у ярамас?— деб бақирди хонага бостириб кирган
Рустамхон. Кажри қочиб кетмоқчи эди, лекин остонада Рус-
тамхонга ўзини уриб олди. У Кажрининг йўлини тўсди.

— Ким бу? Кажримисан?— у уни таниди.

— Қўйиб юбор мени!— пишқирди Кажри.

— Қаёққа қочяпсан?— унинг қўлини қўйиб юбормай ўс-
моқчилади полициячи.— Банке қани?

Кажри ўзини йўқотиб қўйди.

— Анув жойда ётибди...— деди у, шу лаҳзада кекса таж-
рибали полиция исковичи Рустамхон бўлган воқеага тушунди.

— Қўлимдан чиқиб бўпсан, ифлос, ярамас! Ётибдими? Уни
сен ўлдирдингми?— деб бақирди бир зумда кайфи тарқаб.

— Қўйиб юбор!— Кажри унинг қўлидан чиқишга уринди.

— Жавобни ким беради?

— Ўлдирганим йўқ. У ўзи ўлди!

— Ҳа, гапир, ифлос маҳлуқ... Сени дорга остираман!

— Қўйиб юбор мени!— қичқирди Қажри.

Кўчадаги шовқин кучайди. Дарвозанинг нариги ёғидан: «Рустамхон, ҳей Рустамхон! Нега яширинсан? Бу ёққа чиқ!»— деган бақирдиқлар эшитилди.

Рустамхон деразага чопди, Қажрини сал бўш қўйди, у полициячининг қўлини тишлаб олди. Рустамхон оғриқ азобига чидамай бўқирди, қўлини ёзди. Қажри қочмоқчи эди, лекин полициячи уни соғ қўли билан ушлаб қолди, юзига бир неча бор мушт туширди. Шу лаҳзада хонага Пьяри югуриб кирди ва:

— Унга тегма!— деб бақирди.

— Иўқол кўзимдан, ифлос!

Ғазабга минган Пьяри Рустамхонга ташланди. Бироқ полициячи ҳушёр турганди. Уни қаттиқ тепди.

Бу орада кўчадаги шовқин кучая борди. Уй қуршалгандай ҳар ёқдан бақирдиқ-чақирдиқлар эшитила бошланди.

Рустамхон шошиб қолди. У Пьярининг қорнига тепди. Пьяри чидаб бўлмас оғриқдан йиқилиб ҳушидан кетди. Шундан кейин Рустамхон Қажрини маҳкам ушлаб олди. Рустамхон Қажридан анча кучли эди. Аммо Қажри жон сақлаш учун олишди; ҳозирги ҳолати унга куч-қувват бағишлади. У эпчиллик қилиб Рустамхонни девор томонга улоқтирди. Қажри ханжарини чиқаришга улгурмасдан Рустамхон ўлжасини бир ёқлик қилишга шайланган одамдай унга ташланди. Қажрининг қўлига стакан тушиб қолди. Унинг калласини мўлжаллаб отди. Лекин Рустамхон чап беришга улгурди, стакан деворга тегиб, чил-чил синиб кетди.

Кўчадан оломоннинг: «Рустамхон, бу ёққа чиқ! Қўрқоқ! Банкени қаерга яшириб қўйдинг?»— деган ҳайқириқлари эшитилди.

Пьяри ўзига келиб, Рустамхон Қажрини ушлаб олганини, у эса унинг қўлидан чиқишга жон-жаҳди билан уринаётганини кўрди. Пьяри ўрнидан турди. Ҳаммаёғи зирқираб оғрирди. У қўлида ханжар билан олдинга ташланди, Рустамхоннинг қорнига ханжарни сопиғача ботирди. Рустамхон қўлини ёзди.

Пьяри яна ханжар солди. Рустамхон бақирди. Пьяри уста-уста ханжар ураверди. Рустамхон йиқилди. Кўчада даҳшатли шовқин кучайиб кетганидан унинг бақирғини ҳеч ким эшитмади.

Полициячи жимиб қолди. Пьяри уни жирқаниб тепди.

— Ифлос!— деб шивирлади.

О, шу лаҳзада у жуда кўп гапларни айтарди-ю, аммо нафрат бошқа туйғуларни ютиб юборган эди! Пьяри Рустамхоннинг жасадига виждони заррача бўлсин азобланмай тикилди.

У умрининг заволи бўлди. Пьярини шарманда қилди. Рустамхонни ўлдирмаганида у Кажрини ўлдириб қўярди. Худога шукур, ундай бўлмади. Пьяри хандон ташлаб кулди.

Қаттиқ кулги оломон шовқини ичида кўмилиб кетди, лекин Пьярининг телбаларча нигоҳи Кажрини ваҳимага солди.

Пьяри қонга буланган ханжарини ушлаганича ҳамон тик турарди. Бора-бора юзи мулойимлашди. У Кажрига яқинлашди, меҳр билан елкасига қўл ташлаб кўзларига тикилди ва кулмиради.

Ташқарида одамлар: «Қўрқоқ!» «Қўрқоқ! Бу ёққа чиқ!» деб бақаришда давом этишди.

— Уларга нима керак экан?— сўради Кажри.

— Озгина бирга ўтирайлик, азизим,— деди Пьяри кўчадан келаётган шовқинни унутгандай.

— Утирадиган вақт эмас, кўчага қара!— хитоб қилди Кажри.

— Утир! Пешонага ёзилганидан қочиб қутулиб бўлмайди,— Кажрини зўрлаб ўтқизаркан, уни ўз гапига ишонтиришга интилади Пьяри.

Қачон бўлмасин, ҳаммамиз ўламыз,— давом этди у,—эртага бўлмаса бугун, эҳтимол ҳозирнинг ўзида.— Пьяри хахолаб кулди. Кейин Кажрининг оёғига Рустамхоннинг қонини суртди.

— Кўрднигни,— деди Пьяри,— сўзимнинг уддасидан чиқиб, оёғинга бўёқ суртдим.

Кажри йиғлаб юборди. Улар кўзларида ёш билан бир-бирларига бир неча лаҳза тикилиб туришди, кейин қучоқлашишди.

Кўчадаги шовқин кучайди.

— Тур, шошилиш керак!— деди Кажри.

— У ёқда нима бўляпти?— сўради Пьяри ўрнидан туриб.

— Одамлар тўпланибди. Банкени қидиришяпти. Кетайлик, менга ёрдам бер! Кетамиз!

Улар Банке ётган каравотга яқинлашишди, уни девор томонга суриб, кўкрагига ханжар суқиб қўйишди. Кейин Рустамхонни судраб келишиб, ёнига юзини пастга қилиб ётқизиб қўйишди.

— Мана, бўлди,— деди Пьяри. У винодан бўшаган шишаларни олиб келиш учун пастга югурди, шишаларни ўликлар ёнига ташлаб қўйди.

— Қочдик!— қичқирди Кажри.

Пьяри деразадан ташқарига қаради. Оломон қалин девор сингари кираверишда турарди.

— Қаёққа?— сўради қўрқиб у.

— Қазомиз етадиганга ўхшайди!— деб хўрсинди Кажри.

Чамарлар уйга бостириб киришга юраклари дов бермай

туришибди. Уйдан ҳеч ким чиқмади, эшик эса очиқ. Ичкари жимжит. Баъзида деразадан соя кўриниб қолади, буни улар кўришди. Лекин кимнинг сояси эканлигини билишмади, чунки қоронғи тушиб қолганди. Пастки хонанинг эшиги ёригидан ингичка нур чиқиб турибди. Одамлар полиция участкасига бир йигитни жўнатишди, у қайтиб келиб, у ерда Рустамхоннинг йўқлигини маълум қилди. Демак, у уйда! Оломон яна овозига зўр бериб: «Бу ёққа чиқ, кўрқоқ! Бу ёққа чиқ!»— деб бақира бошлади.

Аммо ҳар бир киши ўз жонидан кўрқарди. Ким биринчи бўлиб кириди? Чамарлар қон тўкилишини исташмасди. Хумордан чиққунча савалаш учун Банке керак, полициячига тегишмайди. Шовқин кучая борди.

Сукхрам деразалардан бирида кўринган сояни биринчи бўлиб пайқади. У уйга кириши мумкин эди-ю, лекин одамлар билан бирга бўлгиси келди. Бу ердагиларнинг ҳаммаси Рустамхонга эмас, Банкега қарши кайфиятда эдилар. Қолган икки нафар тҳакур ҳақида одамлар ҳеч нарса билишмасди. Агар Сукхрам уйга биринчи бўлиб кирса ҳамма ундан кулади. Дхупо унга ким бўлиб қопти? «Уларга тегишмайди»,— деб ўйлади Сукхрам Пьяри билан Қажри ҳақида. Рустамхон уйда эканлигини била-кўра туриб, у нега қорасини кўрсатмаётганини тушунмасди. Сукхрам уйнинг чап қанотига пусиб бораётган бир одамни кўриб қолди, лекин унга эътибор бермади: у ёқбу ёққа югуриб юрган одамлар озми?

Оломон бўкира бошлади. Лаҳза сайин одамларнинг қаҳри даҳшатли тусга кираверди.

Сукхрам ҳалиги одамни кузатди. У атрофга ўғринча боқиб, уйга пусиб боришда давом этди. Сукхрам тепадаги уй деразасига қаради. Лекин кўнглидаги гашлик кучаяверди. Бу орада ҳалиги одам уйнинг орқасида кўздан ғойиб бўлди. Кўп ўтмай ўша ёқдан нурсиз ёруғлик ловиллади. Оломон бўкиришда давом этди. Сукхрам нима бўлганини билди. Ҳалиги одам уй ортидан чиқиб, шошилмай нари кетди. Уйнинг тепасида олов тиллари осмонга ўралди. Бир неча лаҳзадан кейин одамлар уйнинг ёнаётганини кўришди. Енғин! Ҳалиги одам қочди. Сукхрам уни таниди: браҳман Нироти!

Сукхрам уни қувиб кетди. Ярамас браҳман чамарлар Рустамхоннинг уйини қуршаб олганидан фойдаланиб, эндиликда ундан қасд олишга аҳд қилибди. Пьяри уни калтаклашга буюрганди, бугун бўлса у қасд олгани келибди, шундай қилса, уйни ёндиришда чамарлар айбдор бўлишини, ўзи ҳақида ҳеч ким чурқ этмаслигини биларди. Рустамхоннинг уйи ёниб кетади, бунга анови хор табақадагилар жавоб беради, Нироти эса сувдан қуруқ чиқади.

Қишлоқда қий-чув, тўполон бошланиб кетди. Шамол оловни гулдиратиб ёндирди. Уйни тўполон кўтарган чамарлар ёндирганига ҳеч кимда шубҳа қолмади. Улар бундай йўл туттишга қандай журъат қилишдийкин? Уйга ўт қўйиш-а, олий табақа одамлари бундай ёмон аломатни кўришди. Иш шу ҳолда кетаверса улар тил бириктириб туриб истаган одамнинг уйига ўт қўйиши мўмкин. Йўқ, бу ҳақда ҳукуматга маълум қилиш керак! Бир неча киши полиция участкасига қараб чоғиб кетди. Ётган жойидан турғазилган полиция участкаси навбатчиси олти ойлик уйқудан уйғонган Кумбхакаранга¹ ўхшарди.

Олов томни бутунлай қоплаб олди. Шамол уни пуфлаб берди, олов қозондан тошган сутдай том четларидан оқиб туша бошлади. Олов шуъласида том олтинранг бўлиб товланди. Қин-қизил қон сингари олов тиллари шамол шиддати билан айланиб ўйноқлар, бир-бирини қучоқлар эди. Мана, олов ўнларча ўтли тароқ ҳосил қилиб, томнинг олд четига ёпирилди, ҳеч қандай тўсиққа учрамай пастга шўнғиди. Том олов ичида кўринмай қолди.

Чамарлар ёнаётган уйга қараб хушнуд қичқирди:

— Яшасин, Бҳаван! Сенинг тафтингдан жирканч гуноҳкорнинг ини ёниб кетди!

— Бу сатининг ғазаб-нафрати!— деб бақирди бир чол.

Ёнғин худонинг жазоси эмаслигини кўплар тушунди. Ёнғин жуда қимматга тушади. Ҳукуматнинг қаҳр-ғазаби уларга, чамарларга тушади. Лекин чекинишнинг вақти ўтди. Улар қочиб кетишса, уйни улар ёндирди деган шубҳа туғилиши мўмкин.

Сукхрам Ниротини изма-из қувиб бораверди.

— Сени танидим, қўрқоқ!— қичқирди у.— Бошқаларни айб-лашлари учун яширинмоқчимсан?! Барибир айтиб бераман...

Унинг гапларига ҳеч ким ишонмаслигини Сукхрам хаёл-хотирига ҳам келтирмасди. Нироти оёғини қўлига олиб югурди, қандайдир тор кўчада кўздан ғойиб бўлди.

— Қўрқоқ!— Сукхрам нафрат билан ерга тупурди.

У ўзини ўзи койиди. Аблаҳ ёнгинасида эди, уни ушлай олмади. Бу дармонсиз браҳман шунақаям югурдики! Уқдай учиб югуришга тўғри келди. У шундай қочмаганида уни ўлдиришарди... Энди чамарлар бало-қазодан қутулолмайдилар. Ноинсоф дунё! Одамлар аёлни зўрлагани учун адолатли ўч олишга келишганди, анави ярамас пайдо бўлиб, ҳамманинг дилига гулгула солиб кетди.

Сукхрам бир неча минут тарадудланиб турди, тўсатдан бақириб юборди. Ахир, Қажри билан Пьяри ўша ерда-ку, атрофларида олов ҳалқаси. Улар ёниб кетишади!

¹ Кумбхакаран — («сув оладиган жом сингари қулоқли идиш») Раваннинг акаси, мифик улкан девнинг исми.

У ўйлаб ўтирмай ўзини уйга урди. Назарида бутун олам ёнаётгандай, олов тиллари қайнаб тошаётгандай, уй деразаларидан кўрқиб кетган иккала аёл кўриниб кетгандай бўлди.

Сукхрам югуриб келгунча бутун уй ўт оғушида қолган эди. Олов гоҳ юзларча учли ходалардан тикланган девордай осмонга ўралар, гоҳ мингларча ўзининг қўл-қиличларини шамолга ҳамла қилар, гоҳ шамолни чекинишга мажбур қилиб оловли ўқ ёмғирини ёғдираб эди. Олов қон оқими сингари ерда илондай ўрмаларди. Ўт айвонга ўтганда қўтос ниҳоятда кўрқиб кетиб, арқонини узиб қочди. Аввалига у деворга қамти келиб қолди, кейин дарвозага қараб чопди, ўзини тўппа-тўғри оломонга урди. Бир неча кишини ағдариб оломон орасидан ўтиб, кўздан ғойиб бўлди. Лат еганларнинг дод-войи кўрқиб кетган кишилар бақирини кўмилиб кетди.

Бора-бора бақириқ-чақириқлар тинди. Чамарлар Дхупонинг жасадини кўтаришди. Олдинда турган Қҳачера атрофга ғамгин назар ташларди. Унинг ёнида қайғули сукут сақлаб чоллар қотиб туришарди. Хотинлар ҳам келишди. Улар тобора авж олаётган алангага ҳам қувонч, ҳам даҳшат билан тикилишарди. Яхшиямки, Рустамхоннинг уйи бошқа уйлардан анча йироқда, ялангликка жойлашганди. Рустамхон кўринмади, у йўқлиги учун ҳеч ким ёнғинни ўчиришга шошилмади: ота-оналарининг уйи ёнмаяпти-ку. Рустамхонни бутун қишлоқ ёмон кўрарди.

Аланга ҳеч қандай тўсиққа учрамай вайроналик келтирувчи рақсига тушаверди. Гўёки олов юзли Чандика¹ шиддатли қуянда айланаверди. Уй олди кундузгидай ёп-ёруғ бўлиб кетди.

Полиция бошлиғи оломон билан ёнғинга кўзи тушгач, ақлдан озишига сал қолди. Буларнинг ҳаммаси исёнга ўхшаб кетарли.

— Ҳузур², чамарлар итоат қилмай қўйинди, исёнга ҳозирлик кўришяпти,— воқеани билиш учун чопиб кетган мирза маълум қилди.— Уларнинг айтишича, кимдир чамар аёлни зўрлабди.

— Паст табақадагилар жиноят қилишибди — уйга ўт қўйишибди, деб полиция бошлиғи баланд овозда бақирди.

Ҳозиргидан ҳам жиддийроқ воқеаларга бир неча бор дуч келган тажрибали полициячилар ҳам етиб келишди.

— Қалькуттада ёнғин чиққанди, ана ўшани ёнғин деса бўлади,— ҳикоя қилди улардан бири,— бир зумда ўт ўчиради-

¹ Чандика — маъбуда Дурганингни номларидан бири.

² Ҳузур — лавозими, маъқеи юқори бўлган кишиларга ўта ҳурмат кўрсатиб мурожаат қилишда айтилади, «аъло ҳазрат» маъносига тенг келади.

ган машиналар етиб келди, ёнғинни ҳам бирпасда ўчирдик. Қишлоқда унақа машиналарни қаёқдан топасиз?

Ниҳоят полициячилар агар ҳукумат хоҳласа қишлоқ жойларида ҳам ўт ўчирадиган машиналар бўлиши мумкин, деган хулосага келишди. Аммо ҳукумат қишлоққа ғамхўрлик қилармиди?

Участка бошлиғи Рустамхоннинг уйини ямлаб ютаётган оловга сеҳрлангандай қараб қолди.

— Оломонни тарқатинг!— буюрди у полициячиларга.

— Тарқалинг! Тарқалинг!— қичқирди полициячилар одамлар устига бостириб бориб.

Лекин уларнинг ўкиригидан илгари ер ларзага келган бўлса, ҳозир сичқоннинг чийиллашичалик ҳам таъсир қилмади. Полициячилар олдинги сафларни қиса бошлади, аммо орқадагилар одамларни олдинга итаришди.

Шунда чамарлар устига таёқлар дўлдай ёғилди. Оломон ларзага келиб, орқага сурилди. Улардан куч ишлатиб қасд олмақчи бўлишяпти. Лекин улар қўрқишмайди. Уларни қўрқитиб бўлмайди. Аввалига уларнинг табақасидан бўлган аёлнинг номусини булғашди, энди бўлса таёқларни ишга солишяпти.

Олдинги қатордагиларнинг аҳволи танг бўлди. Қон тўкилди. У ер-бу ерда муштлашиш бошланди. Полициячилар кўпчилик эмасди, қишлоқда полициячининг кўп бўлишига ҳожат йўқ, халқ усиз ҳам ҳукуматни «ҳурмат қилади», ўзлари устидан турганлардан ҳамаша қўрқиб яшайди.

Бироқ бу сафар чамарларнинг газаби тўлиб-тошди. Улар уришга уриш билан жавоб қайтармоқчи бўлишди. Бир неча эркакларга полициячининг қўлига тушиб қолмаслиги учун Дхупоннинг жасадини маргхатга олиб боришни буюришди. Бўлмаса қорнини ёришади. Бҳаваниларининг дафн гулханини ҳаром қилишади. Кўплар ўз жойларида қолишди. Улар жанг қилишга шайланишди.

Оломон ҳужумга ўтди. Полициячилар орқага чекинишди.

— Яшасин Бҳавани!— деб қичқирди кимдир орқа қатордан. Оломон бўкирди. Қҳачера полициячини даст кўтариб ерга урди. У тўппа-тўғри участка бошлиғининг устига бориб тушди, бошлиқ «ўлдиришди!» деганича юзтубан йиқилди... Полициячиларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди.

Участка бошлиғи йиқилиши биланоқ оломон:

— Уларни қуршаб олинглар!— деб бақирди.

Чамарлар зич ҳалқа бўлиб йиқилган участка бошлиғи билан полициячиларни қуршаб олишди. Бошлиқ бошидаги салласини олди¹.

¹ Бошидаги салласини олди — яъни енгилганини тан олди.

— Раҳм қилинглар! Саллам оёқларингиз остида! Оилам, бола-чақаларим бор. Раҳм қилинглар!

Ҳозир у ҳар қандай қилиб бўлса ҳам бу ердан чиқиб кетмоқчи эди. Кейин буларга кўрсатиб қўяди... Агар уни ўлдириб қўйишса, ҳукумат улардан ўч олади, албатта, аммо бундан унга нима фойда?

— Раҳм қилинглар!..

Сукхрам ўзини ёнаётган уйга урди. Том қулай-қулай деб қирсилляпти.

Қайноқ аланга Сукхрамни куйдирди.

— У ҳалок бўлади-да...— деб бақириб қолишди орқадагилар.

Сукхрам икки сакраб ҳовлидан ўтди ва уй олдига келиб қолди.

Поға-поға тутун кўзини ачиштирди, тутун ўпкасига ҳам етиб, боши айланди. Нарироққа йўл йўқ эди. Сукхрам кўзини юмиб, олов устидан ҳатлаб ўтди. У биринчи қават хонасига кириб қолди. Тутун ортида нима борлигини кўриб бўлмасди. Орқасидаги эшик тарақлаганича ағанаб тушди. Олов темир илгак билан аёвсиз ҳайдаб борилаётган филнинг карнай овозига ўхшаш даҳшатли шовқин билан олдинга интилди. Танани куйдирувчи учқунлар ҳар томонга сочилар, чўзиқ вишиллаш билан ўчиб қоларди. Тепадан қулаётган том синиқлари оловнинг тўймас оғзида бирин-кетин йўқ бўла бошлади.

Сукхрам зинапояни тополмай қолди. Аланга минг бошли аждар сингари найзасини иргитар, буралиб, тўлғаниб ҳамон олдинга интиларди. Олов деворга ўтди, илиғлик турган кийимлар ёрқин нур таратиб, лоп этиб ёнди. Сукхрам ўзини орқага ташлади, кейин тепага югурди. Бахтига ўт зинапоягача етиб келмаган экан.

Кўрқиб кетган Кажри билан Пьяри нима қилишини билмай хона ичида у ёқ-бу ёққа югуришарди.

— Шу ердამисизлар?— бақирди Сукхрам хона ичига чопиб кираркан.

Улар севинганларидан йиғи-сиғи билан унга ёпишишди.

— Опа, ўладиган бўлсам ҳам энди қўрқмайман,— деди Кажри.

— Йўқ, Кажри, сизлар қочишларинг керак,— деб жавоб қайтарди Пьяри.

Аёллар йиғлаб юборишди. Сукхрам ҳеч нарса тушунмади. Укириб йиғлашди-ю, жойларидан қимирлашмайди, атрофда эса слов авжга миняпти! Иккови ҳам бахтиёрликдан йиғлашар, ўзларини тутиб олишолмас эди. Уларнинг бахтиёрлиги шунақаям чексиз эдики, ҳайратга тушган Сукхрам бир муддат-

га ярим куйиб битган уй билан олишаётган даҳшатли алангани унутиб қўйди.

— Нима гап ўзи?— Сукхрам ҳайрон бўлди.

— Ҳлиш насиб қилса бирга ўламиз,— деди Қажри.

Бу ерда бўлиб ўтган ҳодисадан Сукхрам хабарсиз эди. У Қажрининг заррача қўрқмаётганини кўрди. Муҳаббат ўлим устидан ғолиб чиқишига ёрдам берди. Қажри юбкасини кўтарди, сёқларини кўрсатиб, ғурур ва тантана билан деди:

— Ҳой эр, бу ёққа қара, опам унинг қони билан оёғимни бўяб қўйди.

— Кимнинг қони билан?— Сукхрам фақат шундагина ўлиб ётган Рустамхонни кўрди.

Пьяри ҳам унга яқинлашиб, бошини сал эгиб деди:

— Бу ёққа ҳам бир қара, соҳибам, Банкенинг қони билан пешонамга тика¹ чизилди.

Сукхрам ҳайратдан қотиб қолди. Ундан ўч олинибди, бунни икки аёл қилибди. Оғир дамларда аёллар ҳам даҳшатли қасоскорларга айланиши мумкинлигини у ўйлаб кўрмаган экан.

Иккала жасад ҳам ёнма-ён ётар, ҳар икковига ҳам биттадан ханжар санчилган эди.

— Булар тамом бўпти!— деди Сукхрам.

Аланга дераза орқали хонага урилди. Лекин Сукхрам ҳайратдан ҳамон ўзига келгани йўқ эди; бутун қишлоқнинг битмас-туганмас газаб-нафратига учраганлар аёлларнинг қўлида ўлибди. Ҳар иккови ҳатто ўлиб ётиб ҳам газаб, жирканч ҳиссини туғдирмоқда. У бўлса улардан бирини даволади!

— Ёниб кетамиз!— қичқирди Пьяри.

Сукхрам ўзига келди. У яна оломоннинг шовқинини, оловнинг гувиллашини, Пьярининг товушини эшитди.

— Қочинглар!— деб буюрди.

Аммо иккала аёл ҳам унга ночор қараб турарди. Шунда коридордаги ҳовлига қараган панжарали дераза ёнига чопиб борди. Оёғи билан панжарани тепа бошлади. Пьяри ён томондаги хонага югуриб кириб, болға олиб чиқди. Сукхрам панжарани суғуриб олди.

— Дҳсти борми?— сўради у.

— Чойшаб бор,— деди Пьяри.

--- Келтир!

Пьяри чойшаб келтирди. Улар чойшабларни бир-бирига боғлаб эшишди. Узунгина арғамчи ҳосил бўлди. Жиноят белгиси қолмаслиги учун Сукхрам арқонни фонарь ёғига шимдирди. Арқоннинг бир учини дераза ромига боғлади, бошқа учига болғани боғлаб, кўчага ташлади.

¹ Тика — алоҳида бўёқ билан қош ўртасида думалоқ ёки чизиқча қилиб суртадиган табақа белгиси.

— Туша қол, Кажри!— буюрди у.

Кажри маймундай чаққонлик билан бир зумда ҳовлига тушди.

— Пьяри, сен ҳам тезроқ туш,— деди Сукхрам.

— Йўқ, олдин сен туш!

Пьяри Кажри сингари йўл тутмай ўжарлик қилди. Ҳозирги нозик пайтда ҳам ўз ҳукмини ўтказмоқчи бўларди.

— Бўл тезроқ!— Сукхрам бақириб берди.

Пьярининг кўзларида ёш йилтиллади.

Лекин Сукхрам юшмади.

Энг охирида Сукхрам тушди. Уччовлари енгил нафас олишди, қочишга шайланишди, аммо Кажри:

— Арқонни куйдир,— деб эслатиб қолди.

Сукхрам арқонни ёндирди, илонсимон олов тепага ўрмалади.

Улар гўнг тепанинг орқасига яширинишди.

Аланга авж олаверди. Энди у томнинг бошқа томонидан осмонга ўрлади. Ҳозиргина улар тушган деразда олов тиллари яққол кўринди. Эсаётган шамол шиддатида олов янги куч билан гувиллади. Ғазабга минган аланга тун зулматини ямлайверди.

Уччовлари келишиб олишгандай қочиб қолишди. Улар бутазордан эсон-омон ўтишиб, ибодатхоналардан бирининг орқа ҳовлисидан чиқишди, ундан айланиб, тош йўлга чиқиб олишди. Йўлдан кесиб ўтишгач, атрофга кўз ташлашди: рўпарада малларнинг¹ уйлари қорайиб турарди. Улар билан тўқнашиш яхшиликка олиб бормасди. Сукхрам у ёқ-бу ёққа назар ташлади-да, чапга бурилди. Аёллар унга эргашишди. Бир оздан кейин улар сув шовқинини эшитишди. Кўл! Энди улар бехатар жойда эдилар. Кўлда ҳеч ким йўқлигига ишончлари комил бўлишгач, йўлда давом этишди. Бу ташландиқ йўлда гоҳида шоқоллар учраб қолар, буларни кўргач, четга қочишар эди. Ниҳоят улар боққа етиб келишди, қалин дарахтлар тагида тўхташди.

— Қочамиз,— деди Сукхрам,— бу ерда қолиш мумкин эмас.

Сукхрамни келгуси ҳаёт ташвишлантирарди. Эндиликда бутун жавобгарлик унинг зиммасида эди. Қаёққа борса экан? Юз берган ҳодиса уни даҳшаттга солар, шунинг билан бирга беҳад қувонтирарди ҳам. Лекин хотиржам бўлишга ҳали эрта, барибир, қаттиқ жазога мубтало бўлиши турган гап.

— Қим билсин, чамарларни нима қилишар экан?— биринчи бўлиб Пьяри гап бошлади.

Улар боғдан ўтиб ўрмонга етиб боришди. Бу ер тинч эди. Шунақаям тинч эдики, кишининг кўнглига ваҳима соларди. Ўт

¹ М а л и —боғбонлар табақасига мансуб кишилар.

ўланлар босган сўқмоқлар, дарахтларга чирмашиб кетган чирмовиқлар уларни керагидан ортиқ қўрқувга солди. Улар тиканли чакалакзордан ўтишди. Ҳар бир бута ортида йиртқич ҳайвон тургандай бўлаверди.

Кажри билан Пьяри қуролсиз эдилар. Сукхрам ханжари билан анча қийналиб, иккита шохдан таёққа ўхшаш нарсани йўнди-да, аёлларга биттадан улашди. «Кегдик»,— деди у. Лекин Пьяри қорнини ушлаганича ўтириб қолди.

— У унинг қорнига тепди,— деб тушунтирди Кажри.

— Ким, Банкеми?

— Йўқ, Рустамхон.

— Пьяри у билан ёқалашдими?

— Мени қутқариш учун ташланди.

Сукхрам Пьярининг ёнига ўтирди.

— Қаттиқ оғрияптими?

— Жудаям,— жавоб қилди Пьяри. Кажри Пьярининг ёнига, кўкат устига ўтириб, унинг бошини тиззаси устига олди.

— Бу ерда қолиш мумкин эмас,— деди Сукхрам,— узоқроққа кетишимиз керак.

— Кегдик,— деди Пьяри ўрнидан зўрға қўзғалиб.

— Қаёққа борасан?— деб сўради Кажри.

— Қувватим борича юраман, кейин юролмай қолсам ташлаб кетаверасизлар.

— Нима дединг?!— Кажри Сукхрамга бурилди.— Орқангга кўтариб ол. Бир сафар у мени ҳам кўтарган. Ўшанда тоққа кўтарилгандик.

— Қачон?— оғриқни унутиб сўради Пьяри.

— Кейин гаплашамиз,— Кажри қўл силтади,— ҳозир эса кетиш керак, биров кўриб қолса балога қолишимиз мумкин. Бир нарсани ўмариш учун кечаси ўрмонда изғиб юришибди, деб айб қўйишади. Бу қамоққа олиш учун бир баҳона бўлади. Кейин у ёғига анови иккаласининг ўлимини ҳам тиркашади. Учовимиз Андаманга гумбирлаганимизча тушамиз¹.

Кажри Пьярининг белидан қучоқлаб тургазди, Сукхрам уни орқасига кўтарди. Пьяри Сукхрамнинг бўйнидан қучоқлаб олди, елкасига бошини ҳорғингина қўйди.

— Иккинчи хотин бўлишдан худо асрасин,— ҳазиллашиб шикоят қилди Кажри,— рашк қилавериб ажалингдан олдин куйиб ўласан.

Пьяри кулимсиради.

Узоқдан отишма овозлари эшитилди.

— Бу нимаси?— ташвишланди Пьяри.

---

¹ Андаманга гумбирлаганимизча тушамиз— Бенгалда кўлтиғидаги Андаман ороллари, каторгачилар сургун қилинадиган жой.

Бу ердан улар ёнгин алангасини кўришмади, лекин қишлоқ турган жой осмонининг тенг ярмини ёнгин шуъласи қоплаган эди.

Осмон фонида кўҳна қалъа қора соядай кўзга ташланади. Унинг минораларида узоқдаги ёнгин нури липиллаб кўринарди.

Сукхрам кулди.

— Рашк қилма, Кажри,— деди Пьяри.

— Рашк қилаётганим йўқ,— деди Кажри.— Тўғри кетганимизда аллақачон жойимизда бўлардик,— тўнғиллади у.

— Биров кўриб қолса-чи?— сўради Пьяри.

— Ҳозир участкага қамашмаяпти,— деди Сукхрам. Аммо кейин қамчи билан роса савалашади. Улар бизни ёниб кетган деб ўйлашади. Бироқ инкита скелетни топиб олишгач, бир корқол бўлганини дарҳол пайқашади.

— Унда таборда яшашимиз ҳам мумкин бўлмай қоларканда?— деб сўради Кажри.— Индамасак ҳам-а?

— Эҳ, хоҳ инда, хоҳ индама — бир гўр, бизни қотилликда айблашади.

— Мен ҳеч нарса билмайман деб айтаман.

— Эҳ, соддагинам, сендан сўраб ҳам ўтиришмайди. Кейин нима бўлишини биласанми?

— Йўқ.

— Кейин бошлиқ олдинга ҳалво билан ёғли нон қўйиб: «Е!» деб айтади. Кейин нима бўлишини биласанми?

— Э, э, ҳаммаси ҳаром ўлишсин! Нима, бизни бу ерга боғлаб қўйишбдими? Келинлар, бу ердан бутунлай қочиб кетамиз. Бир вақтлар отам келган жойларга борамиз,— таклиф киритди Кажри.— Дангнинг¹ шарқ томонида гужорат натлари, уларнинг нариёғида исёнчи натлар яшашади. Улардан ҳам нарида карнатлар истиқомат қилишади. Уша ёқларга яширинамиз. Карнатлар посёлкасида кўрқмай яшаса бўлади. Уша одамларни бир кўрганингда эди! Уларнинг орасида сени қалъа хўжайини қилиш учун жонини ҳам аямайдиган ботир йигитлар бор.

— Полиция-чи?— деди Сукхрам.

— Нималар деясан? У ерлар ўрмон, тоғ. Полициячилар тумшугини суққани кўрқишади. Бир куни биттаси уриниб кўрган... Рожа бизга бошпана беради. У ерда гужорлар ҳам бор. Уларнинг кўтосини ўғирлаб, хоҳлаган ёққа олиб кетишинг мумкин. Дўппи тор келиб қолса ўғирлик қилганлар рожага пул беришади-ю, ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолаверади. Таҳсилдор билан ҳамма иноқ. Куппа-кундуз куни ҳам ўқ отишади. Ҳеч кимга ҳеч ким хўжайинчилик қилмайди, бироқ рожа учун жон-

¹ Данг — киши оёғи етмаган ўрмонлар билан қопланган, бориш ниҳоятда қийин тоғ участкасининг жамлама номи.

ларини беришга ҳам тайёр. Ҳар ким кўнглига маъқул келганича яшайди... Жудаям чарчаб кетдим! Озгина дам олайлик.— Кажри нафасини аранг ростлаб олди.

— Бир оз тўхта,— деди Пьяри Сукхрамга, сўнг Кажрига юзланди.— Менга қара, энди мен юрай, у сени кўтариб олсин.

Пьяри бу гапни беғаразлик билан, Кажрига раҳми келганидан айтди. Аммо Сукхрамнинг жиғибийрони чиқди.

— Иккита тегирмон тош орасига тушиб қопман-да! Мен сизларга эшакмидим?

— Бўпти, бўпти, тажанг бўлмай қўя қол,— деди Кажри мурасага келиб.— Елкангга минмайман. Эшаклигингча қолавер. Пьярини кўтариб ённг демай кетавер. Ўзим юра бераман.

Уччовлари ҳам кулиб юборишди. Лекин бирон бир режа ўйлаб топиш керак эди.

— Сизлар шу ерда ўтира туринглар,— таклиф қилди Сукхрам,— мен бўлса таборга бориб қутучамни олиб келаман.

— Бу ерда икковимиз қоламизми?— қўрқа-писа сўради Пьяри.

— Бўпти, сизлар қолинглар, таборга ўзим бориб келаман,— деб Кажри талабгор бўлди, Сукхрамдан ханжарини олиб, юбкасининг қатига яширди.— Шу ерда кутинглар,— деди-да, йўлга тушди.

23

— Кажри, сени ҳеч ким кўрдими?— деб сўради Сукхрам у қайтиб келганида.

— Йўқ,— деди у.— Мен ҳеч кимга билдирмай бордим.

— Мангу табордами?

— Билмайман, уни кўрганам йўқ.

— Отни нима қилдинг?

— Ечиб юбордим,— деди Кажри. Сукхрамни ғам босди.

— Итни-чи?— сўради у.

— Уни бир неча марта ҳуштак чалиб чақирдим.

— Қайтиб келса бизни ахтаради.

Улар анчагача индамай йўл юришди.

— Буюмлар-чи?— сўради Сукхрам.

— Буюмлармиш, мана, улар қопда, у ёқда увадалар қолди, холос,— жавоб қилди Кажри.

Тепалик бошланди. Ҳаммаёқда қоя тошлар осилиб турибди. Кажри қутини тошлардан бири устига қўйди.

Уччовлари биттадан бири чекишди.

— Кетдик!— буюрди Сукхрам.

— Кетсак кетибмиз-да,— деди Кажри.

Улар қўзғолишди. Пьяри қопни кўтарди, лекин у жуда вазмин эди: у гандираклаб, қопни кўтаролмай йиқилиб тушди.

— Кўтаролмайсанми?— сўради Сукхрам.

— Эҳтимол, илгари кўтара олармидим.

— Қопни ташла,— деди Кажри.

— Бу ёққа бер,— қўлини чўзди Сукхрам.

У қопни орқасига кўтарди, лекин қутича ҳам бор эди. Сукхрам унга қараб кулимсиради.

— Сукхрам, эркак кишисан-ку, қутичани ҳам кўтариб олсанг нима қилади?— деди Пьяри Кажрининг бутунлай ҳолдан тойганини пайқаб, унинг ёнини олди.

— Тўғри, эркак кишиман, аммо удумларимиз ҳам бор-да,— деди Сукхрам.

— Қанақа удум?— Пьяри қизиқсинди.

— Қутичани ҳам олардим. Бироқ ўзинг ўйлаб кўр, шу эркакларнинг ишими? Бу қанақаси, сизлар шундоқ кетаверасизлару бутун юкни мен кўтараманми? Одамлар кўрса мендан кулишмайдимми?

— Нега кулишаркан?— сўради Пьяри.

— Анови йигит бу аёлларга ҳаммол бўлиб ёлланибди дейишади,— деб жавоб қилди Сукхрам.

— Майли, тилларининг қичигини бостираверишин. Сенга ёпишиб олишармиди? Бошқаларнинг ғамини ейсану ўзингникини ўйламайсан! Олдин уйингни ўйла, кейин дарвозадан ташқарига қара,— деди Пьяри.

— Қўйсанг-чи, Пьяри. У ўзини рожа деб билади. Ундан шундоққина тҳакур ҳиди келиб турибди. Лекин тҳакур гарчи парда¹ одатини бажо келтиришга мажбур қилса ҳам хотинининг ишлашига мутлақо йўл қўймасди. Сукхрам ё биз тенги бўл, ё жаноблар қаторига ўтиб ол.

Оёқ остида муссон пайтида тоғдан ёмғир суви оқими билан пастга тушган шағал ғижирларди. Шағалдан юриш қийин — оёқ сирғанарди. Муюлишда улар шовқин эшитишди. Шовқин тобора яқинлашаверди. Учовлари ҳадиксирашди.

— Ииртқич ҳайвонми?— шивирлади Пьяри.

— Йўқ, одамларга ўхшаяпти,— эътироз билдирди Кажри. Кажри гарчи ўзи қўрқувдан титраётган бўлса-да, Пьярини қучоқлади. Эндиликда улар ёнма-ён туришар, бу эса уларга дадиллик бахш этарди.

— Ким бор бу ерда?— қичқирди Сукхрам.

Унинг бақириви тоғларда акс-садо бериб қайтди. Гўё тошлар «ким бор бу ерда» деб такрор-такрор қичқиргандай бўлди.

¹ Парда — хотинлар турадиган хонани, яъни ичкарини ташқаридан ажратиб туради.

Қоя орқасидан бир киши чиқди. Тонг қоронғусида у даҳшатли жинга ўхшаб кўринди. Унинг қоп-қора қалин соқоли тепага сал-пал диккайган эди. Эғнидаги эски жанда чопони орасидан яланғоч кўкраги, икки томондан боғлаб қўйилган дҳотийси кўриниб турарди. Бошида салла. Чақнаб турган шахло кўзлари, тимқора юзи унга қўрқинчли тус бериб турарди.

У учовларига, айниқса аёлларга диққат билан тикилди. Пьяри ерга қаради, Кажри унга бақириб берди:

— Ҳа, нега еб қўйгундай бўлиб, кўзингни лўқ қилиб қараб қолдинг?

Нотаниш киши оллоқ тишларини ярқиратиб, гулдираб кулди.

— Қаёқдан келяпсизлар?— ваҳимали сўради у.

— Бу ерлик эмасмиз,— деди Кажри.

— Қаёққа кетяпсизлар?— деди у масхараомуз.

— Данг томонга,— жавоб қилди Сукхрам.

— Қанақа одамсизлар?

— Карнатлармиз.

— Нега кечаси изғиб юрибсизлар?

Учовлари ҳам индашмади.

— Бу ер менинг подшолигим,— деди яна нотаниш одам.— Бу ёққа полициячилар келишса, уларни ўтказмайман.

— Кечаси юришимизнинг боиси — полициячилардан қўрқамиз,— деб уқтирди Сукхрам.

— Нега бундай? Биронтасини ўлдирдиларингми?— қизиқди нотаниш одам.

— Йўқ, бизни ўғирликда айблашди.

— Ўғирликда айблашди дегин?— деб қайта сўради у.— Демак, ўғирликда устаси фарангмиз денглар?

— Мен ўғри эмасман,— деди Сукхрам.— Йўлтўсар бўлишим мумкин, аммо ўғри бўлмайман.

Нотаниш киши хахолаб кулди. Мириқиб кулиб олгач, «Кхадасинх!» деб бақирди.

— Лаббай, бошлиқ,— дея худди ердан ўсиб чиққандай бир одам пайдо бўлди.

Унинг орқасида яна тўрт киши кўринди. Уларнинг елкасида сафар халталари бор эди.

— Кўрдингми?— бошлиқ улардан бирига мурожаат қилди.— Манови йигитга бир қара!

— Қарадим, хўш нима бўпти?— деди у.

— Ўғримасман, бироқ йўлтўсар бўлишим мумкин деяпти.

Нотаниш одамлар кулиб юборишди.

— Мунча тиржаясанлар?— деди сабри тугаган Кажри.— Бир куч синашинглар, уни ўшанда биласизлар.

— Бунга ҳали улгурамыз,— деди Кҳадагсингх дегани.— Олдин ўзларингни ким деб танитган бўлсаларинг, шуни исботланглар. Қани, қутичани очинглар-чи.

— Нега?— деб сўради Кажри.

Пьяри, индама, деб уни чимчилаб қўйди. Лекин Кажри бўш келмади.

— Бизга ҳадеб буйруқ қилаверасизлар, ўзларинг ким бўлиб қолибсизлар? Агар ўғри бўлсак бор бисотимиз шу ерда, қараб нима қиласизлар? Олаверинглар.

— Майли, оч,— деди Сукхрам.— Қўришсин.

Пьяри қутини ерга қўйди.

— Қўринглар,— деб ўзини четга олди.

Кҳадагсинх олдинга чиқди. Сукхрам кўз қирини ташлаб, бошлиқ ишора қилганини сезиб қолди, найза ушлаган одамлар уларни қуршаб олишди.

Кҳадагсинх қути ёнига чўкди.

— Бунинг қулфи ҳам йўқ экан!— деб хитоб қилди у.

Бошлиқ қовоғини солди. Кҳадагсинх қутини очди. Унинг ичида талай латта-путта, портрет бор эди.

— Нима бор экан?

— Аллақандай сурат,— жавоб қилди Кҳадагсинх.

Бошлиқнинг ишораси билан кимдир гугурт чақди.

— Бу аёл ким?— деб сўради суратга қараган бошлиқ.

Сукхрам ўйланиб қолди. Қандай жавоб қайтаришини билмади.

Бироқ Кажри ўзини йўқотмай дарҳол савол берди:

— Кимлигини билиб нима қиласизлар?

— У кўпгина гавҳар, марваридларни тақиб олибди,— деди бошлиқ.

— У бизнинг олдинги бекамиз,— деди Кажри.— Бунақа қимматбаҳо безаклар унда бўлмай сиз билан бизда бўлармиди?

— Эҳ-ҳе!— бошлиқ суратга қараб қулимсиради.

У ўз ўйлари билан банд бўлгандек ўйга толди... Суратдаги гавҳар билан марваридлар унинг ҳавасини келтираётган эди.

— Бу тҳақурани! У оламдан ўтган,— чуқур хўрсиниб гапирди Сукхрам.

— Унинг уйи қаерда?

— У розалар авлодидан. Аммо унинг авлод-аждоди оламдан ўтган, ери билан мол-мулкни бошқа рожа эгаллаб олган,— деди Сукхрам.

Бандитнинг ҳафсаласи пир бўлди.

— Қаёққа кетяпсан, Данггами?— сўради у.

— Ҳа,— деб жавоб берди Сукхрам.

— Йўлингдан қолма.

— У ёққача кўп юриш керакми?

— Эртага кечқурун ўша ерда бўласан.

— Бироқ, егулик ҳеч вақомиз йўқ, очмиз,— деди Кажри.

Соқолли уларга ун беришга амр қилди.

— Сен ҳақиқий рожасан!— деди унга Пьяри.

Ундан яна озгина қўшиб беришди.

— Кучли йигитга ўхшайсан,— деди Сукхрамга Кхадагсинх,— лекин ғуруринг ҳам борми?

— Фақир одамлармиз,— деди Сукхрам ва сирли кулим-сиради.

Кхадагсинх унга тарсаки тортиб юборди. Сукхрам унга чаққонлик билан ташланди, уни боши узра кўтариб, ерга улоқтирди. Аёллар қўрққанларидан чинқириб юборишди.

— Сардор, бу бўладиган йигит экан!— деди Кхадагсинх ўрнидан тураётиб.

— Ҳақ гап,— деди бошлиқ кулиб.

Улар кўздан ғойиб бўлишгач, Кажри қопдан коса олиб, унга ун тўкди, мис қозонни кўтариб сувга кетди.

Сукхрам тош устига чўзилиб пинак қилди. Пьяри ўт ёқиб, товани қўйганича Кажрини кута бошлади.

Кейин у Сукхрамга қаради. Сукхрам қўлларини ёзганича ётарди.

— Ухляяпсанми? .

Сукхрам ўрнидан кўзғолмай пастга қаради. Пастда — кўҳна қалъа бутун салобати билан равшан кўриниб турарди. Пьяри унинг нимага қараётганини билди.

— Утиб кетган подшоликни яна хотирляяпсанми? Наҳотки қалъа каллангдан шу вақтгача чиқиб кетмаса?

Кажри қайтиб келиб уларнинг суҳбатига қулоқ солди.

— Опа, уни тузатиб бўлмайди,— деди у.— Майли, ўз ўйлари билан юпанаверсин.

— Аллақандай вайронани деб ақлдан озиш мумкинми, ахир?— аччиқланди Пьяри.

— Авлод-аждодлар ҳақида нимаям билардик, опа? Улар бизга мерос қилиб маънови ерни қолдириб кетишган. Ер эса ҳамманки, ҳамма қатори бизники ҳам. Бунинг ғурурланадиган нимаси бор?

— Ер билан ғурурланавер,— деди Пьяри.— Бутун оламни ўзида кўтариб турган ер бўлмай нима?

Кажри оловга ўтин ташлади. Атроф ёришди. Бора-бора кўз оловнинг ёрқин нурига кўникди. Гулхан уларни яхшигина қизитди, улар ўтга яқин сурилишди. Қуруқ шох-шаббалар атрофга учқун сачратиб чирсиллаб ёна бошлади.

Эрталабки шамол жунжиктирди. У ўтлоқлар устидан териб олган гулларнинг хушбўй ҳидини йўл-йўлакай соча-соча бу ерга изгиринини олиб келди.

Гулхан олови ўйноқлайверди. Сап-сариқ олов тили қизарди, пастроқда кўкиш чизиқ, яна ҳам пастроқда — тарашаларнинг тубида мовийранг олов липиллади.

— Эндиликда бошимиз устида чодиримиз ҳам йўқ,— деди Сукхрам чуқур хўрсиниб.

— Янгисини қурамыз,— деди Кажри.— Қушлар ҳар йили янгидан ин қуришади.

— Одам хоҳласа юзлаб чодирлар тикади,— унинг гапини қувватлади Пьяри.

— Сизларни битта эркакнинг хотинлари деб ким айтади?

— Ишқилиб, бизга рашк қилмаяпсанми?— деб Пьяри ажабланди.

— Рашк қилмай бўладими? Сизларнинг иноқлигингиз менга яхшилик келтирмайди,— деди Сукхрам кулиб.

Пьяри билан Кажри шарақлаб кулишди.

— Мен нима дегандим!— деди Кажри.— Мана, ўзи тутилиб қолди. Аёлларнинг кўнгли эркакларники сингари бачкана эмас!

Бир муддат ҳаммалари жим қолишди.

— Бетелфуруш Аҳмадобод ҳақида гапириб берганди. Уч-човимиз ўша ёққа кетсакмикан-а? Ишлаймиз, бир амаллаб тирикчилик ўтказамиз,— деди Сукхрам, сўнг қўшиб қўйди.— Йўқ, мен қўрқаман!

— Нимадан?

— Шаҳарликлар унча яхши одамлар эмас.

— Улар билан нима ишимиз бор?

— Бизнинг-ку ишимиз бўлмайди,— деб жавоб қайтарди Сукхрам.

У ўз ҳадигини айтмоқчи эдию, аммо журъат этолмади. «Шаҳарликлар менда қўш хотин борлигини кўрганда мақташмайди»,— деб ўйлади Сукхрам.

— У ёқда ҳеч кимим йўқ,— деди у.— Бунинг устига Нироти, Харнам, Чарансинхлардан ўч олишим керак.

Иккала аёл бир-бирларига қўрқиб назар ташлашди. Улар даҳшатга тушишди. Ғурур, меҳр, севги каби туйғулар қўрқув билан олишиб кўрди. Бироқ қўрқув ҳисси кучлилик қилди, у ғолиб чиқди, ҳозир ҳар икковининг дилини қамраб олди.

— Кеткизма уни, Кажри,— секин илтимос қилди Пьяри. Унинг товуши Кажрига Сукхрам устидан ҳамма ҳақ-ҳуқуқларни бериб қўйгандай синиқ жаранглади.

— У гапимга кирармиди?— шубҳа билдириб бош чайқади Кажри.

— Нироти дедингми?

— Ундан нега ўч оласан?— деб сўради Кажри.

— Уйга ўша ўт қўйган, унинг касофатига натларга қараб ўқ узишяпти.

- Ниротига қарши далилларинг борми?
- Ҳеч қанақа далили йўқ,— Пьяри гапга аралашди.
- Ҳақиқатни исботлашга далил керакми? Ут қўйганини ўз кўзим билан кўрдим!— қичқирди Сукхрам.
- Бу ҳозир ҳам ҳеч нарсага тушунмаяти,— деди Пьяри.
- Тўғри, опа,— қувватлади уни Кажри.— Ушанда уни ақлли деб беҳуда айтган эканман. Илгари у бунақа эмасди. Сен қайтиб келганингдан кейин яна ақлдан озиб қолганга ўхшайдими, дейман?
- Йўғ-е, у ҳамиша шунақа бўлган. Бир кунни ор-номусимни ҳимоя қилишга уриниб қопти дегин. Уни чалажон қилиб роса уришган.
- Бу ҳодиса қачон бўлган?
- Полиция бошлиғи ҳузуримга келасан деб буюрди, «рожа» жаноблари бўлса ўз тҳақурасини ҳимоя қилгани бордилар.
- Натнинг ор-номусини ҳимоя қилибди-да?!— Кажри хахолаб кулди.
- Жуда соз, икковларинг тил топганларингни кўриб турибман. Лекин ҳеч ҳам қўрқмайман, уқдиларингми?— деди Сукхрам.— Нимани адолатсиз деб билсам унга қарши курашавераман.
- Ол-а, ҳали бунга ҳуқуқинг ҳам бўлиши керак.
- Ҳуқуқ курашиб олинади.
- Ростдан-а? Курашиб нимага эга бўлдинг?
- Сукхрам бу саволга жавоб беролмади. Фақат:
- Баҳслашгиларинг келса, ўзларинг баҳслашаверинглар, бунга вақтим йўқ,— дея олди, холос.
- Сен бир сўз билан икки юракни яралашни билиб олгансан,— деди Кажри.
- Уни ўз ҳолига қўй. Қўриб турибсан, у муҳим иш билан банд. Унинг вақти зиқ,— деб унинг гапини бўлди Пьяри.
- Бўпти, етар. Ухланглар,— деди Сукхрам.
- Ҳа, энди бу кишининг уйқуси келиб қолди-да!— хитоб қилди Кажри.— Бордию қоплон ҳамла қилиб, суюкли хотинингни олиб кетса, унда нима қиласан?
- Пьярини бош томонингга боғлаб олиб ухлайвер.
- Қоплон мени олиб кетса-чи?— деб сўради Пьяри.
- Ҳой хотин, яхшиси оловга ўтин ташлаб қўй. Мени ухлатасизларми-йўқми? Роса қақилладиларинг-ку! Худо ҳеч кимга қўш хотин ато қилмасин! Биттаси кун бермасди, энди бўлса иккита бўлиб қолишди,— деб хўрсинди Сукхрам.
- Бу шўрликни қаранглар-а! Нега энди уйқуси келмас экан-а?!— хитоб қилди Кажри.— Ҳаммаёқ жимжит, рожа жанобларининг тагида энг яхши тошлардан пар тўшак бўлса. Ётиб, роҳатингни суравермайсанми?

— Отам ҳам худди шунга ўхшарди,— деди Пьяри.— У ҳа-миша онамдан ҳазар қиларди, фақат кечасигина қўрқмасди, холос. Қажри эркакларнинг ҳаммаси бир гўр: уйқу вақти келиши биланоқ рожага айланиб қолишади. Худо кечаси дарахтларнинг япроғини ҳам шилдиратмасин, улар дарахтни арралаб ташлашга ҳам шай бўлишади. Яхшиси уларга кечаси тегма. Бола йиғласа ҳам улар унинг онасини калтаклашади.

Лекин Сукхрам бу гапларни эшитмади, у ухлаб қолганди.

Пьяри тонг отмасдан уйғонди. Қажри билан Сукхрамни уйғотди. Улар ашқол-дашқолларини олиб йўлга тушишди, кўп ўтмай беш-олти кулбадан иборат қишлоқчага дуч келишди. Яқинроқда қўтос, сигирлар ўтлаб юришар, атроф ўша ўзлари билан тоғлар билан қуршалганди.

Уларга бир неча эркаклар пешвоз чиқишиб, карнатлар посёлкаси йўлини кўрсатиб беришди. Уларни хушнуд кутиб олишди.

— Хоҳлаган жойларингга чодир тикиб яшайверинглар,— дейишди уларга.— Бу ерда ҳеч нарсадан қўрқманглар.

Яхшиямки, чодир тикишга ҳожат қолмади — тайёри топила қолди: Пьярида пул бор эди, улар савдолашиб, битта чодирни беш рупияга олишди.

Улар кун бўйи дам олишди, келгуси кун эрталаб Сукхрам посёлкани айлангани чиқиб кетди. Даставвал танишган одами — қарғадай қоп-қора Қисна исмли нат бўлди. У Қиснани чодирга бошлаб келди. Уни Сукхрам билан бирга кўрган Қажри:

— Қара, Пьяри, у ўзига ака топиб олибди,— деб ҳазиллашди.

Қисна аёлларга кўз ташлаб:

— Менинг хотиним ҳам жуда яхши,— деди.— У булардан хабардор бўлиб туради. Ҳеч ташвишланма. Қизим ҳам шулар билан тенгдош. У бу ерга эртага келади...

Сукхрам қўзғолди, аёллар унинг қандай қарорга келганини шунда билишди.

— Дхупога қасамёд қилганман,— деди у.— Чамарларни кўришим керак. Бормасам, улар бизни бу ишга қайраб қўйиб, ўзи қочиб кетди дейишади. Шундай қилиш эркакка лойиқ ишми? Улар ҳам одам. Бугун кечаси уларга ўқ отишди... Кимларни ўлдиришганини ким билсин?

— Қайтиб келаман деб қасам ич!

— Қимнинг номини тилга олиб қасам ичай?— деб сўради Сукхрам.

Пьяри унга бирдан жиддийлашиб кетган юзини ўгирди. Унинг кўзлари чақнади. У Қажрини кўрсатиб:

— Унинг номини,— деди.

Қишлоқда полиция қутурарди. Маҳаллий полициячилар ёнига округдан келганлари ҳам қўшилди. Улар чамарларни суриштирмай ушлашар, полиция участкасига олиб боришар ва омонсиз калтаклашарди. Турмалар тўлиб кетди. Ҳар бир уйдан йғи, нола товушлари эшитиларди. Бечоралар кимдан ҳимоят талаб қилишни билишмасди.

Дхупога қарши бўлган чол полиция айғоқчиси бўлиб чиқди. У ҳукуматни ҳамма гапдан хабардор қилиб турарди. Эндиликда уни полиция қўриқляпти. Аёллар эса унга лаънат ўқишардилар.

Ҳар иккала тҳакур ҳам полиция билан бир ёқадан бош чиқарио ҳаракат қиляпти. Чарансинх мўйловларини бураганича қишлоқда керилиб, бемалол одимлаб юрибди. Ҳар нима бўлса бир неча ёш навларни полицияга тутиб беришга ёрдамлашди.

Нироти ҳам полициянинг ўз одами бўлиб қолди. У браҳманларнинг соф, муқаддас зиннорини ўртага қўйди ва уйга Кҳачера ўт қўйган деб онт ичди.

Чамарлар даласида ҳосил пишиб етилди, лекин уни истаган одам йғиштириб оляпти. Тҳакурлар ҳукуматнинг сўзсиз розилиги билан уларнинг ерларини тортиб олишди. Ҳосилнинг тенг ярмини полиция бошлиғига беришиб, қолганини ҳеч тортинмай ўзаро тақсимлаб олишди.

Жасадларни полициячиларнинг ўзлари куйдиришди, ҳатто кулини ҳам қариндошларига беришмади. Қатл қилинганлар оиласи очдан ўла бошлади.

Сукхрам бу ерга келганида чамарлар посёлкасида ана шунақа даҳшатли ҳодисалар содир бўлаётган эди. У Дхупо учун қандай ўч олинганини айтишга ошиқарди, лекин Сукхрамга кўзи тушган аёллар ундан юзларини ўгиришди. У яқинроқ бориб, уларнинг йғлаётганини пайқади.

— Питонинг ҳамма тишини уриб синдиришди,— деди улардан бири.

— Қаерда у?

— Улди,— деди бир хотин.

— Кейин-чи?— сўрашда давом этди Сукхрам.

— Радхунинг хотини ўзини қудуққа ташлади.

— Нега?

— Уни зўрлашди.

— Эшитясанми, парвардигор? Яратган оламинг ана шунақа! Адолатингни қара!— Сукхрам қўлларини осмонга чўзиб хитоб қилди.— Бизни паст одамлар деб аташади. Юқори табақа одамлари эса камбағаллар терисини шилишади. Очкўзликлари, шуҳратпарастликлари йўлида ҳеч қандай айбсиз одамлар-

ни хонавайрон қилишади. Оламда ҳаммадан жирканиб умр ке-
чиришади, бировларнинг уйини хонавайрон қилиш учун ҳоким-
ликларини ишга солишади! Яна нималар бўлди?— деб талаб
қилди Сукхрам овози бўғилиб.

— ...улар Буддху, Хиро, Пангани яланғоч қилиб ечинтириш-
ди, кейин таёқ билан савалашди, яраларига қалампир сепишди.

— .... Панганинг хотини ҳомиладор эди, уни зўрлашган эди
ўлиб қолди.

— Кейин-чи?

— Булар озми?

— Йиғламанглар!— деди Сукхрам.— Агар йиғлайверсала-
ринг улар кўнгилларига маъқул келган ишларни қилишаверади.
Понани пона билан уриб чиқарадилар, темирни темир билан
кесадилар. Қўрққанларингни сездириб қўйсаларинг улар бат-
тар сурбетлашади. Йиғламанглар. Ваҳшийлик қилишаверишсин,
аммо руҳларинг тушмасин! Пичоқ бориб суюкка етганда оли-
шинглар! Биз натмиз, ҳеч вақомиз йўқ. Биз қартавоз, ўғри,
қўшмачи, от ўғриси, алдамчи, фирибгар одамлармиз! Полиция-
чилар билан зодагонлар аёлларимизга ифлос касалликларни
юқтиришади, бу касаллик хотинларимиздан бизга ўтади. Биз
маълум вақтгача тишимизини тишимизга қўямиз, аммо долзарб
пайт келганида ғазабимиз тўлиб-тошади, улардан омонсиз ўч
оламиз. Бизни эркин одамлар деб айтишади, лекин биз биров-
ларнинг сарқитини ейишдагина эркинмиз, холос. Шундай бўлса
ҳам дод демаймиз. Нега сиз, чамарлар, кўз ёши қиласиз?

— Иржайиб кулишим керакми?— деди аёллардан бири.

— Бўлмаса-чи, кулганингиз маъқул,— деб жавоб қайтарди
Сукхрам. Аёл киши бамисоли ер, у ҳаёт беради. Золимлар бола-
ларни сўйиб, зўрлаганда йиғлаш керакми? Ер йиғлайдими?
Ҳеч қачон! Ер жаҳлга минади, қўзғолади, зилзила билан ҳам-
маёқни вайрон қилади... Кажри менинг йўлимни тўсди! Пьяри
ҳам бу ёққа келишимга йўл қўймади! Эҳ, хотинларим, бу ерда
нималар бўлаётганини бир кўриб қўйинглар! Бу ваҳшийлик-
ларни кўриб наҳотки индамай қоласизлар? Улар қанча-қанча
одамларни ўлдиришди! О, худойим! Бу дунё — чинакам дўзах,
биз — ифлос қуртлар. Бири бошқасини аёвсиз ўлдирадиган
оламни нега яратдинг? Бу оламда ҳамма гуноҳга ботган, камба-
ғаллар билан хор табақа бўлиб турилганлар бир бурда нонни
деб дили билан танини булғамоқда, ҳаром қилмоқда. Ҳар
биримизни лойга булғаб топташ мумкин, чунки хор табақа бў-
либ турилганмиз. Нега зодагонлар зулм ўтказишади? Эй, пар-
вардигор, индамагинг учун ҳам бойлиги, ҳокимлигини деб,
улар одамларга зулм ўтказишдан ҳам қўрқишмайди!

— Худо бизга ҳаёт бериш билан синаб ҳам кўряпти.— гапга
аралашди аёллардан бири.— Донишмандларнинг айтишича, бу

ҳаётга саккиз миллион тўрт юз минг тирик мавжудотлар орқали ўтиб, эришган эканмиз!...

— Ҳой хотин!— деди Сукхрам.— Бу ҳаётга саккиз миллион тўрт юз минг ҳар хил тирик мавжудотлар орқали эришган эканмиз, кейинги туғилишлардан наҳотки яна шунча марта ақлли киши бўлиб гавдаланмасак? Ё абадий тилсиз-забонсиз ҳайвонлигимизча қолаверамизми?.. Мен қасос оламан. Полиция бошлиғини ўлдираман. Дунёни ўзгартириб бўлмайди, аммо бир ярамас камаяди...

— Худо мадаккор бўлсин, Сукхрам,— деди аёл тўлқинланиб.— Сендақа ўғлим бўлганида ўзимни бахтиёр деб билардим. Сукхрам унинг қаршисида бош эгди.

— Бугундан бошлаб онамсан,— деди у,— мен эса ўғлингман.

— Умринг зиёда бўлсин, болам,— деди аёл кўз ёшларини артиб.

Қишлоқдаги қотилликка кўпроқ конгрессчилар қарши чиқишди. Буларнинг аксарияти савдогар ва дўқондорлар эди. Савдогарлар ўзларига тушаётган фойдага хавф туғилганидагина чинакам шов-шув кўтаришади. Баъзи судхўрлар Конгресс партияси аъзоси бўлмасалар-да, уни яширин равишда маблағ билан таъминлаб турарди. Нарешнинг отаси Тҳакур Викрамсинх бу воқеалар юз бермасдан олдин турмага ташланган, унинг оиласи эса тирикчилигини зўрға ўтказар эди. Қишлоқда юз берган воқеалар тафсилоти пойтахтдаги адвокатлар қулоғигача бориб етди, улар норозилик билдиришиб, тергов ўтказишни талаб қилишди, лекин тергов ишлари негадир чўзилиб кетмоқда эди.. Қишлоқ ўқитувчиларининг деярли ҳаммаси Конгресс партияси тарафида эди. Улар ҳам ошқора бўлмаса-да, полиция ўзбошимчилигини қоралашар эди. Шунинг учун ҳам тҳакурлар билан браҳманлар Конгресс партиясига қарши эдилар. Улар пасткашларнинг дадил ҳатти-ҳаракати Конгресс партияси олиб

---

¹ Саккиз миллион тўрт юз минг тирик мавжудотлар орқали— қадим замонлардан бери ҳинд фалсафа тафаккури фазо— муваққат олам беҳадлигига ишонил билан фарқ қилади. Ҳинд донишмандлари дунёқарашига кўра, олам ўн тўртта райондан иборат, ҳар бирининг оралиғи 160 миллион километрга тенг. Бепойн олам мингларча ана шундай оламлардан ташкил топган. Чексиз вақтга келганда ҳинд мутафаккирлари бунини ҳозирги оддий, маълум-машҳур бўлган ўлчов бирликлари билан ифода-лашга ожиз. Улар бундай ўлчовга 432 миллион йилга тенг бўлган яратувчи Брахма кунини қабул қилишади. Бу ҳар бир яралган фазо давр давомийлигидир. Яратувчининг тунини ёки яратувчилик фаолиятининг тўхташи вайронгарчилик ёки хаос билан белгиланади. Кунлар ва тунларнинг, яралиш ва вайронликнинг бундай алмашиб туриши бошланиши йўқ қаторлардан иборат. Инсон эволюциясининг узоқ ва мураккаб жараёни ҳам шундан. Чунки у бир хил сезги — сезиш туйғуси (ўсимлик, модда зарралари) билан икки, уч, тўрт туйғули тирик мавжудотлар орқали беш сезиш туйғуси бор инсонгача яшаб келган.

борган пропаганданинг натижаси деб ҳисоблашар ва буни ин-дуизм дунёқарашларига хавф солиш деб қарашар эди. Оломон ичида бир неча бор «Яшасин Мҳатма Ганди!» деб қичқирган-ликлари учун ҳам улар Конгресс партиясини айблашар эди.

Кеч кирди. Полиция бошлигининг базми авжида. Базмдаги-ларга қараб туриб ҳар бир киши наглар¹ тўғрисидаги афсона-ни эслаши мумкин эди: гўё наглар рожаси марказда — тўрда, унинг икки ёнида эса кичикроқ илонлар ўтиришибди. Ҳаммаси фақат бошлиқ учун биканер² виночи тайёрлаган винони ичиш-моқда. Улар Конгресс партияси спиртли ичимликлар сотишни тақиқлашни талаб қилаётганлиги хусусида гап юритишар, бу эса маҳаллий шаробхўрларни безовта қилган эди.

Полиция бошлигининг ўнг қўл томонида ҳаммага қирғий қа-раш қилиб дароги — мирза: унинг биқинида суд секретари ўти-рибди. Унинг ёнида покдомон авлиё қаландар қиёфасига кирган Нироти жойлашган. У вино ичмаяпти. Ҳарнам билан Чарансинх кўпгина вино ичганликларидан яхшигина қизариб ўтиришибди. Сукхрам салом беришдан олдин бу ердагиларни бир-бир кўздан кечирди. Нироти қўрқиб кетди. Полиция бошлиғи гап билан овора бўлганлиги учун Сукхрамни дарҳол пайқамади. Сукхрам кутиб турди. Ниҳоят бошлиқ шарақлаб кулганича у турган то-монга қаради. Сукхрам таъзим қилди.

— Кимсан?— сўради бошлиқ.

— Қарнатман.

— Исминг?— гулдиради у.

— Сукхрам, хўжайин.

— Қани, ўтир!

Сукхрам ўтирди.

— Нега келдинг?

— Тақсиримга салом бергани, унга бизга нисбатан шафқат йўқлигини айтгани келдим. Олдинги тақсирим пайтида осойишта яшардик,— деб жавоб қилди Сукхрам Рустамхонга ишора қи-либ.

— Ҳозиргача қаерда эдинг?

— Дайдиб юрибман, тақсир,— деди Сукхрам, тўсатдан нат-лар қувғин қилинаётганлигини, у эса ҳозиргача эркинликда юрганлигини эслаб, ўта ғамгин қиёфага кирди ва йиғлашга тушди:— Яхшиси, сўрамай қўя қолинг, тақсирим. Адойи тамом бўлмоқдаман. Иккита хотиним бор эди. Иккови ҳам йўқолди. Ўларнинг қаердалигини билолмай ҳайронман, махарож. Ҳамма-ёқни қидириб чиқдим. Энди бўлса ҳузурингизга келдим.

¹ На г — илон, қирол кобраси. Бундан ташқари танаси илонсимон, боши одамсимон девларни ҳам наг деб айтади.

² Б и к а н е р — Рожастон штатидаги бир шаҳар.

— Гапни айлантиришини қара-я! Хотинларимни сизлар яшириб қўйгансизлар демоқчи! Эшитяпсизларми, ҳурматли жаноблар?!— деб қичқирди мирза.

— Тушунарли,— деди бошлиқ.— Биз Банке билан Рустамхоннинг суяқларини топдик. У ерда унинг хотинлари йўқ эди, демак, икки маст эркак аёлларни таллашиб муштлашганда улар қочиб кетган. Хотинларинг сени ташлаб кетишибди!

— Тақсир, мени талон-торож қилишди,— деди Сукхрам йиғламсираб.— Ҳузур, валинеъматимиз, падари бузрукворимсиз,— давом этди у,— мени ҳимоя қилинг. Манови одамнинг касофатига,— у Ниротини кўрсатди,— Рустамхон ҳалок бўлди, хотинларим йўқолди.

— Аблағ, менга тухмат қилмоқчи!— аччиқланганидан қипқизариб кетган Нироти бор овози билан бақирди.— Брахманни айблашга ҳадди сиғяпти-я!

— Бу қанақасига тухмат бўлсин, махарож?— Сукхрам ажабланди.

— Мени уйга ўт қўйди деб айтмоқчи эмасмисан?— Ниротининг оғзидан ғазаб ва қўрқув аралаш ортиқча гап чиқиб кетди.— Сен мени қувлаганингни, ушлолмаганингни ҳам айтарсан. Шундай эмасми?— деб қичқирди у.

— Саркор,— деди Сукхрам,— кўнглимдаги гапларни қандай билиб олдинг? Бугун бирданига уч оламини: осмонни ҳам, ерни ҳам, дўзахни ҳам кўраётганга ўхшайсан!

Полиция бошлиғи мирзага энгашиб, қулоғига бир нималарни шивирлади. Нироти титраб-қақшади.

— Нега қалтираяпсан?— деб сўради ундан Сукхрам.

Полиция бошлиғи Ниротининг димоғдорлигини сал псайтириш зиён бўлмаса керак деб ҳисоблаб, сал сергакланди.

— Қани, гапир-чи?— деб буюрди у.

Сукхрам, Харнам билан Чарансинхга қаради. Улар унга еб қўйгудай бўлиб тикилишар, аммо ўзлари қўрқувдан титрашар эди. Бошқалар ҳам ҳадиксираб туришди. Сукхрам ўрнидан туриб, полиция бошлиғи томонга бир неча қадам юрди.

— Тақсиримнинг ўзи ҳам тҳакур, анови иккаласи ҳам тҳакур,— деди у.— Адолат юзасидан иш тутишингизга умид боғласам бўладими? Тақсирим,— авж олган шовқинни босиб ялина бошлади Сукхрам.— Сиз районнинг рожасисиз, аммо анови иккови жуда хавфли одамлар. Улар даҳшатли жиноят қилишган... Сиз жиноятчилар қуръовида ўтирибсиз...

Вазият жиддий тусга кирди.

— Ушланглар, аблаҳни!— деб буюрди бошлиқ.

— Майли, ушланглар!— деб бақирди Сукхрам.— Манови иккови Банке билан Дхупони зўрлашган..

Ҳаммаёқдан ғазабнок товушлар эшитилди, полициячилар Сукхрамни аллақачон ушлаб туришарди.

— Энди гапир!— буюрди бошлиқ.

— Тақсир, бу зўравонлик-ку!

— Зўравонлик деяпсанми? Мирза!— У дарогани чақирди.— Бу нималар деяётганини эшитяпсанми?

— Тақсир, илгари бунақа гапларни ҳеч эшитмаганман.

— Тўғри, мирза жаноблари,— деди Сукхрам.— Илгари олий табақадагилар ҳозиргидақа йўл тутишмаган. Биттаси ёнғин чиқарди, иккитаси бир аёлнинг номусини булғашди, сизлар бўлса уларни ҳимоя қиляпсизлар. Бу зўравонлик эмасми?

Сукхрамга зарба ёғилди. Бошлиқ хахолаб кулди. Нироти билан бошқалар бўлаётган воқеани ҳадиксираб кузатишди. Сукхрам зарбаларни қайтара бошлади. Унинг бўйсунмайдиган вақти етди.

У ўзини ушлаб турган полициячиларни тепиб юборди, ваҳимали бақирди. Унинг бақирини эшитган, унда юз берган даҳшатли ўзгаришни кўрган одамлар донг қотиб қолишди. Ҳа, ит бўрига айланган эди. Бу ўзгариш шунақаям тез бўлдики, ҳатто бошлиқнинг ўзи ҳам гангиб қолди. Мирза бир нима демоқчи бўлди, аммо оғзини очганича қолаверди. Нироти қалтиради, иккита тҳакур ҳам даҳшатдан қотиб қолди. Район судининг секретари бошларига қанақа кулфат тушганига ақли етмай қолди. Сукхрам ўзини ушлаб турган полициячиларни яна урди, бир силтаниб, уларнинг қўлидан чиққач, олдинга интилди. Йўл-йўлакай яна бир полициячини улоқтириб ташлади.

Капалаги учиб кетган бошлиқ ниҳоят ўрнидан турди. Кўзлари даҳшатдан олайди, қўли аста-секин тўппончаси томон борди. Лекин Сукхрам ундан чаққонлик қилди. Чопиб бораётиб бошлиқни урди, у ағанади. Сукхрам уни кўтариб, ерга урмоқчи бўлиб турган эди. Хужумга ўтган полициялар унга ташланиб ура бошлашди. Нима тўғри келса шу билан уришди.

Сукхрам астойдил олишди. Кучлар тенг эмасди: бир кишига беш киши эди. Аммо Сукхрам қўли, оёғини ишга солиб, ўннга, чапга зарба берарди. Саросима бошланди. Тўс-тўполонда кимдир керосин лампани ағанатиб юборди, чироқ ўчди. Мушталашини қоронғиликда давом этди. Сукхрамнинг ҳайқирини умумий шов-шувда кўмилиб кетди. Полициячилар уни йиқитишди, қовурғасини синдирмоқчи бўлишиб тепкилай бошлашди. Бундай ваҳшиёна усулга уларни анча тажриба орттирган бошлиқлари ўргатган эди. Қим уларнинг чангалига тушиб қолса, унинг амрига кўра, айбдорнинг бош териси шилиб олинар ва ярасига туз сепилар эди. Полициячилар тилида буни «айбдорнинг соясини олиш» деб аталарди. Бунақа қийноқлар унинг участкасида одат тусига кириб қолган эди.

— Олов келтиринг!— деб қичқирди мирза.

Полиция бошлиғи тўппончасини олди. Қоронғиликда ўқ овози янгради. Ҳамма сесканиб жим бўлиб қолди. Ўқ узилгандан кейин муштлашишга ўрин қолмайди. Одамлар даҳшатдан вужудлари жимираб кетганини ҳис этишди.

Аввало бошлиқ кўрқитиш учун осмонга икки марта ўқ узди. Лекин кўрққанидан ўзини идора қилолмай қалтираган бармоқлари билан яна тепкини босди. Бу сафар ўқ нишонга тегди: кимдир оҳ тортиб йиқилди. Яна момақалдироқдан сўнг юз берадиган ваҳимали сукунатга ўхшаш жимлик чўкди.

Шу пайт ёниб турган чироқни келтиришди. Ҳамма энгил нафас олди. Ҳар бир киши яраланмадимми экан, деб ўзини кўздан кечирди.

— Тҳакур Харнам ҳалоқ бўлибди. Уни бошлиқ отиб ташлади,— деб бақирди тўсатдан Нироти.

— Отиб ташлабди, отиб ташлабди...— шовур-шувур тарқалди бу ердагилар орасида.

Полиция бошлиғининг ранги оқариб кетди. Шунда мирза олдинга чиқди.

— Ҳузур, кўрдингизми, анови нат ўта хавфли қотил экан,— деди у хотиржамлик билан.

Одамлар ҳушёр тортишди.

— Тақсир, нима қилардингиз шошиб?— давом этди мирза.— Мен ёнгинангизда эдим. У тўппончани сизга қараб отганида нима бўлишини ўйладингизми?

— Қим отди?— Ҳамма бараварига ҳайрати ошиб қичқирди.

— Мен йигирма икки йилдан бери полицияда хизмат қиламан. Бу ҳазилакам иш эмас! Муштлашиш пайтида манови нат тўппончани тортиб олганини пайқамай қолдиларинг! Мен билан бошлиқ жаноблари унга ташландик. У билан тенг келиш менга йўл бўлсин. Бошлиқ жаноблари ҳаётларини таҳлика остида қолдириб, тўппончани тортиб олдилар, —деб тушунтирди мирза. Кейин ҳайрон бўлиб турган бошлиққа ўгирилиб деди:— Ҳузур, сиз мўъжиза кўрсатдингиз! Мен кўп офицерларни кўрганман, лекин сиздақа шер юраклигини энди кўришим.

Бошлиқнинг назарида мирза жаннат элчисига ўхшаб кетди. — Демак, Сукхрам ўқ узибди-да?— деб сўради суд секретари.

Нироти ҳеч нимага тушунмади. Лекин Чарансинхнинг Харнам ўлдирилганлигига, бу дунёга бошқа қайтиб келмаслигига дарҳол ақли етди.

Сукхрам ўқ узилмасдан илгари ҳушидан кетганди, у секин-аста ўзига кела бошлади.

— Пандит Нироти, тур ўрнингдан!— деб бақирди мирза.

— Лаббай, тақсир,— кўрқувдан титраб-қақшаб жавоб қилди Нироти.

— Полициячилар, уни қамоққа олинг.

— Раҳм қилинг, тақсир!— Нироти йиғлади. Лекин полициячилар уни дарҳол ушлашди.

— Айбим нима, тақсир?— йиғлаб сўради у.

— Яна айбини сўрайди-я, ярамас? Сен анови нат билан шериксан! Бошлигимизни қотилликда айблаган сен эмасми?

— Секретарь жаноблари, давлат тўппончасининг йўқолганига уч кун бўлди,— деди мирза,— манови ўғирлаган экан. Худога шукур, тўппонча топилди, бўлмаса бизга қарши уч юз тўртинчи модда¹ бўйича жинойи иш қўзғатиларди.

Ниротини олиб кетишди.

— Мен қотил эмасман!— деб бақирди Сукхрам уни нима билан айблашаётганини пайқаб.— Яхшиси Чарансинх, қолаверса Харнам иши билан шуғулланинглар.

Лекин унга ҳеч ким қулоқ солмади. Полициячилар Сукхрамни участкага судраб кетишди.

Уни зах, қоронғи камерага ташлашди. Сукхрам кўзини очиб, қоронғиликка тикилди. Унга нотаниш бир кимса яқинлашди ва «Яна биттасини ушлашибди... Қим экан, бир билиб қўйсақ... ярамас ҳамма режаларимни йўққа чиқармасин-да, ишқилиб»,— деб аста пўнғиллаганини эшитди. Сукхрам зўрға ўрнидан туриб ўтирди.

Нотаниш киши олдинга интилди. Сукхрам қоронғида унинг юзини кўра олмади.

— Нега жавоб бермаяпсан?— деб бақирди нотаниш одам. Унинг товушида асабий бетоқатлик жаранглади.

Сукхрам бир лаҳзага ўйга толди, бирдан қўрқув ҳисси тарқаб кетганини сезди.

— Мен Сукхрам исмли карнатман,— деди у секин ва қатъий қилиб.

— Карнат?!— нотаниш киши севишиб кетди.— Ўзимники!— такрорлади у енгилкашиб.— Жуда соз!

— Нима?— ажабланди Сукхрам.

Нотаниш киши унинг саволини эшитмагандай индамади. Ҳатто қоронғида ҳам унинг энди хотиржам бўлиб қолганини билиш мумкин эди.

— Нега индамаяпсан?— Сукхрам аччиқланди.

Нотаниш киши Сукхрам устига эгилиб, унинг қулоғига фахр билан шипшиди:

— Мён карнатларнинг сардориман.

Сукхрамнинг кўнгли тоғдай кўтарилди. Ва ниҳоят орзусига етди! Шу кунларда у шу рожани қидириб юрганди.

¹ Уч юз тўртинчи модда— Британия Ҳиндистоннинг жинойи кодекси 304-моддаси назарда тутилмоқда. Бу моддага кўра, ҳиндларнинг ўт очини қуроли олиб юришлари ман этилади.

— Рожа-жи!— Сукхрам одоб билан туриб, унинг оёқлари-га эгилди.

— Бахтли бўл!— деди Сукхрамга рожа ва уни сигарета билан сийлади.

Сукхрам сигаретани чекиб бўлиб бутунлай ўзига келди. Энди у ўзини беҳол, эзилган ҳолда ҳис этмасди.

Сукхрам бошидан ўтганларини ҳикоя қилиб бергач, рожа бир оз ўйланиб туриб, шундай деди:

— Улар сени қотиллик қилганинг учун суд қилишади.

— Ахир, ҳеч кимни ўлдирганим йўқ-ку!

— Унда сен карнат эмас.

— Чиндан ҳам айбдор эмасман.

— Тентак!— деб бақирди рожа.— Карнат ҳаминша айбдор бўлади. Улдирмаган бўлсанг ҳам, барибир, қотиллигингни бўйнингга олишингга тўғри келади.

— Нега?

— Нега ўлдирмадинг?— саволга савол билан жавоб қилди у.

Сукхрам нима дейишини билмади. У индамай рожага қараб тураверди. Қоронғиликда унинг юзи қора догга ўхшарди. Сигарета тутатиш учун гугурт чаққанда Сукхрам бир лаҳзага унга кўзи тушди.

— Мени нега қамоққа олишгани боисини биласанми?— гўсатдан сўраб қолди рожа.

— Йўқ.

— Боланинг бўйнидаги маржонни олганим учун.

— Нега олдинг?

— Шунга ишондингми? «Нега олдинг?» деб сўрасанг, демак сен карнат эмас. Агар чиндан ҳам натнидан туғилганинг-да: «Нега ушлаб олишди?»— деб сўраган бўлардинг.

Сукхрам ҳеч нима демади.

— Тентакнинг ўзи экансан,— деб кулди рожа.

— Энди нима қилсам экан?

— Ухлаш керак!

— Майли, ухлай, кейин-чи?

— Кейин дорга осил.

— Сенинг ҳолинг нима кечади.

— Ҳозиргача нима бўлган бўлса шу.

— Улишни хоҳламайман.

— Сени ўлдирмайман.

— Лекин сен рожамизсан, сендан ҳимоят талаб қиламан.

— Бўпти, ухла.

— Ухлайми?— ажабланди Сукхрам.

— Ҳа, ухла, куч тўпла. Қачон зарур бўлсанг ўшанда уйго-гаман.

— Узинг нима қиласан?
— Сени қўриқлайман.
— Нега?
— Мендан ҳимоя қилишимни сўраяпсан-ку,— деб жавоб қилди рожа.

Ярим кечада у Сукхрамни уйғотди.

— Энди ёрдамнинг керак бўлиб қолди,— деди у.

Сукхрам оёққа турди. Ҳаммаёқда жимжитлик. Соқчилар ухлаган. Камеранинг сим билан тўқиб маҳкамланган ёлғиз деразаси бор экан. Рожа ишни шундан бошламоқчи бўлди.

Улар иккови ромни сим панжара билан бирга суғуриб олишмоқчи бўлишди, лекин уни чиқариб бўлмади.

Сукхрам ромни пачақлашга тушди.

Бир соатдан кейин Сукхрам ром тахталарини сим маҳкамланган жойгача майдалаб, панжарани суғуриб олди. Қочиб учун йўл очилди. Улар кўчага мўралашди — ҳеч ким йўқ!

25

Рожа оломоннинг ўртасида курсида ўтирибди. Унинг рани /малика/си ҳам келди. У яқинлашиб, рожага одоб билан таъзим қилди. Сукхрам ерга боқди. Рожа кулимсиради.

— Бу киши ким?— Сукхрамни кўрсатиб сўради рани.

— У озод бўлишимга ёрдамлашди,— деб жавоб қилди рожа. Кейин атрофдагиларга қўл силтаб деди:— Қулоқ солинглар, қулоқ солинглар!

Ҳамма яқинроқ келди.

— Қандай буйруғинг бор, рожа-жи?— деб сўради кимдир.

— Манови йигитга бир қаранглар!— деди рожа.

Одамлар Сукхрамга тикила бошлашди.

— Ким бу?— деб сўрашди тўпланганлар.

— Вазирим,— деб жавоб қайтарди рожа.

— Қайси қондага кўра у вазир бўларкан?— сўради ранининг орқасида турган бир хотин.

— Шунга қарор қилдим.

— Аммо тушунтиришинг керак.

— Бажону дил,— рози бўлди рожа.— У турмадан қочшимга кўмаклашди.

Натлар Сукхрамга таъзим қила бошлашди. Улар бундай жавобдан мамнун бўлишди.

— Бақувват одам!— деди бир киши Сукхрамга тикилиб.

— Ажабланидиган жойи йўқ,— деди яна бири.— Натнидан туғилганидан кейин кучли бўлади-да.

Бир аёл кружкага вино тўлдириб Сукхрамга узатди. Сукхрам рожага савол назари билан қаради.

— Унга нега бақраясан?— ҳайрон бўлиб сўради аёл.
— Унинг қўш хотини бор,— деди рожа ва кулиб юборди.
— Бўлмаса нега у ҳадиксирайди?— деди сал хижолат бўлган рани.

— Уми? Бўлмаган гап! Сукхрам ҳадиксирамайди!— деди рожа.— Ичавер, вазирим,— деди у Сукхрамга амирона. Кейин натлардан бирига юзланди:— Ҳаммага хабар қил — вазир келди.

У кетди. Сукхрам ўзига рани астойдил тикилаётганини пайқаб қолди.

— Ичақол!— деб қистади рожа.

Сукхрам бир кўтаришда кружкани бўшатди. У анчадан бери энди ичиши эди. Шу ваздан винонинг олдинги таъмини дарҳол ҳис қилди.

Оломон ичида қўшиқ бошланди. Энг сараланган эркак ва аёллар рожани қуршади, уларни доира орасига олиб, натлар рақсга тушди. Қабоб пиширилди.

Ҳамма тўйиб ичди. Рожа ранига ўз қўли билан қўйиб берди. Рани бутунлай маст бўлиб қолди, охирида у ҳам рақсга тушиб кетди.

У бўксаларни ўйнатиб, эшилиб қўшиқ айтди:

Дугонажоним! Ўртаб хону моним!
Кетди шум эрим, ўзга деб ёрим.
Дангда ҳайронман, кўнгли вайронман,
Йўлда излайман, топмай бўзлайман.
Қетиб эргинам, йўқ чодиргинам.
Яшаб егимдай, дил таскин топмай
Не кунга қолдим, аламдан толдим.

Ҳамма кулди. Рақсга рожанинг ўзи ҳам тушиб кетди. У Сукхрамнинг белидан қучоқлади. Сукхрам ҳам ўйинга туша бошлади. Ўйин билмаганидан оёқлари чалмашиб кетаверди.

— Ҳой, қуй яна!— Сукхрам кимгадир бақирди.

Нат вино тўла кружка келтирди. Сукхрам ичди.

— Рожа!— деб бақирди у.

— Лаббай, вазир.

— Ҳаммадан мамнунман!

— Мамнунман дегин!— рожа. хахолаб кулди.— Энг муҳими шу, вазир.

Натлар ўйинга тушишар, Сукхрам бўлса оёғида аранг турарди.

Бора-бора хурсандчилик тўлқини сусая борди. Қайфи ошган натлар гўштга ташланишди. Рожа ўнг ва чап томонида

ўтирганларни роса мақтади, ҳамманинг оғзи қулоғига етиб хурсанд бўлди. Овқатлар ейилгач, одамлар тарқала бошлади.

Сукхрам рожанинг ёнидан гандираклаганича йўлга тушди, у оёқларида зўрға турарди. Боши айланарди. Назарида, у қаёққадири учиб кетаётгандай. Ниҳоят у дарахт тагига жойлашиб, чўзилиб ётди. Дарахт илон чирмашгандай чирмовиқлар билан қопланганди. У юзини қўллари билан яширди, кўп ўтмай чирмовиқларни унутди, кўзларини юмди, яна қаёққадири учиб кетаётгандай бўлди.

Шунда Сукхрам қўшиқ бошлади.

Ўйна, жарангла, менинг гитарам, эй ёргинам...

Адашиб кетиб бошқа қўшиққа ўтди:

Қорача гўзалим, қудуқ ёнига кел...

Кажри анча қидирганидан кейин уни шу дарахт остидан топиб олди. Кажри одамлардан уни вазир қилиб тайинлашганини билиб олди. У вазирнинг хотини бўлиб қолибди, буни Сукхрамнинг ўзи унга айтиши керак эди.

Кажри унга яқинлашдию қалби ачиниш туйғусига тўлиб тошди. У Сукхрамнинг ёнига ўтирди, йиқилган болани аста кўтарган она сингари унинг қўлини олди. Кажри унга аччиқ қиларди, шу билан бирга раҳми ҳам келарди.

— Тур, кетдик,— деди у.— Пьярининг аҳволи оғир.

Аммо маст Сукхрам бор овози билан қўшиқ айтаверди:

Эй мағрур қиз, мафтунинг биз,

Ҳайдама зинҳор, лаблари қирмиз...

— Нима?— ҳайрон бўлган Кажри бақириб юборди.

Сукхрам унинг қўлидан ушлаб яна куйлади:

Эй мағрур қиз, мафтунинг биз...

Кажри унинг қўлини итариб юборди. Сукхрам уни ушлаб олишга интилди. Лекин Кажри аччиқланиб ўзини олиб қочди.

— Ярамас, ичиб шу ерда думалаб ётибсан-а! Уялмайсанми? Сукхрам ниманидир тушуниб бўлмайдиган қилиб гўлдиради.

— Нима бало, ақлдан оздингми?— Кажрининг жаҳли чиқди.

— Ақлдан озибманми? Мен-а? Ҳой ўзинг кимсан?— Сукхрам қўрқа-писа сўради, рўпарасида одам турганини энди кўрди. Кажрини таниб кулимсиради, белидан қучоқлади.— Келибсан-да. О, бугундан бошлаб катта одамнинг хотинисан,— деди Сукхрам ғурур билан.— Рожа мени ўзига вазир қилиб олди.

— Рожанг билан бирга ордона қол! Кайфинг ҳам қуриб кетсин!— унинг қўлини олиб ташларкан, жаҳл билан деди Кажри.

— Сенга нима бўлди?— Сукхрам ҳеч нима тушунмади.—
Мартабам ошганига хурсанд эмасмисан?

— Мартабангни қара-я!— масхараомуз хитоб қилди Кажри.— Юрасанми ё йўқми?— деб сўради у.

— Қаёққа?

— Жамоага.

— Шу ерда сенга ёқмаяпманми?

— Юр, Пьярининг аҳволи оғир,— деди Кажри астагина,
Сукхрамнинг кайфи бир зумда тарқаб кетди.

Пьярининг юзи хотиржам ва гўзал эди. Кажри чироқ ёқди. Энди нур тўғри Пьярининг юзини ёритмоқда эди. Унинг сал чўзинчоқроқ кўзлари чақнарди. Кажрининг назарида Пьярининг юзи аллақандай самовий гўзаллик билан нур таратаётгандай эди.

Сукхрам безовталаниб қолди. Чодирга оғир сукунат чўкди. Пьяри унга қараб кулимсиради, лекин ҳеч нима демади. У эрига ёш тўла кўзлари билан нигоҳ ташлади: қараганда ҳам астойдил, киприк қоқмай меҳр ва алам билан боқди. Кажрининг кўзларида эса қўрқув, умидсизлик аломатлари кўринди. Бу умидсизлик Сукхрамга ҳам ўтди.

— Ёнимга ўтир, — аста илтимос қилди Пьяри.

Аммо Сукхрам турган жойидан жилмади. Ундаги жасурлик қаёққа йўқолди? Ҳозир ўта ожиз, ночор одамга ўхшарди. Сукхрам Пьярига тикилар, аммо тикилиб тўймасди, у сирига ўзи тушуниб етмаган табиат яратган энг ажиб ва гўзал инсонга нигоҳ ташларди.

— Сени чақиряпти, ёнига борсанг-чи,— деди Кажри.

Сукхрам Пьярининг ёнига ўтирди. Кажри уларга яқинлашди ва Пьярининг бошини унинг тиззасига қўйди.

Энди Пьяри ўта бахтиёр эди. Энди уни на нафрат, на адоват, на рашк — ҳеч нима қийнамасди.

Пьярининг Сукхрамга тикилган ярим очиқ шаҳло кўзлари унга ҳар икковининг садоқатли севгисини тўлдириб турувчи меҳр ҳадя қиларди.

Кажри гоҳ Пьярига, гоҳ Сукхрамга қарарди.

Худо билан уни қадрловчи илк дафъа бир-бири билан қовушиб бирикиб кетди, бир-бирининг жонини эритиб, яна унга эга бўлди!...

---

¹ ...Бир-бирининг жонини эритиб, яна унга эга бўлди...— Бу ерда ҳинд фалсафаси мактабининг ақидаларидан бири кўзда тутилади. Бунга кўра, бизни ўраб олган олам ҳақида иккита нуқтаи назар бор. Биринчи нуқтаи назар, оми одамларнинг оламни қандайдир реал, худони эса ҳар нарсага қодир, ҳамма нарсани сақловчи ҳамда вайрон қилувчи, деган фикрни ифодалайди, иккинчи нуқтаи назарга олам кўзга ташланиб турувчи нарса, аслида худодан бошқа ҳеч нарса йўқлигини тушуниб етган олим одам-

Шам ўчай деб қолди, лекин бутунлай ўчиш олдидан қоронғиликни ютиб юбормоқчидай ёрқин нур сочиб лоп этди.

Пьярининг юзи жуда оқариб кетди.

Кажри ўзини тутолмай ҳўнграб йиғлаб юборди. Унинг йиғисидан Пьяри билан Сукхрам сесканиб кетишди. Бахтли дамда ёқилган ўтни раҳмсиз шамол ўчиргандай бўлди¹.

— Кажри!— деб чақирди Пьяри.

Лекин Кажри йиғидан тўхтамади.

— Тентаккинам, нега йиғлайсан?— деди мулойимлик билан Пьяри, гўеки у ҳаётнинг абадий моҳиятини тушуниб етгандай эди. У хотиржам, хушмуомала бўлишга интиларди. Бу дунёни ҳам худди шу алпозда тарк этгиси келарди.— Кажри!— деб чақирди у.— Сен ҳам, маҳбубим,— деди Пьяри Сукхрамга қараб,

Сукхрам индамай унга тикилар, чуқур қайғу унинг нигоҳини қоронғилаштириб қўйганди. Пьяри ҳаё қилаётган ва у яна қайтариб олаётган ҳайма нараса нақадар улуғвор эди!

Пьяри кулимсиради. Унинг кулгиси ҳамиша голиб ҳаёт тантанаси ҳақида, ўлимни писанд қилмайдиган ва муқаррар ўлим олдидаги қўрқувни енгилшга қодир, энг юқори баркамолликка эришган ҳаёт ҳақида ҳикоя қилар эди, чунки фақат чириган тагнагина ўлади, холос, жон эса абадий.

Кажри бўлса ҳамон йиғлашдан тўхтамасди.

— Сукхрам, ахир уни ўша тепди, Пьярини ўша ўлдирди!

— Рустамхон ўлди, аммо унга ёрдам берганлардан ҳам қасос оламан!— гўё уйқудан уйғонгандай бақирди Сукхрам.

Ниҳоят муҳаббати Пьярини ушлаб қололмаслигини, у оламдан кўз юмишини тушуниб етди. Пьяри ўз муҳаббати билан кўтарилган юксакликка Сукхрам кўтарила олмайди. Унга яна ёлғизлик шарпаси ёпирилиб кела бошлади. Кажри йиғлар, Сукхрам эса ўзининг қайғули фикрлари билан банд бўлиб, ҳеч нимани эшитмас эди.

Пьяри дармони тугаётганини ҳис қилди.

— Кажри, яқинроқ кел,— деб чақирди Пьяри.

Кажри аччиқ-аччиқ йиғлаганича унга энгашди. Пьяри Кажрининг пешонасидан, йиғлайвериб ҳўл бўлиб кетган юзидан ўпди.

лар амал қилади. Бундай «реал» нуқтан назарга билмасликин бартараф этиш шарти билан келиш мумкин. Бунда туйғу ва ақл устидан назорат ўрнатиш, реал олам объектларига барча турдаги боғлиқликдан воз кечиш, ўткинчи характерни инобатга олиб, озод бўлишни астойдил исташ керак. Ана ўшандагина жон кишини худодан ажратиб турган ғоялардан халос қилиб, худо билан бирикиб кетади, бошқа кулфатлардан халос бўлади. Худо ҳузур-ҳаловатининг ўзи бўлгани учун у билан бириккан жон ҳам роҳатга чиқади.

¹ Бахтли дамда ёқилган ўтни раҳмсиз шамол ўчиргандай бўлди.— Ҳиндистонда турли хил диний ҳанда халқ байрамларида ўт ёқиш одати бор. Учиб қолган шам яқинлашаётган бахтсизлик аломати.

— Жонгинам,— Пьяри Сукхрамга юзланиб ожиз товуш билан чақирди. Лекин у хушсиздай эди. Пьяри индамай унга тикилди. Бугун у эридан мени ўпгин деб илтимос қилмоқчи эмасди. Нима, Пьяри бахтсиз, ачинишга муҳтожмиди? Йўқ, у ўзини ўта бахтиёр деб билади, хотиржам ва мардонавор туриб ўлимини кутяпти. Пьяри гоҳ Сукхрамга, гоҳ Кажрига тикилиб қаради. Кейин кўзлари севинч билан чақнади, лабида табассум ўйнади. У ана шу табассумни ҳамма одамларга, Сукхрамга ҳам, Кажрига ҳам ҳадя қилди. Аёл кўнглининг илоҳий гўзаллиги уйғонди, гуллаб-яшнади. Гўёки маъбуда Лакшми¹ ҳинд дарёсининг тубидан бутун улуғворлиги билан намоён бўлди. Пьярининг юзида кулги қотиб қолди, у чиндан ҳам ўлимдан ғолиб чиққандай, кўзларида мангу севинч порлаб қолди.

Кажрининг астойдил, дилларни ларзага солувчи йнғиси қоронғуликни парчалаб, бутун қароргоҳга акс садодай ёйилди. Лекин Сукхрам ҳеч нимани эшитмасди. У бошини эгиб, индамай ўтирарди. Унинг кўз олдида вужудини бутунлай эгаллаб олган аёл кишининг улуғвор, ўлмас кулгиси турарди, ҳозир у ўзини Сукхрам эмас, балки кулгининг ўзи деб биларди. У Пьяри абадий уйқуга кетмаганига, аксинча абадий уйғоқликка эришганига ишончи комил эди. Назарида қаршисида маъбуда Дурганинг ўзи ётгандай эди.

Кажри алам билан додлаб йнғларди. Эркак ва аёллар тўпланишди.

— Вазир, бандачилик экан; хотининг вафотидан мотамдамиз,— деди улардан бири Сукхрамга яқинлашиб.

— Елғон,— деди Сукхрам.— У мени ташлаб кетмайди. Бошқа хотин олганимда ҳам мени ташлаб кетмаган. Пьяри шу ерда, ёнимда. У ухлаб олсин, халақит берманглар.

— Э-э, бир вақтлар эркак кишининг умр йўлдоши бўлган аёлга бирон кимса шунчалар куйганми?— деди кимдир.

Аммо бу сўзлар жавобсиз қолди: Сукхрам тошдай қотиб қолганди. Кажрининг кўзидан эса дарё-дарё ёш оқарди.

Пьяри тинч, қимирламай ётибди...

Кажри унинг оёғини ушлади. Оёғи совиб қолган эди...

— Марҳуманинг юзини ёпинглар!— деди кимдир.

Пьярининг юзига чойшаб ёпиб қўйишди.

— Бориб ҳаммани чақир,— деб буюрди кампир натлардан бирига. У чошиб кетди.

— Йнғлама, Кажри. Аёл кишига эрининг тиззасига бош қўйиб ўлишдан ҳам ортиқ бахт йўқ. Унинг юзига қарадингми? У ўлимдан ҳеч ҳам қўрқмади...— деб кампир Кажрини юпата бошлади.

¹ Л а к ш м и — ҳинд мифологиясида бахт ва гўзаллик маъбудаси, латифликнинг гавдаланиши. У худо Вишнанинг хотини.

Рожа келди. Пьярига қараб, бошини афсус билан чайқади.

Пьярининг жасадини чодирдан олиб кетишди.

Сукхрам йиғламади. Индамай одамлар орқасидан эргашди.

— Исминг муқаддас бўлсин, Рам!

— Биздан кетгани авлиё деб ата!

Жасадни дафн тахтаси устига қўйишди. Гулхан ёқишди, олов илон сингари юқорига интилди.

Сукхрам ҳеч нарсани кўрмай, нима бўлаётганини тушунмай оловга тикилди.

— Сукхрам, хотининг бизни тарк этипти. Кўрдингми, у ёняпти!— деб қичқирди рожа.

— Йўқ, рожа-жи, у ухлапти,— деди Сукхрам ҳазин товuş-да.

Одамлар хўрсинганларича бир-бирларига қарашди. Баъзиларининг кўзида ёш кўринди. —

Олов зўр тафт билан ўрлади. Юқорига интилган олов тиллари Пьярининг танасини қисқичлари билан чангаллади. Ҳаёт манбаи бўлган олов ўлим рамзига айланди. У кундузги нурнинг жизгинагини чиқариб, йўлида учраган ҳамма нарсани ёндиришга шай эди. Олов гувиллади, унинг гувиллаши узоқ-узоқларга ҳам эшитилди.

Гулхан қиздира бошлагач, одамлар ўзини четга олишди.

— Сукхрам, қоч куйиб кетасан!— деб қичқирди рожа.

— Нега?— Сукхрам жойидан қимирламай ҳайрон бўлиб сўради.

Шунда рожа яқинлашиб, уни куч билан гулхандан нарига судраб кетди.

Авж олаётган аланга Пьярини кишилар назаридан яширди.

— Олов унинг танасини ютди,— деб қичқирди кимдир.

— Бор, унинг бошини улуғла!,— деди яна бир киши.

Нат олдинга чиқиб, сопи узун ёғоч қошиққа озгина доғ қилинган ёғ қуйди, кейин Пьярининг боши турган жойга — гулханга тўкди. Ёғ енгилгина чирсиллаган овоз чиқариб, гулхан гувиллашига сингиб ёниб кетди.

— Худо даргоҳига қабул қилди,— деди бир чол.

— Ҳа, у энди самога етди, маъқуллади одамлар.

— Тирик қолганлар яшайверсин.

— Қачон бўлмасин ҳамманинг тақдирида оламни тарк этиш бор...

Рожа яна Сукхрамга яқинлашди. Қўзлари синчковлик билан боқди. У янги дўстини яхшироқ билиб олгиси келарди. Рожа бу одамнинг ҳанузгача миқ этмай туришига ҳеч тушунол-

¹ Олий табақаларда хоҳин дуо ўқиб, марҳум танасини ўпиб чиқади, шу йўл билан уни тозалайди. Қуйи табақаларда бунинг ўрнига марҳумнинг бош томонига ёғ қуйиб қўйилади, холос.

маётган эди. Наҳотки у авлиё бўлса? У бу хотинни жонидан ортиқ севарди, буни ҳамма биларди. Рожа Сукхрамга янада яқинлашиб, унинг юзларига тикилди. Унинг юзи ҳамон жиддий ва ҳаракатсиз эди.

— Сукхрам!— деб чақирди рожа.— Нега йиғламаяпсан?

— Йиғламаяпсан? Нега?

— Пьяри ўлди...

— Йўқ...

— Қаршингда ким турибди?

— Пьяри.

— У олов ичида.

— Йўқ, рожа-жи, сен ёлғон гапиряпсан.

— Сукхрам, у ўлди.

— Йўқ!

— Ишонмаяпсанми?

— Ишонмайман.

— Нега?

— У мени ташлаб кета оладими?

— Бу худонинг иродаси.

— Аммо ҳозиргача икковимизнинг ўртамизда ҳеч кимнинг иродаси бўлмаган-ку!

Рожа хўрсинди.

— Сен ёлғон гапиряпсан,— деди Сукхрам аввалги ишонч билан.— Пьяри ҳаммага ёлғон гапириши мумкин, фақат менга ёлғонламайди. У менга ишонади. Жудаям ёшлигимда мени севганини сизлар қаёқдан билардингиз. Ўтиб кетаётсам йўлда тупроқ устида ўйнаб ўтирарди. Ўтиб кетаётди уни туртардим. Пьяри бўлса йиғларди. Кейин икковимиз бирга ўйнайдиган бўлдик. У ғашимни келтирса урардим. Пьяри бўлса йиғларди, мени тишлай бошларди. Дадам билан онам оламдан ўтганда Пьяри мени уйларига қабул қилган. Жононим мени ташлаб кетади деб нега мени ишонтирмоқчи бўласизлар? Нега у кетаркан? Пьяри ҳаммаша мен билан бирга бўлишни хоҳламаганмиди?

Сукхрам ҳаммани қалтироққа соладиган совуқ, руҳсиз қаҳқаҳ отиб кулди.

— Рустамхоннинг уйи ёнгани эсингдами?— деб давом этди Сукхрам.

— Ҳа, эсимда,— суҳбатни давом эттириш учун жавоб қилди рожа.

— Жуда яхши одамсан,— гапида давом этди Сукхрам.— Ҳаммаси эсингда! Ушанда шунақаям қўрққандим! Пьяри билан Қажри ёниб кетади, деб ўзимни ёнғин орасига, уйга урганман. Аммо Қажри билан Пьяри омон қолишди. Улар ҳалок бўлишмади. Пьяри ўша оловда ёниб кетмади. Наҳотки у шу ерда ёнса? Биласанми, бу ўзи нима? -

— Нима?

— Туш!

Улар қароргоҳга етиб келишди.

— Рожа-жи!— бақирди Сукхрам.— Энди қара!

— Нима?

— Қара. Анови ёққа?— деб қўли билан кўрсатди.

Рожа ўгирилиб, даҳшатдан қотиб қолди.

Чодирга кираверишда Пьяри кулимсираб турарди.

— Маҳбубам!— деб чақирди аёл.

— Пьяри!!!— дея олди холос Сукхрам.

— Ҳа, мен шу ердман,— деб жавоб қилди Қажри йиғидан овози титраб.

— Пьяри қайтиб келади деб айтган эдим-ку, одамлар бўлса менга ишонишмади.— Сукхрам кулди.— Қажри қаерда?

— Қаерда дейсанми?— деди Қажри.— У ўлди.

Шунда Сукхрам Қажрига астойдил тикилди.

— Пьяри!!!— деб бақирди Сукхрам ва ўкириб йиғлаб юборди. У ерга думалаб, бошини ерга ура бошлади.

Қоронғи тушди, Сукхрам чодирда ётарди. Унинг боши Қажрининг тиззасида.

— Ким бор бу ерда?— деб сўради у ҳушига келганда.

— Мен, Қажри.

Сукхрам уни ўзига тортиб қучоқлади.

— Қажри? Сен кетмайсан-а, мени тарк этмайсан-а?— деди секингина.

— Тоғни ер билан бараварлаштириш ёлғиз одамнинг қўлидан келмайди. Фақат кўпчилик одамларгина тоғни забт қилиши мумкин,— деди Қажри.

26

Сукхрам тоғдан тушганда кеч кириб қолганди. Деҳқонлар подасини уйга ҳайдаб келган, юзларча туёқлардан кўтарилган чанг яна ерга қўнишга улгурган эди. У афсунгар Чандоннинг уйига етиб боргунча қоронғи тушиб қолди. Сукхрам қишлоқни четлаб айланма йўллар билан борди. Чандон қишлоқ четида, яшар, ўзи эса ахлат тозаловчилар табақасидан эди. Уиннинг рўжарасида ахлатхона бўлиб, у ерда чўққалар тимирскиланар эди. Ахлатхона ёнидан оқава сув оқиб ўтарди.

Забардаст киши нафратланса, нафрат ботирлик ва жасурликка айланиши мумкин. Бордию ожиз ва бечора одамда нафрат ҳисси уйғонса, у заҳар бўлиб бутун вужудига тарқайди. Нафратдан карахт бўлган киши ҳамма нарсаини унутади. Унда фақат битта ният қолади — ҳар қандай қилиб бўлса ҳам кейин ҳузур қилиб кулмоқчи, қасд олганидан мамнун бўлиш учун ўз

режасини амалга оширмоқчи бўлади. Ожизлар ҳаммавақт бошқалар орқали ўч олишга интилади, ўзининг эса юраги дов бермайди.

Сукхрам қаҳрли ва сувдан тоймас бўлиб қолганди. Тан олинмаган тҳакурлик қадр-қимматига зарба берилди. Аслини олганда Нироти қамоқда. Харнам ўлдирилди, мирза ўзини ҳар жафода солса ҳам полиция бошлиғига қарши суд иши қўзғотилди, булар ҳақида Сукхрам Чандонникига келаётиб ўзига таниш чамар аёлдан билиб олди. Шундай бўлса ҳам у афсунгарга боришга аҳд қилди. Хўрланган иззат-нафси устун келиб, Қҳачера оиласи учун ўч олишдек қулай баҳона ҳам топилиб қолди.

Чандоннинг беш хотини бор эди. Аёллар унга тинимсиз меҳнат қилишарди. Чандон бор жойда уларнинг биронтаси ҳам бир оғиз гап айтишга журъат этишолмасди. Ҳар қайси хотиннинг болалари бўлиб, улар ҳам оналари ёнида терга ботиб меҳнат қилишарди. Шундай бўлса ҳам Чандон ҳаётдан мамнун эмасди.

У олтмишларга бориб қолган бўлса ҳам анча ёш кўринарди. Фақат чакка сочлари оқариб қолган. Чандон баданига ёпишган кийим кияр, бу билан мускулли баданини кўз-кўз қилмоқчи бўларди. Унинг сергўшт каттагина бурни остидаги қоп-қора мўй-лбўи ҳамиша диккайиб турарди.

Чандон анча беғам одам бўлиб, ор-номус ҳақида ўз тасаввурларига эга эди. У бировдан қарзга пул олса, қистатмай ўз вақтида қайтариб беришга интиларди. Бордию қарз берганлардан биронтаси муддатидан илгари қарзини қистаб қолса буни ҳақорат деб биларди.

Бу миқти, бақувват, йўғон овозли, қоп-қора одам анча қаҳри қаттиққа ўхшаб кўринарди. Аслида афсунгар анча кўнгилчан одам эди. Агар хотинлари жанжаллашиб қолишса, сабр-қаноат билан уларнинг гапига қулоқ соларди, кейин вазиятга қараб кекса одамдай катта хотинини тинчлантирар, ёш хотинини эса ғайрат-шижоати зўр йигитчадай юпантирарди. Қолган хотинларга унча эътибор бермасди; уларнинг даври ўтган эди.

Чандон ичиб олса, хотинлари унинг устидан кулишар, лекин итоаткорлик билан унга қўшиқлар айтиб беришарди. У эса хотинларини: «Эй, ярамаслар, яхшироқ айтсаларинг-чи! Шундай қўшиқ айтингларки, холи¹ байрамида совға учун борганда заминдорнинг хотини сизлардан мамнун бўлсин»,— деб койирди.

Чандон винога ҳирс қўйиш боисини вино афсунгарликда анча қўл келади деб оқларди. Чандон машҳур афсунгар бўлиб, у афсун қиладиган жасадлар куйдириладиган жой — унинг иккинчи уйига айланганди. Ҳатто қишлоқнинг зодагон кишилари

¹ Холи — худо Кришна шарафига ўтказиладиган байрам. Бу сайл февраль-мартда бўлади, шу кунни ҳамма баҳорни табриклайди, бир-бирга бўёқли сув ва ранг сепишади.

ҳам Чандондан чўчишарди. Маълумки, ёвуз инс-жинсларни ишга солиш ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Бу мумтоз одамлар иши.

Кайфи ошган Чандон одатда дарахт остида ўтирар, гоҳ-гоҳида косасига вино қуяр, ўзининг таъбирича бу билан инс-жинслар дунёсини тўплар, дўриллаган овоз билан нуқул бир хил:

Юлдузинг барчаникидан бахтиёр бўлсин,—

деган мисрани ҳадеб куйлайверарди.

Назарида овози жуда ширалидай эди. Аммо йўловчилар унинг бу увиллашини эшитиб, қулоқларини беркитиб олишар, Чандон ўтирган жойни четлаб ўтишарди.

Бордию Чандонга пул зарур бўлиб қолса заминдорнинг ҳузурига борар, қўлидан супурги тушмасди. Ҳар хил баҳоналар билан уй эгаси кўзига кўпроқ кўринишга, ўзини астойдил ишлагандай қилиб кўрсатишга интиларди. Чиндан ҳам у пулсиз қайтиб келмасди. Чандон заминдорнинг хотинидан ўз хотинлари учун бир неча бор кийим-кечак сўраб олган эди. У зодагонларга хушомад қилишни қойиллатар, шу йўл билан эҳтиёжини қондирарди.

Чандон чўчқа боқар, унинг қилини натларга пулларди. Натлар қилларни унча катта бўлмаган шаҳарларга олиб бориб қайта сотишса, у ерда қилларни той қилиб, катта шаҳарларга, кейин қайта ишлаш учун чет эллардаги фабрикаларга жўнатиларди. Чандон чўчқаларининг қили Ҳиндистондан ташқарига ташиб кетилаётганини билиб олгандан буён назарида денгизнинг нариги ёнидаги тенг ярим хазинанинг эгасидай ҳис қиларди ўзини.

— Ҳой, Чандон!— деб бақирди Сукхрам, Чандоннинг гувала билан урилган кулбаси эшигига яқинлашиб.

Остонада бир қиз пайдо бўлди.

— Хўжайин уйдами?

— Уйда. Унга нима гап айтай?

— Кажрининг олдидан бир одам келди деб айт.

Сукхрам исмини айтишни истамади. Бирон кимса эшитиб қолса, фалокатга қолиши ҳеч гап эмасди.

— Э, ўзингмисан, ўғлим!— Чандон уни таниб салом берди.— Утир. Ҳой қизим, чилим келтир!— қичқирди у.

— Йўқ, керак эмас. Мен фақат бири чекаман.

— Ихтиёринг,— хотиржамлик билан жавоб қилди Чандон.

У ўзининг уйда тайёрланган чилимдан Сукхрамнинг чекмаслигини биларди. Ўзи эса қаерда таклиф қилишса, ўша ерда чекаверарди.

— Нега келдинг?— деб сўради Сукхрамдан.

- Бир иш бор.
- Унда уйдан чеккароққа чиқайлик.
- Полиция бошлиғи кун бермаяпти,— деди Сукхрам дарахт тагига ўтиришгач.— Ундан бизни фақат ўзинг халос қиласан.
- Қандай қилиб?
- Ҳой, ўзингни гўлликка солма! Талай афсунларни биласан! Ёнингга алвастилар келади, ўшалардан сўра.
- Э, йўқ, булар ҳеч тўғри келмайди,— деб кулди Чандон.— Бунга алвасти эмас, аёл киши керак. Қароринг қатъийми?
- Ҳа.
- Унда маргхатга аёл келтирасан.
- Аёл?
- Ҳа. Бир вақтлар бу ишга бешинчи хотинимни жалб қилгандим,— деди Чандон.— Ушанда у хотиним эмасди. Унга кейин уйланганман. Унинг менга ёрдами жуда зўр бўляпти. Учта бола туғиб берди.
- Сукхрам ҳеч нима тушунмади.
- Аёлни нима қиласан?— сўради у.
- Маргхатда уни ечинтириш, вино ичириш учун...
- Йўқ, йўқ,— Сукхрам бош чайқади,— тўғри келмайди.
- Йўқ, дейсанми?— ажабланиб сўради Чандон.
- Бундай йўл туюлмайман.
- Эркак кишимисан? Ҳеч бўлмаса пул олиб келдингми?— Чандон аччиқланиб сўради.
- Пулнинг йўриғи бошқа.
- Камида эллик рупия керак. Уйлаб кўр.— Чандон Сукхрамга астойдил тикилди.— Агар аёл кишини келтирсанг ўн беш рупияга тушади. Аёл кўпи билан уч рупия олади.
- Илтимос, бу ҳақда бошқа гапирма.
- Ихтиёринг,— Чандон кулимсиради ва уй томонга қараб:— Қизим чилим!— деди.
- Эллик рупия!— деди Сукхрам.— Бу кўп эмасми?
- Пул алвастига-да!— Чандон таъна билан бош чайқади.
- Озгина камайтирсанг бўларди.
- Алвасти камайтирсин!
- Майли, келтираман.
- Жуда соз!— мамнун хитоб қилди Чандон ва чилим чекишга тутинди.
- Уйлаганимиз рўёбга чиқишига ишонасанми?— таажжуб билан сўради Сукхрам.
- Бўлмасам-чи, полициячинг ўша заҳотиёқ ағдарилиб тушади.
- Қачон?
- Қилишни силтасам бўлди. Уша лаҳзада унинг юраги уришдан тўхтади.

Сукхрам енгил нафас олди.

— Пулни кечаси келтираман.

— Бўпти, ишга туш,— деди Чандон аста.— Пулни судхўр Лаллуниг уйдан оласан.

— Қаёқдан биласан?

Мен билмай ким билсин? Судхўрнинг жияни ўша пулларни эплаштирмоқчи бўлиб, мендан афсун қилиб беришимни илтимос қилди. Лекин мен унамадим.

— Нега?

— Савдогарнинг ўғли қўрқоқ. Оғзидан гуллаб қўйиши мумкин. Унда рўзгоримга ким қарайди? Мен бўлмасам хотинларимни бошқа биров бошқара олармиди? Ярамастарнинг бекорчиликдан қўллари бўшамайди.

— Гапинг тўғри,— деди Сукхрам бепарво.— Бу ташвишлар билан кимнинг ҳам иши бўларди?

Сукхрам атрофга олазарак қараганича тўғри судхўр Лаллуниг уйига йўл олди. Унинг дўкони бозорда эди. Қишлоқ бекорчилари унинг дўконига тез-тез келиб туришарди. Лекин одамларнинг бу ерда бўлиши бировлар билан муомала қилишига халақит беришини пайқаган заҳоти судхўр гиламчаларини қоқар, қўлига супурги олиб, дўконни супуришга тушар, шунда ҳамма гур этиб ўрнидан туриб кетишарди. Умуман, Лаллу ювш одам эди, аммо иш пулга бориб тақаладиган бўлса кўзлари файзсиз, тиканакли бўлиб кетарди. У ниҳоятда хасис бўлиб, ҳар пайса устида думбалоқ ошарди. Айтишларича, сариёққа пашша қўнса, аввал унинг ёғини шимиб, кейин қўйиб юборар экан.

Лаллу бозордан соат ўндан олдин қайтмасди, чунки унинг дўкони извошлар тўхтайдиган бекатга яқин бўлиб, у ерда одам кўп тўпланар, қарз сўрайдиганлар ҳам чиқиб қоларди. Ташқи кўринишидан Лаллу қашшоқ дарвишга ўхшарди. Белига кирлигидан мослашиб, ярқираб кетган дҳоти боғлар, унинг устидан кир камзул кийиб оларди. Оёқларида дағал, ямоқ солинган сандали бўларди. Афт-ангорига қараб, ҳеч ким Лаллуни судхўр деб ўйламасди. У мўйловини ўстириб юборганди. Тежаб қолинган ёғларни тарозида торгаётганида мўйловлари ҳаммиша қимирлаб турарди. Ҳатто у ўзига зарур бўлган ёғдан ҳам уриб қолишга интиларди! Лаллу художўй одам эди. Уни кузатганлар қўлидаги тасбеҳи доналарининг жуда тез айланишини кўриб ҳайрон қолишарди. Унинг ибодат қилиши ҳам ажиб бўлиб, бир оёғида туриб ибодат қиларди.

Сукхрам Лаллуниг лойсувоқ уйдан иккита ғиштни аста кўчириб олди. Бугун у биринчи мартаба ўғирлик қилаётгани учун биров кўриб қолмасмикан, деб жуда қўрқди. Аммо атроф жим-

жит эди. Уй ичида ҳам сукунат ҳукмрон эди. Сукхрам ўзи тешган жойни тозалаб ичкарига кирди.

Хона ичида ҳеч ким йўқ. Сукхрамнинг қаршисида кўзалар турибди. У биринчи кўзадан иккита маржон олди ва яна жойига солиб қўйди. Иккинчи кўзада пул бор экан. Сукхрам кўза ичига қўл суқиб, икки ҳовуч пул олди. Пулларни яшириб, кўчага чиқди, у ёқ-бу ёққа ҳадик билан қаради-да, оёғини қўлига олиб чопди. У шамолдай тез югурар, юраги қинидан чиқиб кетгудай бўлиб урарди.

У қишлоқ чеккасигача чолиб борди, кейин айланма йўллар билан Чандоннинг уйига келди. Афсунгар дарахт остида ухларди. Сукхрам атрофга назар ташлаб йўталди.

— Ма, ол,— деди Сукхрам унинг ёнига ўтираркан.

Чандон аста кулди. Унинг кулгиси тегирмон тошининг ғижиллашини эслатарди. Чандон қўлини узатди. Сукхрам ҳамма пулни унинг кафтига тўқди.

— Бу ерда неча пул?— сўради Чандон.

— Ўзинг сана.

— Саксон рупия экан,— деди Чандон пулларни санаб бўлиб.

— Ҳаммаси ўзингга қолаверсин. Менга пул керакмас. Сен каттасан, пул ҳам сенга бўлсин.

Улар йўлга тушдилар.

Ўрмондаги ибодатхона қаршисидаги тош ётқизилган баланд майдонда тўхташди. Сукхрам маъбуданинг тош ҳайкалига тикилди, вужудини титроқ босди: назарида маъбуда ҳозир гапириб юборадигандай. У қўрқиб кетди. Унинг овозини эшитса ҳоли не кечади? Тоқат қила олармикан? Сукхрам ўзида ботирликдан асар ҳам қолмаётганини ҳис этди.

— Душманинг ким?— сўради Чандон.

— Полиция бошлиғи.

— Унинг хотин, бола-чақалари борми?

— Ҳа, бор.

— Кейин улар қандай кун кўришади?

Сукхрам нима ҳам дея оларди? У индамай бошини эгди.

— Уларнинг кулфати сени оғир гуноҳ бўлиб босади. Шунга шаймисан?— деб айёрлик-ла сўради Чандон, сўнг бир оз жим тургач қўшиб қўйди.— Шуни билки, халоскор худодан бошқа ҳеч ким йўқ. Бунга унинг продаси бўлса душманинг ўлади. Бўлмаса йўқ, унда ҳеч кимнинг қўлидан бир иш келмайди.

Сукхрам на ўлик, на тирик эмасдай жим тураверди.

— Худо ўз иродасини ҳаммага ўтказади, бутун оламни ўз ихтиёрига кўра бошқаради,— давом этди Чандон.

— Ҳаммаси тақдир қўлида,— деб шивирлади Сукхрам.— Бордию парвардигор йўқ деса, унда нима бўлади?

— Унда хўроз сўйишга тўғри келади.

— Нега?

— Акс ҳолда мен думалатган кўза бу ишга қўл урган одамнинг устида синади, у ўлади,— деб жавоб қилди Чандон.— Шунинг учун ҳам аёл кишини келтир, уни вино билан сийла деб бежиз айтмагандим. Аёл киши ҳаммасини бажо келтирарди. Бизга на гуноҳ, на қўрқув ёпишмасди. Бировнинг умрига завол бўлсанг сени нималар кутишини биласанми?

Сукхрамнинг юраги тез-тез ура бошлади.

— Йўқ,— деб жавоб қилди.

— Мохов бўлиб қоласан, тириклайин чириб тамом бўласан. Сукхрамнинг тепа сочи тик бўлди.

— Кейинги ҳаётингда чўчқа бўлиб дунёга келасан,— деб давом этди Чандон.

— Бас, тўхтат!— деб бақирди Сукхрам.— Уч олишдан воз кечаман.

— Бу қанақаси?— аччиқланди Чандон.— Ахир, маъбуда ибодатхонасида турибмиз! Агар у рози бўлса, ҳозирги ниятинг йўққа чиқади...

— Ҳамма гуноҳ зиммамга тушадими?

— Ҳаммаси эмас, ярми.

— Кейин ҳолим нима кечади?

— Мохов бўлиб оғримай этинг чирийди.

— Етар, афсун қилмай кўя қол!

— Кимсан ўзи, менга ақл ўргатасан!— деди норози бўлиб Чандон.— Агар маъбуда норози бўлса, ўзи ҳам бу қилмишингга қаршилиқ қилаверади.

— Бу ишларинг эвазига сени нималар кутади?

Чандон ўзининг бўйнидаги мунчоқларни ушлади.

— Булар бўйнимда экан, ҳеч нимадан қўрқмайман, булар туморим.

Сукхрамни зўр ваҳима босди,

— Агар менга халал берсанг энг азиз одамингдан жудо бўласан!— деб пўписа қилди Чандон.

«Кажри! Ўлади?— деган фикр Сукхрамнинг миясида чарх урди.

— Мохов бўлиб чиришга ҳам, чўчқа бўлиб дунёга келишга ҳам тайёрман,— деб ялинди у.— Ҳаммасига розиман. Маъбудага айт, халал бермайман.

— Жуда соз!— Чандон севиниб кетди.— Худоларга ана шундай жавоб айтмоқ даркор. Аммо сен қўрқоққа ўхшайсан. Бешинчи хотиним ичишдан ҳам, онадан қандай туғилган бўлса ўша ҳолатда маргхатда рақсга тушишдан ҳам қўрқмасди... У сендан ботирроқ...

Сукхрам қуш овловчилар табақасидан бўлган бу мудҳиш аёлни кўз олдига келтириб ўйлади.

— Бешинчи хотинимнинг отаси художўй эди,— Чандон хўрознинг боши ва кўксини қизил бўёқ билан бўяди, шу бўёқни ибодатхона дарвозасига ҳам суртди: ибодатхона ичидаги худоларга ҳамма таъзим қилиши мумкин, аммо ахлат тўпловчиларга ичкарига қаришга ижозат йўқ.

Кейин у дўхтийси қатидан белбоғига боғлаб қўйилган вино тўла шишани олди.

— Ичасанми?— деб сўради у Сукхрамдан.

— Йўқ,— гарчи карнагларга ҳамманинг қўлидан вино олиб ичиши мумкин бўлса ҳам Сукхрам ана шундай жавоб қилди.

— Нима бало, ҳеч ичмайсанми?

— Ичишни ташлаганман.

Шу пайт анча узоқдан шовқин эшитилди. Чандон диққат билан қулоқ солди. Шовқин тобора яқинлашаверди. У дарҳол қорачироқни ўчирди.

— Халос бўлдинг,— деди Чандон.

— Маъбуда рози эмасми?

— Нега бунақа дейсан?

— Ахир, унга халақит беришди-ку, шовқинни эшитмаяпсанми?

— Ниятингни тияпман.

Чандон шундай дедию пулларни олиб Сукхрамнинг қўлига берди.

— Пулларингни ол,— деди у қоронғиликда.— Ниятинг рўёбга чиқмади.

— Пуллар ўзингда қолаверсин. У ўғирлик пул. Бугун мени ҳимоя қилган маъбудага ер ўпиб таъзим қиламан,— деди Сукхрам ва таъзим кетидан таъзим қилаверди.

— Сукхрам, қоч!— деб тўсатдан бақириб юборди Чандон.

— Нега энди?

Чандон шошилганича виноли шишани белбоғига маҳкамлади.

— Деҳқонлар таёқ кўтариб келишяпти,— деди у.— Қочавер! Кимдир қишлоққа инс-жинс тўла кўза юмалатгани келди деб ўйлашаётганга ўхшайди. Тезроқ қоча қол, тентак!— қаттиқроқ шивирлади Чандон.— Улар бизни ушлаб олишса бурда-бурда қилиб ташлашади.

Шовқин тобора яққолроқ эшитиларди.

— Қочавер!— деб қичқирди Чандон ва оёғини қўлига олиб югурди. Сукхрам унинг кетидан чопди.

Иккови ҳам қоронғиликда кўздан ғойиб бўлишди.

Сукхрам жон-жаҳди билан қочди. Назарида оломон фақат уни қувлаётгандай бўлиб туюлди.

Эндиликда товушлар ибодатхонадан эшитила бошлади.

— Бу ёққа қаранглар, манови ерга хўроз боғланибди,— деб бақирди кимдир.

— Унга сурма ҳам суртишибди!

— Ҳозиргина қочишиб кетганга ўхшайди.

Сукхрам қаршисидаги харобазорга кўзи тушди. У ўша ёққа чопиб бориб яширинди.

Ҳаммаёқ тинчигач, ташқарига чиқиб қулоқ солди. Жимжитлик. Сукхрам атрофга назар ташлаб, ўз кўзларига ишонмади... Кўҳна қалъа! Шу ерга яширинибди-да! Ота-боболари яна уни қутқариб қолишибди! Сукхрам улар ҳақиқа таъзим бажо келтирди, уларга миннатдорчилик билдиргани оғиз очмоқчи бўлганда, гапи оғзида қолди. Қалъа харобаларида шамол увиллади. Қоронғида у улкан девнинг ҳайбатли кўксига ўхшарди. Атрофда зоғ учмайди, фақат на кулгига, на нолага ўхшамаган бўғиқ товушлар эшитиларди, холос. Бироқ Сукхрам қўрқмади. Назарида у ишончли пана жойда эди, ғалати қаҳ-қаҳа бўлса бойқушнинг қичқириғи эди. Сукхрам бир вақтлар Қажри билан бирга келган жойида турарди. Сал нарироқда кўлнинг шовқини эшитилаётир, шу пайт кўл томонидан қоплоннинг ўкириги қулоғига чалинди. Сукхрам даҳшатга тушди. Шунда худога илтижо қила бошлади. Қалби эзгу ҳис-туйғуларга тўлиб-тошган ҳолда ер ўпиб таъзим қилди ва одоб билан шундай деди:

— О аждодларим! Мен гуноҳкор, бахтсиз бандаман. Мен сизнинг сингари диёнатли эмасман! Мен камбағал, фақир, пасткамман. Мени олий табақадан маҳрум қилишди, менга қолдириб кетганларингни эндиликда ололмайман. Аммо ҳам чекмайман. Булар менга керак эмас. Мени ҳимоя қилдингиз, ҳаётимни сақлаб қолдингиз.— Сукхрам яна ер ўпиб таъзим қилди. Сукхрам, аждодларим мени эшитади, деб ишончи комил эди, шу сабабли қўрқмай қўйди.

Сукхрам ўз хаёллари билан банд бўлиб орқага қайтди. Олдинги ўйлари тарқаб, унинг ўрнини янгилари эгаллади. У ибодатхонага писиб кириб олди. У ерда ҳеч ким йўқ, дарвоза ёнида ўлик хўроз думалаб ётарди.

— О, маъбуда, сен мени гуноҳдан асраб қолдинг,— деди Сукхрам боши билан ибодатхона эшигига суяниб.— Мендан тҳакур карнатга айланиб азоб-уқубат чекиши ҳар қандай гуноҳдан озми? Гуноҳ мени инсоний қадр-қимматдан маҳрум қилди. Бунда сенинг ҳеч қандай айбнинг йўқ, ҳаммасига тҳақурани айбдор. У гуноҳ қилди, унинг гуноҳи ҳозиргача ювилгани йўқ. О, маъбуда, қалъа менга қолмасин, лекин инсонийлигимча қолишга изн бер!— У жим қолди, кўзларида ёш ғилқиллади.

Осмонда юлдузлар милтиллади. Тонг оқара бошлади, Сукхрамнинг назарида маъбуда кулимсирагандай бўлди. Шу пайт у яна миннатдорчилик билан маъбудага таъзим қилди.

— Энди қандоқ тирикчилик ўтказамиз?— деб сўради Кажри.

— Билмайман,— деди Сукхрам.

— Аммо қорнимиз билади.

Кўҳна қалъа жойлашган қишлоққа Сукхрам қайтолмасди. Баъзида у қўшни қишлоққа борар, у ерда ёввойи асад-сотар, Дангинг маҳаллий аҳолисига табиблик қиларди.

Сукхрам ов ҳам қиларди. Ови бароридан келган кунлари рўзгор гўштга сероб. Қўлга тушиб қолишдан қўрқиб, бу кунлар томоша кўрсатишмасди, ҳеч ким уларни хизматга ҳам чақирмас эди. Сукхрам ва хотинига Аҳмадодбодга кетишдан бошқа илож қолмаганди. Лекин ҳе йўқ, бе йўқ қўзғолиб, бегона юртларга кетишга уларнинг юраги дов бермасди.

Бир куни Сукхрам билан Кажрининг ҳузурига рожа келди. Иккови ҳам унга одоб билан таъзим қилишди, кейин уни каравотга ўтқизишиб, оғзидан қанақа гап чиқаркан деб кутиб туришди. Рожа ўғирликлар хусусида гап юритди. У қўрқув нималигини билмайдигандай эди. Полициячилардан эса яширишиб юрарди.

— ~~Хабар~~ нима иш қиляпсан?— деб сўради у Сукхрамдан.

Сукхрам билан Кажри нима жавоб қилишларини билмай бир-бирларига қарашди.

— Ҳеч нима, рожа-жи,— деди Сукхрам.

— Демак, ейишдан бошқа ишинг йўқ экан-да?

— Бунга ҳам худонинг марҳамати керак. Кун бўйи бир маҳал тамадди қиляпмиз,— гап қистирди Кажри.

Сукхрам унинг гапини маъқуллаб бош ирғади.

— Мен билан бирга юрсанг бўлмайдими?— деб сўради рожа.

Шу пайт чодирга рани кириб келди.

Кажри унга меҳрибонлик кўрсатиб, каравотга — эри ёнига ўтқазди.

— Уни қаёққа бошлаб бормоқчисан?— қизиқсинди рани.

— Ўғирликка.

— Хўш, нима дейсан?— деди Кажри Сукхрамга.

— Бу ишга кўнглим чопмайроқ турибди,— деб жавоб қайтарди Сукхрам.

— Кўнгилмиш! Тентак, камбағалда кўнгил нима қилсин! Нима муҳим ўзи, ҳаётми ё кўнгилми?— унга дағдага қилди рани.

— Ҳаёт,— деб тан олди Сукхрам.

— Бўлмаса кетдик!— деб қистади рожа.

— Кажри, нега сен индамаяпсан?— сўради рани.

— Айтавериб оғзим чарчади,— деди-да, Кажри хўрсиниб қўйди.

— Демак, қўрқяпсан-а? Мановинга бир қара!— деди рожа Сукхрамга елкасини кўрсатиб.— Тузукроқ қара: булар қамчи зарбидан пайдо бўлган чандиқлар. Барибир мен қўрқмайман! Болалигимдан мени қўлидан келган одам калтаклайверган. Аммо мен бўш келмадим, шафқат нималигини билмадим. Олиш мумкин бўлган пулни қўлдан чиқариш одатим йўқ. Битта мисол айтаман: камбағал деҳқон эртаю кеч меҳнат қилади, уни эса еридан маҳрум қилишади, уйини ким ошди савдосига қўйиб, уй ҳайвонларини сотиб юборишади. Шундай бўлса ҳам у деҳқончилик касбини ташламайди-ку! Биз ҳам экин экиб тирикчилик ўтказишимиз мумкин эди. Аммо бизнинг еримиз йўқ, биз натмиз. Бизга ҳеч ким ишонмайди. Шундай экан, нима учун бошқаларга қараганда ҳалолроқ бўлишимиз керак?

— Эҳ, Кажри, ҳақиқий эркакча яшаш қийин бўлиб қолди,— деди рани рожанинг елкасидаги чандиқларни ғурур билан силаб.— Қанчадан-қанча азоб-уқубатларга чидашга тўғри келади! Уларга ҳеч ким раҳм қилмайди. Қара! Жимжилоғининг тирноғи йўқ — полициячилар шилиб олишган. Аммо бу эркак. Калтаклашганда вой ҳам демади, ҳатто ўғирланган мол қаерга яширинганини ҳам айтмади. Баъзида худо мени аёл қилиб яратиб, зўр мурувват қилганга ўхшаб кетади!

Кажри унинг гапларини эътибор билан эшитди, кейин йиғлаб юборди.

— Нега обидийда қиласан?— рожа ҳайрон бўлди.

— Йўқ, уни қўйиб юбормайман, ўлдириб қўйишади,— деди Кажри йиғи аралаш.

— Э-э, сарою қасрларда одам ўлмаептими?

— Уларнинг йўриғи бошқа.

— Ихтиёринг,— деди рожа қўзғалиб. Сукхрам ҳам ўрнидан турди. Кажри ўтирганича қолаверди — у ҳамон ўзига келолгани йўқ эди.

— Сенга нима бўлди,— уни юпатди Сукхрам меҳмонларни кузатиб келгач.— Мени у билан бирга кетади, полициячилар ўлдириб қўяди деб ўйладингми?

— Ақлинг етгандан кейин сўраб нима қиласан?

— Кажри, ажойиб хотинимсан-да.

— Нималар деяпсан?— Кажри хижолат чекди.— Наҳотки эркак зоти хотинини мақтаса?

Хотин! Бу сўз Кажрининг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди. Бу нимаси, Кажри эркакларни ўз танаси билан мафтун этувчи оддий аёлликдан чиқдими? У аёл кишини хотиндан ажратиб турадиган чегарадан ҳатлаб ўтиб кетдими? Бу сўзда онланинг ҳимоячиси, меҳру муҳаббати зўр она, қийинчиликларни енгишда

эрига тиргак бўлган ғамхўр, садоқатли хотин сиймолари яширинганди.

Бу сўз унинг оғзидан беихтиёр чиқиб кетди, чунки бу сўзда чексиз вафодорлик туйғулари мусаффолигининг бутун маъноси пинҳон сақланган эди, бу ўринда уларнинг яқинлашуви ҳаёт барпо этишнинг олижаноб ҳамда муҳаббат ва бола тарбияси учун масъулиятда эса эркак ва аёл тенглашиб қолган, пасткашликка ҳам, қабиҳликка ҳам ўрин йўқ эди.

— Қажри, ҳақ гап, ниҳоятда яхшисан,— деб такрорлади, Сукхрам.

— Бировларнинг фикрини ўқияпсан.

— Нега?

— Чунки сен ҳақингда худди шундай фикрда эдим.

Ташқарида қадам товуши эшитилди. Кираверишда кимдир тўхтади.

— Ким у?— товуш берди Сукхрам.

Чодирга Қхадагсинх кирди.

— Э-э, сенмидинг?— деди Сукхрам.— Сени кўрмаганимга анча бўлди. Аҳволлар қалай?

— Бошлиқ сени йўқлаяпти, кетдик,— деди Қхадагсинх.

Қажри сергакланди. Сукхрам Қажрининг ён томонига, бошқа ёққа индамай қараб турарди.

— Йўқ, ака, бизга ҳеч кимдан ҳеч нима керак эмас. У ҳеч қаёққа бормайди,— деб гапга аралашди Қажри.

Сукхрам билан Қажри жамоадан биргаликда чиқишди. Тепаликка кўтарилишганда қаршиларидаги қадрдон кўҳна қалъага кўзлари тушди. Сукхрамга қалъа ўзидан анча йироқлашиб, баъзида у қалъанинг борлигини ҳам унутиб қўйгандай туюлиб кетди.

— Унга тикилиб қолдинг?— унинг фикрларига кириб олишга интилиб савол ташлади Қажри.

— Унинг эгаси бўлолмайман.

— Кераги ҳам йўқ! Эгаси бўлганинда ҳам қанча нафи бўларди?

— Қажри, наҳотки сенга ҳеч нарса керак бўлмаса?

— Керак эмас. Ҳамма нарсам бор. Ўзимникини бировга бермайман, бировники эса менга керак эмас.

Қажрининг сўзлари Сукхрамнинг кўнглидан чуқур жой олди. Шу лаҳзада ўзи учун қалъадан кўра Қажри азиз, мўътабарроқ эканлигини фаҳмлади. Нега у ҳозиргача анови вайронани эгаллашга шунчалик интилиб келди? Унинг Қажриси бор-ку, унинг бор бисоти шу аёл-ку. Бордию чала қолган қалъага эга бўлганда нима ҳам қила оларди? Сукхрам ҳатто ўқишни ҳам билмайди, зодаган одамларнинг эса ҳаммаси саводхон. У ўзи ким? Тҳакурман деган фикрга ёпишиб олган пасткаш бир карнат!

Шунинг учун ҳам шу ерларда ўғридай одамлардан қочиб совуқда дилдираб юрибди.

Сукхрам билан Кажри ўз ўйлари билан банд бўлиб, тепаликда анча туриб қолишди.

«Ҳаётда муносиб ўрин топиб олганимда эди! Йўқ, эркинликдан маҳрум бўлгандан кўра ишсиз ўтирган маъқул»,— деб ўйлади Кажри.

— Кажри, менга қалъа керак эмас!

— Уни сенга ким ҳам бериб қўярди?

— Беришганда ҳам олмайман.

— Оҳ, Суккхрам!— хитоб қилди Кажри.— Ниҳоят миянгравшанлашди-я!

— Кажри, бу ерлардан бутунлайн кетамиз,— деди Сукхрам ишонч билан.

— Қаёққа?

— Аҳмадободга.

Кажри жуда севишиб кетди. Назарида ҳамма бало-қазолар ортада қолгандай бўлди.

— Қачон кетамиз?— сўради Кажри.

— Эртага. Пулингдан қолганми?

— Ҳа, ўн беш рупия бор.

— Йўл харажатига етади. У ёқда бирон иш топиб олармиз.

— Уйга қайтайлик, қоронғи тушяпти,— деди Кажри.

— Тўхта, қалъага охирги марта қараб олай, кейин кетаман.

Қоронғилик уни бутунлай бағрига олсин. Шундагина уни юрагимдан бутунлай узиб ташлайман.

— Мен қўрқяпман, Сукхрам? Кетайлик!— деб қистади Кажри.

Қаъла қоронғиликка сингиб кетди.

Шу пайт иккаласи ҳам тун бағрини ёрган қичқириқдан чўчиб кетишди. Қичқириқ такрорланди. Бу сафар фарёд яқинроқдан, баландроқ эшитилди.

Сукхрам Кажрининг белидан маҳкам қучоқлади-да, ўзига тортди.

— Шу яқин ўртада,— деди ниҳоят Сукхрам.

Шу аснода оёқ товушлари қулоққа чалинди.

Сукхрам билан Кажри пастга югуриб тушишди ва катта қоя орқасига яширинишди. Улар томонга қўлига машъала ушлаган одам яқинлашиб келарди. Машъала алангаси атрофга сариқ нур таратиб ловилларди.

— Қара,— деб пичирлади Сукхрам Кажрининг қўлини маҳкам ушлаб.

Кажри тош ортидан қарадию аста товуш чиқарди.

— Бу дўстинг Кхадагсингх-ку.

— Ёнида бошлиқ ҳам бор!— деди Сукхрам.— Ёнларида қандайдир аёл ҳам келяпти.

— Аёл башанг кийинган, жудаям оппоқ экан,— деб ажабланди Кажри.

— У инглиз қизга ўхшайди.

— Э, худойим, чиндан ҳам инглиз қиз. Вой бебошлар-е, эртагаёқ Дангга полиция ёпирилиб келади!

Кажри титраб-қақшади.

— Энди нима қиламиз?

— Қизни қутқариш керак!

— Улар қизни беришмаса-чи?

— Розилик беришга мажбур бўлишади,— деди Сукхрам қатъийлик билан.— Бўлмаса ҳаммамиз хонахароб бўламиз.

Кажри сўқмоққа чошиб чиқди, бандитларнинг йўлига кўндаланг бўлиб турди.

— Ҳой, сизлар!— деб бақирди Кажри.— Ўз бошларингизни ўзларингиз сиртмоққа соляпсизларми? Сен қаёқда қолиб кетдинг?— деб Сукхрамни чақирди у.

Сукхрам яширинган жойидан чиқди.

— А, сенмисан?— деб ажабланди бошлиқ.— Ёнингда яна бирон кимса борми?

— Йўқ.

— Унда йўлни бўшат!

— Бўшатишга-ку бўшатаман-а,— деди Сукхрам вазминлик билан,— лекин ўзинг нима қилаётганингни биласанми? Ахир, бу инглиз қиз-ку!

— Гапинг тўғри, қара, териси бирам юмшоқ, мулойим!— деди бошлиқ қизнинг қўлларини силаб. Қиз қўлини тортиб олди ва бақириб берди.

— Бақиряпсанми, ярамас!— деб кулди бошлиқ.

— Эртагаёқ Дангга солдатлар келишади, ҳаммани қўрғошин билан сийлашга бошлашади. Тентаквой, тушунсанг-чи, ахир, улар рожаларнинг рожаси-ку.

— Шернинг гашини кетиришга арзийдиган ишми?— Сукхрамни қувватлади Кажри.— Нечун ўзингга ўзинг ўлим тилаб оляпсан?

Инглиз қизнинг юзи қўрқувдан терлаб, сарғиш сочлари елкаси узра ёйилиб кетди.

— Қутқаринглар! Мени қутқаринглар!— деб ялинди у ва Кажрининг оёқларига йиқилди.

Бошлиқ сергакланиб, қаҳр билан уларнинг устига бостириб борди.

— Қўрқма, мэм саъб¹, қўрқма, ҳеч ким сени хафа қилмайди,— деди Кажри унга ўрнидан туришига кўмаклашар экан.

¹ Мэм саъб — Ҳиндистонда европаликларга ана шундай мурожаат қилиш кенг тарқалган. Мэм «мадам» сўзининг, саъб «соҳиб» сўзининг бузиб талаффуз этилиши.

— Қани, бу ердан жўнаб қол-чи!— бошлиқ Кажрига да-
дага билан бақирди.

— Сени қара-я!!!— пиқиллаб кулди Кажри.— Жилиб бўп-
ман. Бу отаннинг хотиними? Аёл кишини булғашингга йўл
қўярмидим? Улсам ўламанки, унга бармоғингни теккизишинг-
га йўл қўймайман!

— Бунақа аёлни энди кўриб турибман! Вой эсипаст-ей!—
деди ҳайратга тушган Кхдагсингх.

— Сен менинг халоскоримсан,— деди инглиз қиз ва
Кажрига маҳкам ёпишиб олди. Қиз ҳиндча гапирди. Қўрққа-
нидан кўзларини юмиб олди. Машъала нури унинг юзига туш-
ди, Кажри уни дурустроқ кўриб олишга улгурди. Бу нозикки-
надан келган, қадди-қомати нафис, лаблари юпқа, олтинранг
сочли, тиниқ қўй кўзли, ўн саккиз баҳорни кўрган қиз эди. Ун-
дан анқиб турган атир-упа ҳидлари Кажрига хуш ёқди. Одат-
дан ташқари ҳид Кажрининг димоғини қитиқлар, шунинг учун
ўзига ёпишиб олган қизни қўйиб юбормас эди.

— Енгсанг қўйиб юбораман,— деди бошлиқ.

— Шунақами?— Сукхрам унинг гапига тушунмади.

— Мен билан олишасан.

— Қўрқоқ, қуролсиз одамга тўппонча ўқталапсан-а?— деб
қичқирди Кажри. Инглиз қиз кўзини очиб, ранги оқариб кетди.
Қутулиш умидлари чиппакка чиқаётгандай эди. У Сукхрамга
қаради: Сукхрам қўлларини кўксига қовуштирганича турарди.
Важоҳатида хотиржамлик, куч-қудрат таралиб турарди.

— Ҳўл, майли...— деди Сукхрам ва бирдан олдинга таш-
ланди. Бир тепиб, бошлиқнинг қўлидаги тўппончани учириб
юборди, у то ўзини ўнглагунча тўппончани қўлга олди. Кейин
у Кхдагсингхга яқинлашиб, кулимсираганича қуролни унга
ирғитди.— Буни ушлаб тур. Энди у билан кучимиз тенг бўл-
ди,— деди Сукхрам.

Бошлиқ сакраб туриб Кхдагсингхнинг қўлидаги тўппонча-
ни тортиб олди, орқага чекиниб, Сукхрамни нишонга ола
бошлади.

— Шошмай тур,— деб Сукхрам чаққонлик билан ердан
вазмингина бир тошни олди.— Менинг ҳам қуролланиб оли-
шимга имкон бер.

Ташвишга тушган Кажри инглиз қизни бағрига маҳкамроқ
босди, қиз эса иккала эркакка даҳшатдан кўзларини катта
очиб, қараб турарди.

— Ҳазрати Исо, ўзинг қўлла,— деди инглиз қиз.

Кажри унинг илтижосини уқмади.

— Қўрқма, уни ўлдиришса, барибир, ёнингга ўзим қола-
ман. Агар менинг ҳам бошимга етишса, ўзингни тириклайин
уларнинг қўлига топширма,— деди Кажри.

Бошлиқ ўқ узди, тўппончадан тутун ёйилди. Инглиз қиз янқириб юборди. Ўқ овози тоғларда акс садо берди. Лекин Сукхрам чап беришга улгурган эди.

— Аблаҳ! Қуроли йўқ одамга нега ўқ узасан?— деб бақирди Кажри.

Ўқ Сукхрамнинг қўлини сал тирнаб ўтганди, ўша жойдан тирқираб қон оқа бошлади. Кажри енгил нафас олди, инглиз қизни маҳкамроқ қучоқлади.

— Қани, эркак бўлсанг имиллама!— деди бандит масхарамуз.

Кхандангсинх карнат нима қилар экан деб машъалани кўтарди.

— Маҳкам бўл,— деди Сукхрам ва тошни отди, тош бандитнинг билагига тегди.

Тўппонча узоққа учиб кетди.

Сукхрам уни олди-да, бошлиққа ташланди. Унинг кўкрагига ўтириб, тўппончани унинг чаккасига қадади.

— Раҳм қил!— ялинди бошлиқ.

Сукхрам унинг туриб олишига имкон берди. У Сукхрамга миннатдор кўзлари билан тикилди ва таъзим қилди. Кейин бошидан салласини олиб, Сукхрамнинг оёқлари остига ташлади — енгилганини тан олди.

— Бу нима қилиқ?— Сукхрам ажабланди.— Сенинг душманинг эмасман-ку.

— Кўрдингми, мэм саъб, кўрдингми?— мурожаат қилди Кажри инглиз қизга.— Ҳақиқий эркакларни қачон бўлмасин кўрганмисан? Кўрмаган бўлсанг эримга қара. Менга ҳавас қилсанг ҳам арзийди.

Инглиз қиз унинг бидирлаб нималар деганини яхши уқмади, лекин анча тинчланди. Эркаклар нималар хусусида гапирганини элас-элас уқди, яккама-якка олишув уни ҳайратга солди. У Сукхрамга кўзларини катта очиб тикилиб қолди.

— Мэм саъб, мени афв эт, қаршингда гуноҳкорман,— деди бошлиқ.

— Уни афв эт, мэм саъб,— бошлиқнинг гапини қувватлади Кажри.

— Афв этдим,— деди инглиз қиз титроқ товуш билан.

— Сени қаёққа олиб бориш керак?— деб сўради Кажри.

Бошлиқ тавозе билан четга чиқди. Инглиз қиз унга ҳадик билан боқди. У ҳануз бандитдан кўрқар, жавоб беришга ботинолмас эди.

— Дак-бунгалога,— деди у ниҳоят ва бошлиққа қаради.

— Боравер, қўрқма, биз кетамиз,— деди у, ердан тўппончасини олиб, Кхандангсингхга кетдик деган ишорани қилди.

— Тўхтанглар!— Кажри уларни тўхтатди.— Машъалани бизга беринглар. Қизни уйига обориб қўйишимиз керак.

— Бер!— деб буюрди бошлиқ Қхадангсинхга.

— Юр, сени кузатиб қўяйлик,— деди Сукхрам қизга.

— Бизни тутиб бермайман деб аввал қасам ичсин,— деди Кажри.

— Хотиним қасам ичишингни талаб қиляпти,— деди Сукхрам инглиз қизга.

— Нега қасам ичман?— таажжуб билан сўради қиз.

— Бизни турмага жўнатмасликка сўз бер.

— Ваъда бераман. Сизлар мени қутқардиларинг. Наҳотки сизларни тутиб берсам?— деди инглиз қиз, сўнг бир оз ўйлаб туриб қўшиб қўйди:— Ҳеч қачон?

— Лекин, мэм саъб, бизни полиция ушлаб олиши мумкин. Анови бандитлар қаердалигини сурштира бошлашади,— деди Сукхрам.

— Сизларни ҳеч ким сўроқ ва саволга тутмаслигига ваъда бераман. Мени уйга элтиб қўйганларингиз учун, отам сизларни яхшигина мукофотлайдилар ҳам.

Улар йўлга тушишди.

— Сизлар менинг халоскорим,— деди инглиз қиз Кажрининг қўлидан ушлаб бораркан,— сизлар бўлмаганларингизда тамом бўлардим.

— Мана бу ёққа бурилайлик, йўл қисқаради,— деди Сукхрам.— Йўл ёмонроғу, аммо икки баравар қисқа.

— Кетдик,— рози бўлди инглиз қиз.

— Йиқилиб тушмайсанми?— деб сўради қиздан Кажри.

— Йўқ, тоғларда юришга ўрганганман.

— Жуда соз, бўлмаса кетдик,— деди Сукхрам.

— Мэм саъб, улар сени қандай қилиб ушлаб олишди?— қизиқиб сўради Кажри.

— Тоғда бир ўзим сайр қилиб юргандим. Сизлар вақтида улгуриб келдиларинг. Сизлар бўлмасаларинг қўлимдан ҳеч нарса келмасди,— оддийгина жавоб қилди қиз.— Сен яхши хотин экансан. Жудаям яхши хотин!— дея бир неча бор такрорлади у. Гўё қиз ўз сўзларининг маъносини таъкидламоқчидай бўлиб, Кажрига мамнуният билан тикиларди.

— Бу нималар деяётганига қулоқ сол!— деб хитоб қилди Кажри.

Сукхрам кулди.

Инглиз қиз Сукхрамга эътибор билан узоқ тикилди.

— Э-э, мэм саъб, нима бало, уни ютиб юбормоқчимисан?— қизнинг Сукхрамга бунақа тикилиши Кажрига ёқмади.

Лекин инглиз қиз унинг гапларига эътибор бермади. Сукхрамга завқ-шавқ билан тикилганича:

— Жуда баҳодир йингит!— деди.

Кажрида рашк алангаси кучайди.

— Эй, худо! Ишқилиб эримга кўзи тегмасин-да.

Инглиз қиз ҳеч нима тушунмай савол назари билан Сукхрамга қаради. Лекин у кулимсираб қўйдию, индамади.

— Хотининг нима деяпти?— инглиз қиз гап маъносини би-лишга қизиқди.

Сукхрам Кажрига қаради. Унинг кўзлари чақнаб турарди.

— Бекам, хотиним сиздан қўрқяпти,— деб жавоб қилди Сукхрам.

— Ҳеч унақа эмас-да, гапини қаранглару жуда қўрқитиб юборди-да!— деб пўнғиллади Кажри.

— Нега қўрқасан? Ахир мен яхши гапларни айтяпман-ку,— деди инглиз қиз.

— Тўғри, мэм саъб,— деди Кажри кўниб.

— Бу эрингми?— қизиқсинди қиз.

— Ҳа, хоним,— деб жавоб қилди Кажри.

— Яхши,— маъқуллади инглиз қиз. Кейин бехосдан ай-тиб юборгандай завқланиб:— Жудаям яхши киши экан,— деди.

Кажри ҳушёр тортди. Бутун олам Сукхрамга ҳасад билан кўз олайтираётгандай бўлиб кетди.

— Хуш, жонимга тегди, уйга кетайлик. Ҳой бадбахт, ор-қангга қайт,— деб гап қотди Сукхрамга Кажри.

Сукхрам йўлда юришни давом этаверди.

— Нима бало, гапимни эшитмаяпсанми? Анови енгилтакка қарайвер, бу сассиғ алаф ясмин ёғларини суртиб, бурнини ос-монга кўтаряпти,— деди Кажри.

— Қанақа ёғ? Кимнинг бурни? Ўзи нима бўлди?— ташвиш-ланди инглиз қиз.

— Ҳеч қанақа ёғ-поғ йўқ, мэм саъб,— жеркиб жавоб қил-ди Кажри.

Сукхрам кулимсиради.

— Бунинг нимаси сенга кулгили?

Сукхрам ўзини тутолмай кулиб юборди.

— Ахир, нега куляпсан?— деб сўради инглиз қиз.

— Шундоқ ўзим, хоним,— дея, жавоб қилди Сукхрам.

— Биз камбағал, жоҳил одамлармиз,— деди Кажри.— Ҳеч нимага тушунмаймиз. Бизни афв этгайсиз.

— Аммо эринг жуда ботир йигит,— деди инглиз қиз,— Бу-нақа йигитларни ҳеч учратмаганман.

— О худойим!— деб хитоб қилди Кажри.

Улар дак-бунгалога яқинлашишди. Сукхрам билан Кажри нарироқ боришга юраклари бетламай тўхтаб қолишди; Сукх-рамнинг қовоғи осилди.

— Келаверинглар, келаверинглар,— деди инглиз қиз улар-ни тортинаяпти деб ўйлаб.

— Ҳой, шўрлик, у бугуноқ икковимизни ҳам турмага жў-
натади,— бидирлади Кажри Сукхрамнинг йўлини тўсиб.— Қай-
тиб кетайлик, уни ўз ҳолига қўй, ўзи кетаверсин. Қўрқиб кет-
япман. Қочайлик!— шундай дедию четга қочди.

Сукхрам жойидан қимирламади.

Кажри тўхтаб, уни чақира бошлади.

— Унга нима бўлди?— ҳайрон бўлиб сўради инглиз қиз.

— Хоним, у қўрқяпти,— деди Сукхрам беҳад ялинганнамо
оҳангда.

— Нимадан?— ажабланди қиз.

— Сиз— хоним, рожалар ҳукмдори. Биз эса фақир одам-
лармиз.

— Оҳ, бу қандоқ одамлар-а?— деб кулди инглиз қиз. У ўзи-
ни беҳатар жойда деб билар, ўзини ҳам мавқеига яраша ал-
позда тутарди.

— Чақир уни, айт, ҳеч нарсадан қўрқмасин,— деди қиз хо-
тиржамлик билан.

— Буёққа кел!— деб қичқирди Сукхрам.

Кажри секин-аста қайтди. У қўрқувдан вужуди титраб, ўзи-
ни инглиз қиз оёғи остига ташлади, йиғлаб ялиниб гапирди:

— Йўқ хоним. Бизни қўйиб юбор. Яхшиси бу ердан кета
қолайлик.

— Нега йиғлайсан?— деди ҳайрон бўлиб инглиз қиз.— Сиз-
лар мени қутқардинглар, буёққа сизларни қаматиш учун олиб
келаётганим йўқ. Сизларни мукофотлаш учун орқамдан эрга-
шинглар деб илтимос қиляпман. Хоҳламасаларинг— майли,
қайтишларинг мумкин. Буёғига ўзим ёлғиз кетавераман.

— Йўқ, хоним, бу ерларда йиртқич ҳайвонлар изғиб юра-
ди,— деди Сукхрам.

Инглиз қизнинг сўзларидан Кажри самимият оҳангини ҳис
этди. У ўрнидан туриб кўз ёшларини артди. Лекин кўз ёшлари
ўз ишини бажарганди. Инглиз қиз ҳозир қаршисида ўрмондаги
ёввойи мушук эмас, қўлга ўргатилган уй мушуги турганини
фаҳмлади.

— Қасбинг нима?— сўради инглиз қиз Сукхрамдан.

— Хоним, мен...— деб жавоб бермоқчи эди, аммо гапни
Кажри илиб кетди.

— Биз камбағал одамлармиз, хор табақаданмиз. Ҳеч қана-
қа касб билан шуғулланмаймиз.

— Қандоқ тирикчилик қиласизлар?

— Нон еймиз, мэм саъб.

Инглиз қиз кулиб юборди.

— Э, йўқ, пулни қаердан оласизлар, деб сўрамоқчийдим,—
деди қиз.

Сукхрам билан Кажри ҳеч нима дейишмади.

— Менда хизмат қиласизларми?

— Йўқ, хоним,— деб жавоб қилди Кажри,— бизнинг таба-
қамизда...

Бироқ Сукхрам унинг сўзини бўлди.

— Хоним, биз қуйи табақаданмиз,— деди у Кажрининг гап-
ларини босиш учун баланд овоз билан.— Бизни ҳеч ким хиз-
матга олмайди.

— Мен хизматга олсам, хизмат қиласизларми?

— Албатта, хоним,— хурсанд бўлиб деди Сукхрам.

— Хизмат қиламиз, хоним, фақат иккимиз биргаликда,—
деди Кажри.

— Эринг билан бирга ишламоқчимисан?

— Унингсиз яшай олмайман!

Инглиз қиз кулимсиради.

— Уни жуда яхши кўрасанми?

— Хоним, сиз билан бирга борамиз,— деди Кажри ва дак-
бунгало томон биринчи бўлиб қадам ташлади.

— Аҳмадодбодга-чи?— деб сўради Сукхрам хотинига етиб
олиб.

Кажри кулиб юборди.

— Эндиликда мэм саъб онамиз ўрнида она-да,— деди у
инглиз-қизга қараб.

Ниҳоят улар дак-бунгалого етиб келишди. У ерда олаговур
авжида эди: полициячилар ҳуштак чалишар, қўлига фонарь
ушлаб олган одамлар уёқдан-буёққа елиб-югуришар, бақиршар,
шовқин солишар, довдирашар эди.

Инглиз қиз уйга биринчи бўлиб кирди. Уйда унинг қадам
ташлалари анча дадиллашди. Қиз, ҳокимона нигоҳ ташлади,
яқиндагина Сукхрам билан Кажри кўрган қўрқоқ, йиғлоқи
қизга мутлақо ўхшамай қолди.

— Мэм саъб келди, мэм саъб келди!— дея ҳар томондан
қичқира бошлашдилар.

Полициячилар югуриб келишди.

— Хоним, соҳиб анчадан бери безовта бўлиб ўтириптилар,
сизни қидиришга буюрган эдилар!— деди улардан бири одоб
билан.

Инглиз қиз кулимсиради.

— Парвардигорга юз марта, минг марта шукроналар бўл-
синки, хоним қайтиб келдилар,— гарчи ичида инглиз қизни сў-
каётган бўлса ҳам, унинг касофатига қолиб туни билан мижжа
қоқмаган бўлса ҳам қўлини осмонга чўзиб художўйлик билан
бидирлади полиция участкаси бошлиғи.

Сукхрам на тирик, на ўликлигини билмай донг қотиб саро-
симада турарди, чунки ҳовлига ҳамма полиция участкалари
одамлари тўпланган эди-да...

— Буёққа келинлар!— деди инглиз қиз Сукхрам билан Кажрига мурожаат қилиб.

Одамлар қиз ёлғиз эмаслигига шундагина тушунишди. Қиз бу икковини нега чақираётганига фаҳмлари етган ҳолда, уларга ошкора ҳавас билан тикилишарди.

— Хоним, анови нат турмадан қочиб кетган,— деб инглиз қизга мурожаат қилди полициячилардан бири.

— Турмадан қочди? Шу-я!— инглиз қиз ажабланди.

— Ҳа, хоним, худди шу.

— Бировларнинг ишига аралашма! Ҳаммасини ўзим текшираман,— деб қаҳр билан унинг сўзини бўлди қиз.

Сукхрам билан Кажри турган жойларида қотиб қолишди. Инглиз қиз Сукхрамга синовчан назар ташлади. Сукхрам унинг нигоҳини беғараз, очиқ чеҳра билан қарши олди.

— Хоним, соҳиб келдилар,— деб маълум қилди полициячи. Айвонга кексароқ киши кўтарилди.

— Отажон!— қиз бақирганича унинг елкасига осилди.

Эркак қизнинг пешонасидан ўпиб, юзларини силади. У мамнун жилмайди.

— Сусанна, қаёқларда қолдинг? Нима бўлди?— деб инглизча сўради.

— Сайрга чиққандим,— қиз ҳам инглизча жавоб бера бошлади.— Менга бандитлар ҳужум қилишди, судраб олиб кетишди. Манови одам мени қутқарди. Ёнидаги хотини. Улар жуда жасур одамлар экан. У қуролсиз бўла туриб, мени бандитларнинг қўлидан қутқариб олди. Полициячи халоскоримни турмадан қочган деб айтди. У хар табақадан, уларга бу ерларда зулм ўтказишади. Афсуски, улар христианлардан эмас. Лекин сизларни ранжитмайман деб ваъда бердим. Ота, илтимос қиламан, уларни ҳимоя қилгин. Бундан ташқари уларга мукофот ҳамда бизникида хизмат қиласиз, деб ваъда ҳам қилганман.

Полиция участкаси бошлиғи ҳеч нима тушунмади.

— Эй!— деб чақирди инглиз. У яккаю ягона қизи тирик, соғсаломат эканлигидан хурсанд эди.

— Тақсирим, буюрсинлар!— полиция участкаси бошлиғи унинг қаршисида икки букилди.

— Ҳаммангиз кетишингиз мумкин.

— Тақсир, анови одам.

— Уни қизим кечирди,— деди инглиз ва яна қизининг пешонасидан меҳр билан ўпди. У хурсандлигидан чарақлаб кетди. Бугун у инсоний туйғуларга тобе эди.

Сукхрам инглизга яқинлашиб, унинг оёқларига йиқилди.

— Тақсирим!— деди у.

Кажри ҳам ўша заҳоти эри нима қилган бўлса шуни такрорлади.

— Илоҳим умрингиз узоқ, қизингиз ҳамиша бахтиёр бўлсин!

— Кажри инглизнинг оёқларини қучоқлади.

Кекса инглиз кулимсиради, бироқ Сукхрамга эмас, Кажрининг қилиқларига кулди.

— Қани, қани,— деди маъқуллаб инглиз ва кетиш учун бурилди.

— Сен... Исминг нимаиди?— деб сўради инглиз қиз Сукхрамга тикилиб.

— Сукхрам, хоним.

— Бизникида хизматкор бўлиб қоласан.

— Тушундим, хоним.

— Мен-чи?— деб сўради Кажри.

— Узинг айт-чи, нима истайсан?— дея жавоб қилди қиз.

Кажри қўрқув ичида атрофга аланглади.

— Хоним, мен эрим билан бирга қоламан,— асли шундай демоқчи эмасдию, аммо ҳозир дилидагини айтишга мажбур бўлди,

Қиз қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Албатта қоласан-да, ахир, унинг хотинисан-ку,— деди у рози бўлиб.

Кажри оғир хўрсинди.

— Сизларни қаерга жойлаштираман экан-а?— деб сўради инглиз қиз.

— Хоним қаерга буюрсалар ўша ер бизнинг макон,— деди тавозе билан Сукхрам.

— Ҳов анови жойга ўрнашасизлар,— деди қиз хизматкорлар яшайдиган бинони кўрсатиб.— Ҳозирча биз ҳеч қаёққа кетмаймиз. Бордию кўчадиган бўлсак, сизлар ҳам биз билан бирга бўласизлар, розимисизлар шунга?

— Хоним қаёққа буюрсалар ўша ёққа бораверамиз-да,— деди Сукхрам.

Инглиз қиз хурсанд эди.

28

— Ҳой, сенинг ҳам ҳеч уйғонадиган кунинг борми?— деб сўради мендан уй бекаси — Нарешнинг онаси.

Юзимдаги кўрпани туширдим. Ҳали совуқ эди.

Бунақа совуқда эртароқ туришга қодир эмасдим. Каравотга ўтириб кўрпа тагидан чиқмай оғзимга сигарета қистирдим, ўрнашиброқ олдим. Уй бекаси менга бир пиёла қайноқ чой берди, уни ҳузур қилиб ича бошладим.

— Эшитдингми? Мен Нарешдан сўрадим...

— У нима деди?

— Ҳеч нима демади.

Мен индамадим.

— Энди нима қилсам экан? Аслида болани сен йўлдан урдинг,— деб таъна қилди аёл.

Жанжал бошлашга тоқатим йўқ эди, шунинг учун хотир-жамлик билан:

— Болалар ота-оналари изидан кетяпти деб ўйлабман-да,— дедим.

Уй бекаси ачиқланиб ташқарига чиқиб кетди. Нареш тез-тез ҳузуримга кириб турар, бу эса унга ёқмас эди.

«Бутун оламда оила — эр ва хотин,— деб ўйладим.— Биз наслдан наслга ўтиб келган жуда катта бўлинмас оилаларда яшаймиз. Европада эр хотинини кўчада ўпиши мумкин, ҳеч ким буни айб қаторига қўшмайди. Бизда эса эр-хотин ёлғиз қолган чоғларида ҳам бир-бирларини эркалашдан уялишади, чунки худо ҳар ерда ҳозир, ҳамма нарсани кўради. Денгиз ортидаги мамлакатларда эркак киши суҳбат пайтида бехосдан аёлнинг қўлидан ушлаши мумкин. Ҳиндистонда қиз боланинг кўлини ушлаш — ўта масъул иш, бундай қилган эркак бутун умри давомида қиз билан бирга яшаши керак. Ҳиндистонда муҳаббат кўзларда яшайди. Эркак билан аёл суҳбатлашмаслиги, учрашмаслиги мумкин, аммо бир марта кўз орқали дил изҳори қилиш абадий хотирасида яшаб қолади».

Ўрнимдан туриб, қўшни хонага кирдим. Ҳеч ким йўқ. Стулга ўтириб чека бошладим.

«Ҳинд қишлоқларидаги кишилар нодон, фикрлари қолоқ,— ўйлашда давом этдим.— Бу ерда фақат жинсий алоқанигина муҳаббат деб тушунишади. Тҳакурлар ва рожалар оилаларида никоҳ пайтида қонунлаштирилган эрига қулдай итоаткорлик қилиши кўпроқ аёлнинг эрга бўлган муҳаббати тимсоли деб тушунишади.

Аммо шаҳарларимизда кўпинча меҳр билан тикилиб қўйиш муҳаббат ўрнини босади, жинсий алоқа бу ерда унча аҳамият-ли эмас. Чет эллардаги кўп одатлар қолоқ қишлоқларимизда-гига ўхшаб кетади: аёллар баданини ёпиб, юзини очади. Рожастонимизда эса аёллар кўкракларини ярим очиб яйраб юришади, аммо юзларини ҳафсала билан яширишади. Баъзилар муҳаббат хусусида мамлакатимизни патрнархал деб ҳисоб-лашишади. Ажабланишга арзийди! Ахир, кишининг кийими тарбия ҳамда диний дунёқарашига эмас, балки ижтимоий нормага боғлиқ. Рожастонда яланғоч эркакка ҳеч ким эътибор бермайди. Европада эса бу ҳолатни жамоат тартибини бузиш деб қаралади...»

Дераза орқасида кимнингдир товуши эшитилди. Кўчада Сукхрам турарди.

Мен пастга тушдим. Даҳлизда дўстимнинг овозини эшит-

дим, у Сукхрамни ўтиришга таклиф қилди. Ўзи сават курсига ўтирди. Сукхрам унинг ёнгинасига чўккалади.

— Қизинг ўғлимнинг бошини айлантиряпти,— деб норозилик билдирди дўстим.

— Тақсирим — катта одам. Шундай экан, эътироз билдира олармидим?

Кўринишдан Сукхрам ўзини зўрға ушлаб турибди: юзларидан ўзини босиш нақадар қийинлиги билин्याпти.

— Йўқ, мени эскича қарашларга маҳкам ёпишиб олувчилар тоифасидан эмаслигимни тушунгин. Мен одамларни мавқега қараб фарқламаймн. Ҳар ким ҳам гаприши, эътироз билдириши мумкин.

— Тақсир, қизимга туҳмат қиляпсиз,— деди шунда Сукхрам жаҳл билан.— Чанда ҳали жуда ёш. Уни ёмон йўллардан асраб келдим. Унинг эрга чиқиб, бахтиёр бўлишини истайман...

— Куёвни тўқурлар оиласидан топиш фикри мияннга келдими?— деди дўстим кесатиб.

Улар Нарешнинг Чанда уйига боришини ман этиш, Сукхрам эса қизи билан жиддий гаплашиб олиши хусусида келишиб олишди.

— Бошқа гапим йўқ.— Мени тушунган бўлсанг керак,— деди дўстим суҳбатнинг охирида, сўнг қўзғалди.

Сукхрам индамай қулоқ солди. У итоаткорлик билан бош эгди. Унинг юзидан ичида бир-бирига зид туйғулар курашаётганини пайқадим, лекин хижолат ва юраксизлик устунлик қилди: у лом-мим демай кетиш учун бурилди. Мен уни чақирдим, ундан баъзи нарсаларни сўраб билмоқчи бўлдим, лекин у индамади, гапни бошқа ёққа буриб, саломатлигимни сўради, оёғим азоб берган ё бермагани билан қизиқди.

— Тақсир, ҳали хизмат ҳақи олганим йўқ,— деди у, оёғим тузалди деб жавоб қилганимда.

— Ма,— дея, қўлига ўн рупия тутқаздим. Сукхрам таъзим қилиб, пулни камзулининг чўнтагига солиб қўйди.

Уни кузатиб қўйдим.

Қишнинг чошгоҳ пайти. Куёш ёздаги сингари чарақлаб, изғирин шамол илиқликни тўзитади ҳайдаяпти.

Биз гаплашиб қолдик: шу муддат ичида Сукхрам Чанда тўғрисида ҳеч нима демади.

Қолган воқеа мен йўқлигимда кечқурун юз берди.

Сукхрам кечки пайт уйга қайтди. Чандани уйдан тополмай аввалига ҳайрон бўлди.

Оқ қасрнинг орқасидаги буталар ичидан келган товушлар Сукхрамнинг қулоғига чалинди. У оёғининг учида сездирмай яқинроқ борди. Бу жой ўта хавfli ҳисобланарди. Бу ерда инс-жинслар, илонлар макон қурган бўлиб, йиртқич ҳайвонлар

ҳам келиб турарди. Худди шу ерда Хонумон ибодатхонаси ҳам бўлиб, уни қадрловчилар қош қораймасданоқ уйларига қайтишганди. Хонумоннинг ёнида худо Шива ва унинг буқаси¹ ҳамда Ҳиндистондаги табақа ва халқларни бирлаштириш воситаси бўлмиш бошқа муқаддас ҳайкаллар бор эди. Бир куни улар бирлашиб, инсоннинг инсонга бўлган нафратини, диний бетоқатликни яксон қилишади. Аммо бунга анча бўлган. Афсуски, одамлар яна удум, анъана, хурофот асири бўлиб қолишди.

Сукхрам буталар ортида беркиниб турди. Қоронғилик қуюқлаша борди. Ним дарахтидаги юм-юмалоқ ғўр ва қизил мевалар тебранмоқда.

— ..Бугун отамнинг ҳузурига Сукхраминг мендан шикоят қилиб келди,— деган Нарешнинг товушини эшитди.— У мени ёқтирмайди.

— Ёлғон!— деди Чанда.— Сукхрам оламдаги энг яхши одам. У шунақаям кўнгилчан, бағри кенги! Сукхрам мени жонидан ортиқ яхши кўради, менга озор етказмайди.

Сукхрамнинг юраги ҳаяжондан қаттиқ ура бошлади. Чанда ҳамон умид боғларди, аммо Сукхрам қизининг орзулари рўёбга чиқмаслигини биларди.

Чанда гапида давом этди:

— Нимани илтимос қилсам, илтимосим ерда қолганмас. Бошқалар қизларини сўкишарди, у эса ҳеч қачон сўкмайди.

— Эҳтимол, уни отам чақиртиргандир.

Сукхрам буталар орасидан чиқди. Оёқлари унга зўрға итоат қиларди. Унинг ёшларга халақит бергиси йўқ, аммо ҳозир шу нарса керак эди.

— Чанда, мен билан борасанми?— деб сўради Нареш.

— Қаёққа?

— Онамнинг ёнига.

— Нега?

— Эҳтимол, сенга кўзи тушгач кўнгли юмшар...

— Йўқ, кўнгли юмшамайди!— деди Сукхрам баланд овозда. Чанда билан Нареш уни кўриб қўрқиб кетишдилар.

— Дада, шу ердამисан?— Чанда ҳайратдан қотиб қолди. Кейин Нареш билан иккисининг бирга турганини дадаси кўрганидан уялиб, юзини кафтлари билан яширди.

Лекин Сукхрам қизга қараб ҳам қўймади.

— Тақсир!— деди Сукхрам Нарешга.

— Уни исми билан чақиравер,— дада!— деб Чанда Сукхрамнинг гапини бўлди.

¹ Шиванинг буқаси— Ҳинд худоларининг ҳар бири бирон-бир нарсани миниб юради. Шива Нанди исмли оқ буқани минади, буқа индуизмнинг вишнуит ва шиваит мазҳаблари томонидан ҳурмат қилинади. Нанда ҳайкали мамлакат жанубидаги ҳар бир Ҳинд ибодатхонасида бор.

— Тентак қиз! Жим бўл!— деб бақириб берди қизига Сукхрам.— Мен сен билан гаплашгани келганим йўқ.— Нарешга бурилиб сўради:— Айт-чи? Чандага уйланасанми?

— Уйланаман,— деди Нареш қатъий қилиб.

Сукхрам бош чайқади.

— Кейин нима бўлишини биласанми?— сўради Сукхрам.

— Йўқ.

— Мен биламан. Улар Чандани ўлдиришади!

— Унда мен ҳам ўламан!

Сукхрам Нарешни бағрига босди. Кўз ёшларини тия олмади.

— Йўқ, ҳаётингни хазон қилма,— деди у йиғитчани ўзидан нари итариб.

— Чандасиз ҳаётни бошимга ураманми?— деди Нареш.

— Сен ҳали ёшсан, кўп нарсага тушунмайсан,— деб хўрсинди Сукхрам. У ўзининг Пьяри билан ўтказган ширин дамларини хотирлади.

— Чанда, кетдик!— дея чақирди Сукхрам.

Чанда истар-истамас отасига эргашди.

— Қачон келасан?— секин сўради Нареш.

— Жиндай туриб.

Сукхрам олдинда борарди. Чанда унга эргашди. Қиз Нарешга яна бир бор нигоҳ ташлаш учун орқасига ўгирилди.

— Сен қизимсан, сени жонимдан яхши кўраман,— деди Сукхрам,— аммо кулфатга қолишингга йўл қўймайман...

Унинг гаплари қизнинг қулоқларига кирмади. Чанда Нарешга яна бир бор қараб олиш ниятида билинтирмай орқасига қайрилди.

Эртаси куни қиз яна қочиб кетди. Нареш ҳам онасининг сезгир нигоҳига чап берди. Улар чошгоҳ пайтигача ҳам қораларини кўрсатишмади.

...Кечқурунга бориб ҳеч қутилмаган воқеа юз берди. Деразам ёнида қуш сайради. Нарешнинг сапчиб турганини, эшик томон юрганини кўриб қолдим.

— Қаёққа кетяпсан?— деб сўради онаси.— Китобларингни ўқиб ўтирсанг бўлмайдими? Келгуси йили сени шаҳарга ўқишга юбораман. Бобонгнинг уида яшайсан, у сени ҳақ йўлига солиб қўяди. У ерда қоронғи тушганда уйдан чиқишингга йўл қўйишмайди.

— Эски вақтларда шунақа эди,— деб тўнғиллади Нареш.— Ҳозир шаҳарларда электр бор.

Шундай дедию чиқиб кетди. Ташқарида хизматкорлар ҳайвонларни суғоришарди.

Боғда яна қуш сайради.

Нарешнинг онаси деразадан ташқарига, қоронғиликка қарадию бир нима чақиб олгандай ирғиб тушди.

— Бола тушмагур боғда, анови натни билан бирга!

Тҳакурнинг ниҳоятда жаҳли чиқди. Одатда анча босиқ, мулоҳазали, адолатсизлик ва зўравонлик қилмаслик тўғрисида товуши хириллаб қолгунча сафсата сотувчи бу конгрессчи ҳозир уққун тегиб портлаган порохли бочканинг ўзига айланди.

— Жоварсинх!— деб бўкирди у.— Ухляяпсанми ё соқчилик қиялпсанми?

— Буюринг, валинеъматим,— дҳотийсини шоша-пиша боғлаб, қўрқувдан титраб деди хизматкор.

— ... Қочиб кетамиз,— дерди бу пайт Нареш боғда Чандага қараб.

— Қаёққа?

Қоронғиликда ёшликлари туфайли ўта беғам, кўнгли ширин орзуларга тўла, дунё нималигидан мутлақо хабарсиз икки иф-фатли дил бир-бирига роз айтиб турибди.

— Фақат икковимизгина бирга бўладиган узоқ-узоқларга кетамиз,— деди Нареш.

— Бу мумкинмикан?— деб кулди Чанда.

— Нега мумкин бўлмасин? Мен ҳамини муздек шамоллар эсадиган, қуёш чарақлаб турадиган, ҳеч ким бировни урмайдиган, ҳеч ким бировга зулм ўтказмайдиган жойга кетишни орзулаб юраман.

Чанда Нарешга сеҳрлангандай тикилиб қолди.

— Наҳотки шунақа жойлар бўлса?— деб ажабланди қиз.

— Чанда, мен билан бирга кетасанми?— деб сўради Нареш жавоб бериш ўрнига.

— Кетаман.

— Қўрқмайсанми?

— Нимадан?

Уйда шовқин кучайди.

Кейин Нарешни ушлаб кетишди. Уни икки хизматкор олиб келишар, у эса қўлдан чиқишга уриниб бақирарди:

— Қўйиб юборинглар мени, қўйиб юборинглар!

— Бизнинг Ажмер, Удайпур томонларда нат зотини учратмайси,— деди кекса тҳакур Рагхунатҳ...— Бу ерни шарқ дейдилар, оғайни. Шу ваддан ҳам лўлилар сурбетлашиб кетган. Уларни бир...

Чандани ҳам икки хизматкор ушлаб турарди.

Ҳар икковини эшик олдига олиб бориб, бўшатилди, зич халқага олишди.

— Олиб келдик, хоним,— деди чўри хотин.

Нарешнинг онаси каравотда ўтирарди. Унинг юзи тунд, қаҳрли эди. У ўлжасининг устига сакрашга ҳозирланган шерга ўхшарди. Чанда бутунлай хотиржам, ҳатто жилмайиб турарди. Бўлиб ўтаётган ҳодиса уни сал хижолатга солаётганди. Лекин

у ўзини гуноҳқор деб ҳисобламас, шунинг учун ҳам бошини мағрур тутиб турарди. Шу аснода у ниҳоятда гўзал эди.

— Менга келин бўлмоқчимисан?— деб гулдиради тҳақурани.

Чанда унга эътибор билан тикилди, сўнг тавозе билан таъзим қилди.

Чанда билан Нареш онасининг кўзлари тўқнашди. Яқинлашиб келаётган қаролик ўн гулидан бир гули очилмаган ёшлик тимсолида шакколик ва беодобликни кўрди. Бошқаси-чи? Қиз севгилисининг онасига диққат билан тикилиб ўйга толди. «Наҳотки севгилимга оқ сут берган она шу бўлса? Бу аёл эркинлик нималигини бутунлай унутиб қўйган». Чанданинг эркинлиги унинг ҳаётини оғир кулфатга қўйди. Буларнинг бири жоннинг абадийлиги тўғрисида ибодат қилиб, эскиликни ҳурматласа, буни ҳаётининг ҳар лаҳзасини бу худога ёқадими ё йўқми — буни ўйламай севгилисига бағишлашга тайёр, бири она бўлса, бошқаси қиз, бири даҳшат билан, бошқаси довураклик билан йўғрилган. Иккови ҳам бир-бирига киприк қоқмай тикилиб туришибди. Онанинг кўзлари бир вақтнинг ўзида нафрат ва ташвиш, кибр ва ғазаб учқунларини сочиб турибди. Чанданинг кўзлари эса меҳр ва садоқат, илк севги покизалиги ва бахтга интиқлик билан чарақляпти. Нарешнинг онаси осмондаги чақмоққа, Чанда энди очилаётган муаттар ҳидли гулга ўхшаб турибди. Нарешнинг онаси Чанданинг нигоҳига тоб беролмади. Бир лаҳзага бўлса ҳам Чанда унинг назарида покиза ва ифбатли, бунинг устига тонг сингари жудаям гўзал бўлиб кўринди. Аёл беихтиёр унга мафтун бўлиб қолди.

Лекин шу пайт гапга чўри аёл аралашди.

— Ҳой, натни жавоб бергинг келмаяптими?— деб қичқирди.

Онанинг юзлари яна ўзгарди. Эзгу туйғулар бир чақнаб ўчди.

— Нега индамайсан?— деб сўради аёл.

— Сизнинг чўрингиз бўламан,— қисқа жавоб қайтарди Чанда.

Тҳақурани Чанданинг юзига тарсақи туширди.

Нареш олдинга интилиб, онасининг қўлидан маҳкам ушлади.

— Қўй, майли, ураверсин,— деб уни тўхтатди Чанда.

Тҳақуранни ғазабдан дағ-дағ титради. Оқ сут бериб боққан ўғли бир натнини деб қўлидан ушлаб қолди! Энди одамларнинг кўзига қандай қарайди? Ўғли уни шунчалар ҳақорат қилди-я!

— Жоравар!— деб чақирди у.

— Лаббай, хоним, буюрсинлар!

— Ановини ушлаб тур!

У Нарешга ташланиб, маҳкам ушлаб турди.

— Сени шу умидлар билан катта қилдимми, ярамас бола?!— деб қичқирди тҳақурани. У мушт дўлаиниб Чандага таш-

ланди.— Қачондан бери бузуқлик ҳунарингни кўрсатяпсан? Пасткаш натни, боланинг бошини айлантиряпсан? Мана сенга! Ёқадими? Мана, мана!— Тҳақурани қутуриб қизни ура бошлади, аммо қиз йиғламади, ҳатто додламади ҳам. Тҳақурани хизматкорлари уни уришга бошлаганда ҳам қиз зарбаларга индамай туриб берди. Кейин Чанда бир томчи ҳам кўз ёши тўкмай беҳуш йиқилди.

Тҳақурани бўғилганидан сочларини юлди.

— Олиб чиқинг уни!— деб бақирди.

Аёлнинг қўлларида вазмин безак, билакузуклар бор эди. Ана шу тақинчоқлар Чанданинг бошида яралар қолдирган, улардан қон сизиб оқарди. Нареш кўзларини катта очиб, севгилисининг қонга беланган юзига тикилди.

— Сабр қил, ворис,— деди Жоравар Чандани кўтариб, эшик томон йўналишганда.

Лекин Нареш онасига ташланиб, бақира бошлади:

— Энди сен менинг онам эмассан! Сен алвастисан! Алвастисан! Туғилган заҳотим нега мени бўғиб қўймагансан? Фақат Чандамнинг қонини тўкмадинг, менинг ҳам қонимни ичдинг! Юрагимни тилка-пора қилиб, қонимни томчилатиб сўрдинг...

Дўстим тҳақур Викрамасинх довдираб қолди. Деворда осифлиқ турган Гандининг портрети унга тикилди, онласининг қадр-қиммати ер билан яксон бўлаётганига кулимсиради. Ҳақиқий инсонпарвар сифатида уни хотиржамлик билан инсонийликка даъват этди.

Сукхрамга одам юборишди.

Тҳақур хижолат бўлганидан унинг кўзига қарай олмади.

— Қизимни ўлиб қолгунча калтакламаганинг учун оёқларингга эгиламан, тҳақур-жи,— деди Сукхрам ғазабини аранг ютиб.— Биронтангиз сув келтиринг,— деб мурожаат қилди у шу ердагиларга.

Сукхрам ғурур билан қадини ростлади. Кейин Чанда устига эгилиб, уни қўлига кўтарди.

— Тҳақур, ҳаётда нима бўлганда ҳам қизимнинг яраларини ювиш учун сув берганингни ҳеч қачон унутмайман...

Мен сайрдан баланд кайфият билан қайтдим. Ююба дарахтининг муаттар ҳидлари маст қилди: тепаликка чиқиб олиб, ўша ердан қуёш ботишини томоша қилдим. Нақадар чиройли кўринарди!

Худди шу аснода қўлида Чандани кўтариб келаётган Сукхрамни учратдим.

Мен рўмолчам билан қизнинг пешонасидаги қонни артдим, рўмолчани беихтиёр лабимга яқинлаштириб ўпдим. Иқроп бўлишим керакки, кўнглим бўш эмас. Одамларнинг таъкид-

лашича, тошбағир, кўнгли эримайдиган одамман, лекин шу лаҳзада кўзларимда ёш йилтилларди.

Ифбатли, айбсиз Чанда! У булутлардан ҳам баланд Ҳимолай чўққиларидан туриб худо Шивага абадий севги тўғрисида қасамёд қилаётган тоғларнинг буюк қизи маъбуда Умуга¹ ўхшаб кетганди. Чанда ҳам унинг сингари муҳаббат қоҳинаси бўлган эди! Яраланган Чанда ўлим соатини кутаётган, тик ей ўқларидан иборат кўрпа устида ётган жасур ва енгилмас браҳмачара Бҳишмани² эслатарди.

— Энди қандоқ ҳаёт кечирамиз, Сукхрам?— дедим.

— Тушунмаяпман, тақсир.

— Ҳамма кулфат шунда-да! Сен тушунмайсан, одамларнинг такаббурлиги сени алдаб, энг олий адолатлилик йўлида топганларингни ўғирлаб қўймоқда. Сиёсий йўлбошчилар ахлоқ, дин хусусида оғиз кўпиртириб гапиришади. Бири бир хил, бошқаси бошқа хил ўғит беради. Ҳаммасининг сафсата пойдевори ёлғон ҳамда панд беришдан иборат ҳавоий қасрга ўхшайди...

— Тақсирим, сен ўтган кунлар тўғрисида гапириясанми?— деб серади Сукхрам.

Чанда бошини отасининг кўксига яширди. У қизининг бошини силай бошлади, назаримда дарвиш Қанва Шакунталанинг³ бошини силаётганга ўхшаб кетди.

— Сени ким урди?— деб сўрадим.

— Эсимда йўқ,— қисқа жавоб қилди Чанда.

Шу пайт эгаллаган билимларимнинг ҳаммаси йўққа чиқиб кетгандай бўлди. Мен кўп нарса биламан деб керилиб юрардим! Чанда! Ҳаётни чинакамига билган шу қиз! Бир вақтлар донишмандлар ҳам: «Олий камолотга эриш», деб айтган.

Мен Чандага маҳлиё бўлганимча тикилишда давом этдим. Қалбимда туйғуларим жўш урар, ундан қаттиқ, аламли нола отилиб чиққундай эди. Ҳамма ҳам бу дунёни саодатли қилишга уринади, деб ўйладим. Ҳамма ҳам бир-бирини такаббурлиги, бойлиги, аслзодалиги, табақаси, мансаби билан эзишга ҳаракат қилади. Бирон-бир арзимаган одам истаган йўл билан, кўпроқ хушомад билан юқори лавозимга эга бўлиб олса уруғ-аймоқчилик, ошна-оғайнигарчилик пайдо бўла қолади. Улар ўзларининг пучлигини такаббурлик ниқоби билан яшириб, ўз мав-

¹ У м у — Шиванинг хотини Парватининг номларидан бири.

² Б х и ш м а — қадимий ҳинд эпоси «Маҳабҳарата»нинг қаҳрамонларидан бири. Жангда Бҳишманинг ҳаммаёғига ей ўқлари санчилиб, беҳол йиқилади, унинг гавдасини ана шу ўқлар кўтариб туради, кўрпа вазифасини ўтайди.

³ Ш а к у н т а л а — машҳур ҳинд шоири «Қалидаса» драмасининг қаҳрамони. Дарвиш Қанванинг асранди қизи. Содда қиз енгилтак бир подшога кўнгили қўяди, лекин подшо уни ташлаб кетади. Қанва қизини қанча овутомасин, у бевурд севгилисини ахтариб топишга аҳд қилади.

қеини абадийлаштиришга интиладилар. Улар ақл-заковат, ҳақиқат нурига тоқат қилиша олмайди, унда тоқат қилиб бўлмайдиган манфаатдорликлари билиниб қолади. Бирининг пучлиги бошқасининг арзимаслиги билан омухта бўлиб кетади, иккови ҳам бир-бирининг ҳақиқий башарасини ниқоблашга кўмаклашади.

Ана ўшанда ўз қадр-қиммати туйғуси ҳеч нимага арзима қолади. Бундай қадр-қиммат ҳар куни ўлимга тик боқаётганлардагина сақланиб қолган. Бошқалар эса дунёда тараққиёт учун курашиш баҳонасида оламга тамагирик руҳи уруғини сепишади, уни хароб қилишади. Ислоҳот ҳамда ўзгартишлар яша эса ашаддий иллат ташувчилар бўлида.

Бир миқол билим олган, ўзига бино қўйган нодонлар минбарга чиқиб олиб, ўзларини маданият учун курашувчилар қилиб кўрсатишади!

Эй, қудратли, енгилмас инсон, қадингни ростла! Атрофимиздаги ифлослик, ярамасликларни йўқотиб, гўзаллик ярат. Наракасур ерни океан тўлқинларига чўктириб юборганда худо Вишна тўнғиз қиёфасига кириб, уни сақлаб қолган. Ана ўшанда ведлар¹ баралла жаранглаган. Эндиликда ер юзидаги ҳамма ифлосликларни фақат халқнинг ўзи тозалаш мумкин, ўшанда яна ўзи билан инсоният учун бахт-саодат олиб келувчи зафар қўшиқлари янграйди. Мен булутлар сари парвоз қилмайман... Лекин зулм қилувчилар, эксплуататорларни ҳаммаша ҳозир нозир қуллари — амалдор ва олимлари — тарих ахлатхонасига ташланган эксплуатация ва зўравонлик маддоҳларини бир вақтлар Кришна омонсиз олов ичида ёнаётган Баҳишма билан, Дронани² кўргандай кўриб турибман... Инсон аслзодалиқдан юқори туриб, ўзидаги димоғдорликни енггандагина мулкчилик қаноти остида гуллаб яшнаётган такаббурилик ва ўз манфаатини кўзлаш, ахлоқсизлик ва зўравонлик тушунчалари бутунлай йўқолади.

Нафрат денгизи тўлқинланади. У ҳар сафаргидан кўра зўроқ мавжланиб кўпиклашади. Аммо инсоният кемаси чўкмайди, чунки ҳозирги Колумб денгизга олтин ва кумуш ахтариш, янги ерларни очиш, инсон қудратини намоёиш этиш, Нуҳ пайғамбар билан Одам Ато сингари ер юзида ҳаётни сақлаб қолишга интилиш учун эмас, балки энг ёрқин орзулар мужассамлашган, ҳар лаҳзада янги яхшиликлар яратадиган маънавий куч ҳосил қилиш учун чиқди. Маънавий куч ўлмайди; у енгилмас, енгил бўлмайдиган қудрат. Оламнинг жамики гўзаллиги унинг улуғ-

¹ Ведлар — эрамиздан олдинги II аср ўрталаридаги энг қадимий ҳинд адабиёти ёдгорликлари.

² Ҳинд эпоси «Маҳабҳарата» персонажлари.

ворлиги ва барҳаётлигига баҳо беролмайди. Мендай ёлғиз одам бунинг уддасидан чиқиб бўпти...

Ҳаммамиз ўламиз. Ҳар ҳолда авлоддан авлодга олдинга силжиймиз. Аёл муҳаббати, аждодларга меҳр ҳатто зулмга тўла асримизда ҳам сақланиб қолган, кўз олдимизда жиловланмаган золимлик содир бўлмоқда...

— Сукхрам!— деб чақирдим.

— Лаббай, тақсирим?

— Нега шунақа бўлаётганини билияпсанми?— У гапимга тушунмади. Лекин Чанданинг кўзлари чақнади. У мени тушунаётганга ўхшайди.— Эҳтимол, олам қашшоқдир, пул етишмаслиги одамлар дилини қашшоқлантириб қўйгандир?

— Уруш йилларида бу ердаги одамларнинг пули етиб ортарди,— деди Сукхрам.

— Ҳўш, бу нима берди? Одамлар қўтос ўрнига отга, бунинг устига тўй удумлари учун талай олтинга эга бўлишди. Аммо ақллари ошиб тошмади-ку.

— Худди шундай!— деб фикримга қўшилди Сукхрам.

Шундайлигини ўзим ҳам билардим. Очликдан ярим ўлик ҳолатга тушиб қолган одамларда пулга бўлган янги ишқибозлик, ҳирс пайдо бўлди. Аммо пул уларнинг бахтига бахт қўшмади. Шамол тўкиб юборган манго дарахти меваларидан бир неча донасини ўғирлаш билан киши бой бўлиб қолмайди.

Сукхрам гапларимни маъқуллаб бош ирғади. Чанда менга ҳайрон бўлиб тикилиб қолди.

— Князликлар битирилди,— деб гапимда давом этдим.— Ўзбошимчалик ўчоғи вайрон бўлди. Бир вақтлар рожалар мамлакатни ҳимоя қилиш пайтида халқдан жонини ҳам аямасди. Ҳозирги рожалар эски тартиб-қонунларнинг кўркўрона қулига айланиб, маишатпарастлик, бузуқлик билан машғул бўлишмоқда. Ҳа, эскилик — ўлик! Унинг арвоҳигина яшапти.

— Арвоҳ!— бақирди Сукхрам.

— Арвоҳ!— деди Чанда ўйчан.

— Бизни қуршаб олган оламга назар ташланг! Ҳамма нарса зўравонлик, талончилик асосига қурилган. Бир неча юз йилдан бери шундай бўлиб келаётир, кўзларга шундай қисмат ҳамманинг пешонасига абадий ёзилганга ўхшаб кўринади. Ҳали қараб турасизлар, ҳаммаси ўзгариб кетади. Помешчиклар, бойлар ҳукми ўтмай қолаётганидан типирчиламаяптими-кан! Ёлғиз бир одам дунёни ўзгартира олмайди. Лекин, Сукхрам, оламда қанчадан-қанча одамлар бору!

— Тақсирим, оғайним, нималар деяётганингни тушунмаяпмиз,— деди Сукхрам бепарволик билан.

— Сен тушунишга ҳаракат қил,— дедим жаҳлим чиқиб.

— Майли, гапиравер!
— Қамбағалсан-а?
— Ҳа.
— Паст табақадансан-а?
— Ҳа.
— Бордию табақалар йўқ бўлса-чи? Одамларни табақалаш бутунлай йўқ бўлади.
— Ушанда одамлар биздан жирканишмайдими?
— Дунё бирам яхши бўлиб кетарди!— деб хитоб қилди Чанда.

Мен қизни бағримга босдим.

— Сукхрам, сен тушунмаганингни Чанда дарҳол тушунди, чунки у озод Ҳиндистонда ўсяпти. Биз бировга бош эгмайдиган замонда яшаймиз. Мамлакатимиз озод бўлди, аммо ўз уйимиздаги ифлосликни тозалаб олганимизча йўқ.

29

Сукхрам ҳикоясини давом эттирди.

Эндиликда Сукхрам хизматкорларнинг форма кийимини, Қажри эса сари кийиб юришяпти. Уларнинг ҳаёти тубдан ўзгарди. Хизмат қилаётганлари мэм саъбнинг исми Сусанна экан. Бу Киплинг китобларини ўқиб тарбияланган мағрур, ўзига бино қўйган қиз эди.

Сусаннанинг отаси жаноб Соьер бу ерга рожанинг юрт бошқаришини кузатгани келган. Рожанинг устидан кўпгина шикоят тушган, норози бўлган деҳқонлар исён чиқаришларига оз қолган, шу ваздан вице-қирол князликка ўзининг ишончли одамни юборишга мажбур бўлган. Вице-қирол жаноб Соьернинг тажрибасини, эпчиллигини, маҳаллий князлар билан чиқиша олишини жуда қадрлар эди. Бундай пайтларда сиёсий агент князликда асосий ҳукмдор бўлиб қоларди, ҳукмдорлик мавқега эга бўлган леди ҳолати Сусаннанинг бошини айлантириб қўйганди. Қиз «Қамо грядеши»ни¹ ўқиганидан кейин ўзини атрофини жоҳил бутпарастлар қуршаб олган христиандай деб билди. Фарқи шундаки, Рим бутпарастлари патрицийлар бўлган. Ҳиндистон бутпарастлари эса қуллар. Пьер Луннинг «Афродита»сини ўқигач, ўзини соҳибжамол Крайсисга² тенглаштирди, атрофида айш-ишрат, бузуқ йўлга юриш ҳокимдай бўлиб туюлди. Сусаннанинг назарида Англия бошқа оламдай бўлиб қолди.

¹ «Қамо грядеши» — машҳур поляк ёзувчиси Генрих Сенькевичнинг (1846—1916) романи. Асарда христиан итоаткорлиги билан бутпарастларнинг ҳаётга муҳаббати қарама-қарши қўйилади.

² Крайсис — француз ёзувчиси ва шоири Пьер Луннинг (1870—1925) романи бош қаҳрамони, ҳайкалтарош Дметриоснинг маъшуқаси, ишратбоз аёл.

У ерда клублар бор, у ерда базмлар, ҳашаматли зиёфатлар уюштирилади, ҳамма одамлар ўзларини тараққиётга эришган деб ҳисоблайди. Бу ерда бировлар ҳукмдорлик қилишади, бошқалар улар олдида бўйин эгиб туришади. Кимки бош кўтаришга интилса, отаси дарҳол бунни бостиради. Қиз Ребеккнинг «Айвенга»сини хотирлаб, унинг тақдири ҳақида соатлаб ўй сурарди. Тоднинг «Рожастон»¹ини ўқигач, рожпутларнинг ботирлигини европалик рицарлар жасурлиги билан таққослар, атрофида содир бўлаётган воқеаларга назар ташлаб ҳайрати ошар эди. Унга ҳамма Рим патрицийсининг қизидай муомала қилишарди. Сусанна пайдо бўлиши биланоқ унга эгилиб таъзим бажо келтиришарди.

Ўтмишда шу одамлар ҳам қаҳрамон бўлганми? Қизнинг ҳатто уларга раҳми ҳам келди. Борди-ю, бегона юрт одамлари Англия устидан ўз ҳукмронлигини ўрнатса, наҳотки халқ уларга қарши қўзғолмаса, наҳотки қуллик сиртмоғида қолса?

Сусанна кишига ёрқин ҳамда қувноқ орзулар одат бўлган, ёшлиги гул-гул яшнаган бир пайтда яшарди.

Сусаннани қаршисида ёйилиб ётган мамлакатнинг ўзига хослиги ҳайратга соларди. Қиз дастлаб пайқаган нарса шу бўлдики, бу ердаги ҳаёт ватандошлари мақтаб, таъриф-тавсиф қилгандай энгил ва оддий эмас эди. Қлайв²— пасткаш, ёлғончи одам. Лекин у империя барпо қилди, шу билан улуғ одам бўлди. Эҳтимол, у инсонпарварлик каби одабийлик қиммати жиҳатидан эмас, балки Англиянинг назаридагина улуғ одамдир. Йўқса истаган золимни буюк деб ҳисоблашга тўғри келган бўларди.

Сусанна айвондаги креслога ўтириб олиб кун ботишини кузатишни ёқтирарди. Бундай пайтларда қулоқларида Карлейлнинг³ «Ҳиндистон абадий бизники бўлмаса-да, Шекспир ҳаминша бизникилигича қолади», деган сўзлари жарангларди.

— Сукхрам, эртақ айтишни биласанми?— деб сўради Сусанна Сукхрамдан.

— Оз-моз биламан, хоним,— деди ҳурмат билан.

Сусанна жасур кишиларни ҳурмат қилар, шу важдан Сукхрамни бошқа хизматкорлар қаторига қўшмасди.

«Бу одам албатта довруғ таратган бўларди»,— деб ўйларди қиз. Лекин у инглиз бўлиб туғилмаган, Сукхрам кўпроқ қиз

¹ «Рожастон»— инглиз тарихчиси Жеймс Тоднинг «Рожастоннинг ёки Ҳиндистон Марказий ва Фарбий рожпутлар князлиги штатларининг афсона ва мифлари» номи билан машҳур бўлган уч томлик асари.

² Роберт Қлайв (1725—1774)— Ҳиндистон истилочиларидан бири 1756—1767 йилларда Бенгалия губернатори бўлган.

³ Томас Карлейль (1795—1881) немис идеализми таъсирида бўлган инглиз ёзувчиси, тарихчиси, файласуфи. У «қаҳрамон»ларни шарафлаб, халқ оммасини писанд қилмаган.

кўнглида ўзи қўлга ўргатиб олган ёввойи йиртқичга ўхшаб кетарди.

Сусанна Сукхрамдан Ҳиндистон тўғрисида кўп маълумотларни сўраб, билиб олишни яхши кўрарди. Сукхрам унга батафсил жавоб беришга уринар, аммо олинган жавоблардан Сусанна қониқмасди. Чунки Сукхрам саводсиз киши эди.

— Хоним тилимизни тездагина ўрганиб олган эканлар,— деб ҳаваси келди Сукхрамнинг.

— Ким яхши гапиради: менми ёки отамми?— деб қизиқсинди қиз.

— Мэм саъб, буни билмайман,— Сукхрам тўғри жавоб беришдан бош тортди.

— Айтгани қўрқаясанми?

Сукхрам жилмайиб ерга қаради.

Сусанна кулди.

— Хоним, жуда кўп ўқиган бўлсангиз керак?

— Бажонидил ўқиганман. Ҳиндистон ҳақида кўп нарса билишни истайман. Мамлакатнинг ҳақида бирон-бир қизиқарли нарсани ҳикоя қилиб беролмайсанми?

— Хоним, мен тушунмаган одамман,— деб жавоб қилди Сукхрам. Кейин Англияда ҳамма инглиз тилида гапиришади дейдилар, шу ростми, деб сўради.

Қиз унга афсус-надомат билан тикиларди ва ўзинча инглизчасига алланималарнидир пичирларди.

Карнат ёш мисс ёнида ўтириб, қиз билан бемалол гаплашаётганини кўрган отасининг секретари ўзини қўярга жой тополмай қоларди. Чунки у Читрагупта¹ авлодидан бўлиб, карнат жаннат сари элтувчи зинапоядан кўтарилаётганини кўриб ҳасаддан куйиб ўлгундай бўлаётганди. Агар ёш мисс ўзига ҳам шу қадар марҳаматли бўлганида эди, яхшигина манфаат кўриб қолар, аллақачонлар уйига тош айвон қурдириб олган бўларди. Лекин у бирон-бир ўзгартиш ясашга ожиз эди.

Сусанна Сукхрамдан хурсанд эди. Қиз истаган баҳона билан унга одам юборар, ўз ишларини фақат ўшангагина буюрарди. Қолган хизматкорлар қизга лаганбардорлик қилишар, унинг эса бундан жаҳли чиқарди.

Баъзида қиз отга минар, Сукхрам эса от жиловидан ушлар, икковлари сайр қилгани жўнашар эдилар. Улар кўпинча тоғда бўлишарди, аммо қоронғи тушмасдан уйга қайтишар эди. Кўз қорайиши билан Сукхрам Сусаннанинг уйидаги катта лампани ёқар, қиз китоб ўқишга тушарди. Сусанна тушликни одатда отаси билан бирга баҳам кўрарди. Сукхрам баъзида бир ўзи

---

¹ Читрагупта — мифологик персонаж, ажал худоси Яма ҳузуридаги гуноҳларни ҳисобга олувчи амалдор.

ёлғиз, баъзида Кажри билан бирга уларга хизмат кўрсатишарди.

— Сукхрам, анови қалъани ким қурган?— деб сўраб қолди Сусанна отда сайр қилиб юрган кунларидан бирида. Сукхрам чўчиб тушди. Инглиз қиз қалъага астойдил тикилиб туриб деди.— Унинг бир томони битмай қолибди, тўғрими? Уни ким қурган?

— Рожа Анмолсинх,— хоним,— деди Сукхрам. Юраги тез-тез ура бошлади: қиз унинг авлод-аждодларини сўраяпти, у эса ана шу рожа авлодидан эканлигини айтолмаяпти. Айтганидан нима фойда? Қиз унга ишонармиди?

Бу суҳбат уни ҳаяжонлантириб юборди. Хоним сайрдан қайтиб келиб ҳам чала қолган қалъани унутмади.

— Сукхрам, ана шу қалъа тарихини менга гапириб бергин,— деб илтимос қилди қиз кечқурун.

Сукхрам яна унинг ҳамма саволларига жавоб беришга мажбур бўлди.

У тҳакурани тўғрисида нима билса ҳаммасини айтиб берди, ҳатто унинг портретини ҳам кўрсатди.

— Буларни нега айтиб берасан? Нега?— деб қичқирди Кажри ўша оқшомда.

— У шуни хоҳлади-да.

— Мени у рожа қилади деб ўйларсан?— ачитиб масхара қилди Кажри.

— Нега хурсанд бўлиб кулмаяпсан?

Кажри бошини эгди.

— Мени оқ танли хотинга уйланиб олади деб ўйладинг шекилли?— деб сўради Сукхрам.

— Мени кечир!— Кажри унга илтижо билан назар ташлади.— Ахир менга ҳеч вақони гапириб бермаяпсан-да.

— Эсипаст! Улар жаноблар-ку! Шунақа хаёлга боргани уялмадингми?! Улар зодагон, аслзода одамлар-ку.

— Аёл киши англизми, браҳманми ё натинми, барибир, ҳамиша эркак кишига интилади...

— Ёлғон!

— Ёлғонми? Нега бўлмаса тҳакурани энанг хизматкори билан дон олишган? Эҳтимол, инглиз қиз менга ёқмаяпти дерсан?

— Ёқади. Унинг тузини ичиб туриб ўзини ёмон дейишга қандай тилим боради?

— Сен чиндан ҳам тҳакурсан, мен эса ҳақиқий натни!— деб хитоб қилди Кажри унинг оёқларига эгилиб.— Мени кечир.

Сукхрам хотинини тургазиб бағрига босди.

— Сукхрам!— деб чақирди бир куни Сусанна ва стол устидан тҳакурани портретини олди.

— Лаббай, хоним.

Сусанна креслога, Сукхрам одатдагидай полга ўтирди. Қиз индамас, унинг кўзлари ярим юмуқ эди. Сукхрам чидам билан кутиб турди.

— Ҳиндулар киши ўлгандан кейин яна қайта туғилади деб таъкидлашади, шундай эмасми?— деди қиз.

— Худди шундай, хоним,— ажабланиб тасдиқлади Сукхрам.

— Шунга ишонасанми?— деб сўради Сусанна. Унинг кўзи ҳамон ярим юмуқ эди.

— Ҳамма ишонади.

— Тҳақурани ҳам қайта туғилганми?— деб портретни кўрсатди қиз.

— Ким билсин, хоним. У киши рани бўлган. Сиз ҳам рани. Шундай бўлган-бўлмагани ўзингизга аёнроқ.

Сукхрамга титроқ кирди. Бунақа нарсаларни гапириш у ёқда турсин ўйлашга ҳам юраги бетламас эди.

— Киши ўлгандан кейин нега қайта туғилади?

— Хоним, киши гуноҳию хайрли ишларига кўра сийланади. Борди-ю, олдинги ҳаётида ниятлари амалга ошмай қолган бўлса, уни рўёбга чиқариши учун қайта туғилади...

— Сен кўҳна қалъадаги хазинани ҳеч кўрганмисан?— деб унинг гапини охиригача эшитмай сўраб қолди Сусанна.

— Йўқ, хоним,— деди Сукхрам қизга ҳадик билан қараб.

— Мени ўша ёққа олиб борасанми?

Сукхрамнинг қўрққандан эти жунжикиб кетди.

— Қўрқаман,— деди у.

— Нимадан?

— Хоним, у ер жуда хавфли жой...

— Сен ахир довюраксан-ку.

— Хоним, сиз қўрқиншингиз мумкин...

— Мен-а?!— Сусанна кулиб юборди.— Ҳеч қачон! Мен ҳеч нимадан қўрқмайман.

— Хоним,— деди Сукхрам.— Рожанинг отаси ҳаётлик пайтлариди Германиядан бир соҳиб келиб хазина қидирган. У ҳатто қалъа ичига ҳам кирган. Аммо у ерда уни худолар урган: эртасига эрталаб Германиясига қочиб кетган.

— Мен билан бирга борасанми?— деди Сусанна дадил креслодан тураркан.

— Бораман, хоним,— деб жавоб берди Сукхрам гарчи овози титраётган бўлса-да.

— Қўрқаясанми?

— Ҳа, хоним.

— Нега?

— Хоним, у ерда йиртқич ҳайвонлар бор.

— Ўзимиз билан қуроолланган одамларни оламин.

Қизнинг тасавурида ҳинд рожаларидан бирининг битмас-туганмас бойликлари намоён бўлди, шу бойликка эга бўлишга ошиқди. Ана ўшанда у вице-қирол ёнидан ўрин олади, номи бутун Англияга ёйилади. Сукхрамни бошқа фикрлар безовта қиларди. «Тҳақуранининг руҳи қизга ўтди»,— деб ўйлади у. Чала қолган қалъага эга бўлиш орзуси ўзинга насиб этмаслигини ҳис этди, тақдирнинг бундай ўзгариб кетишидан жуда ҳайрон қолди.

Сусанна аллақачон кетган бўлса ҳам Сукхрам хона ўрта-сида ҳамон хаёл оғушида эс-ҳушини йўқотганча турарди. У уйқудаги одамдай хонасига қайтиб келди, Кажрига эътибор бермай каравотига узала тушиб ётди.

— Нима бўлди?— деб сўради Кажри.

— Ҳеч нима,— Сукхрам шу заҳоти хотинини чақирди. Хотини хонага кириши билан:— Кажри,— деди у.— Анови қизинглиз эмас, у тҳақурани экан! Нима деганимга тушундингми?

— Тҳақурани дейсанми?

— Ҳа, у инглиз қиз эмас, тҳақурани!!! Тҳақурани!

Бу сўзлар Кажрининг қулоқларида бўғиқ акс садодай янгради.

— Нега унақа дейсан?— ишонқирамай сўради у.

— Ўзим билмайманми?

— Қиз билан гаплашдингми?

— Ҳа.

— Нима ҳақда?

— У хазинани қидираётганини айтди.

— Ахир у хазина борлигини сенинг оғзингдан эшитган-ку,— деб кулди Кажри.

— Майли, шундай бўлсин. Аммо унинг ўзи бунга тан олди...

— Тҳақурани эканлигиними? Бу қанақаси?

Кажрининг овозидан истеҳзо оҳанги баралла янгради, бу Сукхрамга оғир ботди. Лекин эри индамади, фақат Кажрига раҳминг келсин дегандай назар ташлади. Эрининг ташвиш тўла кўзлари Кажрининг кўнглини эритди. Сукхрамнинг ожизлиги, ўзини бутунлай йўқотиши Кажрида бу улкан гўдакка ачиниш ҳиссини уйғотди. «Бундай пайтларда ундан нима умид қилиб бўлади?— деб ўйлади.— Унинг ақли қаёққа кетади».

— Эҳтимол шундайдир.— деди Кажри, у ҳорғин ҳолда эрининг ёнига ётди.

— Мени юпатмоқчи бўляпсанми?— дея сўради Сукхрам.

— Сени юпатяпманми ё ҳақиқатни гапиряпманми мен қаёқдан билай?

Кажри елка қисди:— Эҳтимол, тўғридир! Ким билсин? Буларнинг ҳаммаси Раманинг иши. Қаерда ёруғлик, қаерда қоронғилик бўлишини у ҳал қилади. Раманинг ўзи яратиб, ўзи

яксон қилади. Унинг ниятини билиб бўлармиди? Эҳ, гўдакки-нам, бизда нима ҳам бор эди? Қозончамиз қўлимизда, таёғимиз қўлтиқда, уч олам қўйнимизда. Ҳар учала оламда — жаннатда ҳам, ерда ҳам, дўзахда ҳам дайди итмиз... Сенга нима бўлди ўзи?— У эрининг бошини ушлади.

* * *

Эргалабки чой пайтида Сусанна отасига:— Дэдди!— дея мурожаат қилди.

— Лаббай,— деди у қип-қизил синги бўлиб пишган нонни чайнарган.

— Бу ердаги қалъада битмас-туганмас хазина сақланади деб айтишяпти.

— Ҳамма европаликларга теккан касал, Осиёда уларнинг кўзлари нукул хазинага тушади,— деб кулди Соьер.

— Мендан куляпсан-а!— таъна билан отасига хитоб қилди Сусанна.

— Сен аслзода хонимсан, бу ерларга анови ёввойиларни бошқариш учун келгансан,— деди чол насиҳатомуз оҳангда қизига оч мовий кўзларини тикиб. Сусаннанинг отаси бўйни йўғон, сочлари тушиб кетган барвастагина одам, бошининг орқа томони ва чеккаларидагина оз-моз соч қолган. Ажин босган қип-қизил юзидаги офтобда куйган қошлари аранг билинади. Юпқа лаблари устида осилиб турган бурнининг учида ортиғи бор. У секин гапиради, сариқ тишларини кўрсатиб камдан-кам кулади. Унинг юриш-туришида ҳанузгача қиролича Виктория замонасида олинган тарбия белгилари сақланиб қолган.

Сусанна отасининг гапини уқмади.

— Бу ерликлар ғирт саводсиз, жоҳил одамлар,— деди отаси.

— Аммо Сукхрам қалъада беҳисоб хазиналар бор деб айт-япти, ота.

Бу сафар чол кулмади.

— Унинг хазинаси хомхаёллик меваси,— деди чол жиддий.— Ҳиндистоннинг ҳар қарич ери чиндан туганмас бойлик. Улар ана шу ерга ишлов беришаверсин, хазинамизни бойтаверишсин.

Отасининг фикрлари Сусаннага ёқмади.

— Қизим, улардан ўзингни эҳтиёт қилгин,— деди у яна.

— Лекин у яхши одам,— эътироз билдирди Сусанна.

— Тўғри. Аммо унга ўзингга тенг одамдай муомала қилма. Англиядаги истаган қашшоқ одам энг аслзода ҳинддан ҳам юқори туради,— деди чол виқор билан. Сусаннанинг назарида отасининг боши узра Британия байроғи ҳилпирагандай бўлиб кетди.

— Тараққётга эришган олам бизга ҳавас қилади,— деб ўз фикрини жонлантира бошлади чол.— Америкаликлар демокра-

тия ҳақида қичқиришади, чунки ўзлари инглизларнинг қули бўлишган. Ҳозир улар ким?— дея савол ташлаб, ўзи жавоб берди.— Майда дўкондорлар! Биз савдогармиз, бунинг устига ҳукмдормиз ҳам. Биз Ҳиндистонни ақл-заковат ҳамда қилич билан бўйсундирдик. Сукхрам сенинг хизматкоринг, унга ўрга-тилаётган ҳайвонга қилгандай муомала қил. Ҳинд қанчалик яхши бўлмасин, унга асло ҳам бизга ўхшаган одам эканлигини сездирма, бўлмаса улар бизни ҳурмат қилмай қўйишади. Биз ҳиндиларга даҳшат солиб турмоғимиз даркор. Бу ердаги одамларда феодализм руҳи кучли, ҳукмдорга бўйсунуш хислати уларга хос одат, улар одамлар ўртасида бошқача муносабатлар бўлиши мумкинлигини хаёлларига ҳам келтиришмайди. Шаҳарлардаги маърифат кўпчиликлда ўз қадр-қимматини тушунишдек онгни уйғотиб қўйди — ўша жойларда исёнлар бўляпти. Лекин ўша одамлар бизгача ҳам қул бўлишган, биз мавжуд ҳолатни мустақамлаб қўйдик холос, натижада ҳиндиларнинг ҳукмдорлари ҳам ўз қулимизга айланиб қолди. Князликлар дейсанми? Эртами-кечми улар ҳам инглизларники бўлиб қолади.

Сўсанна отасига зўр қизиқиш билан боқди.

— Инглиз ватанпарвар бўлиши шарт, акс ҳолда Англиянинг улғуворлигига пугур етади,— деб давом этди у.— Нима ҳам қилардик, Дальхауздан¹ кейин қўл-оёқларимиз боғлиқ бўлиб қолди. Ҳозирга келиб ҳеч кимни ўлдиролмаймиз ёки тахтдан тушира олмаймиз. Лекин ҳиндларда куч-қувват йўқ. Конгресс партиясининг таъсири ўсиши билан рожалар ҳукмдорлиги шу қадар бўшашдики, улар фақат бизга умид боғлашяпти.

— Нега?

— Чунки халқ уларни қўллаб-қувватламаяпти.

— Лекин шундай бўлса ҳам улар идора қилишяпти-ку. Нега бўлмаса революция ўти аланга олмаяпти?— деб сўради қиз.

— Эҳ, қизгинам!— хитоб қилди Соьер.— Бунинг учун ақл-керак, бу ердаги одамлар фақат тақдирга ишонишади, холос. Қизим! Осиё ўз оти билан Осиё-да! Бу эшаклар князлар зулми остида эзиляпти, лекин шунга қарамай князь зотини ҳурматлашади. Қаердадир конгрессчилар ҳукумати тузилибди, бу ердаги дўкондорлар ҳам бош кўтаришяпти. Франциядаги қуйи қатлам аҳоли қандай қўзғалганидан хабаринг бор-а. Аммо бу ерда халқ ҳеч қачон ҳокимият тепасига келолмайди, ҳеч қачон. Улар ўз

---

¹ Дальхаузи, Жеймс Эндрю Рамсей 1812—1860)— инглиз лорди, Ҳиндистоннинг генерал-губернатори, Дальхаузи ўтказган аннексия сиёсати мамлакатда сиёсий тенгликни бузган. Инглизлардан ҳинд ва мусулмон ҳукмдорлари норози бўлишган. Ҳинд деҳқонларига оғир солиқлар солинган. Бу 1857—1859 йиллардаги миллий қўзғолонга олиб келган. Бундан ниҳоятда қўрқиб кетган инглизлар кўп соҳада ён беришга мажбур бўлишган.

табақаларига маҳкам ёпишиб олишган. Биз эса бундан фойдаланиб қоляпмиз.

— Лекин бу мумкинми...— Сусанна отасининг сўзини бўлди-ю, гапи оғзида қолди.

Сойер қизига савол назари билан тикилди.

— Бу ҳол қачонгача давом этади деб сўрамоқчи эдим.

— Англия денгизларга ҳукмдор бўлиб тургунча.

— Гитлер эса Германияда ҳукмдор бўлиб тургунча, а?

— У бизга ҳавас қилиши мумкин, холос. Қўлимиздан келса, уни Россия билан тўқнаштириб қўямиз, улар бир-бирларини йўқ қилишади. Энг даҳшатли душманамиз — Россия. Қизим, худо бахтингни берсин, — деди инглиз фарзандига меҳр билан боқиб. — Энди қиладиган ишим бор.

* * *

Жаранглаб соат ўн бирга занг урди.

— Вой, вақт мунчаям кеч бўлиб қолибди! — Сусанна эснади.

— Сув берайми, хоним?

— Бер.

Кажри стаканда сув берди. Сусанна сал кўтарилиб, озгина сув ичди-да, яна ётди.

— Хоним, бирам яхшисизки, — деди Кажри.

— Ростдан-а?

— Сиз ранисиз, бироқ қўлимдан сув олиб ичгани ҳазар қилмадингиз.

— Биз ҳамманинг қўлидан еб-ичаверишимиз мумкин, фақат овқат покиза бўлса бас.

— Хоним, энди мен ҳар куни ювиняпман. Хоним... Менга биттагина совун беринг. Эртага совун билан ювиниб ҳузурингизга келаман.

— Наҳотки совунинг йўқ бўлса? Унда бошларингни нимада ювасизлар?

— Мульта́н лойи¹, совунли ёнғоқ ёки қатиқ билан. Хоним, энди озода уйда яшаяпман, бошимни лойда ювмайман, — деди Кажри болаларга хос соддалик билан. — Совунингизни олсам майлими?

— Олавер, — деб кулимсиради Сусанна.

— Раҳмат, сизга! Худо сизга кўнглингиздагидай куёв ато қилсин, болаларингиз ой юзли бўлсин, ниҳоятда бахтиёр бўлинг, — деди Кажри хурсандлигидан энтика-энтика, сўнг Сусаннанинг оёқларига йиқилди.

---

¹ Мульта́н лойи — алоҳида навдаги ёғли лой бўлиб, аҳолининг энг камбағал қатлами аёллари унда бош ювишади.

Кажри уйига қайтиб келди. Сукхрам каравотда ётарди. У совунни Сукхрамнинг боши томонга қўйди.

— Уғирладингми?— деб сўради Сукхрам.

— Бориб шикоят қилгин,— Кажри тўнғиллади.— Қўрқиб бўпман. У ярамас Сусанна совунда ювинади-ю, мен ювина олмаيمانми?

* * * *

Қари соҳиб эрталабга яқин дарахтларнинг кўм-кўк қалин барглари орасидан қуёшнинг илк нурлари мўралаётган пайтда келди. Соёер дарвозага яқинлашди, Сукхрам мотор овозини эшитиб, чолни кутиб олиш учун шошилди.

Ошпаз дастурхон тузади, Кажри унга қўмаклашди.

— Ота, назаримда ишинг сенга анча оғирлик қилаётганга ўхшайди,— деди Сусанна нонушта пайтида.

— Шу ишдан манфаатдорман. Князликда нотинчлик, эҳтимол, сенинг қари дэддинг яқин йиллар ичида генерал-губернатор¹ ҳузурида алоҳида топшириқлар бўйича амалдор бўлиб қолар.

— Wonderful!²— хитоб қилди Сусанна. Севинганидан кўзлари чақнаб кетди.

— Аммо бу иш режам амалга ошмасдан илгари бўлмайди. Мен князликда бошқаришнинг янгича усулини жорий этмоқчиман.

— Хўш, кейин-чи?

— Омон бўлсак кўрамиз. Ҳозир замон вазмин. Конгресс таъсири ҳатто князликларда ҳам кучаймоқда.

— Аллақачонлар тартиб ўрнатиш керак эди,— деди Сусанна.— Конгрессчи ҳукуматни³ тарқатиб юборсаларинг бўлмай-дими? Ушанда ҳаммаси ўз жойига тушарди. Бу ёввойилар бирон-бир нарсани тушунишармиди? Гитлер шундай йўл тутдику!— деди қиз.

Чол кулиб юборди.

— Британия қонуни ҳаммасидан афзал. Биз унақа йўл тутолмаймиз.

— Нега энди?

---

¹ Генерал-губернатор — баъзида Ҳиндистоннинг вице-қироли шундай деб аталади.

² Wonderful — жуда соз.

³ Конгрессчилар ҳукумати — «Ҳиндистонни бошқариш тўғрисида» (1937 йили) қонун чиққандан кейин мамлакатнинг ўн битта штатида провинциал автономия тузилган. Ҳиндистон миллий конгрессига сайловлар ўтгандан сўнг мамлакатни тўққизта провинция ҳукумати бошқарар эди.

— Чунки бутун Германия Гитлер томонида эди. Бизни эса фақат маҳаллий рожалар қувватлайди, халқ бизга қарши,— деб жавоб қилди у.— Бу ернинг рожаси бекорчи, маишатпараст одам. Англияда икки марта бўлган, у ердан Францияга қочиб ўтиб, ҳамма пулини айш-ишрат учун совурган.

— Нега уни олиб ташламайсизлар?

— Унинг ўрнига бошқа одамни — рожани ўзининг узоқ қариндошини тайёрлаямиз. Эҳ, шу рожани ўзининг ўғли бўлганида эди, иш хамирдан қил суғургандай осон кўчарди-да...

Сусанна бу ерлик рожа нима учун фарзандсиз эканлигини ҳозир отасидан сўрашга ўнғайсизланди, яхшиси буну у Сукхрам ёки Кажридан кейинроқ билиб олади. Нонушта охиригача қизча падарига ҳеч қандай савол бермади.

Чол кетиб, уйда осойишталик ҳукм сургач, Сусанна бориб айвондаги креслога ўтирди, газетага кўз югуртирди, уни бир четга қўйиб, Сукхрамга одам юборди. У келиб, қизнинг ёнига полга ўтирди.

— Бекам, мени чақирдиларми?— деб сўради у.

— Ҳа,— деди Сусанна.— Сен рожани яхши биласанми?

— Қайси рожани, хоним?

— Ўз рожангни-да.

— Мен камбағал одамман, махарожани қаёқдан билай?

— Шунақами?— деди ҳафсаласи пир бўлган Сусанна.

— Унинг қасрини кўрганмисан?

— Ҳа, кўрганман, хоним. Кўча томондан кўрганман, холос.

— Унинг ўзи ҳақида ҳеч нарса билмайсанми?

— Хоним, у бизнинг ҳукмдоримиз эканлигини биламан, холос.

— Бўпти, кетишинг мумкин. Кажрини айтиб юбор.

Қўрқувдан ўтакаси ёрилиб Кажри етиб келди.

— Хоним! У менга тўхмат қилибди. Совунни ўзингизнинг ижозатингиз билан олганман...

— Нималар деяпсан?— деди ҳайрон бўлиб Сусанна.

— Совунни айтяпман, хоним!— деди Кажри.— Совунни олиб кирсам Сукхрам уни ўғирлагансан, ўгрисан деб айтди.

— Бунга чақирганим йўқ,— деб кулди Сусанна.— Мана бу ерга ўтир.

Кажри итоаткорлик билан ўтирди.

— Рожани биласанми?

— Вой-вой-вой, бегойим! Рожани қаёқдан биламан?— деди Кажри бидирлаб.— У катта одам, мен эса натни. Мендақа лўли аёллардан юзлаб бор, рожанинг чўриси бўлишга ҳам арзимайми. Чўриликка ҳам хушрўй, оқбадан аёлларни олишади.

— Нега энди?— ўзини ўта бепарво тутиб сўради Сусанна.

— Бундай улуғ жаноб ҳақида мендақа натнининг гапира

олиши йўл бўлсин! Лом-мим дейишга ҳаддим сизгамайди. Бунинг устига ҳали куёвга чиқмаган қизсиз. Унинг ҳақида сиз билан гаплашолмайман.

— Рожа неча марта уйланади?

— Хоним, буни биров билармиди? Рожа жуда катта одам. Унинг саройидаги амалдорларининг ҳам кўп-лаб хотинлари бор. Хоним, сизлар ҳам катта одамсизлару сизларда ҳам шунақадир?

— Йўқ, бизда эркак кишининг фақат битта хотини бўлади,— деб жавоб қилди Сусанна.— Агар у иккинчи мартаба уйланадиган бўлса олдинги никоҳни бекор қилиши керак.

— Э худойимей!— хитоб қилди Кажри.— Бугунлай натларникига ўхшар экан. Илгари эркакларимизнинг бир неча хотини бўларди, аммо эндиликда, хоним, битта ҳам хотини йўқ эркаклар бор. Биз кимни севсак ўша билан яшаймиз. Янгиси ёқиб қолса аввалгисини ташлаймиз. Бироқ олий табақаларда бунақа эмас. Уларда ҳар бир эркакка кўп-лаб хотин бўлади. Ўша хотин шўрликларнинг баъзилари эрининг қанақалигини тузукроқ кўришга улгурмай умрини ўтказишади. Бордию, бошқа биров билан гап-сўз бўлиб қолишса, уларни табақадан ҳайдашади, динидан ҳам маҳрум қилишади. Хоним, уларнинг аҳволи оғир. Олий табақада бўлиш аёл киши учун қонни азоб.

Сусанна Кажрининг гапларини эътибор билан эшитди.

— Яна бир гап, хоним, агар рожанинг бирон-бир жойда чиройлироқ аёлга кўзи тушиб қолса, уни дарҳол тутиб келтиришга буюради. Аёл розими ё йўқми, уни ҳеч ким суриштирмайди! Рожа фақат сизлардан қўрқади, холос. Сизлардан ҳамма қўрқади, хоним,— деди Кажри бошини силкитиб.

— Осиё, Осиё, ёввойи, сирли Осиё!— деб юборди Сусанна бир оз жим тургач сўраб қолди:— Рани нима қилади?

— О, хоним, рани ҳеч нима қилмаслиги керак! У фақат буйруқ беради холос.

Сусанна Крайсисни хотирлади. У соҳибжамол ҳам ҳокимиятпарастликни яхши кўрарди! Ҳа, мана шунақа аёлларгина Ҳиндистонда, бу ерда яшайди!

* * *

Сусанна кенгина диванда бағрини ёстиққа бериб, оёқларини ўйнатиб ётарди. У эгнига торгина шим, қайтарма ёқали хушбичим кўйлак кийиб олган. Сочлари кўзигача тушиб қолганди, қиз очиқ айвонда мана шундай алпозда ётиб китоб ўқишни ёқтирарди.

Дарвоза ёнига каттагина автомобиль келиб тўхтади. Сукхрам машина эшиги ёпилганини эшитиши билан ўша томонга чопиб

чиқди. Автомобилдан нотаниш инглиз йигит тушди. Сукхрам унга эгилиб таъзим қилди.

— Соҳиб уйдами?— деб сўради инглиз йигит.

— Тақсирим сафарга жўнаб кетгандилар,— деди Сукхрам ҳадик билан.

Инглиз йигит дадил уйга кирди. У кирганида Сусанна паршонхотирлик билан китоб варақларди, қиз уни кўриб кулимсиради.

— Лоуренс!— деб хитоб қилди Сусанна хурсанд бўлганидан.

Қиз кўришиш учун унга қўлини узатди. Йигит қизнинг қўлини қисди. Сусанна гапнинг жиловини қўйиб юборди.

— Э худойим-ей, бу қандоқ мамлакат-а! Зерикишдан адоп тамом бўлдим! Эркак зоти йўқ, ҳеч ким йўқ! Хайрият, ўзинг келиб қолдинг! Бу ерда гаплашадиган одам ҳам йўқ! Келганинг жуда яхши бўлди-да. Қачон бўлмасин иссиқ мамлакатда учрашамиз деганинг эсингдами? Мана, учрашдик ҳам. Қадам ранжида қилганинг соз бўлди. Инсон зоти билан дийдор кўришишга анчадан бери зор эдим!

Лоуренс кулимсираганича қизга қараб турарди.

— Отанг қани?— деб сўради у.

— Отамми?— Сусанна диққати ошиб пешонасини тириштирди.— Буюк империя ишлари билан банд. Бу империяда нима ҳам бўларди?.. Дунёдаги энг яхши жой — Англиямиз. Бу ёввойларни маданиятга ўргатишдек дардисар ишни зиммасига олиб Англияга нима зарур экан-а? Зерикиш меъдамга тегди, жоним қийналиб кетди. Отамнинг билгани оффис, иш қозолари солинган папкалар, рожа... Ҳаммаси қуриб кетсин!

Кажри Лоуренсга тикилди. У жим турарди. Сусанна дилидагиларнинг ҳаммасини йигит олдида тўкиб солаётган эди.

Бугун Кажри ясаниб олган, кайфияти ҳам баланд эди. У Лоуренсга қараб кулди. У бўлса бирдан қовоғини солиб олди.

— Уйга кирайлик,— деди у Сусаннага.

Столга ўтиришгач, Лоуренс виски шишасини очди ва Сукхрамга имо қилди. Сукхрам стол устига иккита қадаҳ қўйди. Шу пайт Лоуренс Сусаннанинг лабидан ўпди. Сусанна хи-жолат чекиб кўзи билан Кажрини кўрсатди.

— Хўш, нима бўпти?— деди Лоуренс инглиз тилида.

— Йўқ, Лоуренс. Уларнинг олдида бундай қилиш ярашмайди. Улар нодон одамлар, кўп нарсани тушунишмайди, биз Англияда эмасмиз-ку.

Кажри Сукхрамга кўз қирини ташлади.

— Хизматкорим ажойиб хотин,— деди Сусанна бир оз жим тургач.

Улар вискини озгина-озгинадан ҳўплаб ичиб ўтиришди. Лоуренс қисқа-қисқа, кам гапирарди. Сусанна эса тинимсиз жаврарди.

— Бегим, буюрсангиз соҳибнинг одамларини жойлаштириб келсам,— деди Сукхрам.

— Йес, йес,— деб маъқуллади Лоуренс.

Бунақа инглизча сўзларни Сукхрам ҳам биларди. У Лоуренснинг жавобини буйруқ ўрнида кўриб ташқарига чиқди.

— Бу йигит хизматкор аёлнинг эри, жуда ботир йигит,— деди Сусанна Сукхрам чиқиб кетгач.

— Буларнинг ҳаммасини беш қўлдай яхши биласанми?— деб ажабланди Лоуренс.

— Бошқа қанақа ҳам ишим бўларди? Ҳатто истаган итни таърифлаб беришим мумкин. Бирининг бўйнида қора холи бор. Бошқаси кичкина овчи итларга ташлангани ташланган. Жуда қопонғич, икки жойида сариқ холи бор. Малъун жуда хавфлида. Бироқ ола-була итларни учратганимча йўқ!— Сусанна шарақлаб кулди.

— О!— деб Лоуренс ҳам кулимсиради.

— Нима ҳам қилардим? Қандай вақт ўтказишни билмайсан киши.

Сусаннанинг отаси келди. Лоуренс шошиб унга пешвоз чиқди. Улар саломлашишди. Соьер ҳамма вақтдагидай дилгир эди.

Сукхрам эшик орқасида турганидан уларнинг нима ҳақда гаплашганини эшитмади.

Қажри ошхонага кирди. Лоуренс унга кулимсираб нигоҳ ташлади, Сукхрамнинг бамбук дарпарда орқали бунга кўзи тушди.

— Улар нима қилишяпти?— деб сўради Сукхрам Қажри қайтиб келганида.

— Қўйсанг-чи ўшаларни!— қўл силтади у.— Улар катта одамлар дегандинг. Анови йигит мени бақрайтириб туриб мэм саъбни бағрига босяпти, ахир, у қиз бола-ку!

— Уларнинг жамоасида шунақа удум бор-да.

— Ана холос! Бунақа удум ҳатто натларда ҳам йўқ,— тўнғиллади Қажри.— Ана томошаю мана томоша! Анови йигит менга тикилиб қараганини сен бир кўрганингда эди!— деб кулиб юборди.

— Олдин ойна олиб башарангга боқ!— деди Сукхрам.

— Тилинг чиқиб қолибдими? Эҳ тентаквой, пахта термакка икки қўл, муҳаббатга эса розилик лозим,— деди Қажри.— Эҳ-тимол, мен розидирман? Қараб тур, кейин нима бўлишини кўрасан.

Сусанна тинимсиз жаврарди. Лоуренс қулоқ солиб ўтирарди. Қажри яқинлашиб, Сусаннанинг орқасида тик тураверди.

Лоуренс қачон Сусаннага кўз ташласа, унинг нигоҳи унга киприк қоқмай тикилиб турган Кажрига тушаверди. Лоуренс ҳатто ўзини йўқотиб ҳам қўйди. Кажри ташқарига чиқди.

— Кўрдингми? Энди нима дейсан?— деб Сукхрамга мурожаат қилди Кажри.

— Хўш, нима бўпти?

— Булар ҳам бошқалар қатори одам. Рожа ҳам одам. Улардан нега қўрқарканмиз?

— Қишлоқ одамлари қўрққанларидан уларнинг соясига ҳам салом беришади,— деди Сукхрам.

— Чунки уларни яхши билишмайди!

— Айтишларига қараганда Махатма Ганди улардан ҳеч ҳам қўрқмас экан.

— Шунинг учун ҳам у Махатма-да¹.

Гандининг номини ҳатто Кажри ҳам биларди, унинг довуғи Ҳиндистоннинг ҳамма бурчакларига ёйилганди.

Кечки овқатдан кейин Сусанна патефон қўйди. Отаси ётгани кириб кетди, Лоуренс билан Сусанна алламаҳалгача танца тушишди.

* * *

Эрталаб бир тўда деҳқонлар дак-бунгалога туташ территорияни тўлдирди, одамлар ғовур-ғувури шамолдай кучая борди. Улар катта соҳибнинг ҳузурига ўзларини полиция зулмидан ҳимоя қилишини илтимос қилиб келишганди.

Соҳиб уларнинг олдига чиқди. Бугун у бутунлай қариганга ўхшаб кўринарди. Унинг орқасида Сусанна билан Лоуренс ҳам пайдо бўлишди. Кекса инглиз қуролсиз эди. У бир лаҳза жим қолган оломон қаршисида тўхтаб, одамларни эътибор билан кузата бошлади. Оломон тоқат қилиб кутар, чол эса ҳар бир одамнинг юзига тиканли назар ташларди. Баъзи деҳқонлар унинг нигоҳига бардош беришолмай ерга қараб олишди.

— Бу ерга нега келдиларинг?— деб сўради у шунда.

Ҳамма жим бўлди. Кейин битта-иккита одам, сўнг ҳамма бараварига тўлқинланиб бақира бошлади.

— Жим!— деб бўқирди полициячи. Оломон тинчланди.

— Биттадан гапиринглар,— деди Сойер,— шикоятларинг борми?

— Худди шундай, тақсир,— деди кимдир оломон ичидан.— Патвари¹ ижара шартномаларини чалкаштириб юборибди. Энди нима қиламиз? Қандай тирикчилик ўтказамиз?

¹ Махатма — «улуғ жон».

² Патвари — қишлоқ ҳисобчиси; мирза, қишлоқ маъмурларининг бошлиғи.

— Ер кимники?
— Ҳукуматники, тақсир.
— Мен текшираман. Яна бирон гапинг борми?
— Тақсир, полиция бизга зулм ўтказяпти!— деб бир неча киши бараварига қичқирди.
— Қайси полиция? Рожанинг полициясими?— сўради у.
— Худди шундай, марҳаматли тақсир,— деб жавоб қилишди оломон ичидан.— Полиция участкаси бошлиғи қизнинг тўйи учун солиқ йиғяпти... Тақсир, ҳукумат территориясида бунақа зўравонликка ўрин йўқ-ку...
— Тақсир,— деб инглизча мурожаат қилди каястх¹ табақасидан бўлган ўқитувчи.— Давлатимизда шер билан қўзи бир булоқдан сув ичишади, бу ерда эса ҳамма қонунларни жагирдор² жаноблари бир чеккага суриб қўйган, ўз билганича иш тутяпти.

Соёер бетоқатлик билан қошнини чимирди.

— Бу ҳақда менга ҳеч нима маълум эмас,— деди у асабий ҳолда.— Буларнинг ҳаммасини менга ёзиб беринглар. Қаршиларингда қаққайиб тургани вақтим йўқ.

— Аммо марҳаматли тақсир, ҳеч ким арзимизни эшитма-япти!

— Рожага мурожаат қилинглар. У арзларингни эшитади,— деб жавоб қайтарди Соёер.

Худди шу лаҳзада қуроолланган полициячилар етиб келишди.

— Гап тамом. Тарқалинглар!— деб бақирди Соёер.

Оломон жимиб қолди. Одамлар ўзларига ўқталган милтиқларни кўриб олдинги дадилликларини йўқотишди ва тарқала бошлашди. Соҳиб кулимсиради. Лекин шу пайт боғ томонда тўпланган одамлар хитоби эшитилди:

— Яшасин Махатма Ганди!

— Яшасин Неру!

— Битсин инглиз ҳукмронлиги!

— «Банде Матарам»³ни куйлаймиз!

Инглиз чол тишларини гижирлатди.

— Буларнинг ҳаммаси конгрессчиларнинг иши...— деб полиция участкаси бошлиғи гап бошлаётган эди, Соёер унинг гапиришига йўл қўймади.

---

¹ Каястх — мирзалар табақаси вакили, бараҳманлардан кейин туради.

² Жагирдор — яхши хизматлари учун ҳукуматдан чек ер олган заминдор.

³ «Банде Матарам» — «Салом, она Ватан» революцион қўшиқ бўлиб, уни 1873 йилда бенгал адабиёти классиги Бонкимчондро Чоттаподхайя (1838—1894) ёзган.

— Йўқол кўзимдан, тўнғиз!

Полициячи жуфтакни ростлаб қолди. Соьер эса уйга қайтди. муштини тугиб, хонада у ёқ-бу ёққа юра бошлади.

— Энди нима бўлади?— деб Лоуренсдан сўради уйга кирган Сусанна.

— Ҳеч нима бўлмайди, уларни тинчитишади,— деди у жилмайиб.

Эртаси куни Сукхрамга иккита отни эгарлашни буюришди. Сукхрам одатдаги формасини кийиб олди, Кажри эса энг янги сарисини кийди. Қуёш уфққа бош қўйган, унинг нурлари қалин барглар орасидан аранг ўтарди.

Уйдан Сусанна билан Лоуренс чавандозлар кийимида чиқишди. Сусаннанинг елкасида енгилгина ов милтиғи бор эди. Лоуренс милтиқдан ташқари тўппонча ҳам тақиб олганди. Улар отларга минишиб йўлга тушишди. Сукхрам эса яёв илдам қадам ташлаб уларнинг ёнида борди.

— Мени кутиб тур!— деб қичқирди Кажри, лекин Сукхрам тўхтамади. Кажри унга югуриб етиб олди.

— Сен қаёққа?— деб сўради ундан Сусанна.

— Хоним, мен ҳам сизлар билан бораман,— деди Кажри.

Лоуренс инглизчасига бир нима деган эди, Сусанна кулиб юборди.

Отлиқлар дарвозадан ташқарига чиқишди. Чанг йўлдан ҳўкизларини ҳайдаб деҳқонлар қайтарди. Улар ниҳоятда оч бўлганларидан уйларига шошилишар, ўзларининг ҳам, қийналган ҳайвонларнинг ҳам нафсига ором бериш пайида эдилар.

Қушлар қувноқ сайрашиб, тўда-тўда бўлиб инларига қайтишарди. Улар гоҳ пастга ўқдай шўнғишар, гоҳ ҳавода доира ясаб, равон, чиройли парвоз қилиб, сўнг астагина қўнишарди. Йироқ-йироқларда мовий, улуғвор тоғлар кечқурунги қоронғилик бағрига аста-секин чўкарди.

Лоуренс қуёшни кўриб қолди. Қуён ўт-ўлан устида сакраб-сакраб юарди, шовқинни эшитиб, қулоқларини диккайтирганича қотиб қолди.

— Қўлимдан қутулиб бўпсан, азизим!— деди Лоуренс ва отини чоптирди. Қуён бир сакраб кўздан ғойиб бўлди.

— Тақсир!— деб қичқирди Кажри Лоуренсга, у қуённинг қаёққа кетганини кўрсатиб бермоқчи бўлди.

Лекин Лоуренс тўхтамади.

— Кажри, у ҳиндийчани мутлақо билмайди, шунинг учун гапингга тушунмади,— деди Сусанна.

Лоуренс қуруқ қайтиб келди. Сусанна унга савол назари билан боқди. Уялганидан йигит:

— От тошга қоқилиб кетди!— дея баҳона қилди.

Лоуренс нима деганига тушунмаса ҳам Кажри кулиб юборди.

— Бас, эсипаст!— Сукхрам хотинининг этагидан сал тортиб қўйди.

Аммо Кажрининг шайтони қитиқлаётган эди. У Лоуренсга афтини бужмайтириб, қаҳ-қаҳ уриб кулишда давом этди.

— Қуённи қочириб юбординг, саъб,— деб меҳмон йигитга қичқирди ва унга айёр қараш қилди Кажри. Лоуренс хижолат бўлди. Лекин айбдорларча кулимсираб индамай тураверди. Кажри ундан кўзини узмади. Лоуренс Сусаннага қиё боқиб, юзини жиддийлаштирди.

Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай уларнинг олдидан катта момик думли тулки чопиб ўтди.

— Fox!— деб бақирди Лоуренс. Қўлига тўппонча олди.

— Қўйинг, тақсир!— деб қичқирди Кажри.— Уни ҳозир ўзим ушлайман.— Қандай ушлашини имо-ишора билан кўрсатди.

Лоуренс нима қилишини билмай қўлини туширди.

Кажри тулкини қувиб кетди. Рақибини пайқаган тулки ҳуш-ёр тортиб, ўзини четга олди. Кажри қўлочини кенг ёзиб, унга эргшиб кетаверди. Тулки доира ясаб югурди. Лекин Кажри ички доира бўйича махлуққа тобора яқинлашарди. Чапсан тулки ён томонга ташланиб, инига яширинди. Кажри кулди. Ёрдан каттагина тош олиб, унинг изига тушди. Энгашиб инни эътибор билан кўздан кечирди, кейин тупроқни тош билан уриб тушира бошлади. Индаги тупроқ тугагунча уни бузаверди. Қўрқиб кетган тулки инда типирчилади, ҳатто тумшугини чиқариб Кажрлни тишлаб олмоқчи ҳам бўлди. Лекин Кажри эпчиллик билан чап бериб, иккала қўли билан тулкини ушлаб олди. Тулки жувоннинг қўлидан чиқиб кетмоқчи бўлди, лекин Кажри махлуқни маҳкам ушлади ва ҳаммага ғолибона назар ташлади. Улар ҳайрат ва ҳавас билан Кажрига бақрайиб қараб қолишди. Айниқса Сукхрамнинг ҳайратига чек бўлмади. Кажри Лоуренсга яқинлашиб таъзим қилди, тулкини хорижийнинг оёқлари остига ташлади. У Сусаннага ҳам таъзим бажо келтириб, кейин қўл-оёғи боғланган тулкини унинг эгарига боғлаб қўйди. Қоронғи туша бошлади. Йўл аранг кўринар эди, Сусанна баъзи-баъзида отининг жиловини торта бошлади.

— Бу ёғига чакалакзор бошланади,— деди Сусанна.

— Қўрқяпсанми?— деб кулди Лоуренс. Сусанна бандитлар воқеасини айтиб берди.

— Унда ёлғиз эдинг, мен билан бирга қўрқмасанг ҳам бўлаверади,— деб кулиб юборди Лоуренс.

¹ Fox — тулки (инглизча).

Улар отларни ҳайдашди, лекин Сусанна истар-истамас борарди. Чакалакзор бошланди.

— Йўл яхши кўринмаяпти. Орқага қайтинг, хоним,— деди Сукхрам.

Лоуренс ҳамон отини илгарлатиб борар, Сусанна унга эргашаётган эди.

Тўсатдан отлар кишнаб, ҳуркиб, ўзларини четга олишди.

— Орқага, хоним,— дейишга улгурди холос Сукхрам.

Чакалакзор ичидан қоплоннинг ўкириши эшитилди. Қўрқиб кетган отлар қочди.

— Кажри, қоч!— деб бақирди Сукхрам.

Кажри олдинга югурди, лекин шу пайт буталар орасидан қоплон чиқиб келди ва Кажрига ташланди. Ўйлаб ўтиришга вақт йўқ эди. Сукхрам олдинга бир сакраб, қоплоннинг орқасига мушт туширди. Йиртқич орқасига ўгирилди, қоплон билан олам олиша кетишди. Сукхрам дадаси билан онаси ҳалокатини хотирлади. Ҳозирга келиб бу йиртқич унинг Кажрисини тилка-пора қилмоқчи! У ёнидан ханжарини чиқариб, йиртқичнинг танасига сопигача ботирди. Яна бир неча бор ханжар санчди. Ва ниҳоят эпчиллик билан чап қўли билан йиртқичнинг бўйнидан қисиб, ерга қулатмоқчи бўлди. Етиб келган Лоуренс тўппончасини чиқариб, қоплонни нишонга олди. Бироқ Кажри унга ташланиб, ботирлик билан қўлига тирмашди.

— Кажри!— деб чинқирди ҳайратланган Сусанна.

— Тақсир, эримга бир қаранг! Сабр қилинг! Отманг! У ҳозир уни бир ёқлик қилади. У ахир, эр йигит! Чинакам эр йигит!

Сукхрам билан қоплон ерда думалай бошлашди. Йиртқичнинг тирноқлари унинг танасини дабдала қилиб ташлади. Қоплон ғазаб ва оғриқдан бўқирар, нафаси тикиларди.

Сусанна қотиб қолди. Қиз бечора умри бино бўлиб бунақа даҳшатли манзарани кўрмаганди.

Лоуренсининг тўппонча ушлаган қўли қалтирар, ammo ўзини хотиржам тутишга интиларди. Сукхрамнинг яраларидан қон чакиллаб оқа бошлади.

— Сукхрам, ўлдир уни!— жон-жаҳди билан қичқирди Кажри,— бу йиртқични ўлдир!

Шу пайт Сукхрам бир лаҳзага йиртқичнинг устига чиқиб қолди. У Кажрининг бақирганини эшитди. Бу хотинининг овози эди! У яшн тезлигида йиртқичнинг қорнига ханжар суқди. Қоплон даҳшатли ўкирди. Сукхрам бир силтаниб унинг қорини ёриб ташлади ва жон талвасасида титраётган йиртқич устига беҳуш йиқилди.

Лоуренс билан Сусанна шошиб қолишди. Сусанна Кажрининг оёқда зўрға турганини, ҳушидан кетиши муқаррарлигини пайқаб қолди. Қиз йиқилаётган Кажрини ушлаб қолишга ул-

гурди. Кажри Сукхрами эр йигит эканлигини билмоқчи бўлди, бунга ишончи комил бўлди ҳам. Аммо охирига бориб жанг шиддатига бардош қилолмай, энг даҳшатли ҳодиса орқада қолгандагина ҳушидан кетди.

Ўзига келганида ташвишланиб атрофга қаради, кўзи эрига тушгач, чопиб бориб бошини тиззасига олди. Сукхрам аста-секин ҳушига кела бошлади.

Кажри кулимсиради ва Лоуренсга қаради. У ҳанузгача ўзига келолгани йўқ эди. Сусанна Сукхрам устига эгилиб, унинг кўксига яраларини ушлади.

— Қўйинг тегманг мэм саъб,— деди Кажри ва қизнинг қўлини нари сурди.

— Эҳ, нодон!— Сусаннанинг жаҳли чиқди.

— Одобни унутдинг-ку, Кажри! Ахир у бекамиз-ку! Ҳозироқ уэр сўра,— швирлади Сукхрам.— Оёғидан тупроқ ол!

Кажри йиғлаб юборди.

— Унга нима бўлди ўзи?— деб сўради Сусанна.

— Хоним, унинг олдида биронта бегона аёл эрига қўл теккизмаслиги керак,— деб жавоб қилди Сукхрам.

Сусанна бунга тушуниб бош ирғади.

— Уни кечиринг. Сиз хонимсиз, хотиним эса бунга тушунмайди.

Сусанна роса кулиб, унинг сўзларини Лоуренсга таржима қилиб берди.

У қизиқиб Кажрига тикилди. Лоуренс Кажри анча кир бўлиб қолган сариси билан эрининг яраларини артишини ҳафсала билан томоша қилди. Шу лаҳзада бу аёл жуда улуғвор кўринишга эга эди. Ундаги ғурур нақадар кучли!

— Лоуренс, йўқолган қуёнингни ахтаргани кетдик, қоплон билан олишини ёввойиларнинг иши,— деди Сусанна инглиз тилида.

Лоуренснинг кўзлари совуқ чақнади. Лекин индамади, қизнинг бошидан оёғигача қараб қўйди холос.

— Тақсир, тўппончангиз бор, одамларни олиб келгунимча шу ерда тура туринг,— деб илтмос қилди Кажри.

Сукхрамни дак-бунгалога олиб боришиб, ҳужрачага ётқизишди. Сусанна полициячини посёлкадаги докторга юборди. Доктор ўша кунга кечқуруноқ етиб келди. Кажри ҳайрон қолди. Ҳамиша бурнини кўтариб юрадиган доктор ҳозир хушомад қилиб ҳиринглар, Лоуренснинг кўзига қараб, лаганбардорлик қилар, ўзини қўйгани жой тополмасди. Лоуренс унга инглизчасига бир нима деди. У тушунмади. Сусанна ҳиндий тилда га-

---

¹ Оёғидан тупроқ ол— одоб билан уэр сўраш, бунда айбдор киши эгилиб, қўлини афв этувчи оёғига теккизади.

пирди. Доктор Сукхрамнинг яраларини боғлаб жўнаб кетди. «Буларнинг олдида ўзини шу ерлик қўрқоқлардай тутади,— деб ўйлади Кажри,— бизнинг олдимизда инглизлардай юради».

— Ов қилишга ҳафсалам аллақачонлар совиб кетган,— деди Лоуренс креслога ўтириб ўзига виски қуяркан.

— Ахир армияда хизмат қиляпсан-ку,— деди Сусанна пинчиг билан.

— Кейинги пайтларда кўпроқ адабиётга қизиқяпман,— дея керилди Лоуренс.— Ҳозир сен нимани ўқияпсан?

— Газеталарни.

— Китобларни-чи?— ҳайрон бўлиб сўради Лоуренс.

Сусанна унга китобларни ҳам ўқиётганини, аммо китобга оз қараётганини, чунки бу ерда инглиз тилида ёзилган китобларни топиш қийинлигини тушунтирди. Лоуренс суҳбат мазмунини адабиётга буриб, кўпгина адабий асарлардаги бош мавзу бўлиб қолган шаҳвонийликнинг психологик проблемалари ҳақида ҳикоя қилди. Сусанна унинг гапларига қизиқиб қулоқ солди. Лоуренс ҳаддидан ошиб қизга анча беадаб шеърлардан ҳам ўқиб берди.

Сукхрам уйқуга кетганида Кажри ўрнидан туриб, унинг бошига сарисини ёпиб қўйди. Кейин кўз ёшлари изини йўқотиш учун ювинди, шошилмай бири чекди. Шундан кейингина уйга кирди.

Дастурхон тузайдиган вақт бўлди. Бугун Кажри ёлғиз хизмат қилди. Лоуренс гоҳ-гоҳ унга кўз қирини ташлаб қўярди. Лоуренс овқатни еб бўлиб, виски ичишга тушди. Сусанна тинимсиз жаврар, бир мавзудан бошқасига ўтарди. Лоуренс индамасди, кейин у қизни ўпди, қиз кулди.

Кажри эшик орқасида — остонада кеч киргунга қадар ўтирди. Утиравериш жонига тегди, аммо кетишга журъат этолмади. Ниҳоят қиз ухлашга кетди. Лоуренс ҳам кўзғалди. У эшикка яқинлашиб уни оёғи билан тепди. Эшик очилиб мудраб ўтирган Кажрига қаттиқ тегди. У уйқудаги кўзларини йириб-ёртиб очганича сапчиб ўрнидан турди. Лоуренс қуруқшаган лабларини ялаб, Кажрига маъносиз тикилиб қолди. Кажри уйига қочиб кетди. Лоуренс гандираклаганича эшик олдида туриб қолди.

— Сусанна Соьер!— деб бақирди у бор овози билан.

Қаттиқ товушдан қўрқиб кетган Сусанна чопиб чиқди.

— Ҳаёт нега шундай!— деди Лоуренс мастларча чулдираб.— Уни тушунолмаяпман. Бу унвону урф-одатлар кимга керак! Ҳаммаси бемаъни сафсата! Нима кераги бор буларнинг?

— Файласуф бўлиб кетяпсан!— деб кулди Сусанна.— Яхшиси мизғиб олгин.

— Сусанна, мен ухлайман. Абадий уйқуга кетаман. Англиямдан жуда йироқда кўз юмаман.

— Юр, юра қол, ётгин!— деди Сусанна Лоуренснинг қўлидан ушлаб.

Лоуренс уни кучоқлаб ўпди.

— Мастсан, жойингга ётгин,— деди норози бўлиб қиз.

Лоуренс ўз хонасига итоаткорлик билан имиллаб кирди. Сусанна уни ётқизди, устига чойшаб ёпиб, ташқарига чиқди.

30

Бош соҳиб ҳали инспекцион сафардан қайтмаганди, осмон қалин булутлар билан қопланган, ёмғир ёғаман деб турса-да, Сукхрам қишлоққа тушиб чиқмоқчи бўлди. Заминдор Сукхрамни формали кийимда кўриб қўрққанидан титраб кетди. Бир вақтлар Сукхрамни полиция участкасидаги камерага қамаган одамлар бугун унинг ҳол-аҳволини сўрайдиган бўлиб қолишди. Одамлар Сукхрамга инсон сифатида заррача ҳам қизиқмасликларини, улар фақат унинг лавозиминигина ҳурматлашаётганини яхши биларди. У оддий бир хизматкор, хизматкор бўлганда ҳам инглиз соҳибининг дастёри эди. У кўримсиз бир дум, дум бўлганда ҳам шернинг думи эди.

Бозорда унга эгилиб салом беришар, ўзларига тенг тутиб гаплашишар эдилар. Савдогарлар унга «ака», «укажон» деб мурожаат этадиган бўлди. Фақат Сукхрам бир мартагина ордасидан кимдир ғийбатини қилаётганини эшитиб қолди:

— У ҳазар қиладиган одам. Биронта яхши одам инглизларникида яшамайди. Улар билан фақат карнатлар, ахлат тўпловчилар, кир юувчилар, кучерларгина эл бўлишади. Инглизлар уларнинг қўлидан овқат ейишдан ҳам ҳазар қилишмайди. Мурдорлар! «Бхагвата»да¹, «Калиюга»да² мурдорлар ҳукмронлик қилади»,— деб бежиз айтилмаган.

Ёмғир ёға бошлади.

Сукхрам аллақачон қайтиши керак эди, лекин у қўрғошинсимон хунук булутларга тўла осмонга ҳадик билан боқди. Уйга етиб боргунча ҳаммаёғи шилта бўлади. Қайтиб бормаса Кажри сўкинади, мэм саъб ҳам норози бўлади. Сукхрам нима бўлса бўлар қабалида қўл силтаб йўлга тушди, бироқ сал ўтмай даҳшатли момақалдироқ гулдиради, пақирлаб ёмғир қуйди. Сукхрам ёмғирдан сақланиш учун жой ахтаришга мажбур бўлди.

¹ Б х а г в а т а — қадимий ҳинд эпоси «Маҳабхарата»даги боблардан бири. Унда Пандавлардан бўлмиш Кришна билан Аржуна суҳбати баёни қайд этилади. Фалсафий характердаги талай фикрлар умумлаштирилади.

² К а л и ю г а — ҳинд мифологиясида тўртта олам даври бор: С а т ь ю г а — олтин аср, Т р е т а ю г а — кумуш аср, Д в а п а р а ю г а — мис аср ва К а л и ю г а — темир аср. Бу аср шу кунларда давом этапти.

«Энди ҳаётим изга тушгандай бўлди,— деб ўйлади у айвон тагида туриб.— Кимга хизмат қилаётганимни ҳамма билади. Соҳиб мендан хурсанд. Афсуски, у ҳамиша сафарда юради. Мэм саъб отаси менга мукофот олиб бериш ҳаракатида юрганини айтди. Бунни эшитган Кажри севинганидан боши осмонга етди. Эри медаль олса — бу ҳазилакам ишми! Оқругда бунақа одамлар бармоқ билан санарлимикан?

Кажри янги, илгари ҳис этмаган аллақандай туйғуларни кечира бошлади. Юзи сал озди, бироқ лабларида бахтиёр, ғурурга тўла табассум ўйнади. Бир куни эрига ҳомиладор эканлигини айтди.

Сукхрам терисига сиғмай кетди.

— Ростдан-а?— деб сўради ишонқирамай.

Кажри хижолат бўлганидан эрининг бошини силади. Сукхрам унинг сал ўзгариб қолган дийдорига қайта-қайта тикилди, кейин Кажрини меҳр билан бағрига босди.

* * *

Кажри Сукхрамни кутмай жойига ётди.

Ёмғир тинимсиз ёғаверди. Сукхрам қаёқда қолдйкан? Йўлда, бирон ерда тўхтаб қолгандир. Ёмғир тинишини кутгани маъқул, момақалди роқ бирам ваҳималники!— деб ўйлади Кажри. Том тепасида момақалди роқ гулдирди. Лоп этиб яшин чақнади, Кажри ўзи билан бирга қалби ёстида яна кимдир сесканиб кетганини ҳис этди. «Бу оддий бола эмас, шер боласи. Демак, бўлмиш фарзанди ҳам ҳақиқий шер бўлади,— деб кўнглидан ўтказди жувон. Кейин ширин хаёлларга берилиб кетди: ўзи билан Сукхрам икковлари қаршилади, ўғиллари кенг елкали, соғлом йигит бўлиб вояга етади. Жудаям чиройли бўлса керак! Сукхрамдан ҳам чиройли бўлади. Кўркемликда тенги бўлмайди. Ўғли учун ҳатто жонини ҳам аямайди. Кажри ҳозирданоқ йўргак учун латта-путталарни тайёрлаб қўйяпти. Бола туғилиши биланоқ кўкрак бериб эмизади. Ўз жигаргўшасига ҳаёт бахш этаётганидан дунёга сиғмай ғурурланмайдими? Дунёга келган бир парча эт нимани ҳам билади? Ана шу бир парча этни вояга етказиш, ҳар лаҳзада унга бор бисотни бағишлаш, оламга бақувват, гўзал, янги бир инсонни ҳада этиш нақадар буюк мўъжиза!

Гўдак тишсиз оғзини очиб кулади, дўмбоқ юзларида табассум ўйнайди ёки жажжи қўлчалари, оёқчаларини қимирлатиб йиғлайди. Кажри уни аллалайди, бола юпанади. Фарзанди уйқусида ҳам кулади, шунда унга ғунча очилаётгандай бўлиб туюлади. Наҳотки, жажжи гўдаклар ҳам туш кўради? Нега улар уйқусида кулади? Кейин ўғли эмаклайди, тиши чиқади. Бола ерга эмаклаб думалайди. Кажри ўғлини кўтариб олмоқчи

бўлса, унамай гашлик қилади. Бироқ бола йиғлаб-сиқтаса ҳам Кажри ўғилчасининг ерда ифлосланишига йўл қўймайди.

У зўр, бақувват йигит бўладиган пайтлар келади. Сукхрам қоплонни енгди, ўғли бўлса шерга ҳам бас келади. Кейин дилбанди уйланади. Уйда келин пайдо бўлади.

Кажри унга:

— Ҳой келин! У мана бундай жажжи гўдак эди. Эрингизни ҳозиргидай қилиб вояга етказдим. Болагинам кичкиналигида менга қулоқ солмаганида ёнимга ўтқазиб қўярдим. Шунда қўзинчоғим менга норози бўлиб тикиларди. Мен ёлғондакам аччиқланардим, ичимда ундан кулардим. Аммо тентаквой йиғлаб менга ёпишганда ҳаммасини кечирардим,— деб айтади...

Лоуренснинг уйқуси қочди. Ёлғиз ўзи бир шиша вискини ичиб, меҳмонхонадан ташқарига чиқди. Сусанна хонаси эшиги ёнига келиб, пардани сурди ва қизни кузата бошлади. Уқнишга берилиб кетган Сусанна уни пайқамасди. Лоуренс оёғининг учида юриб қизга яқинлашди.

Лоуренс ўзини қамраб олган орзу алангасида ёна бошлади. Кажри унинг эҳтиросини қўзғаб қўйди, аммо лўли хотинни таваккал қилиб ёнига қақиролмади, чунки Сукхрамнинг куч-қуввати қанақалигини билганди.

Сусанна эса ҳамон унинг келганини пайқамаетганди.

Лоуренс қиз каравотига яқинроқ келди. Бу қилмишини ҳеч ким билмайди. Ҳинд қишлоғи дунёнинг бир чеккасида. Англияда у аёлларсиз ҳаёт кечирмади. Бу ерда зеркишдан тарс ёрилиб ўлиш мумкин.

Сусанна кимнингдир ўзига қаттиқ тикилиб турганини сезди ва ҳадиксираб қўзғалди.

— Сени қўрқитиб юбордимми?— деди Лоуренс ҳансираб.

— Йўқ. Нега ухламаяпсан?

— Ухлолмаяпман. Хонангда ётсам майлими?

Қиз унга қараб қовоғини солди.

— Менга ёқиб қолдинг, Сусанна! Бу хилват жойда юксак идеаллар билан яшаш нечун? Икковимиз ҳам ёшмиз, бу ерда на клуб, на кўнғил очини бор. Шу ҳам ҳаётми? Эртадан кечгача ейсан, ичасан, холос. Уйқум қочиб кетди, ухлай дейману, ҳеч ухлолмаяпман.

— Мунча қалтираяпсан?

— Менми? Ҳеч-да,— деди Лоуренс, кейин Сусаннани ўзига тортиб, лабидан сўриб ўпди.

— Нима қилияпсан?— деди қиз безовталаниб. Лоуренс жилмайди, лекин Сусанна унинг жилмайиш маъносини тушунмади.

— Сусанна, мени маҳкамроқ қучоқла,— деб шивирлади Лоуренс.— Қара, қандай ваҳимали тун, яшинлар чақнаб шамол гувилляпти, сен эса ёлғизсан. Наҳотки эҳтирос нималигини билмасанг?

— Эҳтирос?— деб такрорлади Сусанна. Қизнинг товуши титради.

— Сусанна, ҳамма хурофий одатлар Англияда. Севиш нималигини фақат Америкадагилар билар экан.

Лоуренс ақлдан озган одамга ўхшар, кўп виски ичганидан кўзлари қизариб кетган, юзини тер босган эди. Оғзидан чидаб бўлмайдиган бадбўй ҳид тараларди.

Сусанна ирғиб каравотдан пастга тушди.

— Эски дунё ўзгаряпти, Сусанна,— деди Лоуренс ҳамон каравотда ўтирганича.

— Биламан,— деди ачиққлана бошлаган Сусанна.

— Ужарлик қилма, ёнимга кел! Ҳаётда ўзи қўлингга кирган нарсагина бахт ҳисобланади.

— Мастсан!— деди Сусанна ва эшик томонга йўналди.

Лоуренс қизнинг йўлини тўсди.

— Йўлимни тўсма,— деди Сусанна.— Нималар деяётганингни ўзинг тушунмаяпсан. Бу ер Англия эмас, Ҳиндистон. Ҳеч ким йўқлиги бахтимиз. Бўлмаса ҳаммаси хизматкорларга маълум бўларди.

— Ҳеч ким билмайди, Сусанна,— қизнинг елкасидан ушлаб гапира бошлади Лоуренс,— икковимиз бўламиз холос. Бу ёққа ким ҳам келарди? Жудаям хушрўйсан. Илк дафъа кўрганимдан бери сенга ишқивозман. Сусанна, Англияга бирга кетайлик. Амакимнинг мол-мулкани сотаман, жудаям йироққа, Тинч океандаги биронта оролга кетамиз. Шундай қилишга журъатим етади...

— Қуён овидагига ўхшаб-а?— Сусанна кулимсиради. Қизнинг сўзлари унга малол келди.

— Мени анови ифлос итга тенг қиялсанми?— Лоуренс ловиллаб кетди.

— У бстир, кучли одам,— деб жавоб қилди Сусанна.

— Ботирмиш!— Лоуренс қизни масхаралади.— Юк кўтарадиган эшак одамдан кучлимиш. Одамнинг кучи мускулларида эмас, ақлида.

— Шунинг учун бугун ақлинг менга ўзини кўз-кўз қилаётган эканда,— ачитиб гапирди Сусанна.— Ҳатто сен билан қандай муомала қилишни ҳам билмай қолдим. Отамнинг обрўйини талашиб турибман, бўлмаса ҳозир хизматкорларни чақириб, сени бу ердан улоқтириб ташлашни буюрардим.

Лоуренс безовта бўлди.

— Сусанна, мендан жирканяпсанми?

— Сенга ачиняпман, Лоуренс. Нафратланишга арзийдиган кишилардангина жирканадилар,— деди қиз.— Мени иродаси бўш, заиф қиз деб ўйлаганмидинг? Мен ҳалол христиан қизман, ор-номусимни эҳтиётлайман. Ҳою ҳавас қидирмайман.

Наҳотки мени бир камбағал идора ходими хонадонининг қизи деб ўйласанг? Отам сени ватандошим деб мен билан бирга қолдирди. Унинг меҳмондўстлигига шунчалар инсофсизлик қилмоқчимисан? Ҳозироқ чиқиб кет. Хонамга киришга нечун ҳаддинг сиғди?

Лоуренс орқага тисланди.

— Мен чиқиб кетаман, Сусанна! Лекин аввал сени ҳовурингдан сал туширай,— деди у лабларини тишлаб.— Менга нисбатан анови қулвачча ҳиндиларга дурустроқ муомала қиласан. Отанг билан фахрланасан! Шуни билиб қўйки, Ҳиндистондан талаб олинган бойликларни ташиб кетувчи бу эмиссарлар Англияда қадрланмайди. Эҳтимол, сен Ҳиндистоннинг вице-президентига куёвга чиқиш илинжидадирсан? Етар, бу гапларни қўяйлик. Отангнинг меҳмондўстлигидан инсофсизларча фойдаландим. Мени кечир, Сусанна. Мендан бунчалар жирканишингни билмаган эканман,— Лоуренс шундай дедию қизнинг қаршисида тиз чўкди.

Сусанна сал юмшади.

— Ўрнингдан тур, Лоуренс,— деди қиз астагина.

— Йўқ, қаршингда тиз чўкканимча қола берай. Мен айбдорман.

— Керак эмас, Лоуренс, бу гапларни қўяйлик,— деди Сусанна ва Лоуренсни ўрnidан турғизди. У жуда хижолатда қолганга ўхшарди.

— Мени кечирдингми, Сусанна?

— Лоуренс, илтимос, бу ҳақда бошқа гапирма.

— Йўқ, бу воқеа умримнинг охиригача мени этга кирган зирапчадай азоблайди!— деб хитоб қилди у ва бошини чангаллади. Сусанна унга яқинлашди.

— Йиғлама, Лоуренс. Эркакнинг қилиғини қил. Эркаклар йиғласа аёллар хуш кўрмайди.

— Авлиёсан, Сусанна! Кечирганлигинг ҳурмати, мени бир ўпиб қўй.

Сусанна бошини сал кўтариши биланоқ Лоуренс унинг белидан маҳкам кучоқлади, қайноқ лабларини қизнинг лабига ҳире билан босди. Сусанна унинг қўлидан чиқишга уринар, аммо Лоуренс қизни қўйиб юбормас эди.

— Хизматкорларингни чақиришинг мумкин,— деди у мамнун жилмайиб.— Ҳаммаёғинг ёғимланганини кўриб, улар бу ерда нима бўлганини дарҳол пайқашади.

Сусанна уни урди. Лоуренс қизни каравотга улоқтирди ва қўлларини оқрага қайира бошлади. Лоуренс каравот ёнидаги столчага тегиб кетди, столча лапанглаб, устидаги стакан жаранглаганича ерга тушиб синди.

Синган стакан жаранги Кажрини уйғотиб юборди. У ўрнидан сапчиб туриб, ўз бекаси ётоқхонасига чопди.

«Нима бўлдикин?— деб ўйлади югуриб бораркан.— Мэм саббинг хонасида чироқ ёниб турибди. У ерда нималар бўлпти ўзи!»

— Хоним!— деб бақирди хонага чопиб кирган Кажри.

Жаҳлга минган Лоуренс ўрнидан сакраб турди.

— Йўқол бу ердан!— деб бақирди у.

Кажри қўрқиб кетди. Сусанна унга бир нима демоқчи бўлди, лекин алам ва шармандалик уни тилсиз қилиб қўйганди.

— Йўқол!— Лоуренс яна бўқирди.

Сусанна мени холос қилгин дегандай ялиниш маъносига қўллари чўзди.

Кажри ҳаммасига тушунди. Кўзлари совуқ чақнади.

— Менга қара, саъб, хонагга кириб кет,— деди у Лоуренсга қўли билан эшикни кўрсатиб.— Хоним, буюрсангиз бўлди, уни ҳозироқ бир ёқлик қиламан.

— Кажри, ўлди уни!— деб аранг айтди Сусанна.

Кажрининг қўлида ханжар ярқиради. Сусанна қўзғалиб каравотга ўтирди.

— Аблаҳ, ярамас, итвачча!— деб қичқирди қиз.

Лоуренс ханжарни кўриб ниҳоятда жаҳлга минди. Ёстиқни олиб, Кажрига улоқтирди, кейин олдинга ташланиб, Кажрини тепмоқчи бўлди. Кажри чап берди, бироқ ханжарнинг машъум сопи шойн ёстиққа қадалиб қолди. Лоуренс яна тепди бу сафар оёғи Кажрининг қорнидан пастроққа тегди. Аёл столга бориб урилди. Лоуренс эса дарғазаблigni ошиб, унинг юзига мушт туширди. Кажрининг кўз олди қоронғилашиб, ерга йиқилди ва ҳушидан кетди. Сусанна ўзини унинг устига ташлади. Лоуренс Кажрини уриш учун яна мушт кўтараётганини кўриб қўлидан ушлаб қолди.

— Нарн тур!— деди Лоуренс пишиллаб.

— Йўқ, йўқ, уни уришингга йўл қўймайман!— Сусанна бурилиб, унинг қўлини тишлаб олди.

Лоуренс қизга тарсаки тортиб юборди, куч билан каравотга улоқтирди. Сусанна оғриқ азобига чидолмай чинқириб юборди, боши деворга тегди.

Лоуренс ичиқоралик билан тиржайди, йиртқич ҳайвондай ҳурпайди, Кажрининг оёғидан ушлаб, судраганича эшикдан ташқарига — коридорга олиб чиқиб ташлади. Қайтиб келиб Сусаннага тикилди, хахолаб кулди. Осмонни олов қиличида кесиб яшин чақнади. Дераза ойналари сафсар рангда товланиб кетди. Яшиндан кейин қулоқни кар қилгундай момақалди-роқ гулдиради, шариллаганича тропик жала ёғди.

Кажри ерда ҳушсиз ётарди...

У ўзига келганида атрофида сукунат ҳукмрон эди. Унинг ҳаммаёғи зирқираб оғирди. Жувон аста туриб ўтирди, атрофга кўз югуртирди. Ёмғир тинмаганди, гўё унинг ҳадсиз-ададсиз ғам-кулфатларига ачиниб осмон ачиқ кўз ёшларини тўкаётгандай эди.

Кажри зўрға ўрнидан турди. Мэм соҳибнинг эшиги берк эди.

Хира ойналари дераза табақасидан нимжон нур таралиб турарди.

Кажри дераза ва ойна ёруғидан ичкарига мўралади. Хона ичи осойишта. Чироқнинг нурсиз ёруғида синган стакан парчалари йилтиллаяпти. Дастурхон стол устидан сидирилиб, тўн-тарилиб қолган китоб каравотга яқинроқ жойда ётибди. Хан-жар санчилган ёстиқ бурчакда турибди.

Бека йиғлаяпти. Кўз ёшлари юзини ювяпти. Қизнинг ияклари у ҳозир ўкириб йиғлаб юборадигандай титраяпти. Ниҳоят қиз юзини қўллари билан яширди. Унинг кийимлари ёйжимланган, йиртилган қўйлаги орасидан яланғоч бадани кўриняпти.

Лоуренс хона ўртасида турибди. Кейин у Сусаннага яқинлашиб, гуноҳкорона товушда бир нималар деди. Қиз жавоб бермади. Кажри ҳеч нарса тушунмади, чунки улар инглизча гаплашаётгандилар. Сусанна унга қараб ҳам қўймади. Лоуренс юпатиш учун қизнинг бошларини силади, сўнг жилмайганича Сусаннанинг рўпарасига ўтирди.

Қиз ундан кескин ўгирилиб олди.

Шунда Лоуренс эшик томон юрди. Остонада тўхтади.

— Энди нима қилмоқчисан?

Сусанна индамади.

— Тўғриси айт, Сусанна, наҳотки ҳузур қилмаган бўлсан? Сусанна унга ғазабли нигоҳ ташлади.

— Энди жувон бўлдинг!— кулганича хитоб қилди у.

Сусанна Лоуренсга қиё боқиб ҳам қўймади. Лоуренс эшикни очди. Кажри ўзини четга олишга ва яширнишга аранг улгуриб қолди. Лоуренс у ёқ-бу ёққа қараб, Кажрини кўрмагач:

— Сусанна, анови ярамас қочиб кетипти. Ор-номусинг азиз бўлса шовқин кўтарма!— деди.

Сусанна жавоб қайтармади. Лоуренс бурилиб, хонасига кириб кетди. У бир шиша виски олиб, кетма-кет қадаҳ бўшата бошлади. Эндиликда қилмиши уни ташвишга солаётган эди. «Отаси қайтиб келганида бу ишни айтиб берса нима бўлади? Йўқ, қиз бунга журъат қилолмайди. Унгача қизга ақл ўргатиб қўяман,— деб ўйлади Лоуренс.— Суссексда Беттини ҳам худди шундай қилгандим. Илк бор яқинлашганимиздан кейин у мени ўзидан нари итармай қўйганди. Йўқ, бу ҳузур-ҳаловат бир томонлама бўлмайди. Бурч, ор-номус тушунчаларига боғланиб қолган аёл ҳаёт нашъасини суришни истамаган тентак-

нинг ўзи. Унга ёқмасмикан? Ёқмаса ёқмас, ишқилиб буни тушунган кишининг роҳатланишига монелик қилмаса бўлди».

Лоуренс тўғри иш қилдим деб ҳисобларди. Астойдил бўлмаганида қиз ишнинг расвосини чиқарган, ҳаммасини отасига чаққан бўларди, энди бўлса ҳеч нима айтолмаса керак. Чол шов-шув кўтаролмайди, чунки шовқин кўтарса шарманда бўлиши турган гап. Бўлган воқеадан бутун князлик хабар топади, Сойер эса ҳеч кимнинг юзига дадил қаролмайди.

Аммо Лоуренс ташвишдан халос бўлолмади. Ниҳоят гап нимадалигини тушуниб етди. Кажри ҳаммасини кўрди. Кўрса кўрар! Бари-бир, унинг гапига ҳеч ким ишонмайди. Бордию ҳадеб валақлайверса кўчага ҳайдаб юборишади. Энг аввало Сусаннанинг ўзи бу гаплар ёлгон дейди. Ўзини бир йигит ўрлаганини эътироф этишга юраги дов берармиди? Бу маданиятга эришган қиз, обрў қиммати нималигини билади. Ҳеч ким ҳеч нарса билмайди. Бироқ наҳотки Сусаннага уйланиши керак бўлса?

Сусанна чиройли қиз. Унинг бадани Лоуренсни ҳозиргача тўлқинлантиряпти, эҳтиросини қўзғатапти. Лекин севги бошқа, уйланиш бошқа. Улар мураса қилиб кетишолмайди, чунки ҳаётга қарашлари бошқа-бошқа. У Америкадалигида тунги клубларга маишат қилгани қатнардди. Ана ўшани ҳаёт деса бўлади! Клублардан бирида француз қиз рақсга тушарди.

Кўнгил хоҳиши ҳамон унинг қалбини қийнардди. Лоуренс қадаҳни тўлдириб, бир кўтаришда бўшатди. Кейин сигарета чекди, тутунни ҳузур қилиб ичига торгди.

Кажри яширинган жойидан чиқди, Лоуренснинг ўз хонасига кириб кетганига ишонч ҳосил қилгач, билинтирмай Сусаннанинг ётоқхонасига кириб олди, эшикни зичлаб беркитди.

Сусанна бошини эгиб каравотда ўтирарди. У йингини бас қилиб қўйганди. Номуси булганган, шарманда бўлган бу шўрлик қизга Кажрининг раҳми келиб, юраги туз сепгандай ачишди. Сусанна ўзини беҳад ночор ва ёлғиз ҳис қиларди. Назарида бутун олам унга жирканиб қараётгандай эди. Кажри аста унга яқинлашди.

— Мэм саъб,— деб шивирлади.

Лекин Сусанна қимир этиб ҳам қўймади, олдинги ҳолатида ўтиришда давом этди.

— У қаёққа кетди?— сўради Кажри.

Сусанна жавоб бермади.

— Мэм саъб!— қўрқув ичида гап қотди Кажри.

Сусанна қўллари билан юзини яширди.

— Нега йиғлайсиз, мэм саъб?

Сусанна ўзини тутолмади, йирик ёш томчилари юзидан юмалаб туша бошлади.

— Узингизни босинг!

— Кажри!— деб фарёд қилди Сусанна ва ўкириб йиглаб юборди.

Аёл ҳамиша аёллигича қолади.

Кажри қизнинг бошини кўксига босиб меҳр билан силай бошлади.

Узининг ночорлигидан изтиробга тушган Сусанна тинимсиз йиғлайверди. Узининг пасткашлик билан, ёвузларга алданганига қиз чидолмаётган эди. Кажри хўрланган соҳибасининг бошини силашда давом этди. Унинг сариси Сусаннанинг кўз ёшларидан ҳўл бўлиб кетди, қиз эса ҳеч йиғидан тўхтамасди.

— Мэм саъб қачонгача йиғи-сиғи қиласиз. Эркакларнинг ҳаммаси бир гўр. Бир вақтлар мен ҳам шу қўйга тушганман,— деб бекасини юпатди.

Бироқ унинг сўзлари қизнинг ўтини баттар аланглатди. Бу сўзлар Сусаннага шармандаликни яна бир бор эсга солгандай бўлди, қизнинг асабийлиги ошиб карахт бўлиб қолди.

Сукхрам уйига хурсанд бўлиб қайтди. Ахир, бўлғуси фарзанди учун анча нарса олиб келди. «Буларни кўрса Кажри жудаям хурсанд бўлади-да»,— деб ўйлади. Ҳужрага кириб Сукхрам титраб кетди ва тўхтаб қолди: эшик ланг очиқ, чироқ ёқилмаган эди... У қоронғида тездагина қуруқ кийимларини кийди. Келтирган нарсаларини бир четга қўйиб, чироқни ёқди.

Каравотдаги ўрин бўш, лекин чойшаблар гижимланган эди. «Тун қоронғисида у қаёққа кетди экан?!» деб ҳайрон бўлди Сукхрам.

Юраги бесаранжом ура бошлади. У кўчага чиқди. Ҳаммаёқ зим-зиё. Фақат мэм саъбнинг хонасида чироқ ёнмоқда. У ўша ёққа бориб эшикни итарди. Берк.

«Демак, хоним ухляпти,— деб кўнглидан ўтказди.— У ҳолда Кажри қаёқда экан?» Сукхрам аста қайтиб кетаётган эди, Кажри унинг оёқ товушларини эшитиб овоз қилди.

— Ким у?

— Мен, Сукхрам.

Кажри эшикка югурди, аммо уни Сусанна тўхтатиб қолди.

— Очма, Кажри. У Лоуренс бўлса керак.

— Кажри, сенга нима бўлди?— аста сўради Сукхрам.— Ахир бу мен. Нега эшикни очмаяпсан?

Кажри нима қилай деган маънода Сусаннага қаради. Қиз очавер деб имо қилди.

Кажри эшикни очди, Сукхрам ичкарига кирди. Унга кўзи тушган Сусанна каравотдан сакраб турди, югуриб бориб унинг кўкрагига бош қўйганича йиглаб юборди. Сукхрам хижолат бўлиб кетди.

— Нима бўлди?— ўзини йўқотиб сўради у.

— Сукхрам!— деб ингради Сусанна.

Соҳиба яна шахсий соқчиси ҳимоясига ўтганди. Бир марта у қизни халос этиб, ор-номусини ҳимоя қилган эди. Сусаннанинг тўлиб-тўлиб йиғлашлари Сукхрамнинг ҳаяжонини ошираётган, безовта қилаётган эди.

— Кажри, нима гап ўзи? Нега индамайсан?— ҳайрон бўлди у.

— Сен билмасанг ҳам бўлаверадди. Бу хотинларнинг иши.

Кажрининг тантилиги Сусаннани эритиб юборди. Кажрининг шарманда бўлганини сир сақламоқчи.

— Кажри, унга айтишинг мумкин,— ижозат берди Сусанна.

— Янги соҳиб мэм саъб билан гуноҳ иш қилди.

— Гуноҳ?!— деб хитоб қилди Сукхрам ва Сусаннани ўзидан нари итарди. Қиз каравотга йиқилди.

— Нега у йиғлаяпти?— ҳайрон бўлиб сўради у.

— Мэм саъб қаршилиқ кўрсатди, аммо у қизга зўрлик ишлатди.

— Зўрлик ишлатди дейсанми?!— Сукхрамнинг ғазаби қайнаб кетди. Тишларини ғижирлатди. Сусаннага бурилиб, таъзим бажо келтирди, оёқларига эгилди.

— Кажри, Дхупа учун қандай қасд олганим эсингдами? Сиз буюрсангиз бўлди,— деб Сусаннага мурожаат қилди у.— Хизматкорингизман, тузингизни ичганман.

Сусанна иргиб ўрнидан турди. Кўзлари чақнаб кетди. Уч олиш ҳақидаги фикр қизга куч-қувват бағишлади.

— Сукхрам!— деб бақирди қиз.— Қўрқмайсан-а? Кетдик!

— Хоним, тирик эканман ҳеч нарсадан қўрқмайман.

Кажри сергакланди. «Бу қиз нима қилмоқчи? Муштлашиш бўлишини хоҳлаяпти шекилли?»

— Мэм саъб!— деди у Сусаннага.

— Нима дейсан?— кўрслик билан жавоб қилди қиз.

— Қаёққа кетяпсиз?

— Ишинг бўлмасин!

— Хоним, жаҳлингиз авжида.

— Сукхрам!— деб чақирди эшик сари бораётган Сусанна.

— Лаббай, хоним!

Кажри Сукхрамга яқинлашиб, уни тўхтатиб қолмоқчи бўлди, лекин эрининг вазоҳатини кўриб, ўзини четга олди.

— Мен билан борасан!— деб буюрди Сусанна.

— Хоним!— дея Кажри қизни тўхтатди.

— Нима дейсан, Кажри?

— Ахир, Сукхрамнинг қуроли йўқ-ку.

— Мени ундан нимжон деб ўйлаяпсанми?— деб кулди Сукхрам.

Кажри индамай уларнинг орқасидан эргашди.

Сусанна икковига ишора қилиб эшик ёнида қолдирди, ўзи Лоуренснинг хонасига кирди.

Лоуренс оғзида сигаретаси билан дераза ёнида тик турарди. Оғзидан тутун чиқариб ҳузур қилиб керишди.

Сусанна эшик ёнида тўхтади. Унинг кўзлари чақнарди.

— Ким у?— сўради Лоуренс.

— Бу мен,— деди қиз астагина.

Қизга кўзи тушгач, мийиғида кулиб қўйди.

— Келишингни билардим,— деди у.

Сусанна ўзини йўқотиб олдинга интилди ва унинг юзига тарсаки туширди.

— Ур, яна ур!— Лоуренс кулди.

Қиз иккала қўли билан уни ура бошлади, Лоуренс эса кулишдан қолмади.

— Бўлди, етар!— деб қичқирди у орқага чекинаркан.— Қолганини кейин урарсан...

— Аблаҳ, итвачча!— деб бақирди Сусанна.

— Сусанна, яна ўзимникисан,— деди Лоуренс қизнинг қўлларида ушлаб.— Бу ерда сени ҳеч ким ҳимоя қилмайди. Ўзингни ачиққанганга солаётганингни билиб турибман, бўлмаса ёнимга келмасдинг.

— Қўйиб юбор!— деб бақирди Сусанна.

Остонада Сукхрам кўринди.

Сусанна унга имо қилди. Сукхрамни кўрган Лоуренс Сусаннанинг қўлини бўшатди, лекин шу заҳоти ҳушёр тортди.

— Йўқол кўзимдан, ҳинд чўчқаси!— деб бўқирди.

Сукхрам Лоуренсга йўлбарсдай ташланиб, уни деворга улоқтирди. Лоуренснинг боши деворга қаттиқ тегди. Кўз олдида қизил доиралар ҳосил бўлди, лекин у зум ўтмай ирғиб туриб Сукхрамга ташланди. Сукхрам уни пойлаб турганди. Қаттолнинг бўйнидан маҳкам қисиб, бошини орқага қайирди, оёғи билан эзиб уни ерга йиқитди! Лоуренс бўғилганидан ўқирди. Шунда Сукхрам Лоуренснинг бурнини ерга ниқтади, икки марта бўйни аралаш мушт туширди, инглиз йигитнинг кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Кажри ҳайратдан оғзини катта очди. Сусанна жон-жаҳди билан уни тепа бошлади. Қиз ғазабга миниб кетма-кет зарба бераверди. Лоуренс оғриқдан инграб юборди.

— Мана, ёнингга ўз ихтиёрим билан келдим, ифлос ит...— дерди Сусанна ҳар урганида. Қиз тишларини ғижирлатар, тирноқларини кафтига ботгундай қилиб муштини тургарди.

Лоуренс Сукхрамнинг қўлидан чиқишга уриниб кўрди, ҳаракати зое кетди. Сукхрам унинг юзини цемент полга ишқай берди. Лоуренс бақирмай ҳам, ялинмай ҳам қўйди. Уришларга

индамай чидаб турди. Кўнглида пушаймонга ўхшаган бир нима гимираб қолди. Унинг ахлоқ, аёл ор-номуси ҳақидаги замонавий қарашлари ўрта аср тасавури зарбалари остида чекина бошлади. Уни калтаклашиб турган айни пайтда сал олдин оғиз кўпиртириб панд-насиҳат қилган қарашларини лаънатлай бошлади. У аёл кишини қадимий бидъат кишанларидан зўравонлик билан «озод» қилганда, қизни амалдаги урф-одатларни назар-писанд қилмасликка мажбур қилганида аёл киши билан яқинлашув ўз-ўзидан гуноҳ эканлигини, ўз кучидан фойдаланиш ўта пасткашлик, ифлос иш эканлигини, аёл кишини ҳеч нима билан рози қилиб бўлмаслигини, обрў-этибори икки пул бўлишини унутиб қўйганди.

Қажри эшик ёнида турар, бўлаётган ҳодисани индамай томоша қиларди.

— Отиб ташлайман!— деб хириллади Лоуренс.

— Қажри!— деди Сусанна бир зум уришдан тўхтаб.— Арқон келтир!

Қажри бирпасда арқон келтирди.

Сукхрам арқонни олиб, унинг нари туришини тайинлади.

Қажри итоаткорлик билан четга чиқди. У жуда ҳам қўрқиб кетди.

«Бош соҳиб қайтиб келса нима деркин?» деган ўй миясини қамраб олди. Лекин Сукхрам хотиржам эди.

— Хоним, унга қимирламай ётишни буюринг,— деди Сукхрам.

— Ҳой, ифлос, қимирламай тек ёт, бўлмаса суяқларингни пачақлаб тащлашга буюраман,— деди Сусанна инглиз тилида.— Мени ожиз, ҳимоясиз деб ўйлагансан-да. Улсам ўламан-ки, сени жазосиз қолдирмайман.

Лоуренс чап бериб қочиб кетмоқчи бўлди.

Сукхрам унинг оёғидан ушлаб қолди, шунда инглиз йигит гурсиллаганича йиқилди. Сукхрам шу заҳотнёқ уни ерга қадади.

— Хоним, у одамлар эшитсин учун шовқин кўтаряпти. Буни меҳмонхонага олиб кираман,— деди Сукхрам ва Лоуренсни ҳеч қийналмай даст кўтарди. Уни меҳмонхонага олиб кириб полга улоқтирди.

Қўлида арқон билан Сусанна яқинлашди. Лоуренс оёқларини ўйнатиб, ўзини боғлашга йўл қўймасди.

Сукхрам баттолнинг оёқларини босди, Сусанна боғлади. Сукхрам бекаси йигитнинг оёқларини жуфт қилиб боғлаб олишига кўмаклашди. Сусанна беҳад хафа бўлганидан жиғибийрони чиқди.

— Уни тек қўйинг, мэм саъб,— деди Қажри.

— Йўқ!— деди ўшқириб Сусанна.

Лоуренс ерда чорасиз ётарди. Унинг қўл-оёқлари боғланганди. Баттол ўрнидан турмоқчи бўлди, аммо ёнбошлай олди, холос. Сусанна Лоуренсни жон-жаҳди билан тепти, бадкор юзи билан ерга тўнтарилди.

— Хоним, буюринг, нима қилай?— ҳаяжон ичида сўради Сукхрам.

Сусанна беҳад ғазаб учқунлари тўла кўзларини катта очиб унга қаради.

— Шу ерда қол!— деб буюрди.

Қажри ҳайрон бўлиб бекасига тикилди.

— Буюрганингиз, хоним!— деди Сукхрам одоб билан.

Сусанна хонадан чиқди.

— Энди нима бўлади?— Эридан аста сўради Қажри.

— Мен қаёқдан билай?— дея Сукхрам елка қисди.

— Оҳ, у ўлиб қолади. Хоним бутунлай ақлдан озди,— деб хўрсинди Қажри.

— Озгингни юм!— паст товушда бақирди Сукхрам.

Кўп ўтмай Сусанна қўлида отасининг қамчисини ушлаб хонага қайтиб кирди. Қиз қамчини силтаб тарсиллатди. У Лоуренсни уриш учун тирсагини ҳавога кўтарган эди. Қажри қўлидан ушлаб қолди.

— Эсингизни йиғинг, хоним!— деб қичқирди.

Сусанна уни нари итарди-да, Лоуренсни яна уришга тушди, бу сафар қамчи билан савалай бошлади. Қамчи вазиллаганича унинг елкасига тушаверди. Отларни елиб югуришга мажбур қилган қамчи Лоуренсдаги бор димоғдорлик, ўзига бино қўйишни йўқ қилди. У лабларини қонаб кетгундай тишлади, аммо Сусанна уришдан тўхтамади. Қиз қўлини баланд кўтарганича бор кучи билан савалашда давом этарди. Ғазаб билан нафрат унинг қиёфасини бутунлай ўзгартириб юборганди.

Лоуренс ҳушдан кетди, лекин ҳеч додламади.

Қажри яна Сусаннанинг қўлидан ушлади.

— Ўз ҳолимга қўй!— деб қўл силтади қиз.

— Хоним, ахир у ўлиб қолади!— Қажри қизнинг қўлидан қамчини аранг тортиб олди, кейин ётоқхонага бошлади. Сукхрам уларга эргашди.

Сусанна мадорсизланиб ўтириб қолди. Сукхрам одоб сақлаганича қизнинг қаршисида қаққайиб турди.

— Сен кетишинг мумкин,— деди қиз Сукхрамга.

Қажри билан ёлғиз қолган Сусанна яна йиғига зўр берди.

— Хоним, йиғи билан аламини ювиб бўлармиди?— Қажри унинг ёнига ўтириб, қизни юпата бошлади.

— Оҳ, Қажри!— хитоб қилди аламига чидамаган Сусанна.

— Хоним, ҳали ёшсиз, одамларни яхши билмайсиз. Эҳтиёткор эмассиз, дод-войингизни бировлар эшитмадимикан деган хавотирдаман. Яхшиямки, ўша пайтда яшин чақнаб момақалди роқ гулдираб тургани. Яна ким билсин? Эҳтимол, биронтаси эшитгандир. Сизга маслаҳатим шу: ўзингизни шундай тутингки, одамлар ҳеч нарса сезмасин.

Сусанна индамади. «Бордию, бу ердан жўнаб кетсам-чи? Унда бу сирни ким биларди? Ҳеч ким,— деб ўйлади қиз.— Бу кун бошқаларнинг бошига тушмабдимми? Ўз-ўзини ўлдириш — гуноҳ, бўлиб ўтган шармандалик эса бутун вужудимни заҳарляпти. Бу ерда ҳеч қандай айбим йўқ! Унга бўш келганим йўқ. Қаршилик кўрсатдим. Шунга қарамай наҳотки худо мени гуноҳкорлар қаторига қўша?»

Сусанна қанча кўп ўйласа, шубҳалари тўрига шунча ўралашиб қолаверди. Лоуренс уни даҳшатга солар, жиркантирар эди. Анови иш бўлмасдан илгари у нақадар бахтиёр эди! У ўзи ким бўлибдики, уни ҳаётига ҳаёсизларча суқулиб кирди? Нақадар пасткашлик!

— Уйингга бор, Кажри,— деди Сусанна астагина. Унинг лаблари титрар, кўзи тўла ёш эди.

— Йўқ, бегойим, бу ерда ёлғизсиз. Сизни шу ҳолда қолдириб кетмайман. Ўзингизни тута олмаяпсиз,— деб жавоб қилди Кажри. У ўрнидан туриб, Сусаннанинг бошини силай бошлади.

Тўсатдан Сусанна Кажрининг сарисидаги қон доғларини кўриб қолди.

— Қон қаёқдан пайдо бўлди? Ўзингни бирон нарсага уриб олганим йўқми?— сўради қиз.

— Хоним, ҳушимдан кетгандим, ҳеч нима билмайман. Лекин ҳомиладорман.— Кажри кулимсиради.— Шунинг учун қўриқиб турибман. Бошқа вақтда бунга эътибор ҳам бермасдим.

— Ҳомиладормисан?— гўёки бўлган ҳодисага ўзи айбдордай ташвишланиб сўради Сусанна.

— Ҳечқиси йўқ, хоним. Сукхрам даволайди,— деди Кажри.— У ҳар қандай дорини билади.

Бахтсизлик одамларни бир-бирига яқинлаштиради. Сусанна отасининг насиҳатларини ҳам, Кажри оддий чўри эканлигини ҳам унутди.

Қиз дори-дармон солинган қутидан дори олиб, Кажрининг қорнидаги кўкаргаи жойга қўйди. Кейин эҳтиёткорлик билан боғлаб қўйди.

— Қалай, оғримаяптими?

— Ҳечқиси йўқ, хоним, тузалиб кетади,— деб жавоб қайтарди Кажри.— Сиз ухлаб олсангиз яхши бўларди.

Лекин Сусаннанинг ётгиси йўқ эди. У стулда ўтираверди.

Кажри унинг ёнига — полга жойлашди. Тонгга яқин тинкаси қуриган Сусанна бир оз мизғиди. Бу даҳшатли тун шундай ўтди. Тонг сдди.

Кажри чой келтирди.

Эшикнинг гижиллаши, оёқ товушларини эшитиб, Сусанна чўчиб турди.

— Хоним, чой ичиб олинг,— деди Кажри.

Лекин Сусанна бош чайқади. Қизнинг кўриниши саросимали, юзи бўздай оқарган, нурсиз ва ғамгин эди, аммо кўзларида ҳануз ғазаб ўти чақнаб турарди.

— Чойни ича қолинг, хоним,— қистади Кажри.

Сусанна бир хўрсиниб, унга бўйсунди. Кажри қизга гўдакка бергандай чой ичкиза бошлади.

Сукхрам патнисда стакан тўла чой билан Лоуренснинг ёнига кирди. У ҳушига келганди. Кўзлари қип-қизил, қаҳру ғазаб билан боқар, оғир нафас оларди. Сукхрамга кўзи тушгач, Лоуренс кўзини юмиб олди.

— Тақсир, бегойимнинг буйруғини бажардим. Бу ерда ҳеч қанақа айбим йўқ,— деди Сукхрам.

Лоуренс тескари ўгирилди. У Сукхрамнинг нима деганини билмаган бўлса керак. Сукхрам қўлида патнис билан бир оз турди-да, ташқарига чиқди.

Дак-бунгало дарвозаси олдига автомобиль келиб тўхтади; ундан Сойер тушди. Келиб-келиб ҳозир келганини қаранг! Сукхрам соҳиб бир неча кундан кейин келса керак деб тахмин қилганди. Унгача ёш хоним ҳам ҳовридан тушарди. Энди нима бўлади?

Сукхрам соҳибни кутиб олгани чиқди. У ҳар вақтдагидай қовоғи солиқ, илтифотсиз эди. Сукхрам дадилланиб унга жуда яқин келди. Сукхрамнинг кўриниши Сойерни ташвишлантирди. Сукхрам эгилиб таъзим қилди. Сойер унга жавобан сал бош қимирлатиб қўйди.

— Тақсир!— деди Сукхрам астойдилроқ. Ундаги қатъият Сойерни тўхташга мажбур қилди.

— Хўш?— хотиржамлик билан сўради у. Унинг мавқеи кибр ва ўз қадрини билиб туришни тақозо этарди. Узоқ йиллар хизматда юриб совуқ, илтифотсиз муомала қилишга ўрганиб қолганди.

— Уйга кирайлик,— деди Сукхрам ва йўл бошлади.

Сойер сергакланди. Хизматкорлари илтимос қилмаяпти, балки тобелик қондасини бузиб буйруқ қиляпти-ку? У ким билан гаплашаётганини наҳотки унутиб қўйган бўлса? Юзида кўрқувдан асар ҳам йўғ-а! Хизматкор ўзини қандай тутишни унутиб қўйибди. Лекин Сойернинг юзи илгаригидай ўзгармади. У одатдаги ниқобни олиб қўйишни лозим топмади.

Сукхрам тез ва дадил борарди. Соёер унга эргашди. Кейин Сукхрам бурилиб ишора қилди. Соёер олдинга ўтди, шунда Сукхрам уни Сусанна хонасига киришини илтимос қилди. Соёер билан бирга Сукхрам ҳам кирди. Чол қизи хонасидаги тартибсизликни дарҳол пайқади.

— Тақсир! Кеча қаттиқ жала қуйди, мен ушланиб қолдим... Кажри хонимни ҳимоя қилишга уринибди, аммо қўлидан келмабди.

Отасини кўрган Сусанна йиғлаб юборди. Соёер қизига яқинлашди.

— Сусанна!

Қиз қўли билан юзини яширди. Энди у ўкириб йиғларди.

Чолнинг кўзи ханжар суқилган ёстиққа тушди.

— Бу нима?

— Тақсир, Кажри ханжарни унга отган экан, аммо теккиза олмабди,— деб жавоб қилди Сукхрам.

— Сусанна, қизгинам, нима бўлди?— деб чол инглизча сўради.

— Бадном бўлдим, адоён тамом бўлдим!— деди қиз йиғи аралаш.

Соёер ҳаммасига тушунди. Бу чолни донг қотириб қўйди! Қизининг номусини булғашибди! Лекин бунга ким журъат қилди?!

Соёер ўзини тута биларди. Ҳатто ҳозир ҳам ҳаяжонини сездирмади.

У Кажрига қаради. Кажри ўздан нима сўрашини тушундию айтолмади. Буни қандай айтиб бўларди? Соҳиб эса кўзини қадаб, нигоҳи билан пармалаяпти.

Кажри Сукхрамга ўгирилди. Чол энди нигоҳини Сукхрамга қадади.

— Гапир!— Соёер овозини сал баландлатди.

— Бу кичик соҳибнинг иши!— деди Сукхрам.

Чол сесканиб кетди. Лоуренс-а? Уша жирканч пасткаш-а?! У Сукхрамга ишонқирамай қараган эди, у бош ирғаб тасдиқлади.

— Ҳа, тақсир! Кичик соҳиб...

Инглиз чолнинг ғазабдан қўллари қалтиради. Чўнтагидан тўппончасини чиқарди.

— Уни тўхтат!— деди Кажри Сукхрамга чолни кўрсатиб.

Соёер хона ичига ошиқди.

— Қани у?— деди чопиб бораркан.

Сукхрам олдинга ўтиб, йўл кўрсатди. Соёер унинг орқасидан борди.

— Ким уни бу ҳолга солди?— хонага кирган чол ерда ётган Лоуренсни кўриб сўради.

— Мэм саъб!

— Қим уни боғлади?

— Тақсир, мэм саъб шундай буюрдилар.

Сойер Сукхрамга миннатдорлик билан боқди. Лоуренс кўрқанидан оқариб кетди. Чол тўпонча ўқталди, лекин Сукхрам унинг қўлини ушлаб қолди.

— Йўқол!— деди Сойер аста, қаҳр билан.

Лекин Сукхрам унинг ўдағайлашига парво қилмади. Сойерни мажбуран бошқа хонага олиб кирди.

Чол ғазабдан титраб қақшарди.

— Тақсир, яхшиси мени отиб ташлай қолинг,— деди Сукхрам чолнинг оёқларига йиқилиб.

Сойернинг тўпонча ушлаган қўли шалвираб пастга тушди.
— Сизга нима бўлди, тақсир? Жаҳл кўзингизни кўр қилиб қўйбди. Сиз жуда катта одамсиз, қилмишингизнинг оқибатини ўйланг. Ўз-ўзингизни шарманда қиласиз. Ахир, ўглингиз эмас, қизингиз бор,— қизишиб уқтира бошлади Сукхрам.

Сойер беихтиёр унинг гапларига кирди.

— Дак-бунгалодан ўқ товуши эшитилса,— деб давом этди Сукхрам,— бу сирдан бутун қишлоқ воқиф бўлади. Ушанда қаёққа яширинасиз? Тақсир, бу шум хабар бутун атрофга ёйлади.

Лоуренсни ўлдириб қўйса нималар бўлишини Сойер эндигина яққол тасаввур қилди. Миш-миш қишлоққа тарқалади, қишлоқ аҳли ундан кулади. Рожа ҳам, унинг одамлари ҳам, улардан кейин бутун князлик ҳам кулади. Бу ҳақдаги хабар Деҳлигача боради, вице-қирол Сойерни ўз марҳаматидан маҳрум қилади. Кейин миш-мишлар океан ошиб бориб Англиягача етади, бутун олам Буюк Британиянинг сиёсий агенти ва унинг қизи устидан мириқиб кулади! Инглиз йигит инглиз одамнинг қизини шарманда қилибди дейишади! Бунақа ишни ҳиндий қилганида эди, бу давлатларо муносабатлар соҳасига тааллуқли бўларди, лекин Лоуренснинг жинояти Англиянинг улуғворлигига путур етказди!.. Нега энди Сойернинг шунга дарҳол ақли етмади? Унинг қаршисида ғирт саводсиз ҳиндий одам эмас, энг хор табақадан бўлган қул турарди. У қизини ҳимоя қилибди, жиноятчининг қўл-оёғини боғлабди! Шу гадо сиёсий агентга энг оғир жиноятни қилишга йўл қўймади. Ҳукумат таъқиб қилаётган шу ҳиндий тоғда ҳаётини таҳлика остида қолдириб қизини йўлтўсарлардан халос қилди, уйга олиб келди. У қул, аммо унинг кўксда олижаноб қалб депсиб турибди. Бу ёввойи, саводсиз маҳлуқда кундалик ҳаёт донишмандлиги йўқ деб бўлмайди. Унинг бу қилиқлари ўта кулгили, аммо ҳақиқат учун ўлишга ҳам тайёр. Бу Ҳиндистон-а! Лоуренс эса талончилик руҳида тарбияланган. Шунинг учун

ҳам бошқа одамнинг номусини осонликча ўғирлади. Шунга ва шунга ўхшаган одамлар Англиянинг келажagini бошқаради-я!!!

Сойер панжаларини ёзди, тўппонча ерга тушди. Сукхрам оёғида зўрга турган соҳиб томон чаққон югурди. Сукхрам шу лаҳзада хўжайини жуда қари эканлигини билди. Ҳозирги вазият ҳар қандай бўлса ҳам соҳибга бўшлиқ, иродасизлик, ожизлик кўрсатишга имкон бермасди, лекин чолнинг пешонасини тер босди, жудаям ожиз, аянчли одамга ўхшаб қолди.

Сукхрамнинг назарида шафқатсиз қўл билан кесилган улкан дарахт тебрангандай бўлди. Кечагина бу инглиз нақадар кибрли, димоғдор эди! У пўлатдан яралганга, нуқул амр қилиш учун туғилганга ўхшарди!

Кекса инглиз юзини қўли билан тўсди. Энди у ҳеч кимнинг юзига қаролмайди. Соҳиб дўстлари, яқинларини яққол кўз олдига келтирди, уларнинг ҳаммаси уни масхара қилаётгандай бўлди. Сойер бўлса анави Лоуренсга ҳомийлик қилибди! Уни хизматга жойлабди! Жазоси шу бўлди! Қандай шармандалик!

Чол беҳол курсига ўтирди, гамдан боши эгилди.

Булоқ ўзига тошлар орасидан йўл очади, тошларни кемириб, тепага отилиб чиқади. Чолнинг кўзидан дув-дув ёш тўкилди. Юз мингларча қашшоқ, оч одамларга амр қилган кўзлари ёшланди.

Сукхрамнинг ҳайрати ошди. У инглизнинг ҳам қалби борлигини, шу қалб ҳам алам, азоб чекишини ҳеч ақлига сиздира олмасди. Сукхрам буларнинг ҳаммаси жаноблар, улар оддий одамлар сингари азоб чекмайди, нафратланмайди, нуқул роҳат-фароғатда юришади, амр қилиш ва ҳукмдорлик учун туғилишган деб биларди.

Бугун унинг аввалги тасавурлари йўққа чиқди. Сукхрам соҳиб ҳам инсон эканлигини, унда одамларга ўхшаб изтироб чекиш фазилати ҳам борлигини кўриб, хўжаси олдида ҳамшиша кўрқиб туриш ҳисси зим ғойиб бўлди.

Орадан бир оз вақт ўтгач, чол ўрнидан турди, хоналарни айланиб чиқди, эгилиб, ердан тўппончасини олди. Сукхрам индамай уни кузатиб турди. Ниҳоят Сойер эшик томон йўл олди.

— Тақсир!— дея Сукхрам уни йўлдан тўхтатди.

— Хўш?— Сойер ўгирилди.

— Тақсир! Ановини берсангиз.— Сукхрам тўппончани кўрсатди.

— Кўрқма. Уни отиб ташламайман,— деб жавоб қилди чол.

— Тўппончани нима қиласиз? Сиздан хавотирдаман. Фазабингиз ҳали босилгани йўқ. Кейин нима воқеалар юз беришини биласиз-ку!

— Хўш, нима бўлибди?— бехосдан савол берди чол, қулоғида ҳаммаёқдан ватандошларининг масхара қилиб кулаётган товушлари жаранглади. Назарида Британия байроғига ўт кетгандай, ўт байроқни кўкиш-қизил алангалари билан ямлаётгандай бўлиб кетди.

— Тақсир, тўппончани мана бу ерга қўйинг,— деди Сукхрам стол тортмасини кўрсатиб. Чол юмшади. Бугун унинг хулқида одатдаги устунлик, салобат йўқ эди. У Сукхрамга ўзига теги одамдай қараб турарди. Ҳа, бахтсизлик кишиларни анча яқинлаштириб қўяди.

— Ҳассамни келтир,— деди чол тўппончасини чўнтагига соларкан.

Сукхрам ҳассани олиб келиш учун кетди. Чол ҳассани олиб, Лоуренснинг ёнига йўл олди. Энди у бутунлай хотиржам эди, фақат кўзлари совуқ чақнарди.

Сусанна билан Қажри Лоуренснинг хонасига чопиб киришганда у калтак зарбидан мадори қурий бошлаганди.

— Мен айбдорман, кечиринг, ялинаман! Англияга жўнаб кетаман, мени кечиринг,— деб инграрди.

Аммо чолнинг газаби ҳеч босилмади.

Сусанна кўз қирини Лоуренсга ташладию индамай хонасига кириб кетди. Сукхрам уйда бўлаётган машмашани ҳеч ким билмасин учун эшикни беркитди.

— Қўйиб юборинг мени... Англиямиз ҳурмати, мени кечиринг...— Инграшда давом этди Лоуренс.

Соёер унинг қандай ҳушдан кетганини ҳам пайқамади.

— Соҳибни тўхтат, бўлмаса шўрлиқни ўлдириб қўяди!— деди Қажри Сукхрамга.

— Тақсир, етар!— деди Сукхрам Соёернинг қўлини ушлаб.

Безбет, сиёсий агентнинг қўлини ушлайди-я! Лекин чол бугун шартлиликни тарк этган эди. Бугун унинг қаҳр-газаби адолат, инсонийликка тан берган эди, қонун бузишларни, Британия империяси шон-шавкатини ҳимоя қилмаётган эди. Соёер ҳозир қўли ҳаммаёққа етадиган жаноб эканлигини ҳам, ўзининг қаршисида қули турганини ҳам унутганди.

Сукхрам чолнинг қўлидан ҳассани олди. Соёернинг пешонасида йирик тер томчилари кўринди. Қажри чопиб бориб сув келтирди.

— Ичиб олинг, хўжайин,— деди у.

Чол қалтироқ қўллари билан стаканни олиб, катта-катта ҳўплаб сув ичди. Жаноб кечагина столга савлат тўкиб ўтирадиган, аъло навли винони ичмасдан овқатга қўл урмайдиган одам эди. Соҳиб важоҳатли, салобатли кўриниш учун керагидан ортиқроқ ичарди. Унинг кибрини ўзи эғаллаб турган юқори лавозим учун зарур фазилат деб ҳисоблаши ундаги бутун

инсонийликни тўсиб турарди. Лекин бугун ана шу тўсиқ бир зумда қулади...

Сойер Сусаннанинг ёнига келганида қиз қайта кийиниб олишга улгурганди. Қиз киртайиб кетган кўзларини ҳадик билан отасига қадади.

— У қандай қилиб бу қадар ёввойига айландийкин?— деди чол қизини бағрига босиб.— Сусанна қизгинам!

Кўнглида туғён урган туйғулар гапиришга йўл қўймади, чолнинг юпатишга арзийдиган гапи ҳам йўқ эди. Бадном бўлган қизини нима деб юпатади?

Сусанна ерга қаради.

— Мендан ачиқланма, ота. Айб менда эмас. Ҳеч қачон унга бўш келмаганман,— деди у секин.

— Ишонаман, қизим, ифатлисан, бунга ишонаман, аммо бундан буёғига нима қилишимизга ҳеч ақлим етмаяпти,— деди чол.

Сусанна ҳеч қандай жавоб беролмади

Сойер ўтириб, трубка чекди.

— Буни яна ким билади?— деб сўради у Сусаннадан.

— Ҳеч ким. Фақат анови иккови билади. Лекин уларга ишонса бўлади.

— Шундай дегин,— гўлдиради чол.

Сукхрам қўлларини қовуштириб, улар қаршисида одоб сақлаб турарди. Чол ўйга толди.

Кажри олдин Сукхрамга, кейин Сусаннага қаради. Сусаннанинг кўзлари миннатдорчилик билан порларди. Бу қиз бирам чиройлики! Изтироб уни янада жозибали қилиб юборибди. Олтинни лойдан тозалаб олишди.

— Тақсир, ановини нима қиламиз?— аста сўради Сукхрам.

Сойер ҳеч нима демади. Лекин у бугун Сукхрамга биринчи маротаба дадил қарай олмади, бутун борлиғи билан ўзинг айт, нима қилай деб турарди.

Сукхрам унинг ҳолатини пайқади.

— Тақсир, кичик соҳибни жўнатиб юборинг,— деди у.

— Қаёққа?

— Хоҳлаган тамонига кетаверсин.

— Бирон одамга оғзидан гуллаб қўйса-чи?

— Йўқ, тақсир. Бу ҳақда у қандай гапира олади? Ҳали моматалоқ жойларини ҳеч кимга билдирмай даволатади. Айтганда ҳам ким унга ишонарди?

— Уни ўзинг ташлаб келасанми?— деб сўради чол. Шундай қилишга ўзининг журъати етишмаётганди.

— Албатта, тақсир.

— Қаёққа?

— Тақсир, уни станцияга олиб бораман, билет олиб, поездга ўтказаман.

— Биров билиб қолса-чи?

— Ким биларди? Ҳеч ким билмайди.

— Оҳ!— деб юборди чол.— Бўпти, билганингни қил.

Сукхрам Лоуренснинг ёнига кирди. Арқонларни ечиб, ўридан турғизди. Лекин у гандираклаб кетди.

Кажри нон билан чой келтирди.

— Утир, соҳиб,— деди Кажри.

Лоуренс унинг гапини тушунмади. Шунда аёл уни стулга ўтказиб, ёнига ўзи ҳам чўкди, унга чой ичкиза бошлади.

Лоуренс ўз қўлларига қаради: шилиниб моматалоқ бўлиб кетибди. Кажрининг унга раҳми келди. Инглиз йигитга ёқишини сезгирлик билан пайқади. У ҳам Кажрига ёқарди. Ҳаёт ўзи шунақа: аёл киши эри бўлса ҳам, баъзан ўзи пайқамаган ҳолда эркакларга ёқишга интилади. Аёл киши ёш экан, гўзаллиги, ўзидаги жозиба кучини эркаклар нигоҳи орқали текшириб олади. Аёл интиқ бўлиб атрофга назар ташлайди, бегона нигоҳларни ўзимга тортаяпманми ё йўқ деб туради. Агар унга тикилиб қарашаётган бўлса, демак у бошқаларга ёқяптикан. Кажри кўрсатган меҳрибонлик Лоуренсга у ҳали ҳам эркак эканлигини, ўзида ҳали ҳам аёллар эътиборини тортадиган жозиба борлигини ҳис этишда ёрдам берди. Ачиниш бўлса ҳам майли. Унинг хўрлиги келиб кетди, Кажрининг елкасига бошини қўйиб, ҳўнграб юборди. Кажри унинг бошини силади, студда яхшироқ ўтиришга қўмаклашди, кейин орқамдан юр деб имо қилди.

Лоуренс итоаткорлик билан унга эргашди. Меҳмонхонага киргач Кажри кўзи билан Сусаннани кўрсатди, Лоуренс Сойернинг олдида ўзини Сусаннанинг оёқлари остига ташлаб, аччиқ-аччиқ йиғлади. Лекин унинг йиғиси на чолнинг, на Сусаннанинг қўнглини юмшатди. Сусанна жирканиб Лоуренс тумшуклари остидан оёғини тортиб олди.

Кажри Сусаннадан уни афв этинг деб илтимос қилишга оғиз жуфтлаган эди, бироқ бирон-бир гап айтгани журъат қилолмади.

— Олиб чиқ уни!— деб буюрди Сойер.

Кажри уни ташқарига олиб чиқди. У ҳамон пиқиллаб йиғларди. Кажри сарисининг учи билан унинг қўз ёшларини артди, Сукхрам кийим келтирди. Лоуренс индамай йўлга ҳозирлик кўрди.

— Ёш соҳибнинг тоби қочди, кечаси билан иситмада алаҳлаб чиқди. Мэм саъб у билан овора бўлиб роса қийналди. Соҳибда безгак касали бор экан. Иситма таъсирида ақлдан озишгача борди. Каравотдан сакраб туриб қочишга чоғланди.

Унинг қўл-оёғини боғлаб ўринга ётқишига мажбур бўлдим. Энди уни олиб кетяпман,— деди Сукхрам хизматкорларга баланд товушда.

— Қаёққа, шаҳаргами?— қизиқсинди боғбон.

— Албатта, бу ерда уни даволаб бўлармиди? Уни поездга ўтқизиб, ўзим қайтиб келаман. Заминдорнинг аравасини сўраб бергин.

— Кечаси, қаттиқ бўрон бўлди. Мен ҳеч нима эшигганим йўқ. Майли, кетганим бўлсин,— боғбон шошиб чиқиб кетди.

Кўп ўтмай арава келди. Заминдор ёш соҳибга хизмат қилганидан жуда севиниб кетди. Лоуренс аравага чиқди. Сукхрам аравани ҳайдади. Бир оздан кейин Лоуренсга қаради. У ухлаб қолган эди.

Кечқурун Сукхрам уйга қайтиб келганида ҳужраси остонасида боғбон билан яна бир хизматкор туришарди. Унинг ўрнида Сусанна ўтирибди. Қиз Кажрининг қуруқшаган лабларига тегиб турган термометрни ушлаб турарди¹.

— Нима бўлди?— деб ташвишланиб сўради Сукхрам..

— Ҳеч нима, ҳеч нима— деб уни юпатишга шошилишди.

Сукхрам Кажрини ушлади. Унинг бадани иситмада ловиллаб ёнарди.

— Безгак бўлганми дейман,— деди боғбон.

— У келди, икковларинг ҳам кетишларинг мумкин,— илтимос қилди Кажри.

Боғбон билан хизматкор кетишди.

— Мэм саъб, сиз ҳам боринг. Энди қўрқмайман

Сусанна кечаси бўлган воқеани оқизмай-томизмай Сукхрамга айтиб берди. Кажрининг қорнига Лоуренс тепганини Сукхрам энди билди.

— Қорнини боғлаб қўйдим,— деди Сусанна.

— Ҳаммаси ўтиб кетади, мэм саъб, ташвишланманг. Безгак билан оғримаган киши одаммиди?— ҳазиллашди Кажри.— Шунга ҳам парво қилиб ўтирасизларми?

Сукхрам ўтириб бошини чангаллади.

Сусанна кетди.

— Қўрқма, ўлмайман,— Кажри унга далда берди.— Бунақа арзимаган касалга киши ўлмайди.

— Кажри, Пьяри сингари мени ташлаб кетмайсанми?

— Ташлаб кетмайман қўрқма. Жудаям кўнглинг бўш-да?

— Кечаси нималар келтирганимни кўрдингми?— сўради у нимадир дейиш учун.

---

¹ Термометрни ушлаб турарди— Ҳиндистонда термометр кичикроқ, ингичкароқ қилиб ясаллади. Одатда қўлтиқ остига қўйилмайди, оғизга солинади.

— Йўқ.

— Мана, кўргин,— деди Сукхрам харид қилган нарсаларини Кажри ёнига ёзиб.

Шу пайт хонага Сусанна кириб қолди.

— Кажри, тузукмисан?— сўради қиз.— Отам ҳолингни билмоқчи.

— Анча яхшиман, хоним,— жавоб қилди Кажри. Уялганича кўлларини орқасига яширди.

Лекин Сусанна кўришга улгурди.

— Бу нима?

— Ҳеч нима,— деди Кажри совғаларни кўрсатмай.

Сукхрам хонимнинг тўсатдан бостириб кирганидан ўзини йўқотиб қўйганди. У сал тортиниб ерга боқди, аммо кўзлари мамун чарақларди. У бир неча парча оддий газламадан ташқари жажжигина тугмача, пккита шилдироқ олиб келганди. Ахир энди у соҳибнинг хизматкори, қашшоқ одам эмас-ку!

— О.— деб юборди Сусанна. Кажри ниманидир ундан яшираётганини қиз пайқаган эди.— Кажри, нега менга олдинроқ айтмадинг?— деди хоним.— Анови ярамас қорнингга тепгандими?— ташвишланиб сўради Сусанна.

— Бола топиладиган нарса. Яна бўйимда бўлар,— деб кулди Кажри.

Бу гапни ҳақиқий натни айтди! Инглиз қиз бошини қуйин солди, назарида бу йўқотиш қайта тикланмайдигандай эди...

Сукхрам хонимни кузатгани чиқди, йўлда Сусанна бир оғиз ҳам гапирмади.

У отасини ҳузурига кирганида у қизга диққат билан тикилганича трубка сўрарди.

— Ота!— деди қиз. Унинг овози титради.

— Яна нима бўлди?— оғзидан паға-паға тутун чиқариб сўради Соёр.

— Докторга одам юбориш керак.

— Нега?

— Кажри касал, аҳволи оғир.

— Кажри дейсанми? Қизим, у докторсиз ҳам тузалиб кетади. Булар врачлар хизматидан бебаҳра одамлар. Бунинг устига унга керагидан ортиқ ачинишинг одамларда шубҳа туғдириши мумкин.

— Елбораман, сиздан ўтиниб илтимос қиламан. Ўзингиз кириб бир кўринг. У ҳомиладор. Унинг ҳолати қанақалигини билганингизда эди!

Соёр ўрнидан туриб Кажрининг уйига йўл олди. Уни кўрган Кажри ҳуркиб, шоша сариси чети билан юзини тўсди.

— Сенга нима бўлди?— сўради Соьер. Кажри қўли билан қорнини кўрсатди, боғланган латтада қон доғлари бор эди.

Сукхрам хонага Соьер билан бирга кирганди. У хўжайиннинг юзидаги хавотирликни пайқади. Юраги тез ва бесаранжом ура бошлади.

— Буни ким шу ҳолга солди?— сўради Соьер.

Кажри индамади.

— Уша ёвуз!— дея кўзида ёш билан жавоб берди Сусанна. Соьер қовоғини солди.

— Сукхрам!— деди чол эшитилар-эшитилмас қилиб. Сукхрам чолнинг кўзларидан илтижо, ғам маъноларини уқди. Бугун у Сукхрамга катта жаноб сифатида эмас, балки унинг олдида гуноҳ иш қилиб қўйган одамдай қараб турар, чолнинг кўзи эса мени афв эт дегандай жовдирарди.

— Тақсир, нега ташвиш қиласиз? Тузалиб кетаман,— деб ишонтирди Кажри.

Соьер бошини эгди.

— Хўжайин, ташвишланманг, боринг, уйингизга кириг. Ҳаёт билан ўлим оллонинг фармонида. Бандасининг қўлидан ҳеч вақо келмайди,— деди Сукхрам.

Соьер ерга қараганича индамай эшикка юрди. Сукхрамнинг ўзини тута билиши, обрўсини билиб жавоб бериши чолни ҳайратга солганди. Бу ёввойи унга иккинчи маротаба олижанобликдан сабоқ беряпти. Жуда паст одамлар деб билган қўллари унга инсонийлик алифбесини ўргатишяпти! Соьернинг виждони азобланди. У сирти ифлос кўзани кўриб, унинг ичи ҳам шундай ифлос бўлса керак деган ишончда қараса, соф гавҳарга кўзи тушди.

Сусанна полициячини посёлкага докторга юборди. Доктор келганида Сукхрам ташқарига чиқиб турди. Доктор Кажри ёнида ўтирган Сусаннага кўзи тушиб ажабланди, лекин ортиқча серсавол бўлишдан сақланиши оқилона иш бўлса керак деган фикрга келди.

У Кажрини кўриб бўлиб шундай деди:

— Ортиқча хавфли эмас. Фақат ташқи томони лат еган.

Сусанна енгил нафас олди.

— Нима бўлган эди?— доктор қизиқиб сўради.

Кажри Сусаннага қараб, қизнинг тилсиз илтижосини дарҳол уқди. Ўз хонимига раҳми келиб кетди. Кажри кулимсиради, доктор жавоб кутиб гоҳ унга, гоҳ Сусаннага тикиларди.

— Йиқилиб тушдим,— деди Кажри ҳазин овозда.

— Бундан кейин оёғинг остига қараб юрарсан,— деб мингиллади доктор.

— Худо оёққа кўз бермаган-да,— Кажри ҳазиллашди.

— Жуда маҳмадана экансан!

У кетганидан кейин Сусанна Кажрини қучоқлади. Хоним чўри аёлни бағрига маҳкам босди.

Сукхрам аёл кишига ор-номусдан азизроқ нарса бўлмаса керак, деб яна бир бор ўйлади. Нега хотинлар ор-номусини сақлашга маҳкам ёпишиб олишади? Чунки улар ҳайвоний эҳтиросдан йироқ, улар пасткашлик, қўполликдан жирканишади. Оналик туйғуси ҳурматидан барча сино, дард-аламларга бардош беришади. Лекин аёл ўзига нисбатан ҳурмат кўрсатишни ҳам талаб қилади. Улар ўзларини аёл, она сифатида ҳурматлашларини, ана шу ҳурмат болаларига ҳам ўтишини, бу анъана инсонийлик тантанаси рамзи сифатида ўсиб, мустаҳкамланиб боришини талаб қилишади.

Кажри тузала бошлади. Сусанна ҳар куни ундан хабар олиб турди, Кажрининг тузалаётганини кўриб, ўша машъум кечадан бери илк дафъа чеҳраси очилди.

Орадан бир неча ой ўтди.

— Бисотимизда нима борлигини бир кўриб қўй,— деди Кажри кунларнинг бирида Сукхрамнинг олдига чақалоқнинг жажжи қўйлақларини ёзиб.

— Пулни қаердан олдинг?— деб ҳайрон бўлди Сукхрам.

Лекин Кажри жавоб ўрнига кулиб қўйди, холос.

— Нега индамаяпсан? Бундай ҳолатингда ҳеч ким сенга эримаса керак. Аммо дунёда аҳмоқлар ҳам йўқ эмас.

— Сенга тикилиб туриб, мен ҳам шундай деб ўйляяпман.

— Э худойим, марҳаматингни аямай ўғил ато қиладиган бўлсанг, унга менинг ақлиму онасининг чиройини бергин!— деди Сукхрам.

Кажрининг ғазаби бир зумда сўнди.

— Одамлар қиз отага, ўғил онага ўхшаса, бу уларнинг бахтли бўлиб туғилгани дейишади,— деди Кажри.

— Ҳақ гап ҳақ гап-да, мановиндақа буюмларга эга бўлганинг ҳам бахтинг.

— Буларни мэм саъб берди.

— Наҳотки?— Сукхрам ажабланди.

— Худди шундай, — Кажри кулди. — Яна мановини ҳам берди, — у ҳали очилмаган атир совунни кўрсатди.

— Ҳой натни! Мени алдамаяпсанми?— шубҳаланди Сукхрам.

— Бор, хонимга арз қил,— деб тўнғиллади Кажри. — Бу энди қиляётган қилиғинг эмас.

31

Дўстим Сукхрамни яна ўз ҳузурига чақирди. Улар нима хусусда гаплашганини билмайман, лекин Сукхрам Чандани эрга беришга жазм қилди.

— Йўқ, эрга тегмайман!— деб тинмай бақирарди Чанда. Сукхрам Мангунинг ёрдамида қизига куёв топди. Унинг исми Нилу эди. Жуда ақлли бўлмаса ҳам юмшоққўнгил йигит эди. Чанда аламига чидолмай ўзини ўлдирмоқчи бўлди. Қиз ўзини қудуққа ташлаётганида Мангунинг хотини ушлаб қолди.

Винохўрлик, рақс авжига чиққан чинакам тўй бўлди. Йиғлайвериб Чанданинг қовоқлари шишиб кетди. Сукхрам ҳеч нарсани пайқамай тош ҳайкалдай жим ўтирарди.

— Барибир уникига бормайман,— деди Чанда кўз ёшлари аралаш.

— Нима қиласан бўлмаса?— деб сўради Сукхрам.

— Ўзимни қудуққа ташлайман.

Нилу қизни куч ишлатиб аранг уйига олиб кетди. Аммо қиз чодирда ҳам унга бўш келмади. Нилу тунни ташқарида ўтказди. Чанда кечаси билан йиғлаб чиқди.

Сукхрам ҳамон жим эди. Унинг бунчалик қаҳри қаттиқ бўлиб қолганига тушунмадим.

— Чандани куёвга берганинг ростми?— сўрадим учрашиб қолганимизда.

— Рост. Ҳаётини йўлга солиб қўйдим,— деб жавоб қайтарди.

— Сени таниёлмайман, Сукхрам,— дедим ҳайрон бўлиб.

— Қўлимдан нима келарди, тақсир? Борди-ю, Чандани ўлдириб қўйишса нима қиламан? Инсон учун энг муҳими — ҳаёт. Ҳаёт бўлсангиз ҳаммаси бўлаверади!— деди Сукхрам.

— Ўлдириб қўйишади деб қўрқдингми?

Сукхрам жавоб қайтаришга улгурмади, шу пайт Нареш кўриниб қолди. Мен Нарешни чақирдим.

— Келавер, қўрқма,— деди Сукхрам.

Нарешнинг юзида ғам кўланкасини кўрдим. У аламзада, аянчли кўринарди.

— Қизим куёвга чиққанини биласан. Нега ҳар куни бу ерга келаверасан? Яна нимадан умидинг бор?— жаҳл билан сўради Сукхрам.

Бу сўзларни эшитиш менга малол келди. Йиғитча Чандани унутолмаётганга ўхшайди. Ахир, у қизни қаттиқ севарди-да!

— Нареш, Чандани куёвга беришганини биласан-а?— дедим.

— Ҳа,— деб бош қимирлатди у.

— Нега буёққа келяпсан?— деб юбордим.

Сукхрам тескари ўғирилди, лекин у кўз ёшларини артаётганини сезиб қолдим.

Нареш кетди.

— Қай ҳолга тушганини кўрдингми? Индамайди, ҳар куни шу ерга келиб, ниманидир кутади,— деди Сукхрам оғир хўрси-

ниб.— Чанда бўлса Нилу билан гаплашмаяпти. Уни эр қаторида кўрмаяпти, ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмаяпти. Унинг онасига зўравонлик қилинганди, энди қиз ҳам онасининг кунига қолди,— деди у ўйчан.

— Ахир, қизингни Нилуга куёвга бердинг-ку,— дедим унинг сўзларига эътибор бермай.

— Бу ишни ўзим учун эмас, Чандани деб қилдим,— деб жавоб қайтарди Сукхрам.

Мен индамадим. Гапирадиган гапим ҳам йўқ эди. Уйга келиб, бўлиб ўтган суҳбатни Нарешнинг онасига айтиб бердим. У:

— Бу ҳақдаги гапни бас қилайлик. Ҳаммаси тамом бўлди. Уғлим қизининг олдига энди бормади,— деб гапни чўрт кесди.

— Нега?

— Қиз натни. Шунинг ўзи етарли эмасми? Нареш олий табақа одамлари юрган йўлдан боради.

Бу аёл оддий турмуш тирикчилик категорияси нуқтаи назаридан фикр юритар, энди Нареш Чандани бутунлай унутади деб ўйларди.

— Қизни мажбуран куёвга беришибди,— деб эътироз билдирдим.— У ҳозиргача эрининг ўзига қўл теккизишига йўл қўймабди. Нареш қизни ҳали ҳам унутмаганидан хабаринг борми?

— Унга хотин олиб берсам унутади-қўяди. Қандай замонларга қолдик-а? Она сути оғзидан кетмай кўрсатган найрангларини қаранг-а? Улардақа пайтимизда гинг дейишга ҳаддизимиз сифмасди.

Уйга Нареш кирди, индамай ўз хонасига йўл олди. Онасига маъносиз назар ташлади.

— Қай ҳолга тушганини кўрдингми?— деди аёл.

— Чиқмаган жондан умид деганлар. Унга ёрдам бермоқчиман.

— Ҳой ҳой! Унинг онасиман-а! Сендақа ёрдамчини қара-я.— Нарешнинг онаси гапимни шартта бўлди.

Шундай қилиб эртаси куни Нареш уйдан чиқиб кетди. Орқасидан боришга қарор қилдим. Йигитчадан хавотирланиш ва қизиқиш мени йўлга солди.

Нареш оқ мрамардан қурилган қаср олдида тўхтади. Ниманидир узоқ ўйлаб туриб қолди. Мен ҳайрон бўлдим, хаёлан у бу ерда нима қиларкан деб ўз-ўзимга савол бердим. Кейин менда ҳам ёшлик гулғула қилди, ҳаммасига тушундим. Нареш бир вақтлар Чанда билан учрашган қадрдон жойларини хотирлаётганди.

У нари кетди, мен ҳам унга эргашдим. Рўпарадан Чанда келаётган эди. Қизининг юзи сўлиб, сочлари тўзиб кетипти.

Нарешга кўзи тушгач, каловланиб тўхтаб қолди. Нареш ҳам ўзини йўқотиб қўйди.

— Сен?— деди қиз ўзини йўқотган ҳолда ва ўша заҳоти йигитчага яқинлашди.— Келишингни юрагим сезганди. Мени қанчалар қийнашганини биласанми?

— Биладан.

— Билдингу индамадинг-а?

— Кўлимдан нима келарди?

— Нима келарди?— Чанда ажабланди.— Менга қанақа ваъдалар берганинг эсингдами?— аста сўради қиз.

— Илгари меники эдинг.

— Ҳозир кимникиман?— деб сўради Чанда бақириб юборгудай бўлиб.

Нареш юзини ўгирди.

— Нареш, менда шунчалар қасдинг бормиди? Нареш мени қўллаб-қувватлайди деб ўйлагандим. Сен-чи? Сен ановилардан ҳам золимроқ экансан!

— Золим эмасман, Чанда,— деди Нареш.— Мен... Мен... Сенга қандай уқтирсам экан? Сени куёвга беришди. Энди меники эмассан. Меники эмассан.

Бу гапларни эшитган Чанда оқариб кетди. Қиз севгилисига астойдил тикилди. Нареш қизнинг нигоҳига дош беролмади.

— Эртага сени уйлантиришса, унда нима бўлади?

Чанданинг саволи мени қувонтириб юборди. Ўзи ҳам тушунмаган ҳолда қиз беихтиёр йигит билан яккама-якка олишишга бошлаганди.

— Сен аёлсан, йўриғинг бошқа,— деди Нареш.

Бу сўзларда асрлардан бери тўпланган нодонлик бир томчи сувдагидай мужассамлашган эди. Одамлар онгида эркаклар афзаллиги туйғуси шунчалар чуқур илди отганки, бунини фақат эркаклар эмас, ҳатто хотинлар ҳам тан олади. Уларга бу афзаллик шак-шубҳасиздай туюлади!

— Нега йўриғим бошқа бўларкан?— деб сўради Чанда.

— Сен бўлиб ўтган ишга кўникишинг керак!

Агар янги авлод кишиси бўлган Нареш «Йўқ, буларнинг ҳаммаси ёлғон! Сен ҳам эркинсан!» деганида қанчалар хурсанд бўлардим.

— Мен натни, ўзинг тҳакур эканлигингни билмасмидинг? Менга раҳминг келганидан учрашиб турармидинг?— деди Чанда ҳаяжонли зўрайиб.

Мен Нарешга: «Ҳой, қулоқ сол, сен билан ҳаёт ҳақиқати гаплашмоқчи», деб юборгим келди. У нимадир деб эътироз билдирмоқчи бўлди, аммо сўзлари томоғида тиқилиб қолди. Нареш индамай Чандага тикилди.

— Демак, севмас экансан-да?— сўради Чанда.

- Севаман.
- Нега бўлмаса менга тегиб кетишдан қўрқяпсан?
- Бу гуноҳ.
- Гуноҳ? Нега?
- Наҳотки тушунмасанг?
- Гуноҳмиш!— хитоб қилди Чанда,— яхшиси сени ҳеч қачон севмаганман, сохта ошиқ бўлганман деб қўя қол.
- Сени севмасам сен билан учрашишга интилмаган бўлардим.
- Менда қанақа гуноҳ бор экан?— аччиқланиб сўради Чанда.
- Нареш қизнинг кўзларига тикилди.
- Бошқа одамнинг хасмисан,— деди аранг.
- Унақа эмаслигини ҳам биласанми!— хитоб қилди Чанда.
- Эрга текканинг йўқми?
- Текканман,— тасдиқлади Чанда.— Аммо қандай бўлсам ўшандайлигимча қолдим. Унинг хотини эмасман. У ҳали менга жимжилоғини ҳам теккизгани йўқ.
- Нареш индамай қолди.
- Аввалгидай сеникиман,— деди Чанда илтижо билан.
- Бундай бўлмайди, Чанда.
- Нега?
- Чунки сени бошқа одамнинг уйига олиб боришди, сени унинг хотини деб билишади.
- Борди-ю, ўғри қўтосингни олиб кетса, ҳовлисига боғлаб олса жим тураверармидинг?— сўради Чанда.
- Йўқ.
- Нега?
- Чунки у меники.
- Демак қўтосинг учун олишасану мен учун йўқ, шундайми?
- Йўқ.
- Нега энди? Нега?
- Чунки одамлар устимдан кулишади.
- Демак, мендан воз кечар экансан-да?— овози титраб сўради Чанда.
- Ҳа.
- Бутунлай унутиб юборасанми?
- Йўқ,— деди Нареш, кўзларида ёши билан.
- Чанда севиниб кетди, умидлари чиппакка чиқмаганга ўхшайди.
- Рост гапиряпсанми?— дея сўради қиз.
- Сени қачон бўлмасин алдаган жойим борми?!
- Қандай кун кўрасан?

— Билмайман,— деди Нареш ночор ҳолда.

— Бу дунёда бирга бўлиш бизга насиб қилмаган экан, у дунёда бирга бўламиз, боравер,— деди қиз кескин оҳангда.

Нареш индамай уйига бурилди. Чанда гангиб қолди. Бир лаҳза унга тикилиб турди-да, орқасидан югурди.

— Мени ташлаб кетяпсанми?— деб сўради Чанда Нарешнинг йўлини тўсиб.

— Йўқ. Сени мен ташлаб кетаётганим йўқ,— Нареш қизга узоқ тикилди, кейин кетишга ҳозирланди.

Қиз ўзини унинг оёқлари остига ташлади. Шу пайт Нилу пайдо бўлди. У ҳеч иккиланмай Нарешга ҳужум қилди, уни ағанатиб юборди, кейин Чанданинг елкасидан ушлади.

— Йўқол бу ердан! Ярамас!— деб бақирди Нареш ва унга ташланди. Улар муштлашиб кетишди. Нилу Нарешни йиқитиб бўға бошлади. Шунда Чанда Нилунинг сочларига чанг солди, оёғи билан тепди. Нареш эса унга бир неча мушт туширишга улгурди.

Нилу ниҳоятда ғазабланиб кетди: ахир уни хотини анови итвачча билан бир бўлиб уришяпти-я!

— Аблаҳ!— бўкирди Нилу.— Шошмай тур ҳали, сендаги бор тҳакурликни шилиб оламан!

Нареш бунга жавобан унинг юзига жон-жаҳди билан мушт туширди. Нилу оғриқдан додлаб юборди, аммо шу заҳоти йигитчага ташланди. Бир зумдан кейин Нареш йўл тупроғига беланганича думалаб қолди.

Нилу жаҳлдан ақли туманлашиб Чандага ҳужум қилди, бор кучи билан қизнинг қорнига тепди. Чанда фарёд чекиб, оёғидан чалингандай ерга йиқилди. Нареш яна Нилуга ташлади. Лекин Нилу гавдали, кучли бўлганидан уни ерга ағанатиб, сочидан ушлаганича бошини гурсиллатиб ерга ура бошлади. Нареш ҳушидан кетди. Шундагина Нилу уни ўз ҳолига қўйди.

— Лаънати қотил!— деб бақирди Чанда Нарешга ёпишиб. Унинг кўзларидан тинимсиз ёш оқарди.— Аблаҳ, уни ўлдириб қўйдинг!

Нилу қизни сочидан ушлаб кўтарди. Чанда қаршилиқ кўрсатди.

— Бузуқ!— деб сўкинди Нилу ва Чандани даст кўтариб уйига олиб кетди.

Уша кунн кетқурун тҳакурлар таёқлар билан қурулланишиб, натлар томон йўл олишди. Улар важ-корсонларга вақт ахтариб ҳам ўтиришмади. Бу улар учун аллақачон ечилган масала: нат тҳакурга қўл кўтарган, бунинг учун жазосини олиши керак. Қонун шунақа.

Тҳакурлар таёқларини ўйнатишиб таборга ёпирилиб, бостириб киришди. Натлар уларни кутишмаганди. Нима бўлди ўзи?

Лекин тҳакурлар келишлари боисини тушунтириб ўтиришмади.

Хор табақа устига таёқлар ёғилди. Улар ўзларини йўқотиб ҳимояга ўтишди, охири бардош беришолмади.

— Ҳой, қачонгача бу хўрликларга тоқат қиламиз?!— деб бақирди улардан бири.

Сукхрам натлар билан тҳакурлар жанг қилишаётгани устидан чиқиб қолди.

— Тўхтанглар! Бас қилинглар!— деб қичқирди, лекин унга ҳеч ким қулоқ солмади. Шу пайт Нареш етиб келди.

— Бас қилинглар, керак эмас, бас қилинглар!— қичқирди у ҳам. Бир зўмдан кейин Сукхрам билан Нареш ҳам ерда сулайиб ётиб қолишди. Аламини олган тҳакурлар уй-уйларига тарқаб кетишди.

Воқеа содир бўлган заҳоти жамоага чопиб бордим. Сукхрам ерда инқиллаб ётарди. Уни ўрnidан турғиздим.

— Нега келдинг?— деди аранг овоз чиқариб.

— Одамлар устидан қилинаётган яна бир зўравонликни кўргани.

— Кўришга арзўмайди. Юрак-бағринг эзилиб кетади,— деди Сукхрам алам билан.— Ортиқ тоқат қилиб бўлмайди.

Сукхрамнинг яраларидан қон оқарди.

Юзидаги қонларни арта-арта Нареш яқинлашди.

Сукхрам ҳаммасига тушунди. У Чандага кескин ўгирилди.

— Сен яна ўша томонга бордингми?

— Мени Нилуга боғлаб қўйдим деб ўйловдингми?— деди Чанда.

— Ҳа!— бўқирди Сукхрам.

— Эҳтимол, кўнглимни ҳам унга боғлаб қўярсан?— деб сўради Чанда аввалгидек лоқайд оҳангда.

Сукхрам зарб егандай титраб кетди. У бошини чангаллаб, инграб юборди. Чанда: «Отажон, отажон!» деб йиғлаганича унинг оёқларига маҳкам ёпишди. Сукхрам лом-мин демади.

— Яраларинг оғрияптими?— сўради Чанда.

— Йўқ.

— Нега бўлмаса йиғлаяпсан?

— Чанда, отангга қўпол муомала қиляпсан.

— Айбим учун мени урсанг бўлмайдимми? Мени ҳайдаб юборма, дада! Уникига жўнатмагин!— деди Чанда Нилуни кўрсатиб.— Уни кўргани тоқатим йўқ! Уларникига бормайман, мени Нилудан халос қил.

— Уйимда қоласан, Чанда,— деди Сукхрам дадил.— Эшитдингми, Нилу? Қизим уйингда яшамайди, борди-ю, унга қўл кўтарадиган бўлсанг суякларингни пачоқлаб ташлайман.

Нилу индамади.

— Қизни тҳакур уйига олиб кетадими?— деди бу ерга етиб келган нат.

Сукхрам елкасини қисди.

— Тҳакур билан озгина яшаса қизни жин урармиди? Нилу, сен уни кейин уйингга олиб кетаверасан. Чанданинг ўзи уйингга қочиб боради. Ҳозир у иситма тутган пайтида алаҳсирагандек тентаклик қиляпти. Ана шу алаҳсираш ўтсин. Тҳакурникида озгина бўлса камиб қолмайсан!— деди тўпланиб турган аёллардан бири.

— Нималарни валдираяпсан?

Мангу ҳам хотини билан етиб келди.

— Кўп куйинаверма, ҳали кўрасан, қизинг буниси билан бўлмаса, барибир бошқаси билан қочиб кетади,— деди ҳалиги натни.

Сукхрам индамади. У нима деб жавоб қайтаришини ҳам билмасди.

— Агар билсанг, Сукхрам, сенинг тҳакуранинг туфайли уч авлод азоб чекди. У замонларга қайтишнинг иложи йўқ, ҳамма кўприклар ёниб кетган. Сен бўлсанг ҳамон умид қилганинг қилган...— деди Мангунинг хотини.

— Устоз, хотиним беҳуда гапларни айтяпти. Ҳаммаси ўрнига тушиб кетади,— деб хотинининг гапини шартта бўлди Мангу.

— Сукхрам, мен билан юр,— деб чақирдим.

— Қаёққа, тақсир.

— Сен билан гаплашмоқчиман.

У аранг ўрнидан қўзғалди.

Мангу Чанданинг ёнида қолди, хотини қизнинг сочларини тарай бошлади.

Сукхрам билан ҳеч ким бизни кўрмайдиган жойга кетдик.

— Сукхрам, нега Чандани куёвга бердинг?— деб гап бошладим.

— Бошқа иложим қанча?

— Ахир, Нареш уни севади-ку.

— Қўлимдан нима келарди?— У иложсизман дегандай қўлларини ёзди.

— Қизингни ҳам ўйладингми?

— Ахир Чанда натни эмас. Унга буйруқ қилиб бўлмайди!

— Натни эмас дейсанми?— ажабландим мен.

— Сенга бор гапни айтганим йўқ, жуда қўрққан эдим,— деди Сукхрам.

— Чанда Қажрининг қизи эмасми?!

— Йўқ.

— У сенинг ҳам қизинг эмасми?

Сукхрам индамади.

— Гапирсанг-чи, нега индамайсан?— илтижо қилдим.

— Айтгани қўрқаман. Буни мендан бошқа ҳеч ким билмайди.

— Аммо менга кўп нарсаларни айтиб бердинг-ку,— дедим ишонқирамай.

— Мен ўзим ҳақимда ҳикоя қилиб берганман, холос,— деб жўнгина жавоб қилди у,— бу эса...

— Хўш?

— Бу эса фақат Чанда ҳақида,— деди у товушини сирли тарзда пасайтириб.— Чанда мэм саъбнинг, инглиз қизнинг фарзанди...

Мен ўз қулоқларимга ишонмадим.

— Сукхрам, аммо гап қон-қардошликда эмас,— дедим.— Энг муҳими, ким тарбия қилганида, қизни натнига ўхшатиб тарбия қилмагансан... Сукхрам, ҳаммасини билмоқчиман. Айтиб бер.

У ўйга чўмди.

— Ҳозир эмас, кейинроқ айтарман,— деди у анча жим тургач.

— Нега?

— Тҳакур инковимиз ўртамизда қанақа гап бўлиб ўтганини биласанми? «Сукхрам, ёлғизгина ўғлим бор,— деди у.— Уни тинч қўй». Мен эса: «Тақсир, бу ерда менда ҳеч қанақа айб йўқ. Болалар гапимизга киришмаса нима ҳам қила олардим»,— дедим. У бўлса: «Гапингга қўшиламан, Сукхрам, замон ўзгариб кетяпти. Келажак билан ишимиз йўқ. Сен билан ҳозирги замонда яшаб турибмиз, уни қайта ўзгартиролмаймиз». Бошқа тҳакур карнат билан шу алпозда суҳбатлашармиди? Бу одамнинг бағри кенг. Уни ранжитгим келмайди. Камбағалман. Умр бўйи камбағалликда яшадим. Яна кўп яшармидим? Умрим тугаб боряпти. Бу ҳаётдан бошқа умидвор эмасман. Аммо Чанда! Наҳотки у бахтли бўлолмаса? У ҳов анави кунни ўзини тҳакурани деб атагани хотирингдами? Хотирладингми? У инглиз аёлнинг қизи, ўзини тҳакурани авлодиданман деб керилиб юради. Уни ким эпақага келтиради?

Мен Сукхрамнинг гапларини бўлмай эшитдим.

— Чанда учун қўлимдан келганини қилдим,— давом этди у.— Мэм саъб жўнаб кетиши олдидан қўлимга етти минг рупия тутқазди. Ана шу пул билан Чандани вояга етказдим. Аммо жуда қўрққанимдан қиз хусусидаги ҳақиқатни ҳеч кимга айтмаганман.

— Тҳакурга ҳам айтмадингми?

— Ҳа, унга ҳам.

— Нега энди?

— Нима фойдаси бор?

— Ҳеч бўлмаса ўзини қандай тутишини кўрар эдинг.

— Йўқ, унга индамай тўғри иш қилдим. Ахир, Чанда одамларнинг кўзи ўнгида натни холос-да. Унинг мэм саъб қизи эканлиги хусусида далилларим ҳам йўқ. Бўлганда ҳам бу ҳеч қанақа яхшиликка олиб келмасди.

— Нега?— ажабландим.

— Ахир у никоҳсиз туғилган-да,— деб жавоб қилди Сукхрам. У индамай қолди, менинг фикримни билмоқчидай юзимга тикилди.

— Сукхрам! Ота-оналар паст, ифлос одамлар бўлиши мумкин. Лекин болалар эса ҳамшиша покиза, бегуноҳдир.

— Сен ҳам шундай ҳисоблайсанми?— хитоб қилди Сукхрам.— Кажри ҳам шу ўйда эди.

— Кажри! Сукхрам, унинг ҳақида ҳикоя қилиб бермадинг. У чуқур хўсинди: ҳа, ўтмишни хотирлаш ҳамшиша оғир. Айниқса ўтмишнинг қайғуга тўла, ҳузур-ҳаловатсиз ўтган бўлса. ...Бош соҳиб яна сафарда эди. Сусанна ўзини қаерга қўйишга жой тополмади.

— Ҳеч нарсаи пайқадингми?— деб бир куни Кажри Сукхрамдан сўраб қолди.— Мэм саъб ҳомиладор.

Янгилик Сукхрамни эсанкиратиб қўйди.

— Ҳа, ишлар чатоқ,— деди Сукхрам ўйчан ҳолда,— энди нима бўларкин?

— Нима бўларди, бола бўлади-да,— деб ҳазиллашди Кажри.

— Она бўлишга ихтиёри қанақа?

— Паришонхотир юрибди. Ғам-ғусса чекавериб безори жон бўлиб кетган. Ғамини баҳам кўрадиган одами ҳам йўқ.

— Одами йўқ дейсанми?— Сукхрам ҳайрон бўлди.— Ахир, соҳиб отаси бўлади-ку.

— Қизни дардингни ёр деб қистадим. Юраги ҳеч дов бермаяпти. Болани бирон ёққа жойлаштириш норасини ўйлаш керак.

— Мэм саъб сенга гўдак кийимларини мунча кўп беради?

Кажри унинг гап мазмунини уқмади.

— Хўш?— деб сўрашда давом этди Сукхрам, ичида: «Она она-да. Шармандалик ваҳимаси қиздаги оналик туйғусини йўқ қилиб қўйяпти. Шунинг учун ҳам Кажридаги ана шу туйғунини рағбатлантиряпти».

— Нега мендан сўрайсан? Мен қаёқдан билай.

Сукхрам чекди. Унга қараб Кажри ҳам чекди.

— Қиз бечора қаерда туғаркан?— деб сўради Сукхрам.— Қишлоқда мумкин эмас, гап-сўзга қолиш мумкин.

— Билмасам.

— Қиздан сўраб кўрдингми?

— Йўқ. Менсиз ҳам юраги қон бўлиб юрибди.

— Сўраб ҳам бўлмайди шекилли! Майли, у азоб чекаверсин, сен у билан бирга адойи тамом бўлавер, шундайми?

— Нега унақа дейсан?

— Менга қара, сен ўзинг қиздан бир ўсмоқчилаб сўраб кўр! Буни чолга ҳам маълум қилиш керак. Болани ўша бирон ёққа жойлаштиради!

— Қаёққа?

— Мен қаёқдан билай?— Сукхрам қўлларини ёзди.— Олпий табақа аёллари бола олдиришади. Сен буни била туриб ўзингни билмаганга соласан. Бунга фақат биз йўл қўймаймиз, холос, Кажри. Ахир ёруғ дунёга янги одам туғилади-я!

— Туғилади, туғилади!— Кажри эрини мазах қилди.— Нега туғилади? Қанақа бола бўлишини ким билсин?

— Ахир қиз бечора куёвга чиқмаган-да!

— Хўш, нима бўпти? Куёвга чиқиш — тирикчилик иши, бола худонинг инояти. Нима бўлса ҳам гўдак гўдаклигича қолади. Гуноҳ бегуноҳлик туғдиради,— деди Кажри ўйчан ҳолда. Бир оз жим тургач, қўшиб қўйди.— Сукхрам, бир нарсага ҳеч ақлим етмаяпти, қизи тушмагур нега куёвга чиқмаяпти экан? Шу аҳволга тушиб қолган бўлса, чорасини ўзи ахтараверсин-да.

— Бўйида бўлиб қолган қизга ким ҳам уйланарди? Бола бечора ҳам умрбод таънадан чиқмай ўтади.

— Нега?

— Нега энди бошқа бир эркак бировнинг боласи учун жон куйдираркан?

— Шунақами, ҳали?!— хитоб қилди Кажри.— Аёл киши бошқа аёлнинг боласини қандай вояга етказади?

— У унга она эмас, ўғай она бўлади!

— Ўғай оналарнинг ҳаммаси ҳам кам меҳр эмас-ку. Дунё шунақа: асли она битта. Ўзиники бўлмагач ўғай дейилади-да. Тўғри, оталарга ҳам осон эмас...

— Асли гап маъноси шуки,— тасдиқлади Сукхрам.— Кел, бўладиган иш ҳақида бош қотирайлик.

— Мен сенингча бошқа гапларни гапиряпманми? Эҳ, худойим-эй! Аёл шўрлик она бўлса-ю, булганганлар қаторига кириб қолса-я! Она қорни бамисоли она ернинг ўзгинаси. Наҳотки ер гуноҳ қилса? Кейин дунёга келган болада нима гуноҳ?

— Сен буни одамлардан сўра, мен билан баҳслашиб нима қиласан?!

— Жавоб қайтаришга ожизсан, шу ваддан жаҳлинг чиқяпти. Эҳ, сиз, эркаклар! Биздан туғиласизу қўл-оёғимизни боғлашга интиласиз! Аёллар садоқатини таъкидлаганларнинг таъкидлаган. Нима, мен бошқа эркаклар билан бўлмабманми?

Бундан менга бирон ҳаром нарса ёпишиб қоптими? Ўзинг Пьяри билан бирга яшаб камиб қолдингми?

— Демак, сенингча одамлар кўнгли хоҳлаган билан яшай-версин экан-да? Бугун бу ерда овқатланиб, эртага у ёқда ичиб кетаверсин экан, шундайми?

— Э-э, сен ҳеч нарса тушунмаганга ўхшайсан! Бу ҳақда гапираётганим йўқ. Агар кишининг ақли бўлса, қудуқдан сув ичади, ақли бўлмаса оқава сувдан ичаверсин.

— Унда ҳамма одамлар покиза бўларди.

— Жонгинам Сукхрам, ҳамма ҳам ондан покиза, ифбатли ҳолда туғилади. Аёллар бу дунёга авлиёларни ҳадя қилади! Ёмонликни одамлар ўзи сотиб олади.

Кечқурун Кажри Сусаннадан энди нима қилмоқчи эканлигини сўради.

— Нега бунга сўраяпсан?— ажабланди қиз.

— Сукхрам қизиқяпти.

— Наҳотки унга айтиб қўйган бўлсанг?— Сусанна талвасага тушди.

— Айтдим, хоним.

Сусанна қизариб кетди.

— Нима, айтмаслигим керакмиди?— деб сўради Кажри.

Сусанна бошини эгди.

— Сизга айтганим малол келдими? Бундай бўлишини билмабман-да!— хитоб қилди Кажри.

— У нима деди?

— Эсимда йўқ, жудаям ўзгариб кетди, вассалом,— Кажри ҳақиқатни яширди.

Сусанна жавоб қайтарши учун оғиз жуфтлади, лекин лаблари титраб кетди.

Қиз биринчи маротаба ўзини она деб ҳис этди, аммо бу тақдирнинг бераҳм шўри ғавғосини қаранг! Оналик бахти унга қўпол зўравонлик туфайли келди. Ҳар ҳолда қиз вужудида жажжи бир тирик мавжудотнинг яшаётганлигини ҳис этиб, унга меҳр қўя бошлади. Кажри инглиз қизнинг бошини силади.

— Мэм саъб! Бола туғишимдан ўта бахтиёрман. Сиз ҳам шундай бўлсангиз керак. Аммо бу қанақа ҳаёт бўлди-а?! Сизларда ҳамма нарса етиб ортади-ю, эркинлик йўқ...

Кечаси кекса соҳиб уйга қайтди. У анчагача бир нималарни ўйлаб ўтирди. Сусанна билан бир-икки оғиз қисқа гаплашди, холос. Сусанна ҳам кўпроқ индамай ўтирди. Уйда ҳамма нарса ўзгариб кетди. Энди Кажри тинимсиз жаввар, Сусанна бўлса унга қулоқ соларди. Қиз илгаригидай серсавол эмасди.

Сойер столга ўтирди. Қизи унинг рўпарасига жойлашди, сал нарида Сукхрам билан Кажри тик туришди. Чол уларга кўз қирини ташлаб қўйди.

Бир муддат ҳаммалари жим қолишди.

— Тақсир! Гапиришга изн беринг,— деб Кажри сукунатни бузди, Сукхрамга тез нигоҳ ташлади.

Чол лўли аёлга тикилди, нима гапинг бор дегандай қошини чимирди.

— Марҳаматли тақсирим...— деб гап бошлади Кажри, аммо тилдан қолгандай дами ичига тушиб кетди.

Чол Сукхрамга қаради, у бўлса тескари ўгирилди.

— Эҳтимол, сен гапирарсан?— деди Кажри эрига.

— Тақсир, мени авф этинг. Мэм саъб ҳадемай она бўлади-лар, шунни айтмоқчи эдим,— деди Сукхрам, эшитилар-эшитилмас товушда.— Биз бўлса...

— Нима?

Сусанна ранги оқариб, жонсиздай, тош ҳайкалдай қотганича ўтирарди. Отасига буни билдиришга қанчалик ҳозирлик кўрмасин изтироб янги куч билан бутун вужудини қамраб олди.

Сойернинг боши ҳам бўлди. Сукхрам инглиз чолга ҳайрат билан тикилди.

Чол ун чиқармай, ўйга толганича узоқ ўтирди.

— Сукхрам!— деди ва ниҳоят.

— Лаббай, тақсир?

— Сен қишлоқдан ташқари бирон ерда бўлганмисан?

— Князликда кезганман, тақсир.

— Бирорта катта шаҳарда бўлмаганмисан?

— Йўқ, тақсир.

Чол яна индамай қолди, сўнг қизига қаради. Қиз бу нигоҳга тоқат қилолмади, юзини қўллари билан яшириб, аччиқ-аччиқ йиғлади.

— Улганим минг марта яхши эди. Яшашни хоҳламайман!— деди қиз пиқиллаб.

Кажри уни аранг юпатди. Соьернинг кўзлари ҳам намланди.

— Сусанна, Сукхрам билан Бомбейга борасан,— деди чол, бир оз жим тургач,— Кажри, сен ҳам улар билан бирга жўнайсан. Кейин Сукхрам билан қайтиб келасан. Сусанна, сен эса, Бомбейдан тўппа-тўғри Англияга жўнайсан. Ҳиндистон Англияга иснод келтирадиганлар жойи эмас.

Чол ҳам, Сусанна ҳам жим қолишди.

— Сукхрам, гапимни уқдингми?

— Хўжайин, тирик эканман хизматингизда бўламан.

— Алдамайсанми?

— Шубҳалансангиз, ўша ёққа бормаганим маъқул.

Чол қўзғалиб, хона ичида юра бошлади. Унинг панжалари титраб мушт бўлиб тугиларди. Тўсатдан у кескин тўхтаб бошини чангаллаганича инграб юборди.

- Э худойим, бу шармандаликка чидашга кўмак бер!
 Сусанна лом-мим ҳам демади.
- Йиғлаяпсанми?— Сойер ғазабланганича қизининг устига ўдағайлаб борди.
- Тақсир! Бу киши қизингиз, унинг ҳеч гуноҳи йўқ. Қиз бечора нима ҳам қилсин?— деб Сукхрам ўртага тушди.
- Чол бошини эгиб, шивирлаб чўқинди.
- Кажри!— деб чақирди чол.
- Лаббай, хўжайин!
- Бола нима бўлади?
- Тақсирим нима буюрсалар — шу.
- Борди-ю, биз уни сенга ишониб топширсак-чи?
- Тақсир, уни мен ўз боламдай парваришлаб катта қиламан.
- Бунинг эвазига сенга кўпгина пул бераман.
- Тақсир, унда гапингизга унамайман.
- Нега?
- Тақсир, бола учун пул олмайман. Нон-тузингиздан баҳраманд бўлдим. Болани ҳам боқаман. Бутун оламнинг болаларини эмас, ёлғиз болани боқаман-ку!
- Чол қўллари қалтираб, кўзи ёшланди. У Сусаннага яқинлашиб, уни қучоқлади.
- Қизгинам!— деди у.
- Сусанна бошини отасининг кўксига яширди.
- Қизимнинг боласи ҳам менинг болам бўлишига тақдир йўл бермади...— деди чол алам билан.

* * *

Эртаси кунни улар Бомбейга жўнаб кетишди. Сойер қизини станциягача кузатиб қўйди. Кажри билан Сусанна биринчи класс вагоннинг бутун бир купесини эгаллашди. Сукхрам хизматкорлар хонасида қолди.

Кажри ҳайрат билан атрофга боқди. Сусанна пастки полкага ўрнашгач, Кажри қизнинг оёқ томонига ўтирди. Лекин Сусанна унинг қўлидан ушлаб шундай деди:

— Кажри, ёнимга ўтир.

— Вой, йўқ, мэм саъб. Сиз хонимсиз. Менга паст ҳам бўлаверад.

— Кажри, сен боламнинг онаси бўласан. Болагинамнинг кулгисидан ёлғиз сенгина қувониб, кўз ёшисидан алам чекасан. Бу ерда сен билан мен холос. Бегона одам йўқ. Яқинроқ ўтир. Сенга боламини эмас, юрагимни беряпман... Сен унинг онаси бўласан.

Кажри хоним билан ёнма-ён ўтирди.

Сукхрам купега кирганда ҳайратдан анграйиб қолди.

— Дарров ерга ўтир,— шивирлаб хотинига буйруқ берди.

Кажри уни эрмак қилиб, тескари бурилиб олди. Сукхрам унга жон-жаҳди билан имо-ишора қилишда давом этди, Кажри бўйсунмишга мажбур бўлди.

— Нега яна ерга ўтириб олдинг?— деб сўради Сусанна.

— У буюрди!— Кажри Сукхрамга имо қилди.

— Айт, ишимизга аралашмасин,— деди Сусанна кулимсираб.

— Боравер, боравер...— Кажри эрига қўл силтади ва яна инглиз қиз ёнига ўтириб олди.

Сукхрам қароргоҳга қўлида гўдак билан қайтиб келди. У бир неча бор одамларнинг ҳаётини сақлаб қолди, энди бўлса мана шу жажжи жоннинг ҳаётини эҳтиётлаш учун манзилга қайтди. Сукхрам юриб келаркан, бўлган воқеаларни бир-бир хотирлади...

Бомбей Кажрини ҳайратга солди.

— Эҳ, худойим, олам нақадар кенг!— деб хитоб қилди Сусанна.

— Бомбей ҳали бутун олам эмас,— деди Сусанна.

— Осмондаги юлдузларда бизнинг оламга ўхшаган оламлар бўлади деб қария Ҳарпал бежиз айтмаган экан,— деди Кажри.

Буларнинг ҳаммаси бир гап эди холос. Бомбей! Шовқин-сурони, бойлиги, қашшоқлиги авж олган Бомбей бу! Чарқоқдан мадори қуриётган, очликдан ўлаётган, тириклайин чириб бораётган бечоралар шаҳри Бомбей бу!

Улар ҳашаматли меҳмонхоналардан бирида тўхташди.

Лекин Сукхрамнинг ҳозир буларни эслагиси йўқ. Буларни хотирасидан бутунлай ўчириш истаги бор унда, Бомбей таасуротлари унинг жону жаҳонини қовуриб ташлайди.

...Доктор келиб Кажрини кўрар, бошини чайқаганича чиқиб кетар, Сукхрам эса шошқатор ёшларини билинтирмай артарди.

Йўл азоби, Бомбейнинг иқлими Кажрининг соғлигига таъсир қилди, у қаттиқ оғриб қолди. Сукхрам оғир аҳволга тушди. У Кажрига қараши керак эди, бунинг устига мэм саъб ўнғайсизланмаслигининг ташвишини ҳам тортиши зарур эди. Ахир, қиз беғам, беташвиш яшашга ўрганган-да.

— Кажри, сен тезроқ тузалишинг керак. Менинг боламни ҳам катта қилишингга тўғри келади,— дерди Сусанна.

Сукхрам ўзининг келиб чиқишини унутиб қўйганди. Хаёлида ўз боласининг дунёга келишини кўрарди. Аммо тақдир бошқача йўл тутди. Фақат бир лаҳзанинг ўзи хотирасида абадий қолиб кетди. Бошқасини эслолмайди. Ҳатто ҳозир ҳам

буларнинг ҳаммаси даҳшатли тушдай бўлиб туюлади. Кажри тирик, рўпарасида ўтиргандай...

...Кувноқ, беғам Кажри унинг кўз олдида жон берди. Сукхрам инсон изтиробни теранлигини охиригача ҳис қилди. Кажри ўзини у ёқ-бу ёққа урди, алаҳсиради, эрини чақирди ва охири жимиб қолди. Доктор ҳеч бўлмаса болани асраб қолмоқчи бўлди. Иложини қилолмади. Йиғлайвериб Сукхрамнинг кўзлари шишиб кетди. Нималар бўлаётганини у ҳеч тушуниб етмади. Бутун умри беомон, мантиқсиз тузоққа ўхшаб намоён бўлди. Одамлар нуқул азият чекиш учунгина туғилдилар...

У Кажрининг ўрнига ўтириб йиғлади.

— Хоним, хотиним нечун бунчалик азоб-уқубатларга мубтало бўлди? Э худойим, наҳотки уни бошқа кўрмасам?— деб савол берарди, Сусанна жавоб қайтармасди. Ортиқча ҳаяжонланишлар, ўзидан кетиб қолишлар туфайли Сусанна кичкинагина, нимжонгина чала қизча туғди. Қизча бармоқларини оғзига олиб бориб сўришга бошлади. Кўзи роса очилмаган, сал ғилай боқарди. Ким билсин, бу гўдак қайси номаълум дунёга қараяпти? Сукхрам кўп вақт қимирламай, бир нуқтага тикилганича ўтирар, Сусаннанинг кўзларидан тинимсиз ёш оқарди.

— Хоним! Кажригинам қани?— деб сўрарди Сукхрам.

— У вафот этди. Худо боламни онасидан жудо қилди,— деб хўрсинарди Сусанна.

— Йўқ, хоним! Нега ундай дейсиз? Кажри, Кажри, ёнимга кел, сенсиз яшолмайман!

Сусанна уни қандай юпатишни билмас, юзидан тинимсиз кўз ёшлари қуйилар, тасалли сўзлари ҳеч оғзига келмасди. Аммо қизча йиғлашга бошлаши биланоқ Сукхрам ҳамма нарсани унутар, гўдакни қўлига олар, бошқа ҳеч нарсани сўрамас, уни бағрига босиб, то ухлаб қолгунча аллалар эди.

— Бирам оппоқ қизки, унга Чанда¹ деб исм қўйинг,— дерди у Сусаннага.— Қизчадан ажралишни хоҳламайман. Уни менга беринг! Буни қўлимда кўриб Кажри жудаям қувонади.

Сусанна унга ҳадик билан боқар, лекин Сукхрам соҳибанинг ҳадиксирашига парво ҳам қилмасди. У гўдакни меҳр билан ўпиб, нуқул:

— Чанда! Чанда! Сен ўзимники! Сени уйимга олиб кетаман. Оламда сендан бошқа ҳеч кимим йўқ. Ҳеч кимим!— дерди.

Сусанна эса унга ялинишни қўймасди:

— Сукхрам, мен билан кета қол! Қизчани ўзимники дейсан, у мен билан яшайди. Уни вояга етказаман, тарбия қиламан...

---

¹ Ч а н д а — ой демакдир.

Лекин Сукхрам ўжарлик билан нуқул: «Йўқ... йўқ...» де-йишни қўймасди.

Чунки у ақлдан озиш даражасида эди, унинг қулоғига йироқ-йироқлардан ғалати шовқин эшитилар, кўз олдида кўҳ-на қалъанинг нурсиз тасвири намоён бўларди...

Сукхрам Бомбейни қандай тарк этганини, Сусаннанинг йиғлаб-сиқтаганини, хотини ўлими туфайли ғам чекиб, ўз умрини шу бола учун бағишлашга қасамёд қилганини, унинг қаршилигига қарамай Сусанна бор-бисотини ҳада қилганини хотирлай олмайди. У тезроқ гузарга қайтиш лозимлигини таъкидлади ва ниҳоят айтганининг уддасидан чиқди.

Гузарда дастлабки пайтларда унга Мангу билан унинг хотини кўмаклашишди.

Мангунинг хотини Чандани қўлига олиб сут билан боқди. Қизча кулимсиради. Кулишлари бирам жозибали, ширин эдики!

— Қўй, йиғлама,— деди Мангунинг хотини Сукхрамга.— Тақдир бераҳм, йиғлашингдан не фойда? Чанданинг юзига бир қара... бамисоли ойга ўхшайди-я! Нега ҳадеб Кажри ўлди деяверасан? У сенга шу болани қолдириб, ўзи кетган.

Инсоннинг ичига ютиб тортган азоб-уқубати, ғам-андуҳидан кўра зоҳирига отилиб чиққани кишига унчалик азоб бермайди. Қанчадан-қанча чекилган азиятларнинг ҳаммаси унутилиб кетди... Сукхрамнинг эсида қолгани Кажрининг ўлими-ю, Сусаннанинг ўз гўдаги билан ажралиши бўлди, холос. Сукхрамнинг қалбини кемираётган кўҳна қалъа ҳақидаги сирли орзу уни Чанда билан яна қўналғага тортди. Чеккан ҳамма руҳий изтиробларидан кейин унинг учун Чанда илоҳий бир кучга айланиб қолди. Сукхрам зўр мамнуният билан зиммасига янги ташвиш ва мажбуриятларни олди. Қўлида гўдаги борлиги учун ҳам у ҳамма ғам-койишларга индамай бардош берди. Ҳали дунёга келмасдан олдин она меҳридан баҳраманд бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган Чанда унинг ҳаётини янги мазмун билан бойитди...

...Сукхрам чодирда ётар, унинг миясида ташвишли фикрлар чарх урарди. Умрининг бошида у қандай орзуларни эъзозлаб-ардоқлаган эди. Уша замонларнинг тасодифий воқеалари унинг ҳаётида қанчадан-қанча фалокатлар келтирди, уни кўҳна қалъа ҳақида ҳадеб ўйлайверишга мажбур қилди. Лекин шунча замон ўтса ҳам бугунга келиб, унинг орзулари орзулигича қолди. Ҳақиқатда эса уни нуқул омадсизлик таъқиб қилиб келди.

Кун чошгоҳдан ўтди. Сукхрам ўрнидан туриб ўтирди. У Чанда ҳақида ўйларди. Қиз бечорани шундай кулфатларга дучор қилгани у номард инглизнинг қандай ҳадди сиғди? Қайси қондага кўра бировнинг фарзандига шунча алам-ситам ўтказди? Бола никоҳсиз туғилмаганида ҳаёти бутунлай бошқача бўларди, алам, йўқчилик нималигини билмай ҳашаматда ҳаёт кечирарди, азалдан одамларни табақа, синфлар бир-биридан ажратиб турган ташландиқ, хилват бир қишлоқда совуқдан қалтираб ўтирмасди...

...Тинимсиз ёққан жала йўлларни сувга тўлдирди. Қудуққа сувга бораётган аёллар тиззаларидан лойга ботишди. Кўчага чиққан деҳқонлар эски пойафзалларини авайлаб, оёқларидан ечиб олишарди.

Қишлоқ устига ёпирилган оғир булутлар эрта кундаёқ қош қорайтирди. Осмоннинг энг олси жойида момақалдироқ гулдирди. Бора-бора самода заррача ёруғлик қолмай, ҳаммаёқ қорамтир булут пардасига бурканди. Одатда омади юришмаган одам бошига барча умидларини йўқ қилиб беҳисоб кулфатлар худди ана шундай ёпирилади.

Ҳаво совиб кетди. Ҳаммаёқда гулханлар ловиллади, унинг атрофида совуқотган кишилар бир-бирларининг пинжига суқилиб давра қуришди. Йигирманчи асрда ҳам улар ибтидий жамоада яшаган бобокалонларидан унча узоққа кетишолмаган эдилар. Шамол жинни одамнинг қаҳ-қаҳ уришига монанд ҳолда қаҳр билан ўкириб дарахтларга ҳужум қилар, япроқларни юлқир эди.

Кўл устини кўкимтир тутун қоплаган. Кўл кўпириб, қирғоқларидан четга чиқмоқда. Ҳеч кимга зарурати бўлмаган қишки ёмғир деҳқонларнинг кўп кунлик, оғир меҳнат эвазига эндигина кўкарган экинларини йўққа чиқариб кетди. Жала остида ярқираб турган кўҳна қалъа қизил тусга кирганди. Совуқдан қалтираётган товуслар оқшом сукунати бузиб, жон-жаҳдлари билан қичқиришмоқда.

...Чанда ухларди. Сукхрам ўтириб олиб чилим чекарди. У чекишни тугатиб найни ўйга берилганча тозалади. Тўсатдан Чанда сакраб туриб кетди.

— Мен келаман... Мен келаман...— деб ғудирлади қиз уйқу аралаш.

Сукхрам қизни чақирди.

Чанда сесканиб кетди.

— Ким бу ерда? Дада, сенмисан?— қиз кўзларини катта очди, аммо илгаригидай кулимсирамасди. Сабаби, Сукхрам қизга Нареш билан учрашишни таъқиқлаб қўйган ўша кундан бери у кулишни бас қилганди. Сукхрам ўзини қўярга жой тополмасди. Чунки қизнинг ниҳоятда қийналаётганини биларди.

— Сенга нима бўлди, қизгинам? Нега уйғониб кетдинг?— деб сўради у.

— Шундай ўзим, дада, шундай ўзим,— ғамгин жавоб қилди Чанда.

— Қизгинам! Отам душманим деб ўйлаяпсан шекилли? Йўқ, қизим, менга ишонавер. Қўлимдан нима ҳам келарди? Дунё измимда эмас. Шу ишга аҳд қилган бўлсам сени халос қилиш учун қилдим.

— Дада, сенга таъна қилаётганим йўқ-ку.

— Лекин сен кулишни бас қилиб қўйдинг, ҳамиша алланималарни ўйлаб юрасан. Сезиб турибман, қизим, аламларингни унут, бутун хуш кунларинг олдинда.

— Дада, ажойиб туш кўрибман. Жуда ғалағи туш,— деди қиз ўйчан.— Кўҳна қалъада юргандаймишман.

Сукхрам сесканиб кетди.

— Ишонмаяпсанми? Ўзим ҳам шундай бўлади деб ўйлагандим. Дада, мени қалъага олиб бор! Тушимда қалъа мени чақиряпти.

Сукхрам қизига қўрқув аралаш тикилди.

— Йўқ, Чанда, туш ғирт ёлғондан бошқа нарса эмас,— деди у.— Қалъа харобазорнинг ўзи.

— Биламан, дада,— деди Чанда.

— Оламнинг бағри кенг, қизим! Ҳали ҳеч нарса кўрганинг йўқ, ҳеч нарса билмайсан, шунинг учун ҳам мўъжизалар ҳақида хаёл сурасан.

— Лекин, дада, тҳақурани бўлсам Нарешнинг ёнига бора оламан.

— Қизим, отангнинг гапларига қулоқ сол, ўжарлик қилма,— деди Сукхрам қизининг гапларига эътибор бермай.

— Мен барибир бораман,— деди Чанда жиддий. Бугун қизнинг қатъияти зўр эди. Унинг шаддодлиги Сукхрамни чўчитди.

— Қаёққа борасан?— деди у ташвишли оҳангда, Сукхрам ҳамон қизим фикридан қайтади деган умидда эди.

— Айтдим-ку,— деди Чанда.— Анови ёққа. Ана, тўғрида турибди.— Чанда бармоғи билан кўҳна қалъани кўрсатди.

Сукхрамнинг вужудини ёмон бир ғашлик қамраб олди. Чанда, мана шу нозик ниҳол гул тўсатдан қалъага, маккор, ёмон инс-жинслар маконига отланса-я!

— Йўқ, Чанда, уёққа боришинг мумкин эмас!

— Нега?

— У ерда илонлар, чаёнлар, қоплонлар бор. Хавфли жой!— деди Сукхрам бақиргундай бўлиб.

— Ундай бўлса сен ҳам бирга бор,— деб қистади Чанда.

Сукхрам қизини гапга кўндира олмаслигини билди. Қизи бир-

га боргин деяпти. Тўсатдан қизининг шивирлагани қулоғига чалинди.

— Дада, мен тҳақураниман, шу рост-а?

Тҳақурани!!!

— Йўқ, сен Чандасан,— деди Сукхрам ўзини вазмин туттишга интилиб.— Сен менинг Чандамсам, бор-йўғи Чандасан, суюкли қизимсан. Сени тҳақурани деб ким ишонтирди?

Чанда мийғида кулганича бошини сарак-сарак қилди. Сукхрам нима дейишини билмай ўзини йўқотиб қўйди.

— Эй, ёмғир ёғдимми?— сўради қиз чодирдан мўралаб.

— Ҳа, қизим. Ташқари жуда совуқ,— деди Сукхрам қувониб.

— Хўш, нима бўпти? Аммо кейин исиб кетамиз,— деди Чанда.

— Кейин деганинг қачон?— ҳеч нарса тушунмай савол берди Сукхрам.

— Сен билан ўша ёқдан қайтганимизда,— деб жавоб қайтарди Чанда.

— Қаёқдан? Нега энди исиб кетарканмиз?

— Қалъадан. Дада, ўшанда бой бўламиз! Ҳамма одамлар бизга хушомад қилишади, эгилиб салом беришади. Дада, бу дунёмизда бойликнинг қадрига етишади, тўғрими? Зодагон одамнинг қизи бўлганимда, мен...

Сукхрам кўз ёшларини артди.

— Дада, йиғлаяпсанми?

— Қўявер, қўявер, қизим, эътибор берма!

— Сенинг қизинг бўлганим учун мени ғам чекапти деб ўйлаяпсанми? Йўқ, дада. Сен жудаям яхши одамсан.

— Ёмонман, Чанда. Жуда ёмон одамман. Сен эса чинакам ранисан. Аммо тақдир сенга ҳам мурувват қилмаган...— деди Сукхрам зўрға, сўнг индамай қолди. Кўз ёшлари гапиришга имкон бермади.

— Дада, мен билан борасанми?

Сукхрам беихтиёр Кажрини эслади. Кўз олдида унинг қулиб турган чеҳраси намоён бўлди.

— Йўқ, Чанда. Қалъани унут, уни бутунлай эсингдан чиқар!— деди Сукхрам қатъий, кўз олдидаги арвоҳни ҳайдаркан.

— Менга қара, дада... Уша ёқда мушукни кўрдим,— деди Чанда мужмалроқ қилиб.

Сукхрам қўрқувдан музлаб кетди.

— У гужри¹, Чанда...— деди у зўрға.

— У бор-йўғи гужри бўлса, ундан қўрқиб ўтирмаса ҳам бўлади,— деб кулди Чанда.— Мен эса тҳақурани! Қалъа меники! Сандиқчангдаги суратни Мангунинг хотинига кўрсатдим, ҳаммасини сўраб билдим. Дада, сен ҳам тҳақурсан...

¹ Гужри — гужорлар табақасига мансуб аёл.

— Йўқ, йўқ, қизим. Мен тҳакур эмасман, карнатман, энг паст карнатман. Буларни бутунлай унут!— деди Сукхрам қўрқа-писа бидирлаб. Назарида онасининг тентакларча кулгани, «Эҳтиёт бўл, олов сенга ҳам етиб борди. Қўнглингни куйдириб кул қилади!» деган гаплари қулоқлари остида жаранглагандай бўлди.

— Дада, нега буларни мендан яширгансан?

— Ҳеч нарсани яширганим йўқ.

— Бўлмаса тҳакур авлодидан эканингни нега менга айтмагансан? Ахир, қизингман-ку. Мен ҳам ўша авлодданман-да.

Сукхрам бор гапни Чандага ҳикоя қилиб бергиси келди, ammo қизининг гуноҳ иш туфайли туғилганини қандай айтади! Сирни ошкор қилса Нарешнинг олдида нима деган одам бўлади! Уни натни деб аташгани ҳам етар! Одамларнинг назарида гўё натни билан фоҳиша бари бир гўр. Чандани мусаффо сақлаганига, ўзи кўргани кўзи бўлмаган иллатлар қизга соя таш ламаганини айтса ҳеч ким ишонмайди. Кажри билан Пьяри ёшлик пайтларида натларни истаган пайтда хоҳлаган жиноятни тўнкаб қаматиб қўйишаверарди. Ҳозирга келиб кўп нарсалар ўзгариб кетди. Шунинг учун ҳам Сукхрам полициядан қизининг иффатини сақлаб қололди. Чанда Нилунинг хотини бўлса ҳам у билан бирга яшамади. Қиз ҳозиргача нимагадир умид боғлаяпти, ўзини Нареш учун пок сақлаяпти. Чанданинг никоҳсиз туғилганини қизига қандоқ айтади?!

— Дада,— деди Чанда яна.

— Лаббай, қизим.

— Мен аниқ кўрдим.

— Нимани?

— Олтин-гавҳарлар уюмини. Илон қўриқлаб турган экан. Илон мени кўрибоқ бошини эгди, сўнг нари кетди...

Чанданинг гаплари Сукхрамни безовта қилди.

«Ким билсин, эҳтимол қизчам ҳақ гапни айтаётгандир?—деб ўйлади у.— Бордию хазинани қўлга киритсак Чанда бой, зодагон аёл бўлади. Ахир, у рожанинг невараси, ранининг қизи. У Ҳиндистонга ҳукмронлик қилганлар авлодидан. Бир вақтлар инглизлар тҳакурларнинг хўжайини бўлишган. Уларнинг олдида тҳакурлар етти букилиб салом беришган. Эндиликда олтин қўлимизга кирадиган бўлса, Чанда қасрда яшайди, ҳатто Нарешни сотиб олишга ҳам қурби етади».

Унинг назарида қайғуга тўла ўтаётган ҳар бир кунни, кўҳна қалъанинг ҳар бир тоши: «Сукхрам, гафлат уйқусидан уйғон! Қизингнинг бахти ҳурмати, уйғон!»—деб даъват қилаётгандай бўлиб кетди.

Кўз олдида отасининг ҳалок бўлган кунндаги қиёфаси намо-

ён бўлди. Уша куни у онасининг олдида унга: «Сен нат эмассан! Сен тҳакурсан!»— деб бақирган эди. Бугун эса унинг азалий орзуси — қалъага эга бўлиш орзусини рўёбга чиқариш учун тҳақурани Чанда қиёфасида ҳозир бўлиб тўрибди. Қиз ўз хазиналарини хотирляпти.

Энди у илгариги итоатгўй Сукхрам эмас.

«Бойлик! Унинг қаршисида бутун олам тиз чўкади. Хазинани қўлга киритсам бутун қишлоқ оёғимга йиқилади. Ҳатто Нарешнинг отаси ҳам ўз табақасини унутиб, ҳаммадан олдин таъзим бажо келтиргани чопқиллаб келади. Бойлик! Олтин, гавҳарлар уюми!»— деган фикрлар бошида айлана бошлади.

Кўнглида уйғонган бойликка бўлган хирс унинг оромини бузди.

— Чанда, кетдик,— деди Сукхрам тўсатдан ўрнидан чаққон кўзгаларкан.— Эҳтимол, сени саройда кўриш менга nasib қилар. Менинг қўлимдан келмаган ишни рўёбга чиқаришни тақдир сенга буюрганга ўхшайди.

Чанда қўлига машъала олди, эгнига чипта ташлаб, уни ёмғирдан тўсди. Энди машъалага ёмғир тегмайдиган бўлди. Сукхрам чўнтагига гугурт солди, дҳотийсини маҳкамроқ боғлади. Чанда юбкиси этакларини қайириб, орқасига қистириб олди, сўнг улар ташқарига чиқшди.

Ёмғир пақирдан қуйгандай шовиллатиб ёғар, совуқ, изғиринли шамол эсарди.

— Қўл суви қирғоқдан тошиб кетибди. Соҳил бўйлаб юриш хавфли,— деди Сукхрам.— Қирғоқ ювилиб боряпти. Айланиб ўтамиз.

Чанда қалин бутазорга бурилди. Ҳаммаёқни сув босибди. Боғдаги сўқмоқ кўринмайди, истаган пайтда сув тўла чуқурга тушиб кетиш мумкин. Чанда сирганиб кетди, лекин Сукхрам уни ушлаб қолишга улгурди. Энди улар ҳар бир қадамни пайпаслаб юра бошлашди. Атрофни кўкиш парда қоплаганди. Беҳисоб сув оқимида ювилаётган мрамор қаср охирлаб қолаётган кундузнинг ёруғида аранг ялтираб турибди. Хўл япроқлар оғир ёмғир томчилари келиб урилишидан титрамоқда. Япроқлар гўё совуқдан қалтираётганга ўхшарди. Йироқдаги кулбалар деразасида чироқ нури милтиллади. Сукхрам билан Чанда саёз чуқурчаларга қоқила-суқила, сувларни шалоплатиб, йўлларида астойдил давом этишди.

Чипта ивиб оғирлашди. Уни сал кўтаришса муздек сув оқими юзларига уриларди. Уларнинг чап томонидаги ўрмон шамол билан олишавериб ҳолдан тойгандай эди. Афсонавий улкан аждаҳони эслатувчи ёмғир ўрмонни жаҳл билан савалар, ивиб кетган тупроқ бўлак-бўлак бўлиб қўлга шалоплаб тушарди.

Сукхрам билан Чанда қалъа ҳовузи ёнига етиб келишганида

кўл шовқини қулоқларини қоматга келтирди. Қўлда юзлаб қўпирган оқимлар шовқин солиб қутурадди. Кечагина одам бўйига тенг келиб қолган соҳил ўт-ўланлари бугун сув бетиде зўрга кўрнади.

Сукхрам билан Чанда ҳовузни айланиб ўтиб, қалъага кирадиган жойга етиб келишди.

— Буёққа кел, Чанда. Манови катта эшик.— Сукхрам ички ҳовлига олиб борадиган учта эшикдан бирини кўрсатди.

— Бу ерда бўлганмидинг?— деб сўради остонадан ўтган Чанда.

— Ҳа. Ешлигимда Қажри билан бирга келганмиз.

— Қим билан? Онам билан биргами?

— Ҳа,— деди Сукхрам чайналиброқ.

Сукхрам билан Чанда эгниларидаги чиптани олишиб, эшик ёнига қўйишди.

— Уғирлаб қўйишмасмикан?— Сукхрам шубҳа билдирди.

— Дада, буёққа ким ҳам юрак ютиб келарди?— Чанда кулди.— Бу менинг уйим-ку, буёққа фақат мен келаман, холос. Ташвиш қилма, ҳеч ким олмайди!

Чанданинг овозидаги дадиллик Сукхрамни баттар талвасага солди. «Ундаги қатъият қаёқдан пайдо бўлди? Наҳотки бу менинг Чандам бўлса? Йўқ, бу гапларни у айтаётгани йўқ! У чиндан ҳам тҳақурани»,— деб ташвишланиб ўйлади у.

Ички ҳовли ҳамниша нимқоронғи бўлиб, ҳаво айнигани учун ҳозир зимистонга айланганди. Деворлардан сув қуйилиб тушар, ерда ҳалқоб ҳосил бўлган. Бу ерга шамол билан бирга ёмғир томчилари ҳам учиб келмоқда эди. Ҳовуздан ички хоналарга олиб борадиган зинапояни сув босиб қетибди.

— Дада, мановини ёқ,— деди Чанда Сукхрамга машъалани узатиб.

Лекин гугурт намиқиб қолганидан ёнмади. Сукхрам машъалани ёқиб олгунча анча овора бўлди. Керосин шимдирилган латта лоп этиб ўт олди. Маъшаланинг титроқ нурида деворлардаги тошлар ажиб кўриниш ҳосил қилиб, улар билинар-билимас қимирлаганга ўхшарди.

— Дада, кўряпсанми? Деворлар бизга таъзим қиляпти,— деди Чанда қувониб.— Нареш тҳакур, мен эса энди тҳақуриман. Дада, нега қалъа тўғрисида илгари менга ҳеч нима дедангансан? Хазинага эга бўлганимиздан кейин нималар бўлишини биласанми? Нареш ўзимники бўлади! Ҳеч ким уни мандан тортиб ололмайди!

Сукхрам қизининг сўзларидан даҳшатга тушди.

— Дада, ўша сафар шу ерда бўлганларингда онам билан шу йўлдан юрганмидиларинг?

— Ҳа,— деди Сукхрам.— Аммо буердан ҳеч нарса тополмаганмиз.

- Ушанда онам мен тенги эдими?
- Йўқ, сал каттароқ эди.
- Онам жуда яхшимиди?
- Жуда яхши аёл эди.
- Дада, катта хотининг қанақа аёл эди?
- У ҳам яхши аёл эди.

Сукхрам Чанда билан қалъанинг нотаниш қисмига етиб боришди.

— Машъалани менга бер, бир қарай. Мендан узоқлашма.

— Йўқ, дада, яхшиси сен орқамдан юр,— эътироз билдирди Чанда. Сукхрам индамай розилик билдирди.

Улар катта хонага киришди. Унинг деворлари тепага бўй чўзган бўлиб, қоп-қорайиб турарди. Баъзи жойларидан тош қулаб тушган, очилиб қолган ёриқлардан ўсиб чиққан томирлар осилиб турарди. Сукхрам Чанданинг орқасидан эргашиб борар, қиз атрофни яхшироқ кўриш учун машъалани биланд кўтарарди. Олдинда яна бир катта хона бор эди. Улар хонага киришлари билан вишиллаган товушни эшитишди.

— Чанда! Илон!— қичқирди Сукхрам.

— Дада, бу илонни тушимда кўрганман.

— Чанда, яхшиси орқамдан юр, эҳтиёт бўл!

Чанда машъала тутган қўлини вишиллаш эшитилган томонга тутди, улар томоғини шишириб, қимирламай жим турган илонни кўришди.

— Дада, кўрқма, у чақмайди. Мангу бир вақтлар қалъага савдогарлар ғалла билан келганини айтди. Айтишларича, уларнинг бўйликлари шу ерга кўмилган экан.

Илон улар томон кела бошлади.

Сукхрам орқага тисарилди.

— Дада, кўрқма, у тегмайди.

— Қоч!— деб қизига ялинди Сукхрам.

Лекин Чанда жойидан қимирламади. У машъалани энгаширтди. Илон қизнинг олдида тўхтаб, томоқларини шиширди.

— Дада, қара-чи, бошида доғлари бормикан? Э, бу кобра-ку!

Илонга машъаладан анқиётган керосин ҳиди ёқмади. У орқага тисарилиб, яна бошини кўтарди. Машъала баттар аланга олди. Хона ичи ёришиб кетди. Илон нурдан кўрқиб, девор тешикларидан бирига яширинди.

— Дада, кўрдингми? Сенга айтгандим. Илоннинг ўзи қочди. Ахир, у ота-боболаримизнинг худоси¹. Бизни чақиб олишга ҳадди сифармиди,— деб кулди Чанда.

Сукхрам ўзини йўқотиб, гоҳ у, гоҳ бу оёғини босиб турди. У

¹ Ахир у ота-боболаримиз худоси— илон Ҳиндистонда муқаддас жонивор ҳисобланади. Илон авраш билан шуғулланувчи наслар учун эса илон янада муқаддасроқдир.

нима дейишини билмай қолди. Вужудни қўрқув қамраб олди.

— Дада, кетдик, — деб шошилтирди Чанда.

— Қаёққа борамиз, Чанда?

— Қаёққа деганинг нимаси? Илонга дуч келдикми, демак, хазина ҳам қаердадир шу атрофда, — деди Чанда дадил.

Сукхрам ўзини бутунлай йўқотиб қўйди.

У бу ерга Кажри билан бирга келганини хотирлади. Ушанда ҳозиргидақа даҳшатлимиди? Йўқ. Кажри қўрққанди — бу ҳақ, аммо ўзи қўрқмаганди. Нега энди ҳозир қўрқувдан титраб қақшайди? Наҳотки у ҳақиқий эркаклигини йўқотган бўлса? Наҳотки Сукхрам қўрқоққа айланган бўлса?

«Нима бўляпти ўзи?» — деб ўз-ўзига ажабланиб савол берди. Ундаги дадиллик, журъат қаёққа йўқолди. Тўғри, ўшанда у ёш эди, ёнида ўзи қўриқлаб, ҳимоя қилган Кажри бор эди. Лекин ҳамма гап шундами? Нега бугун қўлида эъзозлаб катта қилган қизчаси унга йўл кўрсатиб, зодагон бека сингари: «Қўрқма!» — деб таъкидлайверади?!

Чанда ён томондаги зинапоядан пастга туша бошлади. Сукхрам истар-истамай унга эргашди. Унинг орқага қайтгиси келарди, тузатиб бўлмас даҳшатли бир ҳодиса рўй беришини юраги сезаётган эди. Ахир, қалъа инс-жинс, арвоҳлар макони-ку!

— Донғинг улуғ бўлсин, Хонумон! Бизни инс-жинслардан асрагин. Шухрат сенга, Бҳайро!¹ Бизни ўзинг қўриқла! — дерди Сукхрам ўзига-ўзи.

Улар тор зинапоядан кўтарилишганда машъала алангаси титраб кетди. Шифтдаги кўршапалаклар булут сингари ёпирилиб, Сукхрам билан Чанданинг боши устида чарх уришди. Одамларнинг бу ерга тўсатдан кириши уларни безовта қилган эди.

Пастга тушган Сукхрам билан Чанда ўзларини кенггина хона ичида кўришди. Унинг қоқ ўртасида тўғри бурчакли ҳовуз бор эди. Улар ҳовуз лабига келиб тўхташди. Чанда ҳовуз ичига қаради, Сукхрам ҳам шундай қилди. Ҳовуз ичида боши кесилган бир неча одамнинг склети ётарди. Бош суяклари ҳам ёнгиналарида, алоҳида турарди. Хонанинг полини қалин чанг қоплабди. Вақт-вақти билан тешиклардан кирган шамол кўринмас ноғорага урилгандай товуш чиқарарди. Машъала алангаси ён томонга интилар, деворларда эса ёруғ шуълани тутиб олиш учун қўлларини кенг ёзган улкан айиқларни эслатувчи соялар, ўйнардди.

Ҳаммаёқ кимсасиз. Сукхрам ташвиш, ҳаяжони ортаётганини

¹ Бҳайро (тўғрироғи Бҳайров) — худо Шива номларидан бири — газабнок Шива.

ҳис қилди, Чанда эса хотиржам, ҳатто куляпти! Сокин ва ҳоли қоронғи хонада қизнинг кулигиси бўғиқ акс-садо берарди. Сукхрамга қўшни хонада бошқа бир аёл товуши қизга жавоб қилаётганга ўхшаб кетди. Машъаланинг сирғаниб юрган нури гоҳ равшанлашар, деворга осилган чанг босган кўзгуларга тушар, гоҳ нури сусайиб, асрий чангни ёриб ўтишга ожизлик қиларди.

— Дада!— деб чақирди Чанда,— Анови ёқда одамларми?

— Қанақа одамлар?— Сукхрам шошиб қолди. Овози титради.

Назарида ёнгинасида кимдир тургандай бўлиб кетди. У безгак тутгандай титрай бошлади. Беҳудага қўрқиш бутун вужудини қоплаб олди. Бу қалъа — чинакам инсон қабри! Бу ер нақадар қоронғи! Сукхрамнинг назарида ўлганлар, ҳалок бўлганларнинг руҳи тириклик пайтларида чеккан азоб-уқубатлари учун товон талаб қилаётгандай бўлиб кетди.

— Чанда!— деб бақирди у.

Унинг бақирғи Чандага жуда ғалати таъсир қилди. Қиз шаҳло кўзларини катта очиб, ҳокимона, пўписа билан:

— Мени Чанда эмас, тҳақурани деб ата,— деди.

— Тҳақурани!— беихтиёр такрорлади Сукхрам.

— Лаббай,— Чанда бош қимиради.— Қаерда турганимни кўрмаяпсанми? Исмимни айтиб чақирсанг анови одамлар нима деб ўйлайди?— деди қиз таъна билан ва йўлида давом этди. Қиз «Анови одамлар» деганида қўли склетлар томонга чўзилгандай, Сукхрамнинг кўзига склетлар қимираб кетгандай бўлди. У Чанданинг орқасидан шитоб билан югурди, ўзини кенг зал ичида кўрди. Деворлардан сув оқиб тушарди. Сукхрам машъала нурида каттакон бақани кўриб қолди.

— Кўряпсанми, дада?— сўради қиз.

Зал биқинидан қатор-қатор қоронғи хоналар бошланганди. Машъаланинг ожиз нури бу қоронғиликни ёритолмасди. Хоналарга тушган нур қайтганда улардан сон-саноксиз қоронғилик чўзилиб тургандай бўлиб кетди. Улар осойишталикни бузганларни бўғиб ташлашга интилгандай ҳар ёқдан қўл сингари чўзилиб келарди. Бақа уларнинг орқасидан баланд товушда вақвақлади. Сукхрам билан Чанда у хонадан бу хонага ўтишар экан, бақанинг товушини анчагача эшитишди. Сукхрамнинг руҳи бутунлай тушиб кетди. У индамай Чанданинг орқасидан эргашиб юраверди, қиз эса қўлида машъала билан олдинга дадил интиларди. Улар аллақандай хоналардан ўтишди, илангбилан йўлларга бурилишди, яна олдинга интилишди ва ниҳоят тўхташди.

Улар торгина йўлакдан ўтишиб, катта хонага кириб қолишди, киришга улгуриб-улгурмай аллақандай йиртқич йўлакка

ташланди-ю, аянчли увиллаганича қочиб кетди. Сукхрам орқага тисланди, оёғида аранг тик туриб қолди.

— Чанда!— қичқирди у ва ханжарини қўлига олди.

Жавоб бўлмади.

Сукхрамнинг назарида қоронғилик: «Тҳакурани!» деб қичқиргандай бўлди. Қичқирққа деворлар ҳам жўр бўлиб, ҳаммаёқдан: «Тентак! Уни тҳакурани деб чақир. Ахир у зодаган хоним-ку», деган товушлар янгради.

Шунда Сукхрам:

— Тҳакурани!— деб бақирди.

— Лаббай, дада!— деб жавоб қилди Чанда.

Сукхрам хонанинг охирида чўнқайиб ўтирганича аллақандай синиқларга тикилаётган Чанда томон шошилди.

— Бу ерда ҳеч нима йўқ,— деди Сукхрам.

— Нима йўқ?

— Хазина. Ҳаммаёқ бўм-бўш.

Лекин Чанда жойидан қимирламади.

— Дада, хазина шу ўртада бўлиши керак. Кобра ҳов анови ёққа ўрмалаб кетди, хазинани қаердалигини балки бизга кўрсатмоқчи бўлди. У бола сингари йиғлаши, чинқирishi мумкин. Мангу қадимги вақтларда савдоргарлар кўтариб кетолмайдиган даражада кўп пул тўплашганда олгин тангаларни чақалоқлари билан ерга кўмишганини, устига кўмилган бойликни қўриқлаш учун хамирдан ясалган илонни қўйиб қўйишганини айтиб берган. Кимнинг бахти юришса уни толиб олади.

Сукхрам Чандага хавотирланиб назар ташлади, қиз гапида давом этди:

— Қалъага аллақачондан бери қарашмай қўйган. Мен кетганимдан бери у қаровсиз ҳолда ётипти!

Сукхрам даҳшатдан донг қотиб қолди. Юраги уришдан тўхтаб қолгандай бўлди. Ранги оқариб, оғир нафас ола бошлади.

Хона деворларидаги қиров йилтираб, музлаган пол оёқни совуқ қотирапти. Шиддат билан авж олаётган шамол асрий чангларни тўзатиб, ҳаммаёққа чирик ва пўпанак ҳидини таратади. Ярим қоронғи хоналарнинг бирида ҳавога ялтироқ қуртлар кўтарилди. Улар хаёлий рақс тушиб айлана бошлашди. Деворнинг кўзга кўринар-кўринмас ёриқлари орасидан сизиб томчилаётган кўлнинг фосфорлашган сувлари оч кўкимтир нур таратиб ёнмоқда, рақсга тушувчи хаёлий юлдузларни ҳосил қилаётди.

Сукхрам сувнинг ёнишини ҳеч ақлига сиғдира олмади.

— Чанда!— бақирди у.— Бу нима бўлди?

— Олов!

— Сувда оловми?!— ташвишланиб хитоб қилди Сукхрам.

— Ҳа. Сувга ўт кетди,— хотиржам жавоб қилди Чанда.

Қизнинг товушидаги бепарволик Сукхрамни қўрқитди.

— Чанда, юр, қайтайлик,— деб ялинди у.

— Уйимга келишга ўлгурмай дарҳол қайтиб кетаманми?— деди виқор билан Чанда.— Сендан яна нималар кутиш мумкин? Зодагон тҳакур зотидан бўлсанг ҳам бутун умрингни хор табақа орасида ўтказдинг!— Чанда жирканиб афтини бужмайтирди.— Мен тҳакураниман. Мен ўз қасримга келдим. Ундан чиққанымда мени тҳакур Викрамасингхнинг ўзи кутиб олади. Нарешим ҳам куёвлик бош кийимида пешвоз чиқади. Карнай-сурнай, ноғоралар чалинади, мушаклар шуъласидан осмон чароғон бўлиб кетади. Мен гавҳар, марварид безакларни тақаман, улар оловдан ҳам зиёда ярқирайди, кўзларни қамаштиради, менга кўзи тушган одамлар: «О, қимматбаҳо тошлари мунчаям кўп-а! О, тҳакуранидаги олтинларни қаранг!» деб бақирришади. Мен ҳовуч-ҳовуч тангаларни ҳар томонга сочаман. «Пулларни олинглар, оч қолманглар, олинглар, уялманглар! Ахир, мен сизларнинг хонимингизман!»— дейман.

— Чанда! Ақлдан озибсан. Нималар деяпсан?— ачинишга тўла товуш билан бақирди Сукхрам.

— Оҳ, сен ҳам ҳеч нима тушунмаяпсан! Тушуниб бўпсан! Сен натнидан туғилгансан!— деди Чанда сўнг нари кетди.

Сукхрам қизга эргашди.

Ташқаридан девор орқали шовқин эшитилди. Шунда Сукхрам бундан бир неча йиллар олдин Қажри билан бу ерга келганини, бўғиқ зарбалар қалъа гумбазларини ларзага келтирганини хотирлади. Ўша эрдан чиқмайдиган кундаги сингари уни хурофий даҳшат босди. Сукхрам бу шовқинлар кўл суви тўлқинлари келиб қалъа деворига урилишидан ҳосил бўлаётганини билмасди.

— Дада, эшитяпсанми?— сўради Чанда.

— Нимани, Чанда, нимани?

Чанда кулиб юборди.

— Ноғоралар гумбирини. Мен қайтдим! Юзлаб қўллар ноғораларини чаляпти, чунки уларнинг хоними қайтди.— Чанда виқор билан қаддини ростлади.

— Эсингни йиғ!— хитоб қилди Сукхрам.

— Мен тҳакураниман. Бу ердаги ҳамма нарса меники. Мен шу қалъа эгасиман. Эгасиман... Қулоқ сол, ҳозир рақслар бошланади, замбараклардан ўқ отишади... Мен рани...— Чанда шундай дедию чопқиллаб кетди.

— Чанда. Тўхта, қаёққа?— қизини чақирди Сукхрам.

— Менга халақит берма!— деди Чанда чопиб бораётиб.— Менинг шарафимга қанақа тантаналар бўлишини, мулозимларим оёқларим остига ҳовуч-ҳовуч гавҳарлар сочишини кўрасан...

Сукхрам Чандани қувиб етиб қўлидан ушлади. Сукхрамнинг аъзойи бадани титраб қақшарди.

Чанда уни итариб юборди.

Сукхрам гандираклади, лекин йиқилмади.

— Чанда! Ялинаман... Тўхта! Тўхта, Чанда!— деб бақирди у қизига қўлини чўзиб.

Аммо Чанда хоналар бўйлаб югуришда давом этди, тўсатдан боши деворга қаттиқ тегди.. Машъала қизнинг қўлидан тушиб, у чинқариб юборди ва ҳушидан кетди.

Сукхрам даҳшатдан довдираб қолди.

Ерга тушган машъала қалин чангга ботди, лекин олов чирсиллаганича тепага интилди. Сукхрам Чандани қўлига олиб, юзига қаради: юзида ҳамон табассум ўйнади. Сукхрам Чандани орқасига кўтарди. Шу пайт машъала эсига тушди, энгашиб уни олмоқчи бўлди, бироқ шу лаҳзада кимдир даҳшатли товуш билан қаҳ-қаҳ уриб кулгандай бўлиб кетди. Кулгининг бўғиқ акс-садоси хоналарга ёйилди.

Сукхрам деворда ирғишлаб турган ўз сояси шаклидан қўриқиб чўчиб тушди. «Ҳозир у мени ушлаб олади, ҳозир ўз соям мени ушлаб олади!» Даҳшатли жирканч кулги қулоқларида жаранглади. Энди у бир тўда оломоннинг баланд қаҳқаҳасини эслатарди, унга гоҳ-гоҳида шамолнинг увиллаган товуши қўшилиб турди. Кейин Сукхрамнинг назарида бутун қалъа қулоқни кар қиладиган даражада қаҳқаҳага тўлиб кетгандай бўлди.

У қоча бошлади.

Сукхрам орқасида Чанда билан қоча берди, қаёққа қочаётганини ўзи билмасди. Шўрлик гоҳ деворларга урилар, гоҳ аланималарга қоқиларди, лекин бунини Сукхрам ўзи сезмасди. Чунки у бениҳоя даҳшат оғушида орқасига тҳакуранини кўтариб кетаётган эди!

Сукхрамни тер босди. Қалъа дарвозаси ёнида одамларни чақириб, тинимсиз жанговар ноғоралар садоси гумбирлади. Ва ниҳоят бугун тҳакурани қайтди! Сукхрам қўрқувдан ўзини йўқотиб бақирди:

— Қўй! Қўйиб юбор мени! Сенга Чандани бермайман! У менга хазинадан ҳам азиз! Ҳой, тҳакурани! Сен бизни тарк этган эдинг! Нега яна қайтиб келмоқчи бўласан.

Бунга жавобан даҳшатли қаҳқаҳа эшитилди. Ҳаммаёқда уни кўз илашмайдиган зимистон қарши олди.

— Тҳакурани, йўқол кўзимдан!— деб бақирди Сукхрам.— Тирнклар оламига қайта кўрма! Чанда меники! Менга сенинг бойлигинг... хазиналаринг керак эмас...

Лекин қоронғилик қаърига чўмган қалъа унга бақириб: «Керак! Керак!»— деб жавоб қилди.

Сукхрам бутунлай ҳолдан тойганлигини ҳис қилди. «Йўқ, ўзимни туттишим керак, Чанда мен билан... Наҳотки уни ташлаб кетсам», деган фикр миясига келди.

У бир лаҳзалик ожизликни енгиб, чопишда давом этди... Агар қалъадан чиқиб кетмаса, икковлари ҳалок бўладигандай бўлиб туюлди. Лекин қаёққа қочиш керак? Йўл қаёқда?

Қалин зимистон, увиллаган шамол, тошларнинг ғижирлаши, очларнинг жон-жаҳдлари билан нола чекиши, юракни эзидиган манови қаҳқаҳа! Гўёки жуда катта филлар подаси қалъага ўқдай учиб келаётгандай.

Яна ўша деворларни ларзага солаётган бўғиқ зарбалар, ўша шиддатли, кескин, даҳшатга солувчи ва ёвуз қаҳқаҳалар!

— Ярамас! Тинч қўй... тинч қўй қизимни... қўйиб юбор... мен кетаман... қўйиб юбор мени!— деб қичқирди Сукхрам чопиб бораркан.

«Тинч қўй қизимни... қўйиб юбор! Қўйиб юбор!»— деб жавоб қайтарди қоронғилик.

Сукхрамнинг қичқиришлари қўҳна қалъага жойлашиб олган жониворларни безовта қилди. Улар ҳар қайсиси ўз маромига олиб бақириб увиллай бошлади. Қалъа ичи уларнинг бақириқларига тўлиб кетди.

Сукхрам бирдан тўхтаб қолди. «Нима қилиш керак? Булар мени ютиб юборишади,— деб ўйлади.— Йўқ, бу ерда қолиш мумкин эмас!»— У жон-жаҳди билан яна югуриб кетди.

У арвоҳга айланиш учун бу ерда қолмайди! Унда қалъа ичида арвоҳ, ажиналар орасида доим изғиб юради. Мадори қуриб бораётганини сезиб нафаси қайтди. Шунда у ўзини нурсиз ёруғлик тушиб турган хонага урди. Тўхтамай зинапоядан юқорига кўтарилди ва уч эшикли ички ҳовлига чопиб кирди, у Чанда билан ўз йўлини шу ердан бошлаганди. Лекин қўрқув ҳисси уни тарк этмаганди...

Сукхрам ўз назарида дўзахдан чиққандай бўлди. У орқасига ўгирилмади, қалъага қарамади. Чипта ҳамон кираверишда ётарди.

Жала тинмаганди, аммо Сукхрам унинг тинишини кутиб ўтирмади. Йигит пастга, ҳовуз томонга тушди, тиззасигача сувга ботиб кетди. Ҳовузнинг қирғоғигача сув тўлиб кетганди. Сув зинапояннинг юқориги поғоналарини ҳам боса бошлаганди. Сукхрам аста-аста қадам ташлаб, тошлоқ жойлар сари юра бошлади. Унинг ҳаммаёғи шилта бўлиб кетган, совуқдан тинимсиз қалтирарди. Ниҳоят Сукхрам ҳовуздан ўтиб олди, ўзига кучқудрат кирганини сезиб, яна чопиб кетди. Назарида қалъа уни қувлаётгандай, баҳодирни ушлаб олаётгандай бўлиб кетди. Ахир у ўз арвоқлари ёнига қайтмоқчи бўлган тҳақуранини олиб қочапти-да!

Сукхрам ўз кулбасига етиб борганида бутунлай ўзига келди. Демак, у ўз оламига қайтиб келди! Қаср атрофидаги боғ, саройнинг ўзи, унинг атрофидаги ҳамма нарса бошқа олам соқчи-

лари эди. Улар кўринмас кўллари билан уни ушлаб олмоқчи бўлишди.

Уйда Сукхрам Чандани аста каравотга ётқизди. Гулхан ёқини учун ёниши мумкин бўлган ҳамма нарсани йиғиштирди, тагига қуруқ хашак солди, кул остидан чўғ парчасини топиб қўйди. Аввало гулхандан тутун чиқди, сўнг тутун орасидан лим-лим олов тили кўзга ташланди.

Сукхрам Чандага қуруқ кийимлар кийдирди, ўзи исиниш учун гулхан яқинига ўтирди, лекин шу заҳоти иргиб туриб, Чанданинг каравотини гулханга яқинлаштирди. Чанда совуқдан қотиб қолганди. Сукхрам қизининг кўл-оёқларини, қорин ва пешоналарини ишқалай бошлади. Бора-бора қиз исиб, ҳушига келди.

— Қим бу? Сенмисан, тҳакур?— сўради қиз.

— Бу мен, отангман,— деди Сукхрам. У даҳшатли «тҳакур» сўзини такрорлашга қўрқарди.

— Дада!— Чанда отасининг овозини таниб хўрсинди.

— Нима дейсан, қизим?

— Қаердамиз? Қалъадамизми?— сўради қиз.

— Йўқ, табордамиз.

— Қалъада бўлганимиз йўқми?

Сукхрам ўзини ҳам, қизини ҳам шу даҳшатли саёҳатни унуттишга мажбур қилишни истарди. Бўлиб ўтган воқеаларни эслашнинг ўзидан ҳозиргача вужуди жунжикарди.

— Қайси қалъада, қизим?— иложи борича бамайлихотир оҳангда сўради.

— Наҳотки унутган бўлсанг? Биз кўҳна қалъага бордик-ку!

— Қўйсанг-чи, болам! Сен уйқуда эдинг, тушингга киргандир.

Чанда ўйга толди, каравотга ўтирди.

— Дада, назаримда сен билан ўша ёққа боргандаймиз. У ерда битмас-туганмас бойликлар бор! Уша бойликларга энди яқинлашганимизда нима бўлганини эслай олмайман. Илтимос, ўша ёққа яна бир борайлик!

— Йўқ, бу гапларни қўй,— Сукхрам сесканиб эътироз билдирди.— Бутунлай ақлдан озибсан. Кўрган тушингни қара-я! Гапимга кирмасанг сендан жудо бўламан.

— Мени яна Нилунинг уйига жўнатасанми?— деди қизи.

— Йўқ,— деди Сукхрам — ўзим бирон ёққа бош олиб кетаман.

— Менсиз-а?

— Ҳа. Елғиз ўзим. Нима ҳам қилардим?

— Қайси гапимга кирмадим?— ажабланди Чанда.— Нарсш билан учрашма дединг, унинг ёнига бормаяпман.

— Бу жуда соз, доно қизимсан-да,— Сукхрам қизини мақтади.

— Лекин, дада, мен тҳақураанига ўхшайман,— деди Чанда.

— Нима деяётганинигни ўзинг ҳам билмайсан!— пўписа қилди Сукхрам қизига. Аммо ўзи ич-ичидан ларзага келди.

Чодирдаги гулхан чирсиллаб ёна бошлади, унинг алангаси анча юқорига ўрлади. Сукхрам бири чекди.

— Чекасанми?— деб сўради у Чандадан.

— Йўқ,— рад қилди қиз.— Бирини нуқул натнилар чекади деб ўзинг айтгансан-ку.

— Сен кимсан?

— Йўқ!!! Мен натни эмасман.

— Демак, сен менинг қизим эмас экансан-да?

— Йўқ, сенинг қизингман. Ахир сен тҳақурсан-ку,— деб жавоб қилди Чанда.

Сукхрамнинг бири ушлаган қўли шалпайди, сигарета ерга тушди.

Совуқ шамол гоҳ-гоҳ чодирга ёпирилиб кира бошлади.

— Совуққотганинг йўқми?— сўради Сукхрам.

— Дада, нега сочларим хўл?— ўз навбатида қиз ҳам унга савол берди.

— Эҳтимол, шамол бу ёққа ёмғир томчиларини олиб киргандир. Сочингни қуритиб ол,— деди Сукхрам. У ўрнидан туриб қизининг сочини ёза бошлади.

Чанда жавоб қайтармади. Қизгина ёпинчиғи чети билан юзини ёпиб, яна уйқуга кетди. Сукхрам тинчланди, аммо осойишталиги узоққа чўзилмади. «Демак, у ҳаммасини унутдимикан? Унга нима бўлди ўзи? Наҳотки Чанда ақлдан озган бўлса? Йўқ! Ундай бўлгани йўқ!» У қизини шундай ардоқлаб вояга етказди, она ўрнида она бўлди, Чандага бутун меҳр-муҳаббатини бағишлади.

— Тҳақурани! Нега бизни таъқиб қиласан?!—ғулдиради Сукхрам.— Сен мendan, ўз авлодингдан ўч оляпсан? Нега? Наҳотки қалъангни ўзингга қайтариб бермаганим учун бўлса? Ўзинг қандай йўл тутардинг? Сен беномус аёл, бутун авлодаждодимизнинг шармадасини чиқардинг! Бу ўз уйига ўт қўйишининг ўзи! Энди бўлса ўз оилангни хонавайрон қилиш учун келиб турибсан? Сен гулдай қизни хазон қилишини, ният қиляпсан, унинг кўнглига аҳмоқона кибрни соляпсан! Ўзинг ғазаб ўтида ёниб, гавҳар дурдоналарни майдалаб, талқонга айлантиргангнинг эсла!

Сукхрам Чандага қаради. У осойишта ухляпти. Унинг юзи нақадар мулойим, гўзал! Қизи мэм саъбга бирам ўхшайдики! Онасиникидай кўзлари шахло, оқ юзида қизили кўп. Ахир, Чанда — инглиз аёлининг қизи. Унда тҳақурани билан қандай ўхшашликлар бор?

Бироқ шу пайт Сукхрам бир кунинг инглиз қиз ҳам ўзини қалъа

эгасиман деб айтганини хотирлади. Демак, у ҳам тҳақура-
нининг тўймас руҳи қурбони бўлган экан-ку! У ўз чанқоғини
бостириш учун яна қанчадан-қанча одамларни хароб қилади?
Э худо, раҳм-шафқат қил, наҳотки унга шунча кўп қурбон ке-
рак бўлса?!

Сенга қону жонимни берай, фақат Чандага раҳм қил. Мени
ўлдир қол, аммо қизимнинг умрини хазон қилма!

Сукхрам қутнчадан тҳақурани портрети ва мэм саъбнинг
фотографиясини олди. Портретдан унга тҳақурани, фотография-
дан Чанданинг онаси қараб турарди.

Демак, тҳақурани аввал бу ерга инглиз қиз қиёфасида, энди
бўлса унинг қизи қиёфасида келган экан-да? У қачонгача кута-
ди, тҳақурани уни қачонгача таъқиб қилади?

Сукхрам портретга қаради. Тҳақурани кулиб турарди. «Кул-
япсанми, маккор?— мингиллади Сукхрам.— Бировнинг ночор
ҳолига ичиқоралик қилишгача жазм қилияпсан-а?!»

Сукхрам нигоҳини фотографияга бурди.

Инглиз қиз суратда туриб: «Сукхрам! Қизим қасрда яшаши
керак. Чандани вояга етказиш қисматингга тушгани бежиз эмас,
ахир олдинги умримизда биз рожалар зотидан бўлганмиз»,—
деяётгандай.

Сукхрам гоҳ портретга, гоҳ фотографияга, гоҳ уйқудаги Чан-
дага қаради. Назарида учови ҳам бир хил юз бўлиб, баравари-
га кулаётгандай туюлди. Эҳтимол, уларнинг руҳи ҳам, тақдири
ҳам бир хилдир. Улардан ҳеч бири бахт нималигини билмади.
Уларнинг бири бой-бадавлат бўлиб, камбағал одамни севди,
бошқасини бадном қилишиб, оналик қувончидан маҳрум этиш-
ди, учинчиси эса қашшоқ, на зотининг, на қабиласининг тайини
бор, у бой одамга кўнги қўйди.

Чанда — инглиз аёлининг қизи. Лекин у овқат еб кетгани-
дан кейин кўча супурувчи ҳам баргини кўтармайдиган¹ бебахт
натнинг; уни парча ҳам ери бўлмаган; полициячилар бемалол
хўрлайдиган, шу кунгача ер юзида энг жирканч одам ҳисоблан-
ган натнинг уйида ўсиб, вояга етди...

Лекин Чанда тҳақурани-ку!

Тҳақурани...

Бу сўз Сукхрамни бутун оламдан тўсиб қўядиган алпозда
ўсиб, кенгайиб борди. Ҳа, тҳақурани ҳеч қачон ҳеч нарса олди-
да тўхтаб қолмади. Бемаъни ҳавасини деб мулозимни билан дон
олишди, ўз табақасини ҳаром қилди. Энди унга нима керак?
Бунингсиз ҳам ҳаммасининг кули кўкка совурилди. Ушанда у

---

¹ Кўча супурувчи ҳам баргини кўтармайдиган — аксарият дарбадар кезиб-
юрувчи паст табақа вакиллари одатда ҳеч қандай идишга эга бўлмайди. Ов-
қатларини барг устига қўйиб ейишади. Бу ерда ҳазар қилиш кўзда тутилган.

ҳаммасидан воз кечиб кетиб қолганди! Яна нега қайтади? Нега ҳозиргача қалъада унинг руҳи, инс-жинс кезиб, дайдиб юради?

Уч алангаси барча тирик зотни қириб ташлади, ёндирди. Ҳамма душманлари ҳалок бўлмагунча у тинчимади. У ёш боладан тортиб қариягача ҳаммасини йўқ қилди. Аммо унинг ўч алангаси ҳамон сўнмабди!

— Эй Чанда, тҳақурани, яна инсон қаёфасига кириб, кўнглининг тўймас очкўзлиги нафсини қондирмоқчимисан? Мана, уч авлод ўтибдики, аждодларинг натнидан туғилмоқда, сен бўлса ичиқоралик қилиб куляпсан. Улар қийналиб азият чекишяпти. Улар ўз қалъаларига тикилишганда уларни умидсизлик қамраб олади, сен эса куласан, индамайсан. Улар муҳтожлик, шармандаликка мубтало бўлган. Авлодларим бўлмиш тҳақура-лар натга айланиб, ор-номуслари қанчалик поймол бўлганини ўз кўзлари билан кўришди. Улар ўз кўзларидан ёш ўрнида қон тўкиб йиғлашди, лекин сен уларга миқ этмай қарадинг, кулдинг.

Энди бўлса яна қайтиб келдинг. Сен манави қиз қиёфасида пайдо бўлдинг. Қайтиш нятинг бор экан, нега Чанда туғилмасдан олдин қайтмадинг?!

Сукхрам жаҳлга минди. У портрет билан фотографияни олиб, ўтга ташлади. Улар лоп этиб ёниб кетди.

— Ёниб, йўқ бўлиб кет!— деди у.— Бугундан бошлаб тҳақур эмасман. Мен натман! Онам ҳам, Пьяри ҳам, Қажри ҳам натни бўлган! Мени тҳақурдан итга айлантирган сен бўлдинг, энди бўлса устимдан куляпсан! Мен арвоҳинг устида титраб-қақшадим, уни авайладим, сен бўлса менга азиз, мўътабар бўлган ҳамма нарсаларни яшиндай куйдириб кул қилдинг. Йўқол кўзимдан!

Портрет ва фотографиядан кул қолди холос. Сукхрамнинг боши айланди. Тҳақурагини унутишга қанча уринмасин, барибир уддасидан чиқолмади. Унинг кўз олдида — гулхан алаангасида тҳақурагининг даҳшатли қиёфаси яна рақсга тушди.

— Менга яна лўписа қиляпсанми?— деди у ғазаб билан.— Лекин сендан қўрқмайман. Сенинг тўймас руҳинг кезиб юрган қалъада яшамайман. Сенга айтяпман, йўқол кўзимдан! Менинг қизимни таъқиб қиладиган бўлсанг ҳеч қаерда ором нималигини билмайсан!

Тўсатдан Сукхрамга гулхан ёнидаги каравотда Чанда эмас, тҳақурани ётганга ўхшаб кетди...

— Йўқол!— даҳшат ичида хириллади у.

— Нима бўлди, дада?— сесканиб бошини кўтарди Чанда.

— Қизим, қизгинам, мени ташлаб кетмайсан-а?— деди Сукхрам қизини бағрига босиб.

— Сени нечун ташлаб кетарканман, дада?— Чанда ҳайрон бўлганича равшан кўзларини отасига тикди. Сукхрам бир оз тинчлана бошлади.

— Ухла, қизим, ухла,— деди у.

Чанда яна уйқуга кетди.

Қишлоқ аҳли ҳам уйқуда. Фақат гувала кулбаларда яшовчиларгина уйғоқ. Омонат томлардан сув оқиб тушишга улгурмай томлар ҳўл бўлиб, чакка ўта бошлади. Қаердадир йироқда момақалди роқ гулдиради, тоғлардан унинг акс-садоси янгради, шунда ер билан осмон чидаб бўлмас оғриқдан нола чекиб, додлаётганга ўхшаб кетди.

Тун бошланди. Сукхрам ҳамон гулхан ёнида ўтирарди. У ухлашга қўрқарди. Тўсатдан биров Чандани ўғирлаб кетиши мумкин. Эртагаёқ қизини Нилунинг уйига жўнатади, икковини ҳам бу ердан жўнаб кетишга мажбур қилади... Лекин тўракурани-чи? Ҳатто у Англиядан бу ерга қайтиб келибди-ку...

— Йўқ, йўқ... У ерда хазина,— Чанда уйқусида гулдиради.— Нареш тўракур... мен тўракураниман... у меники!

Сукхрам Чанданинг ёнига ўтириб, қўлини унинг пешонасига қўйди. Гулхан алангаси шамол шиддати остида гаройиб буралганича рақсга туша бошлади, баъзида Сукхрамнинг назарида оддий гулхан эмас, балки дафн гулхани ёнаётганга ўхшаб кетди. Шунда қўрққанидан кўзини юмиб олар, баданини совуқ тер босарди.

Ташқарида тинимсиз ёмғир ёғяпти. Оғир томчилар такиллаб ерга тушяпти. Ҳаммаёқда сув ҳокимлиги ҳукмрон.

Совуқ кучайди. Шамолнинг увиллаши момақалди роқ билан олишиб турди. Яқин ўртада тентак бир аёл изғиб, даҳшатли чинқираётгандай. «Бу нима? Наҳотки бу тўймас тўракурани чинқирини бўлса?»— деб ўйлади Сукхрам ва сесканиб кетди.

Натларнинг чодирларини сув ювиб кетди, чодирлар сув бегида сузиб юрди. Бошпанасиз қолган чодир эгалари тепароқдаги кулбалардан паноҳ топишга ингилишди.

Аммо ҳамма нарсанинг ҳам охири бор. Бу серташвиш кеча ўтиб кетди.

Тонг отиб, ёмғир тинди. Сукхрам ташқарига чиқди.

— Эшитдингми? Қўпгина кулбаларни сув ювиб кетибди... Ие, сенга нима бўлди?— деди Мангу Сукхрамнинг хорғин қиёфасига боқиб.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, ухладим,— деди тўғри жавоб беришдан қочиб Сукхрам.

— Юр, бориб кўрайлик, шўрликларнинг бошпанаси ҳам қолмабди.

Улар кетишди. Кўп ўтмай иккови ҳам одамларнинг кулбасини тиклашга ёрдамлашишди.

Чанда уйғониб, отасини чақирди, лекин унга ҳеч ким жавоб қилмади.

Қандайдир зонтик тутган бир одам кўчадан туриб бақирди:

— Ҳой, карнат Сукхрам шу ерда турадимми?

Чанда чодирдан чиқди. Тўсиқ олдида почтальон турарди.

— Ҳа, шу ерда,— деди қиз.

Почтальон қизга хат берди. Сукхрам ҳамон қайтмаган эди..

Шунда Чанда ҳузуримга чошиб келди. Қизни курсига ўтқизи-
зиб, хатни очдим ва ўқий бошладим. Унинг мазмуни мени ҳай-
ратга солди.

Мен хатни яна бир карра ўқиб чиқдим, ҳаяжонимни ҳеч бо-
солмадим. Хат Лондондан келган эди.

— Овоз чиқариб ўқи,— деб мени шошилтирди Чанда.

Мен инглизчани ҳиндийга тажрима қилиб, хатни қизга ўқиб
бердим.

«Сукхрам! Сен билан ажралишганимиздан бери ўн тўрт йил
ўтди. Ҳозирга келибгина сенга хат ёзишга жазм қилдим. Ўн
тўрт йил муқаддам мен дак-бунгалода яшардим, сен қўлимда
ишлардинг. Қизимни халос қилган кунинг сен билан танишдим.
Сен эътиқод билан хизмат қилганинг Сусанна ўтган йили
оламдан ўтди. Мен ҳам жуда қариб қолдим, касалмандман. Ҳан-
ча умрим қолганини ҳечким билмайди, Ҳиндистонда юрганымда
тўплаган пулларим менга наф келтирмади. Ҳиндистон мустақил-
ликка эришди. Ҳозир қандай ҳаёт кечираётганингни билмай-
ман... Борди-ю, хатим қўлингга тегса, менга жавоб хати ёз. Қа-
сал ётибман, ўрнимдан қўзғалолмайман... Хатингни бетоқатлик
билан кутаман...»

Менинг шу вақтгача нега хат ёзмаганимнинг боисини сўра-
шинг мумкин. Бунга жавоб қайтаришга қийналаман. Гап шун-
даки, мартабам ўсиб борган ўша йилларда биз инглизлар дунё-
ни бошқарардик. Мен ҳам ҳукмдорликка ўрганиб қолгандим.
Ҳамма ҳиндиларни нодон, аҳмоқ одамлар деб ҳисоблардим. Сен
билан Қажрини учратганимдан кейин бошқача ўйлай бошладим.
Инсон қашшоқлик, қулликда ҳам инсонлигича қолишини кўрдим.
Ҳокимлик ва бойлик — худди мана шулар инсонни ўз моҳияти-
дан маҳрум қилар экан. Бу моҳият эса тоғ ва денгизларни ҳам
енга оладиган инсонийлик экан. Инсонийлик Англияда ҳам, Лон-
дондаги сингари машиналари, кўпгина одамлари бўлмаган се-
нинг қишлоғингда ҳам бор. Лекин буни бирданига тушуниб ет-
мадим.

Лоуренс ҳақида гап кетса унинг қизим билан учрашишга
доим интилгани ва қайта-қайта кечирим сўраганидан бошқа ҳеч
нарса дея олмайман. У ўтган урушда ҳалок бўлди, марҳумлар
ҳақида ёмон гапириш ярашмайди.

Сусаннанинг умри қандай ўтганини биласанми? Қажри вафот

этганида Сусанна унга қолдирган барча жамғарма пулларини сенга берди. Англияга қайтиб келиб, ҳеч қачон эрга тегмасликка қатъий аҳд қилди. Қизим менга: «Ота, дунёнинг ҳамма ерида яхши, олижаноб одамлар бор. Кажри хотирингдами? Лоуренс ҳомиладор аёлнинг қорнига тепганида у мени ранжитмаслик учун: «Йиғламанг, бола яна топиладиган нарса!»— деган эди.

Сусанна қизини жуда-жуда соғинди. Хатим энди бегона қўлларга тушиб қолишдан асло қўрқмайман. Яна қанча яшардим?! Ҳозирга келиб биз тарқатмоқчи бўлган ор-номус ва одамлар ҳақидаги тушунчалар ўзимизнинг ҳақиқий қиёфамизни яшириш учун мўлжалланганлигини яхши тушуниб турибман. Бир куни Кажри: «Нега ер давлатлар ўртасида тақсимлаб олинган?— деб ҳайрон бўлган экан.— Одам қаерда турган бўлса, ўша жой унинг ери», деган ажойиб фикрни айтганини Сусанна менга маълум қилди. Нақадар тўғри фикр! Ҳамма ер барча одамларга бир хил тегишли, уни тақсимлаш гуноҳ...

Сусанна қизчасини ҳамisha, ҳатто ҳаётининг сўнгги дамларида ҳам эслаб турди. Бу ерда, Англияда у медицина ҳамшираси бўлди. Жуда кўп муносиб одамлар унга уйланишга жазм қилди, лекин қизгинам ҳаммасига рад жавобини берди. Сусанна мусаффо, беғуноҳ эди. Уни азиятга қолдиришда айбдор бўлган одам умр бўйи пушаймон бўлиб ўтди.

Мен ҳадемай ўламан. Ҳокимият, қонун, нуфузни деб юзлаб одамларга қўполлик қилдим. Аммо бугун дунёдаги бор нарсалардан воз кечиб, шу ҳақда ўйларканман, назаримда бу қўполликларни мен эмас, балки мен бор-йўғи кичкина бир винти бўлган баҳайбат, фаросатсиз машина қилгандай туюляпти.

Улим муқаррарлиги билан нақадар улуғвор. У ҳеч нарсани беркитмасликка, яширмасликка амр қилди. Ҳар биримиз ўлим олдидан одам бўлиб қоламиз. Мен ўзимдан нафрат, душманлик, кибр, нотўғри фикр каби ҳамма пуч нарсаларни соқит қилмоқчиман.

Сен Сусаннанинг қизини вояга етказдинг. Қиз сенга азиз, мўътабарлигини биламан. Унга Чанда деб ўзинг исм қўйдинг, тўғримми? Бунга менга Сусанна айтган. Лекин Сусанна энди йўқ. Қизчага онаси кимлигини айтгин... Аммо қўрқма, уни сендан тортиб олмоқчи эмасман. Менинг куним битган. Агар Чандага менинг набирам эканлигини маълум қилсанг, ҳиндистонлик бу қиз мамлакатимиздаги одамлар бир хил эканлигини ҳис қилади. Ҳозирга келиб Ҳиндистон мустақиллик олди, бундан фахрланаман, бордию Ҳиндистон аввалгидай қолса, набирам чўри бўлишини тушуниб турибман. Озодлик — буюк куч, бироқ бировлар бошқаларни мағлуб этиш ҳисобига эришилган озодлик бўлмасагина, у шундай қудратли бўлади.

Мен учун Чандани эркалатиб қўй. Биз христианлармиз, жоннинг кўчишига ишонмаймиз. Лекин сен ҳиндусан, бунга ишонасан... Одамлар ўлгандан кейин қайта дунёга келадими ё йўқми — билмайман, бордию янгидан дунёга келса, қачон бўлмасин, қанақа қиёфада бўлса ҳам учрашишимизни хоҳлайман. Менинг номимдан қизча бегуноҳ эканлигини, биз уни қалбаки уят, номус ҳамда хурофот туфайли ташлаб кетганимиз учун Чанда бизларни афв этишини илтимос қилиб қўй. Лекин унинг онаси қаттиқ изтироб чекди. Қизим ана шу қалбаки тушунчалардан юқори турмоқчи бўлди. Жамият унга ўз қонунларини бажаришни айтиб тургач, нима ҳам қила оларди? Шу вайдан ҳам Сусанна бир умр қийналиб ўтди. Чеккан азиятлари, уни вақтидан илгари қабрга судради.

Хатимга жавоб ёз. Жавоб хати ололмасам, бу ҳам худонинг хоҳиши. Хайр.

Сенинг Соьеринг».

Мен Чанданинг ҳайратдан катта очилиб кетган кўзларига қарадим.

— Ким эканлигимни энди билдингми?— деди у кибрли табассум билан. — Мен натни эмас, инглиз қизман. Нареш меники. Нареш меники! — Ўз ўзига ишонмай деди у. — Улар бизни жудо қилишмоқчи бўлишди, энди бу қўлларидан келиб бўпти! — ҳаяжонланганича давом этди Чанда. — Мен натни эмасман!

— Менга қара, Чанда! — гап бошламоқчи бўлдим.

— Мени алдамоқчимисан? Биладан, ҳаммасини биладан... бошқа ҳеч нарсани эшитишни хоҳламайман! — деб бақирди қиз ва чолиб кетди.

Қизнинг орқасидан ташвишланиб қараб қолдим. У қаёққа кетди ва нима қилар экан? Хат келганини билгач, Сукхрам ўзини қандай тутар экан? Эҳтимол, менга бу хатни ўқишинг керак эмас эди деб айтса керак.

Оқшом туша бошлади, бунингсиз ҳам ҳавонинг қовоғи солиқ эди. Шамол қишлоқ устида осилиб турган тунд булутларни ҳайдаб юбормади. Атрофда аввалги ҳадикли сукунат ҳукмронлик қилмоқда.

Ташқаридан ноаниқ ғовур-ғувур шовқин эшитилди. Дераздан кўчага қарадим.

Кўчада бир тўда одам борарди. Сукхрам ҳамманинг олдида Чандани қўлида кўтариб боряпти. Сукхрам аста-аста, оғир қадам ташларди.

Сукхрамни полициячилар қўриқлашиб боришарди. Лекин у ҳеч кимни пайқамагандай хотиржам эди. Кўзларида аллақандай ҳаммадан юз ўгиргандай изтиробли маъно бор эди.

Полициянинг орқасидан ўзаро аста гаплашиб натлар тўдаси — эркак ва аёллар боришарди.

— Қизингга нима бўлди, Сукхрам? — деб сўрадим унга яқинлашиб. У жавоб бериш ўрнига аста кулиб қўйди. Шунда Чандага қарадим, оёқларим остидаги ер чўкиб кетаётганга ўхшади; Чанда ўлган эди.

— Ким ўлдирди? — деб сўрай олдим холос.

— Мен! — деди Сукхрам дадил. — Мен! Бундай ишга мендан бошқа ким ҳам журъат қила оларди?!

Нарешнинг онаси қотиб қолди.

— Бу кимлигини биласизми? — тўсатдан бақириб юборди Сукхрам.

Нареш ҳам ҳеч нарсани тушунмай Сукхрамга маъносиз тикилиб қолди.

— Нега ўлдирдинг? — аста сўради у.

— Яна сўрашига куйиб ўлайми?! — деди Сукхрам. — Аммо ғамга ботма. Бу Чанда эмас, бу тҳақуранининг ўзи. Мен уни кўҳна қалъадан топиб олдим...

Даҳшатдан сочларим тикка бўлиб кетди.

— У хандон ташлаб кулиб, нуқул тҳақураниман, инглиз қизман деяверди, — дедию тўхтади Сукхрам. Ва яна: — Қўлимда эса... — деб гап бошлаётган Сукхрам бирдан хахолаб кулиб юборди. — Чанда йўқолиб қолди, уни ҳеч қаердан тополмадим, — яна гапга тушиди Сукхрам. — У туш кўрди, уни қалъага олиб боришимни қаттиқ туриб талаб қилди. Қўрққанымдан қалъадан қочиб келдим. Аммо қизи тушмагур ёлғиз яна қалъага кетди... Ўзим ҳам тҳақурлар авлодиданман, у эса тҳақуранин. У уч авлод ўтгунгача қалъада кезиб юрибди.

Сукхрам давом этди:

— Одамлар доим унга азоб бериб келишди. Аввал уни ўлдиришди, кейинги сафар кўкракларидан сути чакиллаб томиб турса ҳам қизчани боқишга беришмади... Энди учинчи марта... Аммо йиғламанглар, бугун уни худо барча азоблардан халос қилди. Энди у ҳеч қачон қайтиб келмайди!

Қизга нега хатни ўқиб бердим у нега ўша пайтда уни ушлаб қолмадим! Мен гоҳ Сукхрамга, гоҳ Чандага назар ташладим, кўрганларимга ишонишга юрагим дов бермади. Сукхрам ҳамон кулганича гапирарди:

— Тақсир! Уни қаердан топиб олганимни биласанми? Ер остидаги уйдан. Атрофида одам суяклари уюлиб ётипти, рўпарасида эса бойқуш ўтирибди. Чанда бойқушга: «Айта қол! Хазина қаердалигини менга айтиб бер? Кимлигимни биласанми? Мен тҳақураниман! Сени қўриқчиликка қўйган ҳам мен!» деб ҳадеб таъкидлаяпти. Бойқуш ҳувиллаганда Чанда ҳам бақиради, кейин яна бойқушга мурожаат қилди: «Ер ости уйи қўриқчиси, гапимга қулоқ сол: Нареш меники! Улар у билан учрашувимга йўл қўйишмаяпти, чунки менинг тҳақурани эканимни

билишмайди. Бойлигимни қайтариб бер, севгилим ўзимники, меники бўлиб қолади!» Бу гапларнинг ҳаммасини эшитдим. Кейин нима бўлганини яхши эслолмайман, фақат: «Тўқуруани, сен очкўзсан, доим изғиб юрасан, оромингни тополмаяпсан. Энди беором жонингни халос қиламан!» — деганимни элас-элас биламан. Бошқа ҳеч нимани билмайман... Кичик тақсирим, — у Нарешга мурожаат қилди. — Чанданг яхши қиз. Мана, ола қол, Чанда сеники!.. Анови кетгани эса, Чанда эмас, у тўқуруани эди... тўқуруани! Мен унинг жонини инс-жинслардан халос қилдим, холос.

Кейин қовоғи солиқ осмонга гапиргандай қичқирди:

— Энди очкўзлигинг нафси қонди; Бҳавани! Уч авлоддан бери одамлар қалбини ўтда қовурасан, энди эса, сен очофат ниҳоят ором оласан. Сен даҳшатли зимистон... Ўша ерда скелетлар қимирлади... Деворлар тўқуруани, тўқуруани! деб бақирди.

Сукхрам шунақаям қаттиқ хахоладики, одамларнинг юраги увишиб кетди.

— Ҳақ гапни айтдинг, дада,— деди Нареш Сукхрамга, онасининг куйиб-пишиб чақирришларига парво ҳам қилмади.— Улар ишонишмади. Аммо у чиндан ҳам тўқуруани эди. Унга ишонардим... У фақат меники эди...

Полиция Сукхрамни олиб кетди. Дўстим уйига қайтиб келиб, Ганди портретига яқинлашди. У гоҳ Гандига, гоҳ кўчага, кўл устидан кўкка бўй чўзган қалъага астойдил тикилди. Кейин у дераза ёнига келди, ўтирди, лекин ўзини қўярга жой тополмай яна ўрнидан турди, хона ичида юра бошлади. Мен уни кузатдим, шу лаҳзада нималар ҳақида ўйлаётганини сўрашга оғзим бормади.

Нареш эса девор ёнида бир нуқтага тикилганича турибди. Тўсатдан унинг юзи ёришиб кетди. У менга узоқ астойдил тикилди.

Қаердадир узоқда мамоқалдироқ гумбурлади.

Нареш менга яқинлашди-да:

— Сиз қачон бўлмасин қалъа ичини кўрганмисиз? Мени ўша ёққа олиб боринг. Ахир у ерда Чандам яшайди, — деди.

Нарешнинг онаси ўликдай оқариб кетди.

— Нареш, ўзингни бос, — дедим унга.

— Йўқ, йўқ, ачинишга муҳтож эмасман,— деди у алам билан. — Тўқуруаним кетди. Тўқуру қонга ташна, шундайми?

Мен унга ажабланиб боқдим.

— Тўқуруанимни қайтаринг! Полиция уни нега олиб кетди?

Чанданинг жасадини Викрамасинх уйига олиб келишга полицияни аранг кўндирдим. Сукхрам уни бўғиб ўлдирган эди. Қиз бақириб-чақирган, лекин у қизни жим бўлишга мажбур қилган. Аввалига қизнинг жасадини беришга полиция мутлақо унама-

ди, лекин дўстим анча нуфузли одам бўлгани учун полиция ён беришга мажбур бўлди. Жасадни уйга келтиришиб, дафн замбилига ётқизишди. Нареш ўз қўли билан жасадни гулчамбарлар билан яساتди.

— Мана бу ёққа озгина гул, бу ерга ҳам, — дерди у. — Энди чиройли бўлди. Қаранглар, унинг юзида қўрқувдан асар ҳам йўқ.

* * *

— Тҳақурани, сени олов ихтиёрига топширишади, мен эса яшайманми? Сени халос қилолмаганим — айбим! — деди Нареш дафн гулхани Чанданинг танасини қуршаб олганда. — Бебахт қиз, тҳақурани бўлганинда мен тҳақур бўлишдан тўхтадим. Мен оддий одам бўлиб қолдим... Ҳузурингга бораётганда ортиқ ҳеч кимдан қўрқмадим! Аммо сен бунн билмадинг...

Намхуш тарашалар орасидан тутун аралаш дафн гулхани ёриб чиқди, Нареш гулхандан кўзини олмай тикилганича турди.

Келгуси кун эрталаб Сукхрамни кўриб чиқмоқчи бўлдим. Участка бошлиғи мени унинг камерасига бошлаб олиб кирди. Сукхрам панжарали деразага индамай тикилиб ўтирарди. Сочлари ҳурлайиб, қонсиз юзи сўниб, кўзлари ичига ботиб кетибди.

У мен томонга қайрилиб қараб ҳам қўймади. Фақат Нарешга мурожаат қилиб гапирган бўлди:

— Кичик тақсирим, мен ҳеч қачон Чандани ўлдирмасдим, у юрагимнинг бир парчаси эди. Мен фақат тҳақуранининг изғиб юрган жонини танидан халос қилдим, холос...

Сукхрамга тикилиш мен учун ниҳоятда оғир эди: у мени танимади, кўп ўтмай мен кетдим.

Уйга қайтганимда Нареш нонушта тўлдирилган дастурхон ёнида ўтирарди.

— ... Одамлар тҳақураним устидан марваридлар сепишмоқда, — деди у ғурур билан. Кейин менга яқинроқ келиб аста сўради: — У нега хафа бўлганини, бугун сен билан нима учун гаплашганини билдингми?

Мен жаҳл устида:

— Нареш! — деб бақирдим.

— Ана! Энди эслаяпсан! — Нареш қаҳ-қаҳ уриб кулди. — Қиз эрга теккан эди! Уни шоҳона ўринга ётқизаётганда бошидаги фарқини гавҳар тизилган ип билан безатишни, қўл ҳамда товонини бўяшни, унга сандал ёғи сепишни унутибман. У улут тҳақурани эди! У хафа бўлмай ким хафа бўлади?

Баланд осмонда момақалди роқ гулдирарди, унинг гулдуриси тоғларда акс-садо берди, гўёки ер осмонга қаршилиқ билдираёт-

гандай эди. Шу лаҳзада кўз олдимда узоқ Англияда ўлим тўшагида ётган чол қиёфаси намоён бўлди. Эҳтимол, унинг лаблари охириги марта: «Қаердасан, бечора Чандагинам?» деб ожизгина пичирлаётгандир.

Инсофга келган! Умрининг охирида кўзи очилган собиқ соҳибдаги инсонийлик туйғулар жуда кеч уйғонди!

* * *

Инсонийлик тантанаси ҳақидаги улуғвор ҳикоям қаёққа йўқолди? Ҳатто мен ҳам инсонийлик ҳақида ҳикоя ёзишни удалай олмасам нима қилай? Лекин мен бор овоз билан: «Қулоқ солинг, ҳаммангиз қулоқ солинг! Ҳаммаёқда адолат талаб қилувчи баланд товушлар янграмоқда. Мен ҳам индамай туролмайман. Мен тантанали равишда айтаманки, энг оддий кишиларгина ҳақиқий инсонлардир. Қолган одамларнинг ҳаммаси гуноҳга ботган, чунки очкўзлик ва калондимоғлик улар кўнглини қул қилиб қўйган. Манови эзилган, бебахт ва қашшоқ одамлар ўз нодонликлари азиятини чекишмоқда. Уларнинг кўзи очилгунга қадар бу азият уларни қийнайверади, чунки уларнинг нодонлиги, бир-бири билан қийпичоқ бўлишиб бир-бирига нисбатан кек ва адоват сақлаб бутун зулмат ва зўравонлик дунёсига асосланиб иш кўради. Уларнинг кўзи очилмагунга қадар болалари ифлосликда туғилаверадилар, эгасиз ит сингари ўлиб кетаверадилар. Эҳтимол, мазлумлар азоб-уқубатларга ўрганиб, кўникиб қолгандир, шу азобларни инсон учун муқаррар деб билишар? Лекин улар чинакам инсонийликни тушуниб етишганда инсониятни азоб-уқубатлардан халос қилишади. Ана ўшандагина янги инсон пайдо бўлади!» — деб ҳайқиргим келади.

На узбекском языке

РАНГЕЯ РАГХАВ

ДО КАКИХ ПОР БУДУ ЗВАТЬ?

Роман

Перевод с издания издательства «Прогресс», Москва, 1977.

Тақризчи

Сиддиқа Аъзамова

Редактор *Ш. Одилов*
Рассом *Ю. Габзалилов*
Расмлар редактори *А. Қива*
Техн. редактор *Э. Саидов*
Қорректорлар *Ш. Саотова, С. Тоҳирова*

ИБ № 1823

Босмахонага берилди 20.10.83. Босишга рухсат этилди 23.01.84. Формати 60x84 ¹/₁₆.
Босмахона қоғози № 3. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л, 20,92.
Шартли кр. — оттиск 21, 38. Нашр л. 23,54. Тиражи 15000. Заказ 1595. Баҳоси 2 с. 10 т.
Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Ёш кўчонаси. Тошкент — 700129,
Навоий кўчаси, 30.

Рагхав, Рангея.

Тоқайгача чорлайман сени? Роман [Русчадан А. Ёқубов тарж.]—:Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.— 360 б.

Машхур ҳинд ёзувчиси Рангея Рагхавнинг ушбу романида паст табақадаги эзилган ва хўрланган кишиларнинг ўз инсоний қадр-қиммати учун олиб борган кураши тасвирланади. Шу билан бирга эрксевар ҳинд халқининг миллий мустақиллик йўлидаги курашлари ёрқин бўёқларда чизилган.

Асарда Сукхрам, Пьяри, Қажри ҳамда севишганлар Чанда билан Нарешларнинг аянчли қисматлари кенг планда ёритиб берилган.

Рагхава, Гангея. До каких пор я буду звать? Роман.

И (Ҳинд)